Bogdan Teodorescu

cinci MILENII de MANIPULARE

SENS TRITONIC

Bogdan Teodorescu

cinci MILENII de MANIPULARE

„Am trăit cu iluzia, probabil confortabilă, a victoriei spiritului asupra sistemului, a ideii asupra cenzurii, a individului asupra birocrației. Victoria a venit, însă în general foarte târziu pentru acel spirit, acea idee și mai ales acel individ, și nu a servit decât la progresul sistemului, la triumful birocrației, la perpetuarea cenzurii.

După 5000 de ani de organizare socială nu trăim într-o lume fără manipulare și nici într-o societate fără cenzură. Nici măcar nu putem afirma că există o curbă descendentă a acestor două fenomene. Tehnologia superioară a dezvoltat o cenzură bine echipată tehnologic și mereu adecvată - inclusiv din punctul de vedere al justificării sale - noilor realități. Modernizarea individului a dus mimetic la modernizarea manipulării aplicate lui, astfel încât raportul dintre el și sistem să rămână, în fapt, mereu același. Primul om al majorității trăseelor omenirii este cunoscut. Prin însăși natura ei, manipularea nu are pionieri, ci doar un șir lung de practicanți care au dezvoltat în tăcere și discreție singura metodă prin care indivizii au putut fi puși laolaltă într-o construcție socială și apoi au putut fi ținuți acolo. (...)

Mulțimea manipulată a generat cele mai cumplite momente ale existenței omenești, fiind practic autoarea oricărei monstruozități a istoriei. În același timp însă, trebuie să acceptăm că tot mulțimea manipulată este autoarea majorității faptelor colective ce au dus la progresul uman. Mulțimea manipulată a comis pogromurile și distrugerile violente, dar tot ea este la baza întregii existențe a producției de masă, a revoluției industriale și de asemenea, este cea care a comis și faptele eroice pe care noi, ca membri ai diverselor națiuni ce și-au câștigat independența, teritoriul sau măreția pe câmpurile de luptă ale trecutului, le învățam cuminți în școli și, ca masă manipulată ce suntem, le veneram din când în când, în contexte mai mult sau mai puțin festive."

Bogdan Teodorescu

ISBN 978-973-733-188-5

www.tritonic.ro
http://tritonicnews.blogspot.com

TRITONIC

Bogdan Teodorescu (1963) a absolvit Facultatea de Instalații a UTCB în 1987, apoi Colegiul Național de Apărare în 2000 și este doctor în comunicare din 2006. Jurnalist și manager de presă din 1990, profesor de marketing politic și electoral la SNSPA din 1997, membru al Asociației Internaționale a Consultanților Politici (IAPC) și al Asociației Europene a Consultanților Politici (EAPC) din 2001 și membru al Uniunii Scriitorilor din România din 2004. A fost numit între 1996 și 1997, Secretar de Stat, Ministru interimar în Departamentul Informațiilor Publice. A deținut funcția de președinte al Institutului Pro între 2004 și 2007. A publicat peste 1500 articole în presă, a realizat 750 de emisiuni de radio și televiziune. Autor și coautor la zece volume, dintre care trei romane și un volum de poezie pentru care a primit Premiul de debut al Editurii Albatros (1982).

Preambul

În lucrările dedicate istoriei propagandei, de exemplu, sau altor forme și tehnici de comunicare în masă, tabla de materii este formată totdeauna dintr-o înșiruire de momente sau de etape ale istoriei omenirii din care autorii desprind dovezi excepționale ale utilizării manipulării asupra cetățeanului. Niciodată nu vor lipsi Hitler și ai lui, Stalin și chinezii lui Mao, Biserica, în principiu cea catolică, sofiștii greci și împărații romani. Vom citi mai mereu despre *Congregatia de Propaganda Fide* și donația lui Constantin, despre Goebbels, Holocaust și Ministerul Propagandei, despre Gulag, lupta de clasă și Directiva NKVD numărul 3 din 2 iunie 1947, despre Revoluția Culturală și *laogai*, despre cultul imperial, Nero și Caligula, despre malformările istoriei în *De bello Gallico,* despre piramide, catedrale și statui. Și bineînțeles despre multe altele... Toate elemente credibile și spectaculoase ale fenomenului. Sunt identificate cu precizie datele apariției primei lucrări tipărite, a primului ziar și a primei emisii radio, sunt dovedite legăturile istorice dintre emergența anumitor mișcări sociale și politice și dezvoltarea mijloacelor de comunicare.

Fiecare secol scurs de la nașterea statalității are momentele lui de glorie — mai puține cele îndepărtate, tot mai multe spre prezent — ale intersecției dintre comunicare, evoluție și istorie. Legând cu o linie continuă aceste vârfuri se obține perspectiva modului în care comunicarea (cu toate componentele ei) a determinat modelarea realității cunoscute nouă acum. Un lung șir de excese și de acte geniale, care poate începe cu *pșentul* faraonic și duce până la difuzarea în lumea întreagă de către structurile abilitate ale armatei americane a imaginilor, simulate în studio, care arătau cetățenilor planetei cum sunt

distruse de la distanță obiective ale armatei irakiene în timpul primului război din Golf. Urmărind această cale se creează imaginea unor evenimente în care comunicarea devine importantă, în care propaganda se revarsă asupra cetățenilor, în care manipularea determină acțiuni care poate altfel nu ar fi avut loc. Acele întâmplări sunt evidente și devin ele însele chiar esența fenomenului. *Der Sturmer* este propaganda, creștinul incendiator al Romei este manipularea, Reforma a reușit datorită tiparului, Kennedy a devenit președinte datorită televiziunii. Analizele făcute pe acest tip de evenimente exemplare conduc la identificarea și cuantificarea întregului model funcțional.

În ultima jumătate a secolului al XX-lea s-au teoretizat masiv comunicarea de masă și toate dezvoltările ce decurg din ea. De asemenea, prin prisma acestor teoretizări au fost explicate acțiuni ale structurilor sociale în contextul evoluției umanității: o parte din „clipele astrale" ale istoriei este legată și de comunicare. O parte și mai mică este chiar determinată de comunicare. În paralel cu țesătura tuturor faptelor și vorbelor care constituie cei cinci mii de ani de civilizație — de la Egipt și Sumer până în prezent — putem trasa un fir care leagă acele noduri în care comunicarea a influențat istoria. Acest fir se îngroașă tot mai mult spre secolul al XX-lea, când progresele tehnologice din media și cele din științele sociale au permis o presiune sporită a fenomenului comunicațional asupra societății.

Omul modern este o victimă probabilă a propagandei, omul modern este o victimă sigură a manipulării din partea organizațiilor politice, dar și a celor comerciale sau de media. Omul modern este măsurabil din punct de vedere sociologic, este determinabil din punct de vedere psihologic și este parte a unui organism complex, dar perfect analizabil care se numește opinie publică. Fiecare rând citit într-un ziar, fiecare film văzut, fiecare reclamă întâlnită pe drum, fiecare discurs politic, fiecare demers al societății civile îl afundă și mai mult într-o lume a multiplelor opțiuni, toate precomandate, dar niciuna izvorâtă pur și simplu din mintea sa. Un individ unidimensional prins între multiple canale de comunicare.

Toată această imagine, desigur îngroșată, ar fi valabilă dacă istoria ar începe într-un punct și s-ar sfârși în altul. Dacă acest om s-ar fi născut pentru prima dată, să zicem în 1920, atunci când a avut loc prima transmisie radio, sau mai devreme, în 1905, când a apărut teoria relativității restrânse, sau poate și mai devreme, în 1869, când în Wyoming a existat

primul sufragiu cu adevărat universal al epocii moderne, sau chiar și mai devreme, în 1822, când papa Pius al VII-lea a decis să permită tipărirea cărților care vorbeau despre heliocentrism. Numai că omul la care facem referire s-a născut de două ori. O dată atunci când i-a apărut specia și a doua oară când s-a organizat social. Istoria sa începe deci odată cu specia sa și a doua oară cu sistemul social.

În toată existența sa socială acest om a fost manipulat. Fără tehnologie, fără sociologie, fără psihologie, fără advertising. Când acestea au apărut, manipularea exista de mult și principiile ei erau deja acceptate atât de manipulat, cât și de manipulator. Este clar că putem măsura mai ușor cum se produce aceasta la început de secol XXI, având alături de noi știința, tehnologia și globalizarea. Dar firul roșu al comunicării, cel care se leagă de anumite noduri ale țesăturii istoriei cunoscute, nu există decât dacă vrem să simplificăm foarte-foarte mult lucrurile.

În fapt, comunicarea este urzeala pe care s-a construit tot edificiul. Printr-un efort cotidian, anonim și, în general neinteresant, de comunicare, individul a fost calibrat în interiorul sistemului social a cărui regulă fundamentală a fost și a rămas supunerea. Convingerea nu s-a făcut nici prin conspirații, nici prin lovituri de forță, ci prin rutină. Omul nu este supus de către televiziune, ci de liderul pe care-l vede la televizor. Această supunere n-a deprins-o din septembrie 1936, când a avut loc prima emisiune TV, ci cu mult timp înainte. Liderul care l-a învățat să se supună lui și sistemului pe care el îl conducea și îl reprezenta nu a folosit sondajele de opinie pentru a identifica nevoile maselor, dar tot acestor nevoi — pe care le-a aflat prin mijloace mai rudimentare — s-a adresat și tot prin rezolvarea acestora și-a dovedit utilitatea. Așa cum, într-o analiză a epocii de după cel de-al Doilea Război Mondial se constata că, deși al treilea conflict nu a izbucnit vreodată, nu a trecut niciun singur minut fără un război pe planetă, se poate spune că în toată istoria socială a omenirii nu a existat niciun minut fără comunicare în scop manipulatoriu purtată între ierarhie și supuși.

Tehnologia este ulterioară supunerii și poate fi privită și ca un produs al acesteia. Deși doar epoca modernă a consacrat conceptul de comunicare instituțională, a creat pârghii pentru realizarea acesteia, tehnici pentru implementarea ei, școli pentru pregătirea comunicatorilor și metode de cercetare pentru stabilirea eficienței comunicării, simultan cu crearea statului și cu consolidarea relațiilor sociale, ierarhice și funcționale din interiorul său, liderul politic a simțit nevoia să comunice

cu supușii săi și cu egalii săi, lideri ai altor ierarhii. Elementele care stau la baza acestei comunicări nu diferă fundamental de marile campanii din ziua de astăzi. Modernizarea tehnicilor a atras după sine diversificarea metodelor de comunicare, după cum modernizarea societății a atras după sine emanciparea publicului căruia îi este dedicată comunicarea. Dar, în esență, reprezentanții sistemului social încearcă acum, ca și în urmă cu multe mii de ani același lucru: să-și asigure controlul câmpului informațional în care evoluează populația din interiorul ierarhiei.

Răvășite între cuvinte cu înțelesuri relativ apropiate (convingere, persuasiune, manipulare, propagandă), istoria și analiza fenomenelor comunicării dintre ierarhie și supus, dintre stat și cetățean s-au preocupat mult mai mult de subtilitățile psihologice ale dominației decât de organizarea și de implementarea strategiilor de comunicare. Oriunde privim înapoi, în cei aproape cinci mii de ani de istorie mai mult sau mai puțin cunoscută a societății omenești, vom găsi elemente similare cu tehnicile de comunicare, de persuadare, de manipulare, de propagandă (albă, neagră sau gri) ale contemporaneității.

Probabil că trebuie lămurit spiritul în care vom aborda această lucrare. Ținta sa unică o reprezintă analiza comunicării între stat și cetățean sau între biserică și cetățean. Din acest punct de vedere, se pot identifica doar două perioade în toată istoria omenirii — cea în care între stat și cetățean există un monolog al statului, punctul de vedere al cetățeanului fiind ignorat sau chiar reprimat, și cea în care între stat și cetățean există un dialog, statul și instituțiile sale fiind obligate să țină seama de punctul de vedere al cetățeanului. Indiferent dacă avem de-a face cu monologul statal sau cu dialogul social, motivele comunicării statului sunt informarea cetățeanului în legătură cu regulile ce trebuie respectate astfel încât sistemul să poată funcționa și cu motivele pentru care aceste reguli trebuie respectate. Ce trebuie făcut și de ce trebuie făcut. Când în „epoca de aur“, în anii ’80, românii aflau în fiecare iarnă că trebuie să circule cu mașina din două în două duminici (cei cu numere pare într-o duminică, cei cu numere impare în alta), explicația dată populației erau ninsorile abundente care blocau traficul. Ori, este cunoscută realitatea că au existat ani când această decizie a fost luată după o simplă ninsoare anemică. Regula fusese enunțată, iar motivația ei, de asemenea. Într-o țară a dialogului social, o asemenea inițiativă

ar fi dus la mitinguri, luări de poziție ale mass-media, ale partidelor de opoziție și ale simplilor cetățeni și probabil că nu ar fi fost aplicată niciodată, iar dacă partidul de guvernământ ar fi insistat în eroare ar fi plătit din greu la alegeri. În anii lui Ceaușescu, reprimarea dialogului conducea la acceptarea mută a unei decizii. Dar trebuie reținut că, și atunci, în plină dictatură, explicația a existat. Chiar dacă era complet neconvingătoare.

Acest binom informație-imagine a dominat comunicarea instituțională pe toată durata existenței acesteia și de aceea trebuie să vedem dacă vreodată statul, liderul sau conducătorul religios, în comunicarea lor cu supușii, au respectat regula de bază a propagandei albe, respectiv rostirea exclusiv a adevărului și dacă în tentativa lor de a-i convinge pe cei din subordine au fost mânați doar de intenții pozitive.

Împărțirea efectuată în prezent în zona comunicării în care manipulare este un cuvânt rău, iar persuadare este un cuvânt bun, propagandă albă este pozitivă iar propagandă neagră negativă, poate fi ușor combătută de o realitate incontestabilă a comunicării statului către cetățean. Ierarhia a căutat în permanență să-și domine supușii. Practic, întreaga istorie a omenirii este o poveste a acestei dominări. Democrațiile ultimului secol și cele câteva excepții anterioare n-au consacrat încetarea demersului dominator, ci instaurarea dreptului cetățeanului de a opri, periodic, acest demers. Și de a schimba niște dominanți cu alții. Nuanțarea modelului comunicațional al statului democratic vine nu din anularea instinctului de putere al clasei dominante, ci din introducerea elementelor care permit cetățeanului să aibă un alt punct de vedere. Dacă una dintre obsesiile totalitarismului este unanimitatea, salvarea democratică se numește majoritatea. Care oricând poate deveni minoritate. Se poate spune deci că structura dominantă din țările democratice încearcă, din perspectivă comunicațională, să convingă cetățeanul de justețea acțiunilor ei. Cetățeanul poate accepta această perspectivă, o poate nega sau o poate ignora. Suma acestor atitudini conduce, la anumite intervale, la bilanțuri electorale care decid soarta acelei puteri. Nu putem vorbi de buna credință a puterii din statul democratic, ci mai degrabă de bunul ei simț în modul în care își concepe strategiile de comunicare (care, indiferent cum le numim, sunt tot o tentativă de a obține susținerea unei cât mai mari părți din electorat).

La începutul secolului al XIX-lea, în Statele Unite ale Americii apar primii oameni angajați de către lider (președinte în cazul în speță) cu

sarcini în domeniul construcției de imagine. În general, aceștia erau folosiți pentru campaniile electorale și se ocupau în primul rând de relațiile cu ziarele (singura media existentă) și de organizarea turneelor în teritoriu. Spre finele secolului al XIX-lea, apar consilierii de imagine folosiți de lider în timpul mandatului. Epoca de aur a marketingului politic și electoral este deschisă larg în zorii secolului al XX-lea, odată cu explozia media, apariția radioului, a cinematografului și apoi, câteva decenii mai târziu, a televizorului. Liderul modern este înconjurat de o armată de consilieri, dintre care un loc anume (ocult și privilegiat) îl ocupă consilierii de imagine, oamenii care ambalează realitatea, *spin doctors* deveniți subiecte de filme, de romane și de legende media. Mai vechea activitate a publicității capătă o soră mai mică (dar mult mai influentă) care este comunicarea politică și tot ansamblul își adjudecă dimensiuni industriale suficient de mari ca analizele comunicării politice, comunicării electorale sau instituționale să pornească în cel mai bun caz din anul 1900. Știm desigur că Eisenhower a fost primul președinte care a folosit un spot electoral (se chema *I like Ike* și era un soi de film simpatic de animație), știm că Franklin Delano Roosevelt a fost primul președinte care a folosit radioul pentru a comunica națiunii din Biroul Oval, iar JFK a fost primul președinte care a ajuns în funcție învingându-și adversarul într-o confruntare directă televizată. Știm de asemenea că Hitler, Stalin, Mussolini și ulteriorii lor tovarăși din estul european, din Spania și Portugalia sau din comunismul asiatic au folosit din plin toată media aflată în dotare pentru a-și impune și apoi perpetua regimurile de teroare. Știm că la această oră foarte multe dintre acțiunile vizibile ale liderilor mondiali (democrați sau nu) au un puternic și decisiv caracter imagologic. Știm că orice demers public al unui lider este analizat din perspectiva aportului sau deficitului de imagine pe care-l va genera, știm că orice personalitate politică a momentului este profund interesată de modul în care este perceput de opinia publică și — indiferent dacă omul în cauză este dictator sau lider ales democratic — încearcă să îmbunătățească această percepție pentru a-și putea îndeplini cât mai bine misiunea executivă. Ce se pare că nu știm, sau dacă știm nu luăm în calcul, este că simultan cu primele forme ale statului s-a construit și sistemul prin care liderul și structura din jurul său generează supunerea mulțimii, iar principala pârghie a acestui fenomen, fără de care omenirea nu ar fi existat în forma actuală, este manipularea prin comunicare.

Cele trei părți ale lucrării de față urmăresc largi perioade istorice, corelate cu câte un fenomen comunicațional:

I. *Lumea veche*, în care s-au născut imaginea liderului și dominarea masei prin intermediul acesteia. Civilizațiile alese oferă modele distincte ale acestei construcții și parcurg, în general, căi proprii de consolidare a imaginii suveranului și a legitimării sistemului de dominare. Contemporaneitatea lor a generat, inevitabil, și împrumuturi metodologice, dar și evoluții polemice, în care un model era respins programatic de altul tocmai pentru a evidenția diferențele calitative dintre națiunile în cauză, aflate probabil în competiție sau în conflict. În fiecare dintre acestea am analizat imaginea suveranului, căile ei de construcție, de diseminare și de impunere, climatul public al comunității respective, precum și elemente constitutive ale sistemului ierarhic și funcțional. De asemenea, am căutat teme predilecte ale discursului public și ale raporturilor dintre ierarhie, religie și cetățean. La ieșirea din Antichitate se poate considera că imaginea suveranului era deja construită, fiecare civilizație contribuind, în măsuri imposibil de cuantificat, la constituirea acesteia. Tot la ieșirea din Antichitate era deja bine înrădăcinată paradigma supunerii în fața sistemului, iar ființa socială era deja deprinsă cu regulile funcționării acestuia.

II. *Biserica creștină* din primele cincisprezece secole ale mileniului I a fost abordată doar din perspectiva prozelitismului, fenomen comunicațional complet nou, revoluționar și dificil de contracarat de inamicii săi timpurii. Au fost urmărite campaniile de comunicare ale epocii apostolice, cele din timpul persecuțiilor, cele din Evul Mediu timpuriu și din perioada cruciadelor, precum și marele efort misionar ulterior epocii descoperirilor geografice. Predicatorii creștini au fost primii activiști ai lumii, comunicatori ai unui adevăr girat ideologic, care au coborât mesajul de la înălțimea propagandei imperiale în casa fiecărui cetățean și care l-au stabilizat acolo până în prezent, indiferent de forma de organizare statal-instituțională care conducea societatea respectivă. Biserica a fost tot prima instituție care și-a instruit programatic comunicatorii, realizând în premieră modele standard pentru diversele ieșiri în public ale acestora.

III. *Intervenția tehnologiei* — tiparul și apoi media — moment care a determinat apariția centrelor alternative de comunicare și care a desființat pentru totdeauna monopolul ierarhiei asupra imaginii. De atunci se poate vorbi de campanii de comunicare negative îndreptate

împotriva sistemului, oricare ar fi acesta, precum și de ipoteza enunțurilor alternative. Mai mult, pentru prima dată, un cetățean care nu reprezenta nimic în ierarhie putea să emită un punct de vedere la care să aibă acces un număr mai mare sau mai mic de alți cetățeni care, de asemenea, nu reprezentau nimic în ierarhie. Așa cum biserica, în tentativa de a-și perfecționa la maximum evanghelizatorii, a dat naștere propagandistului, tot așa tiparul și apoi gazeta au dat naștere jurnalistului, personaj cheie în istoria contemporană și factor determinant în orice analiză asupra comunicării instituționale și a manipulării masei. Instituțiile propagandei, definitivate la începutul secolului al XX-lea, după consolidarea fenomenului media, au însumat toată experiența trecutului și au pus-o în operă sprijinindu-se atât pe patternuri consolidate de milenii, cât și pe saltul tehnologic și științific. Organizate manifest pentru controlul și direcționarea masei, aceste instituții au încercat simultan să utilizeze progresul, dar și să-i blocheze efectele. S-a preconizat — și pe alocuri s-a și reușit — reîntoarcerea la epoca de dinainte de media, utilizându-se însă media. Propaganda multicanal a rămas, dar a transportat un singur adevăr, emis de o singură voce, în numele unei singure ierarhii. Aflate în spatele majorității actelor abominabile ale secolului al XX-lea (holocaust, epurări și genociduri etnice, lagăre de exterminare sau de reeducare, spălare a creierelor, mutări forțate de populație, ură rasială, confesională și socială), instituțiile propagandei totalitare, bazându-se pe toate funcțiile media pe care au transformat-o într-un perfect instrument de dominare, au reușit să stimuleze prin politici de comunicare excesele masei prinse în cea mai dezvoltată plasă imagologică construită vreodată.

Am evitat abordarea teoriilor numeroase și foarte exacte dedicate modului în care individul percepe și se raportează la comunicare, la resorturile care-l fac să accepte sau nu un mesaj, care-l determină să creadă sau nu un purtător de mesaj, să urmeze sau nu un lider. Am urmărit cu precădere acțiunile manipulatorului și mai puțin reacțiile și percepțiile potențialului manipulat. Convingerea cu care am pornit această lucrare a fost aceea că dominarea s-a realizat prin manipulare încă din primele momente ale statalității, în interiorul ierarhiei din oricare civilizație. Cele trei spații alese — Antichitatea, prozelitismul religios și media — au contribui fiecare decisiv la ceea ce noi numim astăzi *campanii de comunicare în masă*. Antichitatea, prin construirea imaginii liderului și a modelului de manipulare derivat din aceasta,

, pro-zelitismul, prin răspândirea ideologiei la nivel individual, iar media, prin construirea realității alternative, in fapt o realitate artificială care este interpusă între individ și realitate. În fiecare dintre cele trei cadre istorice am evidențiat elementele noi și am evitat să repet contribuții ale unei anumite civilizații sau dintr-o anumită perioadă istorică pe care le analizasem anterior, în altă civilizație sau în altă perioadă istorică.

Fiind vorba de o abordare a manipulării individului de către ierarhie care s-a dorit cronologică, a trebuit să selectez din uriașul material oferit de cei cinci mii de ani de atestalitate doar o infimă parte care m-a ajutat să cooturez un traseu coerent și continuu al fenomenului. Desigur că multe, foarte multe alte cazuri extrem de elocvente nu au putut fi pomenite, după cum personaje sau momente exemplare pentru acest domeniu au fost eludate din cauza modului în care a fost structurată lucrarea. Astfel, după prezentarea epocii antice nu m-am mai referit decât în trecere la construirea imaginii liderului, considerând că aceasta a fost desăvârșită în Lumea Veche, modernitatea neadăugând decât detalii funcționale. Nici diseminarea ideologică nu a fost tratată decât în capitolul dedicat religiei, activismul secolului al XX-lea fiind doar o continuarea a tehnicilor acesteia.

Oricât pare de ciudat, mai cu seamă pornind de la experien țele recente, secolul al XX-lea — considerat a fi un ev al manipulării — are foarte puține inovații în acest domeniu. Mai degrabă, dato- rită unei multitudini de factori, am asistat la o sinteză a tuturor contribuțiilor din ultimii cinci mii de ani puse în operă prin mij-loace tehnice superioare. Efectele manipulării sunt mai vizibile, mai concrete și, în anumite cazuri, mai înspăimântătoare în pre- zent. Miza însă, intențiile ierarhiei, pașii propriu-ziși urmați și finalitatea demersului sunt practic identice de-a lungul întregii istorii cunoscute.

Textele și acțiunile diverșilor lideri sau diverșilor consilieri ai acestora — filozofi, istorici, clerici sau oameni de știință — alese

în această lucrare au dorit să evidențieze existența unui proces conștient, înțeles și asumat ca atare, prin care ierarhia și-a impus dominația asupra celorlalți în primul rând prin convingere, deci prin manipulare. Teoretizarea, justificarea, ilustrarea și permanentizarea supunerii au fost pașii obligatoriu parcurși de orice lider. Violența, constrângerile, legile și presiunile economice sunt ulterioare acestora. Comunicarea a precedat forța, aceasta fiind totuși doar o soluție extremă. Miza oricărei ierarhii a fost supunerea prin simbol, prin construct de imagine, prin cuvânt, prin controlul asupra câmpului ideatic al colectivității respective — sumă a tuturor valorilor, preceptelor și credințelor considerate a fi de referință de către majoritate —, prin interpretarea motivantă a trecutului, prin modelarea în spiritul utilității a prezentului și prin proiectarea dezirabilă a viitorului. În principiu, în istoria comunicării instituționale este cu neputință să identifici momentul exact în care cineva a enunțat în premieră o idee sau a folosit în premieră o tehnică anume. Cei care au contribuit la evoluția comunicării dintre ierarhie și cetățean sunt atât de mulți, încât orice demers al clasificării lor este inutil. Cei mai mulți sunt și vor rămâne anonimi fiindcă, de fapt, activitatea lor nu a fost niciodată considerată fundamentală. Cine a scris primul discurs al unui lider? Ce lider a rostit primul discurs în fața mulțimii? Ce funcționar a identificat primul nevoia de măreție în expunerea conducătorului? Ce preot a legat în premieră instituția conducătorului de cea divină? Ce ierarh a definit prima dată justețea unui sistem în care cei puțini au și cei mulți nu au? Ce învățat a explicat în premieră că supunerea în această lume atrage după sine beneficii în cealaltă? Cui i-a venit ideea ca statuia liderului să fie mai mare decât a tuturor celorlalte personaje reprezentate? Cine s-a gândit primul să imortalizeze în desen, basorelief sau text isprăvile unui conducător și cine s-a gândit să le modifice astfel încât să fie pe placul masei? Și cine a descoperit prima dată lucrurile care plac masei? Cine a zugrăvit primul imaginea dușmanului într-o comunitate? Și cum arăta acesta — perfect real sau caricaturizat pentru a fi și mai de temut sau și mai urât? Cine a inventat primul ritual? Și cum i-a determinat pe oameni să ia parte la el? Cum a fost convins un om să plătească în premieră impozit? Cum a fost convins să respecte niște legi scrise pe o tăbliță sau pe o stelă, când el nu știa să citească? Și cine a făcut-o, un soldat cu o armă sau un personaj înarmat cu argumente?

Am trăit cu iluzia, probabil confortabilă, a victoriei spiritului asupra sistemului, a ideii asupra cenzurii, a individului asupra birocrației. Victoria a venit însă, în general, foarte târziu pentru acel spirit, acea idee și mai ales acel individ și nu a servit decât la progresul sistemului, la triumful birocrației, la perpetuarea cenzurii. După cinci mii de ani de organizare socială nu trăim într-o lume fără manipulare și nici într-o societate fără cenzură. Nici măcar nu putem afirma că există o curbă descendentă a acestor două fenomene. Tehnologia superioară a dezvoltat o cenzură bine echipată tehnologic și mereu adecvată, inclusiv din punctul de vedere al justificării sale, noilor realități. Modernizarea individului a dus mimetic la modernizarea manipulării aplicate lui, astfel încât raportul dintre el și sistem să rămână, în fapt, mereu același. Primul om al majorității traseelor omenirii este cunoscut. Prin însăși natura ei, manipularea nu are pionieri, ci doar un șir lung de practicanți care au dezvoltat în tăcere și discreție singura metodă prin care indivizii au putut fi puși laolaltă într-o construcție socială și apoi au putut fi ținuți acolo.

Lumea veche.
Inventarea imaginii liderului

Egiptul

Menes sau Mena, Meni, Min, Narmer, Aha, poate fi considerat primul lider cunoscut al istoriei umane. În jurul anului 3000 î.Hr. a unificat triburile aflate de-a lungul Nilului configurând monarhia egipteană. Tot el stabileşte o capitală a regatului şi consacră primul artefact al măreţiei conducătorului: *pşentul* sau dubla coroană. Simbolizând unirea Egiptului de Sus (reprezentat de mitra albă inaltă) cu Egiptul de Jos (reprezentat de coroana roşie), *pşentul* (deformare grecească a cuvintelor egiptene *pa sekhmenti*, *„cele două puternice"*) devine simbolul puterii faraonice şi este găsit în toate reprezentările ulterioare ale împăratului egiptean. În aceeaşi idee a echilibrului între cele două părţi fondatoare ale regatului, Memfis , noua capitală aleasă de Menes , înseamnă *„balanţa dublei ţări"*[1]. Deşi biografia sa este regăsită mai mult în legendă, decât consacrată de documente istorice (prima menţiune istoriografică asupra existenţei lui datează din timpul dinastiei a XIX-a, din timpul secolului al XII-lea î.Hr., deci aproximativ după 1 700 de ani), Menes, despre care un istoric egiptean din secolul al III-lea î.Hr. scria că a domnit şaizeci şi doi de ani şi că a fost ucis de un hipopotam, a influenţat decisiv ritualul puterii în Egipt. *„Timp de mai mult de trei mii de ani, faraonii au fost încoronaţi la Memfis, foarte probabil ceremonia culminantă repetând-o pe cea inaugurată de Menes."*[2]

Urmând mitul marelui strămoş, despre care se spunea că a promulgat şi un cod de legi care i-a fost dăruit de însuşi zeul Toth, faraonii Vechiului Imperiu au construit primul sistem centralizat al dominării. Aşezarea Egiptului de-a lungul Nilului, navigabil la acel moment, şi lipsa marilor oraşe a contribuit la construirea unui stat mult mai uşor de controlat decât suma oraşelor sumeriene. *„Ţara era constituită dintr-o masă rurală condusă de repre-*

zentanții unui zeu-întrupat, Faraonul.(...) Întrucât faraonul era nemuritor, decesul său însemna numai translația sa la Cer. Continuitatea de la un zeu-întrupat la alt zeu întrupat și prin urmare, continuitatea ordinii cosmice, dar și sociale erau asigurate."[3]

Într-un timp relativ scurt de la momentul fondării statului a fost organizată administrarea teritoriului într-un sistem care, deși nu s-a inspirat de la nimeni, a dăinuit aproape trei milenii. Egiptul era împărțit în provincii (nome) așezate sub autoritatea unui funcționar subordonat curții faraonului. Acesta raporta curții absolut toate cele ce se întâmplau în provincia sa, materialele fiind centralizate într-o *Carte a orașelor din Egipt și a tot ce le privește*. Același flux comunicațional exista și în sens invers, conducătorii provinciilor primind periodic de la centru informații și indicații pe care trebuiau să le transmită în teritoriu. Diodor din Sicilia menționa, de exemplu, existența schimbului de informații între provincii și capitală cu privire la creșterea sau descreșterea cotelor apelor Nilului în perioada de inundații[4]. În centrul acestor informări se afla, evident, activitatea faraonului (*„scribii curții descriau felul în care faraonul personal făcea tot ce era necesar pentru propășirea Egiptului, cum el personal răpunea pe câmpul de luptă mii de inamici, cum el personal descoperea ce nu mergea bine în imperiu și cum el personal corecta aceste greșeli"*)[5], dar și date despre victoriile militare, despre ceremoniile care aveau loc la curte, despre ritualurile dedicate zeilor naționali și indicații cu privire la modul de aplicare a diverselor norme economice, religioase sau sociale.

În paralel cu această dimensiune comunicațională de natură administrativă, clerul dezvoltase și el o comunicare similară între marii preoți din Memfis și clerul din templele de pe tot cuprinsul țării. La fel ca și în Sumer, fiecare provincie avea propriile zeități pe lângă zeitățile întregului Egipt. Celebrarea lor se făcea în egală măsură, zeii mai mici din provincii fiind subordonați în mitologia egipteană marilor zei naționali, cei care îl patronau pe faraon. Preocupat de multiple activități administrative (se înființaseră mai multe case regale — un soi de ministere — care urmăreau desfășurarea activităților agricole, de stocare a mărfurilor, de irigații, de finanțe, de protocol, de cult funerar, de intendență și aprovizionare etc.), rolul major al faraonului era acela de a mijloci între supușii săi și zeii cei mari[6]. Cele cinci titluri pe care monarhia

egipteană le va asocia numelui fiecărui faraon până la sfârșitul imperiului sunt semnificative pentru această construcție imagologică.

Astfel, numele Horus îl așază pe faraon sub protecția șoimului, pasărea care patrona orașul în care se născuse Menes, primul faraon. Numele *nebty* („cele două stăpâne") îl plasează pe faraon sub tutela zeițelor ce patronează cele două Egipturi fondatoare. Numele Horus de Aur leagă persoana faraonului de cea a lui Horus solar și ceresc. Numele *nesut-bit* („cel ce aparține trestiei și albinei") îl asimilează pe faraon cu flora și fauna simbolice ale celor două regate. Numele de fiu al lui Ra îl leagă direct pe faraon de zeul al cărui cult este celebrat în toată țara[7]. De asemenea, în majoritatea reprezentărilor faraonul este pus în legătură nemijlocită cu soarele, zeul central al universului mitologic egiptean, cel din lacrimile căruia s-au născut oameni[8].

„Unul dintre cele mai spectaculoase aspecte ale imagologiei oficiale egiptene este disciplina cu care au folosit simbolurile. Albina, lotusul și coroana albă pentru Egiptul de Sus, papirusul și coroana roșie pentru Egiptul de Jos, alături de simbolurile, culorile și steagurile diverselor districte demonstrează atenta exploatare a mândriei locale. Diverse alte simboluri ca scarabeul, cobra regală, knotul vieții eterne, nenumăratele imagini zoomorfe ale zeilor, toate relaționate într-o ierarhie vizuală cu însuși faraonul, demonstrează un grad înalt de control politic al fenomenului artistic."[9]

Bazată pe simboluri conectate la panteonul divin, imagologia oficială egipteană este construită doar pentru uzul faraonului, al liderului absolut, a cărui proiecție înghite și justifică în același timp activitatea unui întreg aparat funcționăresc. Acceptând tutela faraonului — zeu întrupat, egipteanul acceptă implicit și coordonarea ierarhiei de sub acesta.

„Un stat care pornește de la asemenea principii nu poate fi decât absolut și centralizat. Înspre faraon se înalță, ca spre o culme, piramida birocrației, care își are elementul său cel mai ridicat în grad de vizir, figură activă și proeminentă de executor uman al voințelor zeului întrupat."[10]

Cele două funcții fundamentale ale faraonului, comanda și judecata, erau transmise vizirului care, la rândul său, le trans-

mitea ierarhiei funcționărești din capitală sau din provincii. Vizirul (*tjati*) activa ca un prim-ministru al timpurilor moderne, dar, în același timp, era și cel ce răspundea în fața faraonului de activitatea întregii administrații. Într-un papirus conservat din timpul Noului Imperiu există un text de investitură al unui vizir rostit chiar de faraon:

„Veghează asupra încăperilor vizirului; fii cu băgare de seamă la tot ce se petrece acolo. Gândește-te că ele sunt scheletul întregii țări. A fi vizir nu este un lucru dulce, este un lucru amar. Gândește-te că n-ai doar sarcina de a-i respecta pe prinți sau pe preoți. Gândește-te că nu trebuie să asupresti poporul. Când vine cineva cu o jalbă din Egiptul de Sus sau din Egiptul de Jos, veghează ca totul să se petreacă așa cum grăiește legea, ca datina să fie respectată și dreptul nimănui să nu fie încălcat. E o nelegiuire să iii partea cuiva. Privește-l pe cel pe care-l cunoști în același fel ca pe acela pe care nu-l cunoști și pe cel apropiat de rege la fel ca pe cel ce-i departe."[11]

Funcționarii aflați în subordinea vizirului, cei care practic puneau în aplicare în întreaga țară politica faraonului, erau selecționați din diversele niveluri ale rudelor faraonului sau ale nobilimii. În timp, se dezvoltă caste ale diverselor meserii, unele dintre ele riguros ereditare. Un fenomen prezent pentru toate posturile funcționărești este instruirea care, pentru copiii familiilor înstărite, începea de acasă, prin utilizarea unor profesori privați[12]. Exista apoi o școală la palat, „casa vlăstarelor regale", unde fiii înalților funcționari se instruiau alături de urmașii faraonilor. În același timp, în provincie funcționau școli care pregăteau cadre pentru funcționarii din afara capitalei. În ambele cazuri, cei mai buni dintre elevi sau cei mai cu stare urmau școli de un nivel superior sau parcurgeau un stagiu de ucenicie pe lângă funcționari cu experiență. Sunt identificate școli dedicate diverselor alte meserii și școli atașate templelor. Apartenența la clasa funcționarilor, cea mai înaltă clasă laică și civilă din Egipt, presupunea avantaje materiale certe, venituri uneori importante și, în mod esențial, posibilitatea clară de perpetuare ereditară a poziției. Înalții funcționari erau scoși și ei și descendenții lor din funcția ocupată doar de faraon. De o importanță mai mică, dar totuși funcționând ca un sistem nervos al întregii administrații, scribii

(cei ce știau să scrie și să citească) sunt practic dovada cea mai clară a existenței unei viziuni comunicaționale în Egiptul antic. Respectul pe care această meserie îl trezea în rândul egiptenilor este regăsit în sfaturile pe care un părinte ambițios le dă fiului său care vrea să reușească în viață:

„L-am văzut pe acela care este biciuit, pe acela care este mereu biciuit: tu trebuie să-ți pui mereu inima în cărți. L-am privit pe acela care fusese slobozit de la muncă silnică: ține minte, mai presus de cărți nimic nu este... Oricare meșteșugar care mânuiește dalta este mai obosit decât acela care sapă pământul... Zidarul își caută de lucru dăltuind necontenit în piatra grea. Când a apucat să-și isprăvească lucrul, brațele îi sunt sleite de putere, iar el este copleșit de teamă... Plugarul își vede sarcinile sporite și iar sporite... și el se ostenește mai mult decât s-ar putea spune cu vorbele... Țesătorul în dugheana lui o duce mai anevoie ca o femeie lăuză. Trebuie să-și țină picioarele sub pântece și nu poate nici să răsufle... Să-ți spun mai departe care este soarta pescarului? Nu trebuie el să se străduiască pe țărmuri, unde mișună crocodilii? Ține minte, fiule: nu-i altă meserie să fie fără de stăpân în afara meseriei de scrib. Acolo el este stăpânul..."[13]

Dacă în primele perioade ale Vechiului Regat ordinele se transmiteau pe cale orală, în foarte scurt timp rolul acestor transmițători-receptori de mesaje a revenit scribilor. Cuvântul scris a luat locul cuvântului vorbit, atât în treburile curente ale statului, cât și în lupta cu eternitatea. Memoria faraonilor, nobililor, generalilor sau marilor funcționari a fost păstrată în piatră sau în papirusuri grație cuvântului scris. Vom vedea că și revoluția religioasă a lui Akhenaton s-a centrat pe efortul de a domina textele scrise. De asemenea, pe toată durata existenței imperiului, textele importante din vechime, lucrările științifice, literare sau religioase au fost recopiate pentru ca noile generații să aibă acces la ele și să se poată instrui. Inscripția faraonului Kamoses prin care povestește cum a recucerit puterea de la hicsoși este regăsită câteva secole mai târziu ca exercițiu pe tăblițele elevilor unei școli de scribi[14]. Împărțiți în funcție de importanța lor, de pricepere și de zona în care își desfășurau activitatea, scribii s-au dezvoltat ca o pătură intelectuală a Egiptului, meseria în sine fiind consi-

derată inferioară celei de funcționar, dar superioară majorității celorlalte meserii din imperiu[15].

„Preoții care făceau parte din Casele Vieții (instituție culturală, educativă și religioasă, foarte asemănătoare în conținut cu universitățile din zilele noastre) purtau titlul de scrib al cărții divine și aveau îndatorirea de a conserva și de a transmite patrimoniul cultural care le fusese încredințat și care era păstrat în bibliotecile templelor, copiind cărți cu caracter religios, dar și opere cu caracter științific, cum sunt cele de astronomie, matematică, medicină și magie. Această activitate de copiere a textelor vechi, ce se desfășura în școală și pentru școală, avea drept urmare faptul că templul și Casele Vieții deveneau locuri de cultură, frecventate de preoți intelectuali ce elaborau opere originale și, în același timp, erau dascăli care prin învățătură transmiteau elevilor lor cultura moștenită din trecut și odată cu ea, inevitabil, ideologia clasei conducătoare."[16]

Vorbind de rolul scribilor nu trebuie uitată ceremonia egipteană a morții, care a consacrat *Cartea Morților*, *„ghidul prin excelență al sufletului în lumea de dincolo"*[17]. În principiu, fiecare om care murea avea la căpătâi o astfel de carte cu care se prezenta în fața zeilor. *„Sufletul oricărui răposat pentru care va fi scrisă această carte va ieși ziua printre cei vii și va domni printre zei. Nimeni nu i se va putea împotrivi. (...) Ea îi hrănește sufletul celui plecat și îl ajută ca nimic să nu-i stea împotrivă să capete viață veșnică."*.[18]

Capitolul CXXV din *Cartea Morților* conține confesiunea decedatului prin care acesta, în fața marilor zei, își susține curățenia și viața exemplară dusă pe pământ. Milostenia, cinstea, supunerea față de faraon și față de zei, munca și îngrijirea familiei erau faptele pe care zeii le apreciau și care asigurau drumul spre viața veșnică. *„Nu am comis nici un fel de nedreptate împotriva oamenilor, nu am maltratat animalele, nu am căutat să cunosc ceea ce nu există încă, nu am tolerat răul în jurul meu. Nu am blasfemiat numele zeilor, nu l-am asuprit pe cel sărac, nu am făcut nimic din ce este interzis, nu am umilit servitorii, nu am lovit pe cei mai slabi ca mine, nu am făcut pe nimeni să plângă."*[19]

Cam în aceeași perioadă în Sumer, oamenii loviți de nenorociri (accidente, boli, sărăcire, sterilitate) consultau preoții care, înainte

de a le da un verdict, îi supuneau unui adevărat interogatoriu: *„Și-a disprețuit tatăl sau mama? A rostit cuvinte de revoltă? A rostit cuvinte de insultă? A pătruns în casa semenului său? A luat nevasta aproapelui său? A refuzat să-l ajute pe omul liber aflat la nevoie? S-a răzvrătit împotriva autorităților? A mers pe calea răului? A încălcat limitele justiției?"*[20]

În funcție de răspunsurile date, preotul încerca să-l absolve de păcat și să-i obțină iertarea păcatelor atât pentru această lume, dar mai ales pentru cealaltă, fiindcă un om pedepsit de zei în timpul vieții cu atât mai mult va fi pedepsit după moarte.

Herodot îi numea pe egipteni cel mai religios popor din lume. Din însemnările lui Ptahotep, vizir în timpul dinastiei a cincea, se detașează ideea că *„Zeul îl iubește pe cel care-l ascultă"*[21], iar învățăturile faraonului Kheti către fiul său Merikare, în jurul anului 2100 î.Hr., precizau că *„Zeul îl cunoaște pe cel care greșește și îl pedepsește până la sânge."*[22] Dimensiunea excepțională a credinței și a raportării față de divinitate (în care era inclus și faraonul ca zeu-întrupat) a generat o dimensiune organizatorică și de exprimare probabil de neegalat între popoarele Antichității. Fiecare oraș avea zeii proprii, fiecare provincie avea de asemenea zeii proprii și Egiptul în sine se închina unor mari zei. Fiecare zeu local sau național avea propriile temple cu preoți care erau conduși de un mare preot. Marele preot își conserva poziția prin ereditate și nu putea fi demis decât de faraon. Unificarea zeilor și a credinței în aceștia era asigurată de persoana faraonului, care era marele preot al tuturor cultelor și care își delega funcția unor persoane alese de el.

Deși exista un număr important de zei pe toată suprafața imperiului și implicit o varietate a cultelor, care se dezvoltaseră paralel unele cu celelalte încă de la începutul structurii statale, faraonul, care era prin natura sa marele preot al oricărei divinități, asigura unitatea viziunii religioase, fiind cel ce garanta armonia dintre ordinea ce regla viața universului și lumea creată. Între multitudinea zeilor și cea a oamenilor, faraonul era singurul factor de echilibru[23]. De asemenea, în urma diverselor cuceriri și extinderi teritoriale, faraonii egipteni, simultan cu impunerea unor norme administrative și militare, impuneau ceremonii și culte egiptene pentru zei locali, asigurând astfel o continuitate imagologică a procesului de venerare și de supunere. *„Zeii egipteni sunt adorați în țări străine, iar Amon-Ra devine un zeu universal."*[24]

Clerul egiptean s-a dezvoltat în directa subordine a faraonului care era șeful lor suprem, dar prin ereditatea funcției de mare preot al diverselor divinități, cât și prin bogățiile fabuloase ale templelor (s-a calculat că în timpul faraonului Ramses al III-lea în proprietatea templelor existau o sută șapte mii șase sute cincisprezece slujitori, aproximativ doi la sut din populația Egiptului, patru sute nouăzeci de mii trei sute optzeci și șase capete de vite, cinci sute treisprezece mii de vii și livezi, optzeci și opt de bârci mari și corăbii, o sută șaizeci și nouă de orase în Egipt sau în regiunile cucerite și a șaptea parte din pământurile cultivate ale țării[25] s-a constituit un monopol al câtorva familii asupra funcțiilor de mari preoți, monopol care, dintr-un anumit moment istoric, a început să *rivalizeze* cu puterea faraonului însuși.

Chiar și în aceste condiții, care au generat și revoluția lui Akhenaton, clerul a fost principalul vector de imagine al faraonului și implicit al statului reprezentat de acesta. „*Dogma divinității faraonului a fost o forță coezivă extrem de puternică și de organizată care nu a putut fi spartă de tendințele individualiste.*"[26]

Sociotatea egipteană era o societate corelată și coordonată, structurile sale răspunzând comenzilor de la centru care la rândul său se adapta semnalelor din teritoriu. Construcția organizatorică elaborată de egipteni este probabil cel mai corect răspuns la îndelungata supraviețuire a acestei civilizații în condițiile deosebit de fluide din zorile sociale ale umanității. În timp ce funcționarii sprijiniți de scribi transmiteau în teritoriu informația necesară funcționării statului, clerul sprijinit de asemenea pe scribi, dar și pe întregul sistem de educație și de ceremonial, transmitea în teritoriu, către fiecare individ din imperiu, om liber sau sclav, egiptean sau locuitor al unei țări cucerite, imaginea puterii faraonului. „*Nu era nevoie de dependența servilă față de un zeu pentru a obține marile premii ale existenței: succesul în această lume și viața continuă în cealaltă. Era suficientă o relație corectă cu faraonul.*"[27] Reprezentările de la Abu-Simbel îl înfățișează pe Ramses al II-lea faraonul aducând ofrandă lui Ramses al II-lea zeul.

Se poate considera că faraonul egiptean, zeul-întrupat, a fost cel mai puternic lider-instituție din întreaga istorie a omenirii, indiferent de calitățile omului care ocupa respectiva poziție socială. „*În Egipt, faraonul este numit în mod constant «zeul cel bun». Unul dintre cele mai frecvente titluri destinate lui, cel de fiu al lui Amon-Ra nu era folosit metaforic, ci în cel mai literal mod cu*

putința/.../Nu este nici un dubiu că aceste ficțiuni teologice au contribuit decisiv la întărirea poziției faraonului. Dar adevărata putere derivă din controlul absolut al mașinăriei guvernamentale, incluzând aici armata și poliția."[28] În timp ce în majoritatea statelor contemporane cu Egiptul antic, liderul unui oraș, al unui regat sau al unui imperiu își construia administrația și modelul de conducere pentru ca, de multe ori, după moartea sa acest model să dispară, în Egiptul faraonilor, sistemul era continuu și omul era trecător."*Adevărul este că o monarhie de drept divin are nevoie de o cancelarie cultivată. Fără un asemenea sprijin și-ar putea anevoie păstra ipostaza de statuie.*"[29]

Statele mediteraneene și din Orientul Mijlociu care s-au inspirat din modelul egiptean au nuanțat dimensiunea divină a liderului și au trecut puterea administrației în mâinile oamenilor. Vom vedea în decursul istoriei că divinitatea a mai stat cu regii la masă, până și austerii romani zeificându-și împărații chiar din timpul vieții, dar nimeni nu a avut pe o perioadă atât de lungă o putere atât de mare ca suveranul egiptean. Putere care nu a fost generată de arme sau armate, de legi sau bogății, ci de un foarte elaborat construct de imagine. Timp de aproape trei milenii locuitorii imperiului — și nu doar ei — au fost convinși de simbolurile plasate în jurul faraonului și al aparatului acestuia.

Așa cum remarcă mai mulți egiptologi, tot în Egipt a-a dezvoltat prima ideologie a puterii, care a fost ulterior impusă întregului univers cunoscut. La Actium s-au ciocnit nu doar armatele lui Octavianus și Marc Antonius, ci și două variante ale filozofiei puterii. Și, deși armatele Romei încă republicane au triumfat în luptă, modelul imperial egiptean a influențat principatul lui Augustus și imperiul construit ulterior. Propaganda, manipularea, comunicarea instituțională, persuasiunea și strategiile de imagine nu s-au născut nici în sânul bisericii catolice, nici în teribila ascensiune a statelor totalitare, nici în timpul megacampaniilor prezentului. Ci cu aproape cinci mii de ani în urmă în valea Nilului, acolo unde pentru prima dată oamenii au creezut și au urmat un simbol generat de o structură administrativă, simbol care a fost folosit de un grup de dominanți pentru a-și menține și perpetua puterea.

De altfel, începând cu anul 1353 î.Hr., faraonul Amenhotep al IV-lea a produs o revoluție care l-a transformat în primul monoteist al lumii utilizând întreg arsenalul tehnicilor de comunicare.

La moartea tatălui său, faraonul Amenhotep al III-lea, tânărul Amenhotep al IV-lea a moștenit un imperiu consolidat și extins din Siria până în Somalia, cu colonii în Creta, Cipru și Peninsula Sinai. După ce Amenhotep al III-lea a făcut pace cu marile imperii contemporane lui, Babilonul, Mitanni și Hatti, nivelul prosperității economice a Egiptului a urcat semnificativ. Organizarea comerțului, numărul mare de meșteșugari, imensele resurse naturale și reducerea cheltuielilor de război au generat un salt economic și o creștere a investițiilor în artă, în ceremonialuri și în religie. Imediat după eliberarea Egiptului de sub dominația hicsoșilor, realizată de regii din Egiptul de Jos, Teba devine marea capitală a imperiului și lângă ea, la Karnak, este construit, pe o suprafață de peste trei sute de mii de metri pătrați, un templu dedicat lui Amon-Ra la care fiecare faraon adaugă câte o construcție care să marcheze relația sa cu zeul central din mitologia egipteană. *„Amon-Ra își comunica sfaturile prin intermediul corpului sacerdotal. Marele preot al lui Amon-Ra a câștigat o autoritate considerabilă; el se situa imediat după faraon.*"[30]

Amenhotep al III-lea, un faraon orgolios și puternic, obișnuit cu armele și cu tehnicile de comandă, a intrat de mai multe ori în conflict cu preoții lui Amon și cu marele preot de la Karnak. În mai multe rânduri, Amenhotep al III-lea s-a orientat spre venerarea zeului Aton, zeul discului solar. Barca în care se plimba cu regina pe un lac artificial construit în zona Tebei purta numele zeului. De asemenea, locuința sa privată avea tot numele acestui zeu, iar în timpul campaniei de zdrobire a triburilor răsculate din Sudan și-a pus victoria sub semnul tandemului Amon-Aton[31].

Cu toate acestea, tot el a construit unul dintre cele mai spectaculoase temple ale lui Amon în complexul Karnak și a participat la marile serbări Opet, dedicate lui Amon-Ra. Starea de conflict dintre marele preot al lui Amon-Ra și faraon s-a perpetuat și în timpul domniei lui Amenhotep al IV-lea, urcat pe tronul Egiptului la treisprezece ani. Preluând modelul tatălui său, tânărul faraon a atacat puterea sacerdotală retrăgându-i marelui preot al lui Amon-Ra dreptul de a administra bunurile zeului. Lovitura însă a venit imediat după aceea. Faraonul decide, în numele întregului imperiu, renunțarea la religia milenară a Egiptului și instaurarea unei religii noi în care există un singur zeu, Aton. Își schimbă numele faraonic, încărcat după cum am arătat de o întreagă simbolistică, în Akh-en-Aton (cel care îl slujește pe Aton) și mută

capitala imperiului din Teba într-o locație situată mai la nord. Noul oraș, ridicat complet de la zero, este de asemenea dedicat noii zeități unice și poartă numele de Akhetaton (orașul lui Aton).

În numai doi ani, Egiptul are o nouă capitală somptuoasă și revoluționară din punctul de vedere al arhitecturii. Templele dedicate lui Aton nu au acoperiș pentru ca lumina soarelui, simbolul zeității, să intre neîngrădită în casa sa pământeană. Simultan cu ridicarea orașului sunt suspendate toate celelalte forme de cult și este interzis inclusiv pluralul cuvântului zeu. Neexistând decât o singură zeitate pluralul devenea blasfemie. Sunt refăcute ceremonialele, sunt șterse de pe multe monumente numele celorlalți zei, sunt compuse imnuri, poeme și texte religioase pentru Aton.

Într-un remarcabil tur de forță, Egiptul este acoperit de scribi, preoți și funcționari care transmit noile realități. Reprezentările grafice din orașul de vis cum era denumit se centrau pe cuplul regal, Akhenaton și Nefertiti, ocrotiți, binecuvântați, mângâiați de razele zeului Aton care nu apare în nicio reprezentare antropomorfă sau zoomorfă, ci doar sub forma unui disc din care pleacă raze. Sunt compuse texte care descriu dragostea dintre faraon și soția sa, în diverse basoreliefuri sau fresce sunt reprezentați în posturi relaxate, chiar intime, departe de festivismul care domina imaginea anterioară a instituției faraonului. Arta egipteană a fost marele vehicul de imagine al oricărui faraon și al sistemului pe care acesta îl reprezenta. *„Oricine putea «citi» o statuie sacră. Arta tombală și de templu a făcut pentru egipteanul antic analfabet ceea ce aveau să facă sculpturile din catedralele gotice pentru creștinul medieval.*"[32] Surprinde în aceste reprezentări apariția defectelor fizice ale faraonului, care nu mai sunt ascunse ochiului public. *„Desenați-mă așa cum sunt"*, se pare că ar fi cerut acesta pictorilor. Curtea se destinde, ceremonialurile sunt mai relaxate, zeul-întrupat vine mai aproape de oameni, soția sa este frumoasă și iubitoare.

Limbajul popular este introdus pentru prima dată în inscripțiile regale și în decretele oficiale. În lupta sa împotriva clerului, faraonul încearcă să-și ia aliat poporul, căruia îi propune o nouă divinitate și un nou raport de forțe în interiorul imperiului. În același timp, la curte are loc un amplu proces de epurare, atât în vârfurile clerului, cât și la conducerea funcționarilor sau armatei. Akhenaton a stat numai nouă ani în orașul său considerat de egiptologi una din marile minuni pierdute ale Antichității. În anul

1350 î.Hr. faraonul moare. În sarcofagul său a fost găsită o rugăciune care l-a făcut pe Mircea Eliade să scrie: *„S-a vorbit de caracterul monoteist al reformei lui Akhenaton. Originalitatea și importanța celui care a fost «primul individ din istorie» cum îl caracteriza Breasted, sunt încă mult discutate. Dar nu ne putem îndoi de fervoarea sa religioasă."*[33]

Și totuși... Dacă din punct de vedere religios, Akhenaton poate fi considerat un precursor al lui Moise și chiar al lui Iisus, mișcarea sa a avut o puternică semnificație politică în ecuația luptei pentru putere. Deranjat de pârghiile, materiale și imagologice, pe care le avea marele preot al lui Amon-Ra, faraonul i le-a anulat, inventând un simbol nou. Mulțimea manipulată timp de milenii în spiritul politeismului și al ceremonialurilor lui Amon-Ra, era acum manipulată în spiritul lui Aton. Incontestabila dimensiune religioasă a gestului lui Akhenaton este completată de ceea ce am numi în zilele noastre o campanie comunicațională de profunzime, al cărei scop era anihilarea adversarului și dominarea câmpului ideatic al supușilor. Schimbările administrative combinate cu cele de reprezentare, mutarea capitalei, schimbarea modului de reprezentare a faraonului și apropierea sa (cât era posibil în epoca respectivă) de populație, distrugerea simbolurilor adversarului și persecutarea reprezentanților acestuia sunt pași tipici de preluare a puterii și de canalizare a tendințelor populare. Mulțimea, care la acel moment istoric, ajunsese să aibă doi lideri, faraonul și marele preot, care își disputau relația cu divinitatea, a fost adusă în situația de a avea din nou un singur lider: faraonul. Tot ce știuse până atunci mulțimea era greșit, acum era pe drumul corect.

Impactul revoluției lui Akhenaton a fost imens, realitate demonstrată de reacția de după moartea sa. Orașul de vis este ras de pe fața pământului. Numele faraonului și al soției acestuia sunt șterse din toate cronologiile și de pe toate inscripțiile. Urmașul său la tron își ia numele de Tut-Ankh-Amon, se reîntoarce la Teba, face pace cu marele preot al lui Amon și cu zeul însuși și reia întreaga construcție imagologică a imperiului ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Dar se întâmplase... Akhenaton inventase zeul unic și demonstrase că schimbarea simbolului dominant conduce la reevaluarea raporturilor de forță dintr-o societate și, de asemenea, arătase care este importanța unei campanii de informare și de manipulare în masă. Adversarii lui i-au răspuns printr-o campanie identică, la fel de dură și la fel de radicală, ceea ce

înseamnă că lecția fusese completă.

Pe lângă ideea revoluționară a introducerii monoteismului, Akhenaton a fost primul lider din istoria cunoscută a omenirii care a încercat să folosească uriașa putere a mulțimii pentru atingerea unui scop politic. Tentativa sa de apropiere imagologică de cei mulți, fără precedent până atunci, este unul dintre modele clasice de manipulare ale epocii moderne: în lipsa televiziunii, presei, radioului și a organizațiilor politice, faraonul a folosit scribii, statuile, ceremoniile religioase, textele din temple și reprezentanții săi în teritoriu care împrăștiau în rândul oamenilor obișnuiți poveștile despre marea schimbare. Identificăm aici, și apoi în secolele care au urmat, în diverse alte civilizații, o strategie denumită în secolul al XX-lea de persuadare psihodinamică. Ținta ei este modificarea factorilor cognitivi ai masei, pentru ca, prin introducerea unor factori noi, să-i poată fi influențat comportamentul. Vehiculul acestei strategii de comunicare este considerat a fi mass-media și, implicit, campaniile de publicitate sau de relații publice, dar esența metodei este recognoscibilă și în îndepărtatul Egipt al lui Akhenaton, care a încercat să-și învețe supușii că există un singur zeu al cărui singur preot este faraonul și că lumea pe care acel zeu o oferă este mai bună decât cea în care trăiseră până atunci.

Dacă această concepție era învățată, se poate asuma ideea, conform teoriei sus-amintite, că ar fi survenit schimbări importante în comportamentul social al indivizilor vizați. Vom vedea că ispita protocronismului este uriașă în această incursiune prin comunicarea oficială de-a lungul celor cinci mii de ani de istorie. Pentru că, după cum scriu Karlin și Abelson, *„persuasiunea cu artă a fost practicată de secole. Apariția științei persuasiunii este produsul secolului XX."*[34]

Mesopotamia

„În cazul genezei civilizației sumeriene avem de-a face cu o provocare identică aceleia care li s-a înfățișat strămoșilor civilizației egiptene și cu un răspuns de același gen. Uscarea Afroasiei i-a constrâns, de asemenea, pe strămoșii civilizației sumeriene să se mișcare cu jungla mlăștinoasă a văilor inferioare ale Tigrului și Eufratului și s-o prefacă în Țara Șinardului. Aspectele materiale ale ambelor civilizații aproape coincid. Dar caracteristicile spirituale ale civilizațiilor care au rezultat, religia lor, arta lor, chiar și viața lor socială, învederează mult mai puține similitudini."[1]

Dacă civilizația egipteană începe cu Menes, primul lider cunoscut în istorie, civilizația sumeriană începe cu Ur, Eridu, Lagaș, Uruk, Kiș, cele dintâi orașe-stat ale istoriei. Bazându-se, la fel ca egiptenii, pe revărsările celor două fluvii tutelare ale zonei pentru a obține recolte, sumerienii au trebuit să surmonteze dezavantajul unor inundații neregulate care puteau atrage după sine fie o lungă perioadă de secetă, fie îngroparea recoltelor existente sub un val de apă. De aceea, au dezvoltat un sistem impresionant de irigații și drenaje care a condus la una dintre cele mai performante agriculturi ale epocii vechi. Lupta pentru controlul acestor canale și a zonelor mai productive a generat un șir neîntrerupt de conflicte între orașe și, în același timp, a dus la imposibilitatea unificării civilizației sumeriene într-un singur imperiu.

Bogăția orașelor și nivelul de trai al locuitorilor au atras, cum era normal, triburile semite nomade venite dinspre Peninsula Arabiei sau coborâte din munți. Într-un interval scurt, civilizația sumeriană a atins un impresionant nivel de cultură și civilizație, fiecare dintre orașele-state având administrație, justiție, școli

specializate pe meserii, armată, ingineri și cenzori, impozite și chiar o formă incipientă de parlament[2]. Fragmentarea civilizației sumeriene în mici centre de putere, deseori în conflict unul cu celălalt și toate la un loc țintă pentru alții, a generat nevoia fiecărui lider al fiecărei entități statale să creeze un model de conducere propriu și performant, pentru a putea face față permanentei concurențe din jur. Suprafața geografică redusă a acestor state făcea ca o înfrângere să fie practic decisivă pentru ocuparea întregului teritoriu național și pentru desființarea statului ca atare.

Primul lider cunoscut în această zonă este Enmebaragasi, regele din Kiș, amintit pentru luptele pe care fiul său Agga le-a dat cu Ghilgameș, regele din Uruk. Ghilgameș va deveni, peste secole, eroul celui mai celebru poem-epic babilonian, viața sa având însă prea puțină legătură cu aventurile eroului literar plecat în căutarea vieții veșnice. Ghilgameș cel real este protagonistul unei tăblițe de lut care descrie *„lucrările"* unui parlament în care urma să se decidă dacă statul Uruk va ceda pretențiilor de suzeranitate ale statului Kiș sau va lupta. Regele Ghilgameș solicită părerea *„parlamentului"* format din două camere, una a bătrânilor și alta a cetățenilor care purtau arme. Decizia de a lupta a fost adoptată și apoi comunicată locuitorilor orașului-stat. Acțiunea de care vorbim se petrecea în jurul anului 2800 î.Hr. și, așa cum arată celebrul sumerolog S.N. Kramer, *„am fi dorit să cunoaștem, de exemplu, numărul reprezentanților fiecărei camere și felul în care erau aleși aceștia. Cum se realiza acordul între cele două camere? Oare parlamentarii foloseau pentru a-și spune părerea un procedeu asemănător cu practica noastră de vot?"*[3] În același timp, suveranii sumerieni, de o origine divină mult mai modestă decât colegii egipteni, erau obligați să țină în permanență seama de părerea *„parlamentului"*, dar și al mulțimii în general. În caz contrar, riscul unor revolte era iminent[4].

În nomenclatorul de funcții din birocrația sumeriană apar meseriile de curier și mai ales de herald. Având obligația de a consulta o formă consolidată de reprezentanți ai cetățenilor, fiind presați de o populație bogată, dar amenințată în permanență de vecini sau de nomazi, conducând o birocrație ce s-a transformat într-o pătură superpusă și având alături, în fruntea țării, un cler aflat în legătură directă cu zeii, regii sumerieni au fost obligați să-și dezvolte un sistem de comunicare cu toate aceste segmente ale societății pentru a-și perpetua supremația.

„Existau două surse distincte de propagandă în Mesopotamia antică. Regele, autoritatea seculară și sistemul religios concentrat în jurul complexelor de temple din oraș. Puterea clerului rivaliza atât din punct de vedere al puterii economice, cât și al celei politice cu cea a regelui."[5]

Dacă regele controla prin aparatul său birocratic activitățile de justiție, de repartizare a bunurilor și de recrutare și înarmare a structurilor militare, clerul avea în mână educația și, cum e normal, întregul ritual religios. Regii sumerieni și-au asumat de-abia în jurul anului 2290 î.Hr. titlul de zei. Până la Naram-Sim, regii erau doar îndrumați și legitimați de zei, iar acest proces de legitimare era girat de preoții marilor temple, reprezentanții zeului pe pământ.

Orașele-state aveau proprii lor zei tutelari și existau zei care se întâlneau în întreaga civilizație. Sumerienii beneficiau și de serviciile zeilor personali, zei minori, dar al căror rol era acela de a-i proteja pe oameni la judecata zeilor mari. Dacă omul nu se comporta conform normelor impuse de templu, dacă nu respecta ordinea socială, era părăsit de zeul său personal și nimeni nu-l mai reprezenta la judecata finală. Sumerienii erau la cheremul zeilor și la aceștia nu se putea ajunge decât prin intermediul preoților.

„Teologia sumeriană susținea că oamenii au fost creați tocmai pentru a-i elibera pe zei de necesitatea de a lucra pentru a se întreține. Omul era considerat un sclav al zeilor, obligat să-i servească neîncetat și asiduu/.../Astfel de idei au justificat începuturile practicii de a depozita cereale și alte bunuri în hambarele templelor, unde erau folosite de preoți, ca intermediari, pentru satisfacerea nevoilor zeilor."[6]

Dincolo de puterea dată de legătura indestructibilă cu zeii, preoții erau deținătorii unor cunoștințe fundamentale pentru supraviețuirea civilizației în ansamblul ei. *„Preoții erau singurii care știau să calculeze sosirea anotimpurilor, să traseze canale, să consolideze digurile."*[7]

De multe ori, chiar și regii se aflau într-o poziție delicată în fața aparatului sacerdotal. La fel ca în cazul lui Akhenaton, în orașul-stat Lagaș, Urukagina, ajuns rege ca urmare a unei lovituri

de stat, a declanșat, pentru a-și consolida puterea amenințată de cler și de partida susținută de acesta, un spectaculos program de reforme sociale, al cărui scop era atragerea mulțimilor de partea structurii laice a puterii și îndepărtarea ei de slujitorii templelor. Principala măsură era reducerea taxelor și impozitelor pe care locuitorii orașului-stat le plăteau clerului, dar și anularea unora dintre privilegiile preoților. Spre exemplu, preoților le era interzis să perceapă orice taxă în bani sau natură de la oamenii sărmani și, de asemenea, le era interzisă însușirea bunurilor date ca ofrandă zeilor. Urukagina a pus acest program social sub protecția marelui zeu Ningirsu, tăblițele pe care el a fost scris purtând acest preambul: *„Când Ningirsu i-a îngăduit lui Urukagina domnia din Lagaș, când în mijlocul a treizeci și șase de mii de oameni și-a stabilit puterea, atunci el a nesocotit decretele din trecut. Cuvântul lui Ningirsu a fost înțeles. Pe pământul lui Ningirsu, până la mare, nu au mai fost perceptori /.../ Bogătașul nu va asupri pe orfan și pe văduvă: acest pact l-a stabilit Urukagina cu Ningirsu.*"[8]

Considerat a fi primul reformator social, Urukagina a încercat să joace rolul egalului zeilor și al sprijinitorului celor mulți. A domnit numai opt ani și a fost ucis de regele din Umma. De la Sargon I, întemeietorul primului imperiu mesopotamian, raporturile între rege, zei și cler s-au schimbat semnificativ. Având sub comanda sa mai multe orașe-state, alte provincii cucerite sau vasale, populații de etnii diferite, cu limbi diferite și cu zei diferiți, suveranii akado-sumerieni, babilonieni, hitiți sau asirieni care au trecut prin spațiul fluid al Mesopotamiei au fost nevoiți să abordeze o imagologie mult mai agresivă și mai convingătoare decât cea a micilor stăpâni ai orașelor-state sumeriene.

Controlarea imperiilor, de foarte multe ori create chiar de împăratul momentului și care de asemenea de multe ori se dispersau după moartea acestuia, a necesitat un efort administrativ remarcabil. Lipsiți de continuitatea statală și de unitatea etnică a egiptenilor, suveranii mesopotamieni au fost nevoiți să suplinească această omogenitate printr-o politică a prezenței imaginii imperiale până în cele mai îndepărtate colțuri ale imperiului. În același timp, ei au generat o *„ideologie"* a unificării consacrată de *Cartea regilor sumerieni*. Scrisă în jurul anului 2110 î.Hr., fie în timpul lui Utu-Khegal, fie în timpul celei de-a treia dinastii din Ur, lucrarea se constituie într-o listă a suveranilor sumerieni încă din vremurile de dinaintea potopului.

Miza acestui produs, nu neapărat exact din punct de vedere istoric, era impunerea ideii că de la început, chiar de pe vremea când regii se revendicau direct din zei, pământul a fost condus de un singur monarh. Dinastia își alegea un oraș și guverna din el întregul imperiu. Dacă dinastia se schimba, se schimba și orașul, dar imperiul nu se fragmenta. *Cartea regilor sumerieni* indică și înșiruirea celor douăzeci de capitale (unele orașe repetându-se chiar și de cinci ori, ca Uruk, altele apărând o singură dată, Mari, Isin, Hamazi) ale imperiului și dinastiile care au domnit din ele. Lista originală se termina cu a treia dinastie din Ur, dar cum regii din Isin se considerau urmașii celor din Ur, au adăugat și orașul lor și, implicit și dinastia lor în *Cartea regilor sumerieni* și apoi, cu ajutorul scribilor, au multiplicat lucrarea și au răspândit-o[9]. Acest document a mai fost modificat în funcție de interesele diverselor dinastii și a fost folosit ca element de propagandă de fiecare guvern centralizat.

Orice cucerire era astfel prezentată ca un demers spre unificare, acesta fiind scopul final al liderului, scop izvorât din tradiția legendară și din voința zeilor care au dat regilor capacitatea de a conduce[10]. Așa cum observa Mircea Eliade, dimensiunea reprezentării împăraților în grupurile statuare, în basoreliefuri sau stele, raportată la supuși și la învinși, creștea pe măsura creșterii imperiului. Dacă primii regi sumerieni nu erau mai mari decât celelalte personaje prezente în operele de artă, de la Sargon I, împăratul a crescut progresiv[11]. Este binecunoscută stela lui Naram Sim, realizată pentru a celebra victoria sa asupra muntenilor din Zagros, în care acesta este reprezentat uriaș, călcând peste capetele învinșilor săi, purtând coarnele divine, simbol rezervat exclusiv zeilor. Sargon I, unchiul lui Naram Sim, generează o legendă a nașterii sale similară cu cea, mult mai celebră, atribuită lui Moise: *„Nu mi-am cunoscut tatăl. Mama mea, care era o femeie sărmană, m-a născut în secret. După naștere m-a pus într-un coș de nuiele pe care l-a astupat cu smoală. M-a abandonat într-un râu, dar apele acestuia nu m-au înecat."* După mai multe încercări din care scapă miraculos, sprijinit de mâna divină, coșul este cules de un slujitor al Templului zeiței Ișstar[12]. Totuși, împărații mesopotamieni, până în epoca ahemenidă, sunt muritori și, deși își capătă statutul de zei chiar din timpul vieții, niciodată nu vor fi zei-întrupați. Nici măcar fii ai zeilor, ci doar locțiitori ai lor pe pământ. Este semnificativ faptul că, poate cel mai popular

rege mesopotamian, Ghilgameș, personaj al unui poem epic scris în epoca lui Hammurabi și modificat ulterior în jurul anului 1250 î.Hr. pleacă în căutarea nemuririi, dar nu o găsește și este condamnat la statutul de muritor[13].

„S-ar putea spune că regele împărtășea modalitatea divină, dar fără a deveni zeu. El reprezenta zeul, ceea ce în stadiile arhaice ale culturii implica de asemenea că el era într-o măsură cel pe care îl figura. În orice caz, ca mijlocitor între lumea oamenilor și lumea zeilor, regele mesopotamian efectua, în propria sa persoană, o unire ritualică între cele două modalități de a fi, divină și umană./.../ Sacralitatea suveranului era proclamată în multe feluri. Era numit «regele țării» (adică al lumii) sau al «celor patru regiuni ale universului», titluri rezervate la început zeilor. Ca și la ceilalți zei, o lumină supranaturală radiază împrejurul capului său. Încă înainte de a se naște, zeii îi predestinaseră suveranitatea./.../ Suveranul reprezenta poporul în fața zeilor și el ispășea păcatele supușilor săi. Adesea, el trebuia să moară pentru crimele poporului său; acesta este motivul pentru care asirienii aveau un locțiitor de rege."[14]

De obârșie relativ divină, fără a avea acces la instrumentarul zeilor și fără a beneficia de imortalitatea acestora, suveranul mesopotamian și-a creat propriul său instrument de control și de condiționare: codul de legi. În timp ce osatura imperiului faraonilor era un aparat birocratic supus unui lider divin întrupat pe pământ, care acționa după toate paradigmele zeilor. Statul mesopotamian era structurat pe o birocrație supusă unui stăpân al legilor pământești create cu acordul și sub îndrumarea divină.

În spațiul mesopotamian, între 2360 î.Hr., momentul reformei lui Urukagina și anul 539 î.Hr., moment care marchează cucerirea Babilonului de Cirus cel Mare și stabilirea hegemoniei persane asupra imperiului dintre cele două fluvii, au fost editate, conform descoperirilor arheologice, un număr de șapte coduri de legi. Ur-Nammu este considerat în acest moment cel mai vechi legislator al umanității, codul său de legi fiind datat în jurul anului 2050 î.Hr. Descoperitorul și traducătorul tăbliței pe care erau înscrise fragmente din codul lui Ur-Nammu nota în 1956: *„Cât timp își va păstra Ur-Nammu locul de cel dintâi legislator al lumii? După unele semne se pare că în Sumer au existat alți legislatori cu mult înaintea lui. Mai devreme sau mai târziu, vreun nou*

cercetător va da de copia altor coduri care vor fi, de astă dată, poate cele mai vechi pe care le-a cunoscut omenirea."[15]

Ur-Nammu face parte din prima generație de suverani akado-sumerieni veniți la putere după îndepărtarea dominației gutilor, popor al muntelui care a spulberat cel dintâi imperiu akado-sumerian creat de Sargon și de Naram-Sim. După dezordinea provocată de conducerea unor regi și a unei aristocrații străine, societatea akado-sumeriană resimte nevoia unor îndreptări legislative pe care noul împărat le proclamă în numele zeilor tutelari ai orașului Ur. Codul său de legi, din care au fost găsite câteva plăcuțe, se referă la infracțiuni împotriva persoanei sau a proprietății și la pedepsele aferente acestor fapte. Așa cum se poate remarca la toate codurile de legi apărute în Mesopotamia, cauzele luate în considerare sunt specifice vieții de zi cu zi și sunt absolut fundamentale pentru bunul mers al sistemului.

Codurile de legi erau inscripționate pe stele și apoi erau copiate pe plăcuțe de lut de scribi. Aceste plăcuțe erau trimise prin sistemul de curierat în imperiu și erau aduse la cunoștința omului necunoscător de carte de către funcționarii locali, de către scribi sau de către heralzi. Existența cetățeanului obișnuit era puternic marcată de aceste coduri de legi, promulgate de împărat și întărite de autoritatea zeului tutelar, astfel încât se poate considera că o bună parte din locuitorii imperiilor mesopotamiene cunoșteau legile momentului. Reformatorii sociali câștigau popularitate tocmai fiindcă modificau niște legi sau niște cutume care nemulțumeau cetățenii și pe care, evident, aceștia le cunoșteau. În preambulurile codurilor lui Ur-Nammu și ale lui Lipit-Ishtar era foarte clar specificată nevoia de a da legi care să stingă nemulțumirile masei și să curme violența și ostilitatea publică.

Cel mai complet cod de legi descoperit este cel realizat de Hammurabi în jurul anului 1760 î.Hr., considerat a fi o sinteză a demersurilor juridice de până atunci, necesar pentru centralizarea și coordonarea activității în vastul imperiu creat prin cucerire. Hammurabi a laicizat în întregime justiția și administrația, a dat pământuri nomazilor pentru a-i putea controla și a împroprietărit substanțial ofițerii și soldații. La nivelul administrației, Hammurabi a consolidat rețeaua teritorială a funcționarilor, fiind capabil să trimită judecători, perceptori, comandanți și preoți în orice punct al imperiului. *„Hammurabi a luat, prin codul de legi, numeroase măsuri al căror efect era, cu siguranță,*

consolidarea legală a proprietății particulare; totuși, legile respective urmăreau îndeosebi împiedicarea particularilor de a-și rezolva singuri, fără controlul ocârmuirii, desele litigii /.../ Existența unei jurisdicții scrise întărea supremația statului, adică a regelui și a reprezentanților săi."[16]

Prin caracterul său exhaustiv, *Codul lui Hammurabi* punea în mâna justiției și implicit a monarhului un formidabil instrument de decelare și de analizare a tuturor raporturilor ce se stabileau între cetățenii imperiului. Așa cum mai târziu, principalul atribuit al califilor omeiazi va fi împărțirea justiției ca act de dreptate, dar și de dominare, suveranii mesopotamieni se ridicau la nivelul divinității nu prin naștere, ci prin puterea de a împărți legea.

„Dreptul consacră inegalitatea claselor sociale: amelu (oamenii prin excelență), care administrează afacerile orașului lor în consiliul bătrânilor (aceștia sunt oamenii de afaceri, proprietari funciari, înalți funcționari, preoți); mușken (aceasta este originea cuvântului meschin) sunt oamenii obișnuiți, clienți ai celor precedenți sau salariați subalterni ai regelui sau ai templelor; sclavii, care sunt prizonierii de război, datornicii insolvabili sau copiii vânduți de familiile lor în timpul perioadelor de foamete/.../ Sancțiunile în cazul crimelor variază funcție de categoria din care face parte victima (de exemplu: «Dacă un individ a crăpat ochiul unui amelu, i se va crăpa un ochi. Dacă individul a crăpat ochiul unui mușken, el va plăti o mină de argint (505 grame). Dacă individul a crăpat ochiul sclavului unui om, el îi va plăti proprietarului sclavului o jumătate din prețul acestuia din urmă.)»".[17]

În același timp, se identifică și discriminări pozitive, care reflectă cu acuratețe modul de gândire al epocii respective. *„Dacă un doctor, prin operație, salvează viața sau un ochi al unui amelu va primi 10 șekeli de argint. Dacă pacientul este fiu de mușken, doctorul va primi 5 șekeli de argint; dacă pacientul este sclavul unei persoane, acea persoană va plăti doctorului 2 șekeli de argint.*"[18] Pentru un serviciu identic și pentru o performanță medicală identică, doctorul primește sume diferite de bani tocmai pentru că poziția socială a persoanelor tratate este diferită și deci, rezultatele muncii sale sunt diferite. Pentru societatea mesopotamiană nu este același lucru să vindeci un nobil sau un

sclav[19]. Aceeași minuție și aplecare asupra amănuntului este regăsită în toate cele două sute optzeci și două de reglementări. De exemplu, reglementările 15, 16, 17, 18, 19 și 20 se referă la modul în care trebuie tratați sclavii fugari. Astfel, *„dacă cineva a ajutat să fugă prin poarta cetății pe sclavul unui palat (prin palat era desemnat conceptul de stat) sau sclava unui palat, va fi omorât"*; *„dacă cineva a ascuns în casa lui pe un sclav sau o sclavă fugari de la palat sau de la un cetățean oarecare și la cererea acestuia nu-i predă, stăpânul acelei case va fi omorât"*; *„dacă cineva a prins pe câmp un sclav sau o sclavă fugari și i-a dus la stăpânul lor, atunci stăpânul sclavilor îi va plăti doi șekeli de argint."*[20]

Lectura diverselor texte conservate din acea epocă, epistolele schimbate între cancelarii sau între potentați ai timpului indică aplicarea multora dintre aceste reglementări fără a se specifica neapărat proveniența lor. Ceea ce înseamnă că, într-un fel sau altul, cetățenii acelui spațiu au cunoscut codul de legi și și-au construit viața după el. Singura cale prin care un text oficial, stufos și complicat pentru o populație neștiutoare de carte putea ajunge la acea populație este, ceea ce s-ar numi astăzi, o campanie de comunicare în masă. Așa cum Akhenaton a încercat să schimbe divinitatea tutelară a poporului egiptean, Hammurabi și alți suverani mesopotamieni au transmis poporului lor legile după care trebuia să existe în spațiul social. Dimensiunea divină a codului de legi și caracterul său imuabil sunt surprinse în prologul și epilogul textului. Astfel, *„Anu și Enlil m-au desemnat pe mine/Să aduc bunăstare poporului/Pe mine, Hammurabi, devotatul, temătorul de zei,/Să fac ca dreptatea să aibă întâietate în țară,/Să dezrădăcinez răul și nelegiuirea,/Ca cel mai tare să nu mai apese pe cel mai slab."*[21] Urmează apoi o întreagă înșiruire de calități și de înfăptuiri ale lui Hammurabi, pentru ca prologul să se încheie cu textul: *„Cel care a făcut să pătrundă lumina peste țările lui Sumer și Akkad,/Regele care a adus sub stăpânirea lui cele patru părți ale lumii,/Favoritul lui Inanna sunt eu./Când Marduk m-a însărcinat să conduc poporul pe calea cea dreaptă,/Și să călăuzesc țara,/Atunci eu am întocmit legea și dreptatea în limba țării;/Prin aceasta am pus temelie bunăstării poporului."*[22] Însăși traducerea codului din limba akkadiană în care a fost redactat, limba cancelariilor, în asiro-babiloniană, limba populară, indică tendința suveranului de a face acest cod cunoscut maselor largi și nu doar

persoanelor de la curte. În epilogul *Codului lui Hammurabi* se spune:

„Am scris pe piatră cuvintele mele cele prețioase/În prezența statuii mele, regele dreptății/Pentru ca după ea să se conducă justiția țării/Să se aplice legile țării/Să se facă dreptate celui oprimat./Prin cuvântul lui Marduk, stăpânul meu,/Preceptele mele să nu întâmpine împotrivire/.../Tot cel apăsat ce are un proces/Să vină în fața statuii mele, regele dreptății/Și să citească cu luare aminte stela cea scrisă/Să dea ascultare cuvintelor mele cele prețioase/Stela mea să-i facă limpede pricina lui;/Să înțeleagă el cauza lui,/Să se liniștească inima sa."[23]

Stela, la baza căreia a fost gravată silueta lui Hammurabi primind de la marele zeu Șamaș legea după care trebuie guvernată țara, are consemnat în finalul textului un șir de blesteme transmise de autorul Codului tuturor celor care-l vor nesocoti și care nu-i vor aplica reglementările.

În timp ce Egiptul s-a conservat în aproape întreaga sa existență independentă, până la cucerirea de către persani și apoi de către Alexandru Macedon, într-o unică paradigmă socială reprezentată atât administrativ cât și artistic de măreția faraonului și a aparatului său, liderii popoarelor, care au condus rând pe rând regatele și imperiile mesopotamiene, au impus în raporturile cu supușii și cu omologii lor din țările vecine reprezentări diverse, generate tocmai de specificitatea lor și de modul lor de raportare la divinitate și la condiția pe care și-o asumau. Mutarea centrului puterii din Sumer înspre Babilon și apoi spre Ninive coincide și cu trecerea în fruntea panteonului divin al zeului populației respective. Sumerianul Enlil este înlocuit de babilonianul Marduk și apoi de asirianul Assur[24].

Arta și cultura Mesopotamiei, mitologia și teologia ei au cunoscut modificări majore între nașterea orașelor sumeriene și cucerirea persană, au proiectat în variante semnificativ diferite măreția zeilor și a regilor proprii și au reflectat esența politicii duse de clasa dominantă ce controla la acel moment imperiul. Dacă liderii sumero-akkadieni — și mai târziu cei babilonieni — au încercat construirea unor imperii integratoare, asupra cărora să-și reverse grandoarea și pe care să încerce să le adune sub o dominare egală, intenționând mereu ca din bucățile cucerite să obțină un

întreg nou și unitar, liderii asirieni au folosit teritoriile cucerite ca baze de aprovizionare pentru orașele și regatele originale ale populațiilor lor. *„Marii stăpânitori din Ur și din Babilon nu au domnit numai spre folosul exclusiv al unei minuscule fracțiuni din imperiul lor. Dimpotrivă, Assurul și orașele din imediata sa vecinătate au fost singurele beneficiare ale expansiunii asiriene."*[25] Această atitudine diferită față de imperiile din subordine se regăsește în toată exprimarea artistică și comunicațională a liderilor respectivi.

Arta asiriană este dominată de cruzime, de violență și de preamărirea uciderii ca act fundamental al conducerii. Basoreliefurile, sculpturile, dar și poemele asiriene abundă în descrieri amănunțite ale masacrelor pe care armata asiriană le producea în luptă și după aceea. Renumiți pentru cruzimea lor fără precedent, asirienii au câștigat suficiente bătălii și au deschis suficiente porți de cetate numai datorită groaznicelor legende care le precedau sosirea. *„Pe basoreliefurile din Khorsabad sau din Kujundjik, îl putem vedea pe împărat crăpând cu pricepere ochii unor prizonieri în lanțuri, îi putem vedea pe soldați jucându-se cu capete tăiate. Sanherib sau Assurbanipal poruncesc scribilor lor să scrie pe tăblițele de lut: «Carele mele de război zdrobesc oamenii și animalele și trupurile dușmanilor mei. Trofeele pe care le iau sunt cadavre omenești cărora le-am tăiat membrele și capetele. Pun să li se taie mâinile tuturor celor pe care îi prind vii.»"*[26] Existența unor intenții imagologice în toată această revărsare de violență este probată și de amplasarea unui număr de stele cu basoreliefuri reprezentând scene din războaie, destinul prizonierilor sau aspecte din vânătorile imperiale la granițele imperiului, pe drumurile principale[27]. Arhitectura asiriană, construcția palatelor și a templelor împăraților asirieni continuă aceeași tendință agresivă.

„Porțile sunt păzite de animale înspăimântătoare, tauri, lei de piatră cu cap de om, mergând cu pas țeapăn. Ei anunță drama care se desfășoară în interior de-a lungul interminabilelor ziduri, infernul mitologic și viu, măcelurile militare, oamenii căzând din înaltul turnurilor printre pietrele și sulițele care zboară din toate părțile/.../Zidurile palatelor vorbesc despre gloria zeului și a împăratului, despre puterea lor. Nici o dorință de a îmbunătăți viața, nici o acțiune pornită din dragoste. Când nu vor celebra un omor, vor înfățișa șiruri de soldați mergând să ucidă/.../Arta

asiriană este de o simplitate cumplită. S-ar zice că sculptorul parcurge cu vârful unui cuțit traiectul nervilor care duc efortul ucigaș în rărunchi, în membre, în maxilare. Mâinile strâng labe, se crispează pe grumaze, întind corzi de arc, dinții sfâșie, ghearele spintecă, sângele țâșnește, năclăit și negru. Numai fața omenească rămâne imobilă. Niciodată nu-i vezi suprafața luminându-se de tainica iluminare a figurilor egiptene. Ea este cu totul exterioară, mereu aceeași, aspră, închisă, foarte monotonă, dar foarte caracteristică prin ochii imenși, nasul arcuit, buzele groase, ansamblul ei mort și crud."[28]

Arta asiriană și implicit mesajele conținute de aceasta se inspirau din corecțiile violente pe care suveranii asirieni le aplicau celor care se revoltau. O inscripție găsită la Ninive descrie cum Assurnasirpal al II-lea a pedepsit orașul rebel Suru: *„Am construit un stâlp chiar la poarta de intrare în oraș și după ce i-am jupuit pe toți șefii care s-au revoltat l-am acoperit cu pielea lor; după aceea pe unii i-am zidit în interiorul stâlpului iar pe alții i-am înfipt în partea sa superioară/.../Pe liderul rebelilor Ahibaba l-am luat la Ninive, l-am jupuit și i-am atârnat pielea de zidurile cetății.*"[29] Diferențele de abordare a dominării încep să se întrevadă în formele în care structura dominantă se reprezintă în fața restului lumii. Un studiu comparativ între cele două civilizații contemporane și asemănătoare din multe puncte de vedere, cea egipteană și cea mesopotamiană, conduce la construirea unui model diferit de dominare care se regăsește apoi în diferențele, uneori majore, ale tuturor modelelor socio-comportamentale ale liderului și structurii sale adiacente. Cruzii conducători asirieni sunt doar o altă față a dominării, altă cale spre obținerea supunerii, decât cea a legii folosită de sumero-babilonieni sau decât cea a divinității întrupate a egiptenilor. Și imperiul lor se va prăbuși sub loviturile unor civilizații avansate din punct de vedere militar, administrativ, cultural sau economic, dar modelul va fi preluat și folosit la o altă scară în alte momente ale umanității.

Utilizarea violenței simbolice pentru subjugarea mulțimii, pomenită de Oppenheimer în susținerea proceselor de constituire a statului timpuriu, va face carieră până foarte aproape de zilele noastre, când diverse regimuri totalitare vor exhiba violența asupra unei categorii de populație pentru a transmite un mesaj întregii societăți. Se poate susține că *„istoria începe la Sumer"* și alături

în Egipt, nu doar fiindcă primele forme de organizare statală, juridică, administrativă, militară, economică, religioasă, comunicațională au pornit de acolo ci și fiindcă metodele găsite de mesopotamieni și de egipteni se regăsesc, evident modificate și upgradate, ca să folosim un termen drag erei computerelor, în toate epocile care au urmat.

India

„Inspectorul general va solicita locuitorilor de la orașe și sate, dacă este nevoie, contribuții, sub pretextul de a duce la bun sfârșit anumite lucrări. Agenții secreți vor vărsa o sumă ridicată, în mod public, pentru a servi drept pildă și pentru a permite regelui să ceară tot mai mult și de la alți supuși. Falși învățăcei vor aduce reproșuri celor care vor da puțini bani. Oamenilor bogați li se va cere să verse maximum de aur pe care îl pot da. Cei care vor face donații regelui din averile lor, de bunăvoie și cu generozitate, vor fi onorați, primiți la curte și decorați. Agenți secreți deghizați în magicieni vor lua banii comunităților păcătoase sub pretextul de a le proteja. Se va provoca o stare de panică anunțând sosirea unui demon aflat pe un arbore din oraș, în care va fi pitit un om, ce va scoate tot soiul de sunete diavolești; după care, un agent al regelui, deghizat în ascet, va strânge bani de la oameni în vederea alungării demonului."[1]

Scris în jurul anului 250 î.Hr., acest text face parte din tratatul *Arthasastra*, atribuit lui Kautilya, mentor și înalt consilier al împăratului Chandragupta, cel care a învins și alungat armatele macedonene ale urmașilor lui Alexandru Macedon din India și a constituit Imperiul Maurya, practic prima unire sub un singur sceptru a micilor state ce populau subcontinentul indian. *Arthasastra* (în traducere *știința statului)* este o culegere de norme de conduită, de sfaturi și de principii pe care suveranul trebuie să le urmeze în actul de guvernare. Concepută în spiritul textelor vedice și în continuarea *Legilor lui Manu*, lucrarea introduce, probabil în premieră, ideea folosirii dezinformării și a înșelăciunii ca element al actului de conducere. Pasajul citat mai sus este cuprins în capitolul dedicat metodelor de strângere a impozitelor,

fără de care regele nu ar fi la fel de puternic. Jocul cu credulitatea, lipsa de cultură și superstițiile mulțimii constituie cheia de boltă a relației dintre lider și supuși, iar necesitatea politică a dominării nu poate fi incomodată de nimic. Nici măcar de religie. *„Kautilya explică foarte clar în lucrarea sa că formalitățile religioase nu trebuie să stea în calea adunării de impozite. Din punctul lui de vedere, dorința de a trăi în lumea cealaltă, acceptarea unei vieți virtuoase și credința în zile și stele de bun augur nu fac decât să stânjenească profitul."*[2]

Dacă religia poate incomoda, superstițiile sunt o armă impecabilă, care trebuie folosită fără ezitare. Kautilya dă mai multe soluții prin care trebuie demonstrată obârșia divină a regelui. De exemplu, în cursul unei ceremonii religioase, agenți secreți pot aprinde într-o ploaie de foc dintr-un tunel subteran, întruchipând zei ai focului; regele se va îndrepta fără teamă spre ei și le va vorbi ca un egal. Sau, regele ar putea să folosească un ponton mascat cu grijă pentru a da celor prezenți iluzia că merge pe apă. Scenografia acestor apariții publice este mult mai largă și, după toate aparențele, a fost folosită de o bună parte din monarhii acelei perioade.

Kautilya vorbește de nu mai puțin de șapte categorii de angajați ai statului a căror misiune este diseminarea în populație a unor informații, povești sau zvonuri cu privire la măreția persoanei regale. Misiunea acestora nu se limita numai la teritoriul regatului sau imperiului, ci trecea și peste granițele acestuia, constituind un soi de divizie de imagine externă a suveranului. Kautilya atrage atenția asupra faptului că, *„pentru succesul unei invazii, invadatul trebuie să fie convins de omnisciența și de caracterul divin al invadatorului."*[3] Pentru a proba omnisciența, spionii trebuie să afle cât mai multe informații despre oficialii țării cucerite, despre liderii spirituali și despre oamenii cu influență, informații pe care regele va susține că le știe datorită naturii sale divine. De asemenea, agenții regelui invadator trebuie să răspândească informații despre zeii care au apărut în fața suveranului și i-au dat acestuia puterile cerești ale spadei și ale tezaurului. Locuitorii țării cucerite trebuie să știe că regele invadator poate interpreta visele și cunoaște limbajul animalelor și al păsărilor și de aceea victoria va fi mereu de partea sa.

Învăluit în propria sa divinitate și înfățișat lumii acoperit de mantia de imagine concepută și deja teoretizată și sistematizată

de consilierii săi, regele avea propria sa parte de obligații și de reguli pe care trebuia să le respecte. Atât în interiorul țării, cât și pe teritoriul țărilor ce urmau să fie atacate, trebuiau desfășurați propagandiști care să vorbească despre virtuțile regelui, despre puterile acestuia, despre relațiile privilegiate pe care acesta le are cu zeii. Fie că citau din texte sfinte, fie că interpretau vechi prevestiri, fie că ghiceau sau că citeau în stele, acești oameni trebuiau să-i convingă pe cei din preajmă de măreția regelui. Orice fenomen meteorologic (o stea căzătoare, o furtună, un trăsnet mai puternic, ploaia sau seceta) trebuia pus în conexiune cu persoana monarhului și interpretat favorabil lui.

În aceeași lucrare în care Kautilya descria căile prin care oamenii pot fi manipulați și aduși mai ușor la stadiul de supunere, există capitole întregi dedicate vieții și datoriilor regelui. Astfel,

„prin depășirea efectelor unite ale celor șase inamici (desfrâu, mânie, lăcomie, vanitate, aroganță, superficialitate) regele trebuie să-și controleze simțurile; trebuie să obțină înțelepciune prin întovărășirea cu vârstnicii; trebuie să afle informații cu ajutorul spionilor; trebuie să-și mențină supușii sub observație impunându-le prin autoritate îndeplinirea sarcinilor; trebuie să creeze un climat de siguranță printr-o prezență mereu activă; trebuie să-și mențină disciplina personală luând lecții în domeniul științelor; trebuie să se preocupe să fie îndrăgit de poporul său căruia trebuie să-i asigure prosperitate și binele general. De aceea, controlându-și pornirile trebuie să nu răneasă femeile sau să ia proprietățile altora; trebuie să evite desfrâul, chiar și în vis, dar și minciuna, aroganța și înclinația spre rău; trebuie să se țină deoparte de tranzacțiile economice necinstite sau care nu aduc profit/.../Regele nu trebuie să fie niciodată lipsit de bucurie. El trebuie să se bucure în egală măsură de cele trei preocupări ale vieții unui monarh: caritatea, bogăția și dorința, care sunt interdependente una de cealaltă. Preocuparea excesivă doar către una dintre ele le distruge nu numai pe celelalte două, dar se distruge și pe sine/.../Regele trebuie să-i respecte invariabil pe acei miniștri și profesori care-l împiedică să treacă pragul spre pericol și care îi atrag atenția în secret asupra acțiunilor sale greșite. Actul conducerii este posibil doar dacă suveranul este asistat. O roată singură nu se va mișca niciodată. De aceea, regele va angaja miniștri și le va asculta opiniile."[4]

Imaginea suveranului în ochii supușilor nu era obținută doar prin trucuri înșelătoare, ci, în primul rând, prin îndeplinirea de către lider a obligațiilor care vizau, din punctul de vedere al populației, bunăstarea și siguranța. Natura sa divină și imaginea corespunzător creată nu erau suficiente pentru a fi asigurată liniștea socială. Kautilya atrage atenția asupra mimetismului reacțiilor populare. *„Dacă regele este energic, supușii lui vor fi în egală măsură energici. Dacă însă regele este nepăsător, supușii vor deveni nepăsători/.../În fericirea supușilor săi stă propria sa fericire; în prosperitatea lor stă propria sa prosperitate; nu trebuie să considere bun ce îl încântă pe el ci ce îi încântă pe supușii săi."*[5] Când regele împarte justiția, Kautilya atrage atenția că trebuie să nu-i lase pe cei veniți cu petiții să aștepte la ușă, fiindcă *„atunci când un rege devine inaccesibil pentru poporul său și încredințează munca sa aghiotanților săi, acest fapt poate crea confuzie în mersul economiei, nemulțumire populară și-l poate transforma pe el în pradă ușoară pentru inamici."*[6]

Pragmatismul lui Kautilya nu trebuie privit ca pe o excepție exotică în mijlocul unei civilizații *„uluite"*([7]. Deși mult mai rafinată și mai tolerantă decât contemporanele sale, civilizația dezvoltată în subcontinentul indian a dat dovadă încă de la începuturile sale de o excepțională capacitate de a structura precis și eficient regulile existenței societății și a raporturilor sociale chiar în interiorul textelor religioase. *„Hinduismul, religie fără un întemeietor uman, se bazează pe mai multe ansambluri de texte, considerate toate, într-un fel sau altul, ca provenind de la absolutul divin aflat în legătură directă cu omul."*[8] Textul principal al hinduismului, *Veda* (*Știința*, în traducere), elaborat între secolele al XV-lea și al X-lea î.Hr., cuprinde patru categorii principale de texte, a patra fiind *Upanișadele*.

„Din punct de vedere filologico-istoric, Veda *poate fi descrisă ca o imensă literatură care reflectă, pe de o parte, concepțiile religioase ale primilor cuceritori arieni ai subcontinentului indian și, pe de alta, pe acelea profesate de aceștia de-a lungul veacurilor următoare/.../Cel de-al doilea corpus pe care se întemeiază hinduismul se numește Smrti sau Tradiția încredințată memoriei. Textele aparținând corpusului Smrti sunt dominate, pe de o parte, de ideea de dharma sau de ordine universală, pe de altă parte, de ideea căilor de mântuire accesibile omului prin participarea sa*

activă la menținerea acestei ordini. Coloana vertebrală a corpusului Smrti o constituie textele dharmasastra sau Tratatele ordinii universale, între care la loc de cinste se află celebrele Legi ale lui Manu. Acestea sunt tratate de drepturi și îndatoriri specifice diverselor caste, precum și diverselor etape ale vieții. Ele se ocupă, în egală măsură, de modalitățile de recompensare a acestor acte, atât pământești cât și suprapământești, ceea ce le conferă aspectul straniu, cel puțin pentru noi, de texte pe jumătate juridice, pe jumătate eshatologice."[9]

În timpul potopului descris de textele vedice, Manu a fost avertizat de un pește căruia îi făcuse un bine și la sfatul acestuia și-a construit o ambarcațiune la bordul căreia a scăpat de ravagiile apelor. Singur supraviețuitor, Manu devine, conform mitologiei hinduse, primul om, primul rege și primul autor al unui sacrificiu ritual. Sprijinit de zei să repopuleze pământul, Manu, care în urma rugilor primește o soție întrupată din ape, concepe un cod de conduită care reglează în detalii foarte exacte toate regulile care trebuie să caracterizeze lumea perfectă.

Împărțită în caste, societatea dezvoltată în subcontinentul indian posedă poate cea mai clară și viguroasă stratificare socială a lumii antice, apartenența la una dintre caste fiind definitorie și decisivă pentru destinul fiecărui individ. Stratificarea socială, existența castelor și ierarhia care împarte din start oamenii în ființe cu mai multe sau mai puține drepturi, nu poate fi contestată sau măcar pusă în discuție fiindcă este produsul dharmei, ordinii universale. *„Înainte de toate, dharma nu recunoaște omul așa cum este el, ci numai ca bărbat sau femeie, hindus sau barbar, brahman, kșatryia, vaisya sau sudra, copil, matur sau vârstnic. Omenirea nu este astfel prezentă decât în interdependența acestor poziții sociale. Individul se conturează prin intermediul alăturării diverselor sale apartenențe. El știe că este doar un termen într-un sistem de relații, o rotiță a mecanismului social.*"[10] În Cartea I din *Legile lui Manu*, *Creația*, stanța 31, sunt lămurite clar pozițiile sociale ale castelor: *„pentru înmulțirea neamului omenesc, el făcu din gura sa pe brahman, din brațul său pe kșatriya, din coapsa sa pe vaisya și din piciorul său pe sudra.*"[11]

Astfel încât, în societatea hindusă *brahmanul* se roagă, *kșatriya* poartă războaie, *vaisya* produce, iar *sudra* le servește pe celelalte trei. Există și o a cincea categorie, aceea a celor aflați în afara

castelor, care sunt de fapt așa-numiții barbari sau casta primitivă, oameni neaparținând culturii hinduse. Aceștia nu sunt menționați în textele sfinte fiindcă, de fapt, nu există. Structura castelor este considerată de textele vedice primordială pentru existența și prosperitatea regatului și a lumii în forma cunoscută.

Amestecurile dintre caste sunt contraproductive și pentru a legifera și aceste „defecțiuni", *Legile lui Manu* dedică întreaga Carte a X-a acestui aspect. *„Prin superioritatea originii, prin cunoașterea desăvârșită a Cărților Sfinte și prin felul deosebit de investitură, brahmanul este stăpânul tuturor castelor; Castele preoțească, militară și negustorească sunt toate renăscute, a patra, casta servitorilor, este născută numai o dată. A cincea, casta primitivă, nu există."*[12]

Odată ordinea socială pusă la punct, se reglementează destinul amestecurilor de caste. *„Fiii unui brahman căsătorit cu femei din cele trei caste inferioare, ai unui kșatrya căsătorit cu femei din cele două caste inferioare, ai unui vaisya căsătorit cu o femeie din casta inferioară sunt priviți toți ca josnici față de ceilalți fii."*[13] În continuare, sunt descrise toate combinațiile posibile și urmașii acestor combinații sunt denumite și se constituie în subcaste, în sisteme sociale intermediare care, la rândul lor, prin combinări nepotrivite generează alte categorii de indivizi.

Legile lui Manu îi inventariază pe toți și indică fiecăruia dintre ei traseul social optim. Din căsătoria unui *brahman* cu o fată *sudra* se naște un *parasava*. Din căsătoria unui *kșatrya* cu o fată *sudra* se naște o ființă numită *ugra*. Dintr-un *brahman* căsătorit cu o fată *ugra* se va naște o ființă numită *avrita*. *„Din căsătoria unui sudra cu femei din castele negustorească, militară și preoțească ies fii născuți din amestecul necurat al castelor și care sunt: ayogava, kșattri și ciandala, cel mai necurat dintre oameni."*[14] Urmașii unui membru al subcastei *ciandala* pot profesa numai meserii demne de dispreț: călău, temnicer, incinerator de cadavre. Nimic și nimeni nu poate compensa apartenența la un grup social, stigmatul nașterii. *„Oricât de distinsă ar fi familia unui om, dacă s-a născut dintr-un amestec de caste, are, mai mult sau mai puțin pronunțată, firea rea a părinților/.../Precum sămânța bună încolțind în pământ bun crește foarte bine, tot astfel cine se naște din tată și mamă respectați este demn să primească toate tainele."*[15]

Aranjați încă din copilărie într-un sistem exact, oamenii trebuie să-și îndeplinească sarcinile sociale fiindcă, în caz contrar, în viața următoare vor fi degradați. De asemenea, dacă sunt pioși și își respectă traseul stabilit pentru această viață, cei din castele inferioare pot urca o castă într-o viață viitoare. Prezentul este imuabil și în el omul se află datorită faptelor sale anterioare. Marcat prin naștere nu are, practic, nicio șansă să-și depășească destinul sau condiția în această viață, singura logică a existenței sociale pentru dominați fiind viața următoare în care poate, ca urmare a unei comportări corespunzătoare în viața prezentă, să obțină un statut superior.

Bază a întregii dezvoltări sociale a statelor din subcontinentul indian, *Legile lui Manu* au reprezentat un instrument de control atât prin reglementări — care încadrau vini și stabileau pedepse — dar și prin proiecția pe care aceste texte o aveau în teritoriul religios. Prezentarea pedepsei, pe care cel ce greșea în această viață o avea de suportat pentru fapta sa, era întregită de pedeapsa pe care vinovatul urma să o plătească în ciclurile ulterioare de viață laolaltă cu urmașii săi stigmatizați și ei prin nașterea într-o familie impură. Stabilirea unei vini colective generate de actele unui membru al familiei și transmiterea pedepsei atât asupra persoanei care a comis-o, cât și asupra descendenților săi, unii nici măcar născuți, au reprezentat un meticulos și extrem de eficient regulator al societății în cele mai îndepărtate colțuri ale sale.

Generate la începutul secolului al XV-lea î.Hr. de cuceritorii arieni ai spațiului indian pentru a marca separarea între ei și populațiile indigene cucerite, *Legile lui Manu* și-au menținut importanța (evident cu modificări generate de evoluțiile socio-politice) până în prezent. Într-o caricatură de la începutul secolului trecut, un cetățean care mătura pe jos (deci un sudra) era apostrofat de un ofițer: *„Ce constituție? Ce lege? În acest stat nu funcționează decât Legile lui Manu!"*. Bazat pe sistemul castelor, pe regulile, restricțiile și pedepsele (clare sau ipotetice) prezente în *Legile lui Manu*, statul indian avea în fruntea sa un rege încărcat cu toate responsabilitățile și onorurile specifice monarhului acelor timpuri. Pregătit de consilierii săi să facă orice pentru a-și impune și perpetua dominarea, liderul se înălța în fața supușilor săi susținut de un întreg eșafodaj legislativ, mitologic, punitiv și imagologic.

*„Consacrarea regelui indian, ritualul rajasuya avea loc în jurul Anului Nou. Rajasuya este, după toate probabilitățile, prescurtarea unui șir de ceremonii*anuale menite să restaureze Lumea. Regele avea rolul central, căci el întruchipa, întrucâtva, Cosmosul. Diferitele faze ale ritului îndeplineau succesiv regresiunea viitorului rege la condiție embrionară, gestarea lui, timp de un an, și renașterea lui mistică în rolul de Cosmocrator, identificat, în egală măsură și cu Prajapati și cu Cosmosul. Perioada embrionară a viitorului suveran corespundea unui proces de maturizare a Universului și, foarte probabil, era inițial pus în legătură cu maturarea recoltelor. A doua fază a ritualului desăvârșea formarea noului trup al suveranului: un corp simbolic obținut ca urmare a unirii mistice a regelui cu casta brahmanilor sau cu poporul (unire care îi permite să se nască din matricea lor)/.../A treia fază consta dintr-o serie de rituri grație cărora regele câștiga suveranitate asupra celor trei lumi; altfel spus, el încarna Cosmosul și se instaura totodată ca un Cosmocrator. Când suveranul ridică brațul, acest gest are o semnificație cosmogonică: el simbolizează înălțarea unui axis mundi. Când primește onctiunea, regele rămâne în picioare, lângă tron, cu brațele ridicate: el încarnează axa cosmică fixată în ombilicul Terrei și care atinge Cerul. Stropirea întruchipează apele care coboară din Cer, de-a lungul lui axis mundis — reprezentat de rege — ca să fertilizeze Pământul. Apoi regele face câte un pas în toate cele patru direcții cardinale și urcă simbolic la zenit. În urma acestor rituri, regele dobândește suveranitatea asupra celor patru direcții ale spațiului și asupra anotimpurilor; altfel spus, el stăpânește tot Universul spațio-temporal.* [16]

Textele vedice, despre care filozoful indian S. Dasgupta afirma că până și în prezent acestea reprezintă cea mai mare autoritate pentru orice hindus, stipulau extrem de clar motivațiile supremației regelui și pârghiile pe care acesta le avea la îndemână pentru a-și îndeplini nobila misiune, aceea de a conduce destinele supușilor săi. Kautilya spunea că regele este întruparea pedepsei, iar utilizarea violenței chibzuite împotriva oricui amenință ordinea firească a lucrurilor (inclusiv împotriva propriei sale familii, dacă aceasta se îndreaptă împotriva sa) este perfect justificată[17]. În *Legile lui Manu*, Cartea a VII-a este dedicată în totalitate *„purtării regelui și a castei militare"*.

„Lumea aceasta fiind lipsită de regi și chinuită din toate părțile de teamă, Stăpânul creă un rege pentru păstrarea tuturor ființelor. Și pentru că regele a fost făcut din părticele luate din esența zeilor principali, de aceea el întrece în strălucire pe toți ceilalți muritori. El orbește prin strălucirea sa, ca și soarele, atât ochii cât și inima și nimeni de pe pământ nu-l poate privi în față. Prin purtarea sa el este focul, vântul, soarele, spiritul care stăpânește în lună, regele dreptății, dumnezeul bogăților, dumnezeul apelor și suveranul boltei cerești."[18]

Strălucirea la care fac referire *Legile lui Manu* este unul dintre atributele fundamentale ale zeității hinduse. Deva, numele sanscrit pentru zeu, derivă din *div*, care înseamnă strălucire[19]. Strălucitor și unic, creat din particule divine, soluție la problemele lumii și lider al poporului, regele hindus avea de surmontat o problemă deloc ușoară. Era, prin natura sa, membru al celei de-a doua caste a lumii hinduse, *kșatrya*, castă subordonată *brahmanilor*. De aceea, după ce sunt trecute în revistă elementele care singularizează și statutează dimensiunea regală, *Legile lui Manu* atrag atenția asupra relațiilor dintre rege și casta supremă:

„Regele să se conducă de dreptate în regatul său, să pedepsească cu asprime pe dușmani, să fie totdeauna sincer cu prietenii și blând față de brahmani. Sculându-se în revărsatul zorilor, regele trebuie să arate respectul său brahmanilor care cunosc cele trei Cărți Sfinte și știința morală și să se conducă după sfaturile lor. A nu fugi niciodată din luptă, a ocroti popoarele, a cinsti pe brahmani, acestea sunt înaltele datorii a căror împlinire aduce regilor fericire."[20]

Însă, mai presus de orice, rolul regelui este cel al păstrării ordinii sociale descrisă de textele vedice și ordonată de *Legile lui Manu*, iar pentru acest scop fundamental orice mijloc este permis.

„Pedeapsa guvernează neamul omenesc, căci om virtuos din fire se găsește anevoie. Prin teama de pedeapsă, lumea poate gusta bucuriile ce-i sunt acordate. Pedeapsa cârmuiește neamul omenesc, pedeapsa-l ocrotește, pedeapsa veghează când totul doarme, pedeapsa este dreptatea. Aplicată cu prevedere și la timpul potrivit, ea aduce popoarelor fericirea. Dacă regele n-ar pedepsi fără încetare pe cei care merită a fi pedepsiți, cei mai tari ar frige pe cei mai

slabi, cum se frig peștii în frigare. Cioara ar veni să ciuguleasca ofranda de orez, câinele ar linge untul topit, n-ar mai fi drept de proprietate și omul din casta de jos ar lua locul omului din casta de sus."[21]

Astfel ordonată, lumea hindusă s-a întâlnit în secolul al V-lea î.Hr. cu învățăturile lui Buddha și s-a văzut confruntată cu o majoră schimbare de mentalitate și de raportare atât la adevărurile lumii acesteia, cât și la așteptările legate de lumea de după. Născut, după majoritatea surselor istorice, în primăvara anului 558 î.Hr., într-o familie princiară care conducea un mic regat în sudul Nepalului actual, tânărul Siddharta Gautama se căsătorește în jurul vârstei de șaisprezece ani cu două prințese, are un fiu și, până la douăzeci și nouă de ani, trăiește în spiritul epocii sale, lipsit de griji materiale, fiind educat pentru rolul de lider pe care urma să-l aibă. În cursul rarelor ieșiri din palat, prințul Siddharta s-a confruntat cu imagini ale omenirii reale, boală, bătrânețe și moarte — imagini care l-au determinat să părăsească viața pe care o avea dăruită prin naștere și să caute iluminarea. Simultan cu această biografie relativ exactă din punct de vedere istoric, este dezvoltată, încă din timpul vieții celui ce avea să devină Buddha, o biografie încărcată de elemente simbolice, devenite apoi repere semnificative ale credinței budiste. Astfel, atât conceperea sa cât și nașterea au fost imaculate, el pătrunzând în șoldul drept al mamei sale și ieșind din coapsa dreaptă a acesteia. Imediat după naștere, caracterul special al copilului a fost recunoscut de zeii din temple, dar și de oameni din toate castele și de animale. Ghicitorii au identificat pe corpul micuțului cele treizeci și două de semne fundamentale și cele optzeci de semne secundare ale „*Marelui Om*" și, la scurt timp de la naștere, nimeni nu a mai avut nicioîndoială că se născuse un Suveran universal. Înțelepții bătrâni care-l întâlneau recunoșteau în el viitorul Buddha și plângeau de tristețe că nu vor trăi destul ca să-i poată urma învățătura. În jurul vârstei de douăzeci și nouă de ani, tatăl său, regele Suddhodana, încearcă să-l izoleze pe prinț în interiorul palatului pentru a-l feri de priveliștea lumii de afară. Dar, nesocotind îndemnurile tatălui său, Siddharta iese din palat și întâlnește consecutiv un bătrân decrepit, rezemându-se în toiag, un bolnav slăbit, livid, ars de fierbințeala febrei și în fine, un cortegiu mortuar. Apoi, vede un călugăr cerșind calm și senin și

înțelege că religia singură este calea de vindecare a mizeriilor umane[22]. În noaptea fugii sale din palat, *„trezindu-se, vede corpurile flasce ale concubinelor sale adormite, care îi relevează încă o dată caracterul efemer al lumii."*[23]

„Atunci el își cheamă scutierul, Chandaka, și, în timp ce zeii scufundă în somnul cel mai adânc întregul oraș, prințul iese prin poarta de sud-est. Depărtându-se la vreo zece leghe, el se oprește, își taie pletele cu spada, își schimbă veșmintele de prinț cu acelea ale unui vânător și îl trimite pe Chandaka înapoi la palat. În răgazul acestui popas el s-a despărțit de toți zeii care-l escortaseră. De aici înainte zeii nu vor mai juca nici un rol în biografia fabuloasă a lui Buddha. El își va atinge scopul prin propriile mijloace, fără nici o asistență supranaturală."[24]

Trecut prin mai multe etape de ucenicie pe lângă învățați ai timpului, experimentând practicile ascetice și apoi meditația, rezistând atacurilor demonilor, Siddharta atinge *„trezirea"*, *„pune în mișcare roata Legii"* și devine Buddha („cel iluminat")[25]. Fiind o religie nonteistă, budismul a tulburat ordinea impusă de *vede* și de textele *brahmanice*, negând existența unui Creator Suprem și considerând fundamental eronată ideea unei ființe superioare aflată deasupra adevărului și greșelii. Buddha cere discipolilor săi: *„Nu vă lăsați conduși de ceea ce vi se spune, nici de tradiția religioasă, nici de ceea ce ați auzit. Nu vă lăsați conduși de autoritatea textelor religioase, nici de simpla logică sau de alegații, nici de aparențe, nici de speculația asupra diverselor opinii, nici de probabila verosimilitate, nici de gândul că acest om al religiei este maestrul nostru iubit."*[26] Propovăduind egalitatea ființelor și respingând sistemul de caste, budismul nu a încercat să devină religie de stat și nici să genereze interzicerea altor religii sau a altor credințe.

Așa cum brahmanismul și promotorii acestuia au folosit întregul arsenal de comunicare și de influențare a opiniei publice pentru a justifica și conserva ordinea socială structurată în caste, budismul a folosit practic aceleași tehnici pentru a declanșa un proces de schimbare socială. Una dintre principalele modificări adoptate de călugării budiști a fost trecerea mesajului de cult de la limba folosită de clasele educate, la *pali* sau *prakrit*, limbi populare folosite de majoritatea oamenilor simpli. De asemenea,

pentru ca ideile și conceptele predicate de călugării budiști să fie mai ușor reținute de oameni (mulți dintre ei, analfabeți) acestea erau îmbrăcate în scurte texte epice compuse din trei părți, a treia fiind morala obținută prin aplicarea preceptelor budiste[27].

Semnificativ mai tolerant decât religia generată de textele vedice, budismul a fost îmbrățișat de oamenii care nu se mai regăseau în rigiditatea și formalismul ritualului brahmanic și care sperau ca astfel să-și găsească liniștea și iluminarea indiferent de obârșia sa, de trecutul său sau de nivelul averii sale. Mutarea elementului de interes de la poziția socială la autocunoaștere și de la raportarea la ceilalți, la propria salvare din inevitabila suferință presupusă de însăși existența umană a generat o rarefiere a elementului social hindus și o disipare a pârghiilor puterii administrative, mai ales că secolele al II-lea și al III-lea î.Hr. au adus în prim plan regi budiști care, deși conduceau o societate reglementată de *Legile lui Manu*, și-au construit dominația după cele zece precepte ale lui Buddha, conform cărora: *„Regele trebuie să fie generos și caritabil; el trebuie să aibă o moralitate ridicată; trebuie să fie capabil să se sacrifice pentru fericirea poporului său; trebuie să fie cinstit; trebuie să fie amabil; trebuie să ducă o viață simplă și austeră; trebuie să se abțină de la ură și de la rea-voință; trebuie să nu fie violent; trebuie să fie răbdător și tolerant; nu trebuie să se opună binelui poporului."*[28]

Poate cel mai important susținător al acestor precepte budiste a fost suveranul Așoka, personaj contradictoriu, cu o evoluție cel puțin ciudată. Fiu al lui Bindusara și nepot al marelui suveran Chandragupta, întemeietor al dinastiei Maurya, Așoka și-a început cariera politică prin asasinarea cel puțin a unuia dintre frații săi. Încoronat împărat în anul 274 î.Hr., sau după alte surse în 268 î.Hr., Așoka își extinde imperiul, dublând practic suprafața acestuia. Violent și crud, Așoka își înspăimântă dușmanii prin tratamentul aplicat prizonierilor și prin tenacitatea și duritatea cu care își dobora inamicii. Beneficiind de suportul aparatului de agenți secreți creat de Kautilya pentru bunicul său, Așoka știa tot ce se petrecea în interiorul imperiului și pedepsea necruțător orice tentativă de nesupunere sau orice încălcare a legii. Având de ales între a fi temut și a fi iubit, Așoka a ales prima variantă, primii săi zece ani de domnie fiind dominați de aplicarea necondiționată a unor legi extrem de aspre.

În anul 261 î.Hr., Așoka declanșează războiul cu regatul Kalinga. În urma acestui conflict câștigat de armatele Imperiului Maurya, dușmanul a lăsat pe câmpul de luptă o sută de mii de morți, și mai bine de o sută cincizeci de mii de oameni au fost deportați. Legenda spune că spectrele morților și chinurile prin care treceau deportații au început să-l bântuie pe suveran, care asistase uimit la încă un *„experiment"* necunoscut pentru el. În spiritul pedepselor pe care le administra adversarilor săi, Așoka ordonase într-o zi fierberea într-un cazan cu ulei a unui călugăr budist. Acesta părea că nu suferă deloc și că își poate găsi liniștea chiar și în acea cumplită durere.

La trei ani de la victoria asupra regatului Kalinga, Așoka se convertește la budism. Sunt surse care afirmă că Așoka trecuse la budism cu doi ani înainte de bătălia de la Kalinga, dar acceptarea efectivă a filozofiei budiste și trezirea a survenit la trei ani după bătălie. Într-o contradicție aproape neverosimilă cu viața sa anterioară, Așoka încetează orice război de cucerire, întoarce la casele lor deportații care mai rămăseseră în viață și îi despăgubește material din averea sa personală, abolește pedeapsa cu moartea, interzice sacrificiile de animale și vânătoarea, construiește școli în care să poată studia și copiii de oameni săraci, dezvoltă un sistem de irigații și de alimentări cu apă pentru sprijinirea comunităților rurale, iar pe plan politic instituie o guvernare tolerantă și pacifistă.

Considerat a fi cel mai important propagator al budismului, Așoka clădește un întreg sistem de misionariat grație căruia tezele budismului sunt cunoscute din Siria până în Bactriana, Ceylon, China, Macedonia, Burma sau Nepal. Ceylonul, țară budistă și în prezent, a fost convertită de fiii împăratului. Pentru a sprijini acest demers, Așoka ordonă construirea a peste optzeci și patru de mii de *stupas*, monumente comemorative în onoarea lui Buddha, monumente răspândite pe toată întinderea imperiului său. Călugării budiști erau sprijiniți să adune oamenii în jurul acestor monumente și să le vorbească despre învățăturile budiste sau să popularizeze edictele lui Așoka. Aceste edicte, cioplite pe *stupas* sau pe stâlpi ceremoniali, proclamau reformele sociale ale lui Așoka, politicile sale, precum și sfaturi pe care acesta le da supușilor[29]. Așoka își asumă numele de *Devanampiya Piyadasi*, ceea ce în traducere ar însemna *„cel iubit de zei, cel ce privește lumea cu dragoste"*. În aceste edicte, făcute pentru a introduce o nouă viziune

politică și socială în imperiu, viziune bazată pe valorile budismului, Așoka încearcă să-și convingă supușii să fie mai generoși, mai buni și mai morali. Asumându-și faptele din trecut, el cere iertare pentru crimele sale și pentru victimele din războaie și se proclamă un sincer iubitor de oameni pe care îi numește copiii săi.

El dezvoltă în aceste edicte conceptele de moralitate a statului, acțiunii politice și de moralitate individuală. Al patrulea din cele paisprezece *„Edicte din stâncă"* proclamă pacificarea țării:

„În trecut, de mai multe sute de ani, uciderea sau vătămarea ființelor și comportamentul impropriu între rude, între credincioși, brahmani și asceți a crescut. Dar acum, datorită Celui iubit de zei, datorită Legii regelui Piyadasi, zgomotul tobelor de război a fost înlocuit de cuvântul Legii. Dar acum, fiindcă Cel iubit de zei, regele Piyadasi a impus interzicerea omorârii sau vătămării altor ființe, comportamentul decent între rude, credincioși, Brahmani și asceți, respectul pentru mamă, tată și oameni în vârstă, aceste lucruri plăcute văzului s-au înmulțit."[30]

În același loc, Așoka își îndeamnă urmașii de sânge regal să continue de-a lungul generațiilor învățarea, practicarea și răspândirea Legii ca fiind singura cale justă de conducere a oamenilor. Fiindcă se spune în al cincilea edict: *„Să faci bine este greu. Cel ce se apucă să facă bine întâi face un lucru foarte greu. Am făcut multe lucruri bune și, dacă fiii mei, nepoții mei și descendenții acestora până la sfârșitul lumii vor proceda la fel, atunci și ei vor face foarte mult bine. Dar oricine dintre ei va neglija aceasta va face rău. Într-adevăr este foarte ușor să faci rău."*[31]Poate cel mai spectaculos aspect al reformei lui Așoka este maxima ei toleranță. Credincios ideilor budiste de respect pentru orice ființă vie și de acceptare a altor credințe, Așoka a curmat conflictele existente la acel moment între secte și curentele religioase din interiorul imperiului. Dacă, pentru istoria religiei, avântul misionar al lui Așoka a însemnat, așa cum a arătat Mircea Eliade, triumful universal al budismului, din perspectiva istoriei comunicării avem de-a face cu, probabil, prima mare campanie organizată de comunicare oficială. Tot în al cincilea edict, *„tipărit pe stâncă pentru a rezista mult și urmașii mei să-l cunoască și să acționeze în conformitate cu el"*, sunt trasate sarcini pentru așa-numiții *Dhamma Mahamatras*, angajați ai unei structuri pentru Afaceri Religioase.

„În trecut nu existau Dhamma Mahamatras, dar eu am creat asemenea funcționari în al treisprezecelea an de după încoronare. Acum ei lucrează cu oameni din toate religiile pentru promovarea Legii, pentru statornicirea Legii și pentru bunăstarea și fericirea celor care sunt devotați Legii. Acești oameni lucrează printre greci, cambodgieni, gandhari, rastrikași, pitinikași și alte popoare de la granița de vest. Ei lucrează printre soldați, brahmani, comercianți, proprietari de case, oameni săraci sau oameni bătrâni, toți devotați Legii — pentru bunăstarea și fericirea lor — astfel încât ei să nu mai aibă griji."[32]

Existența unui structuri de promovare a politicii guvernamentale care, în acest caz, deși aparținând moralei budiste, nu propovăduiește explicit această religie ci doar concepte relativ abstracte, este, până în prezent, o noutate absolută a Lumii Vechi. Așoka a dedicat mai bine de douăzeci de ani de domnie răspândirii viziunii sale despre morală și politică, despre binele individual și cel colectiv, despre toleranță și încredere, despre prevalența păcii asupra războiului și, nu în ultimul rând a credinței sale în valorile budismului.

Privită după două mii cinci sute de ani, cu informațiile pe care le avem, campania de comunicare lansată de Așoka nu a fost întâmplătoare, în majoritatea edictelor sale el insistând asupra nevoii ca un număr cât mai mare de oameni să cunoască, să înțeleagă și în cele din urmă să aplice aceste edicte. Instituționalizarea manifestă a unui act de comunicare, înțeles în sine și nu doar ca un mijloc util, dar nu neapărat conștientizat — așa cum poate s-a întâmplat în civilizațiile anterioare — reprezintă o primă identificare a masei ca țintă a politicii statului, masă care nu poate fi accesată decât prin mijloace specifice de comunicare.

Este evident că și Akhenaton a încercat, prin schimbarea zeității dominante, să își asocieze masa la luptă împotriva înaltului cler, sau că Hammurabi a intenționat ca supușii săi să știe conținutul *Codului de Legi*, sau că brahmanul Kautilya, sfătuitorul împăraților, a înțeles pe deplin rolul minciunii și al dezinformării în construirea imaginii liderului. Niciunul însă nu a acționat folosind instituțiile administrative pentru comunicarea către atât de multă lume a esenței politicii pe care statul urma să o ducă într-un viitor previzibil. Succesul măsurabil al lui Așoka în ceea ce privește răspândirea budismului confirmă minuțiozitatea și amploarea

comunicării folosite de acesta. Realitatea este cu atât mai spectaculoasă cu cât mesajul acestui lider era unul profund umanist și profund modern.

Obișnuiți să analizăm propaganda ca parte a comunicării oficiale, numai din perspectiva orwelliană a ei, cea a statului opresiv care-și manipulează supușii târându-i spre paroxismul urii, în fața experimentului Aşoka, întreprins cu mult înaintea enunțării primelor teorii moderne privitoare la propagandă, constatăm (ceea ce istoria ulterioară ne va demonstra din plin) că masa poate fi la fel de simplu umanizată sau dezumanizată prin aceleași tehnici, descoperite și înțelese ca atare cu mai bine de două milenii în urmă.

China

Ultimul suveran al dinastiei Shang a intrat în istorie datorită uriașei sale forțe fizice și staturii impunătoare (măsura peste doi metri), dar și din cauza frivolității extreme a ultimei părți a domniei sale. Având regatul stabilizat din punct de vedere economic și relativ sigur din punct de vedere militar, Zhouxin (1098-1066 î.Hr.) își dedică o mare parte a timpului luptelor sportive, vânatului și aventurilor amoroase. După ce o cunoaște pe Ta Chi, o femeie frumoasă și semnificativ mai tânără decât el, încântat de aceasta, suveranul o ridică la rangul de consoartă și de co-suverană. Fantezia erotică a perechii imperiale a generat un loc lângă parcul palatului denumit *„lacul cu vin din pădurea cu frigărui"*. Aici a fost construit un lac artificial umplut cu vin, iar în crengile copacilor pădurii erau atârnate frigărui sau alte produse culinare. Zilnic aveau loc orgii de mari proporții la care asistau, dintr-un balcon, Zhouxin și consoarta sa. Zvonurile despre distracțiile imperiale au stârnit nemulțumiri în familia conducătoare, între nobili și chiar între vasalii suveranului. Pentru a descuraja împotrivirile, Zhouxin a ordonat executarea unor opozanți, tot în zona lacului cu vin. Un important nobil din familia Gui a fost prăjit de viu la foc mic și apoi a fost servit la masă reprezentanților nobilimii răzvrătite[1]. O revoltă de proporții generată de aceste excese, dar și de slăbirea coeziunii administrative, a dus la prăbușirea dinastiei Shang și instaurarea, în locul acesteia, a dinastiei Zhou. Cel care a condus rebeliunea, Wu, se proclamă rege și-și justifică acțiunea prin porunca primită de la Suveranul ceresc de a pune capăt unei domnii corupte și detestate. Dinastia Shang se întruchipa pornind de la zeul Di sau Shang Di,care era stăpânul ceresc al întregului univers cunoscut. Împăratul avea două linii de subordonare și genera două rânduri de

sacrificii: proprii săi strămoși pe de o parte și zeul Di însoțit de zeități mai mici pe de altă parte[2].

Dacă la începuturile dinastice ale Chinei, singurul care avea dreptul să comunice cu strămoșii săi, să le aducă jertfe și să se legitimeze prin faptele lor era împăratul, odată cu dezvoltarea socială, reprezentanți ai clasei dominante și-au câștigat acest drept, nuanțat și perfect legiferat. *„Șeful cultului principal este, în cadrul fiecărui clan, descendentul în linie directă al unui strămoș întemeietor, venerat din generație în generație, ca și întreaga spiță a urmașilor lui, în vreme ce șefii ramurilor secundare nu sunt autorizați, în cadrul familiilor lor, decât la cultul unei ascendențe de patru generații de strămoși (tată, bunic, străbunic și stră-străbunic)."*[16]

Oamenii influenți erau influenți fiindcă aveau strămoși care le-au pregătit corespunzător drumul. Ceilalți muritori de rând nu puteau aspira la o dimensiune superioară, din cauza lipsei profunzimii lor istorice și a trecutului. De aceea, pentru a nu macula această genealogie legitimantă, pentru majoritatea chinezilor era interzisă practicarea publică a cultului strămoșilor și aducerea de jertfe acestora. Ceremoniile rituale dedicate cultului strămoșilor presupuneau, mai ales în cazul suveranului, masive jertfe animale, dar și jertfe umane în epoca timpurie a dinastiei Shang.

Oricum, împăratul era un produs al zeilor și dinastia — strămoșii deci — era legitimarea sa. În jurul anului 1028 î.Hr., când dinastia Shang a fost înlocuită cu dinastia Zhou, atacându-se în premieră ordinea dinastică (bineînțeles, dacă nu luăm în calcul revolta regelui cvasilegendar Tang, biruitorul contra dinastiei de asemenea cvasilegendare Xia), prin proclamația dată de noul împărat după victorie se introduce conceptul mandatului ceresc.

„Împărații din dinastia Zhou au fost primii care au făcut caz de această faimoasă idee a mandatului ceresc, care avea să stea la baza oricărei teorii politice chineze, pentru a justifica răsturnarea dinastiei precedente: întrucât ultimii suverani din dinastia Shang nu mai erau demni să guverneze, Cerul i-ar fi mandatat pe cei din dinastia Zhou să-i pedepsească și să le ia locul. Astfel, exercitarea puterii nu mai era apanajul unui singur neam împărătesc, prin transfer ereditar/.../Mandatul Cerului era susceptibil de a fi modificat, de a trece de la o dinastie la alta mai demnă de a guverna."[4]

Proclamația primului suveran Zhou, conservată în lucrarea *Shu Jing* și folosită apoi secole la rând ca material documentar în școli, explică în amănunt modelul legitimării divine și căile prin care această legitimare se poate pierde. Suveranul se află în fruntea oamenilor săi pentru a genera binele colectiv. Aceasta este misiunea sa și pentru îndeplinirea acestei misiuni trebuie să i se ofere supunere. Echilibrul raportului dintre masă și suveran, dintre stat și cetățeni este menținut de raportul dintre binele general și supunerea generală. Dacă unul dintre concepte nu este împlinit, nici celălalt nu mai funcționează. Și atunci are loc intervenția divinității care corectează neajunsul. Dominarea este garantată de o bună guvernare.

Câteva secole mai târziu, Confucius (551-479 î.Hr.) și urmașii săi, în special Mencius, vor teoretiza pas cu pas acest raport social. Mandatul Cerului este retras unei dinastii sau unui suveran atunci când nu are loc o bună guvernare, care afectează prin efectele sale echilibrul general. *„Dacă împăratul este meritos și domnește conform principiilor sacre ale moralei rituale, căldura și ploaia sosesc la timpul potrivit, poporul nu este nemulțumit, nici predispus la răscoală. Dacă, din nenorocire, împăratul își pierde virtutea, el nu se mai află în armonie cu Cerul, care-i retrage mandatul. Ordinea naturală este tulburată, căldura și ploaia vin când nu trebuie, poporul disperat refuză să se supună și se revoltă."*[5] În aceste condiții, instituția imperială nu-și mai dovedește utilitatea și atunci este sancționată de supus, nu prin distrugerea instituției sau a tipului de dominare pe care ea o reprezintă, ci prin înlocuirea nevrednicului ocupant al unui loc legitim. Fiindcă, așa cum este scris în *Shu Jing*, *„Cerul vede, însă vede prin ochii poporului. Cerul aude, însă aude prin urechile poporului. Câștigă prietenia poporului și vei câștiga Imperiul; dacă pierzi prietenia poporului vei pierde și Imperiul."*[6]

Cerul însuși, divinitatea supremă a acelei epoci, indică suveranului calea menținerii legitimității dominării: acceptul popular. Un popor fericit înseamnă continuitatea dinastiei. Nefericirea populară atrage pentru sine intervenția divină care detronează dinastia sau suveranul, dar salvează ordinea socială. Un împărat care nu-și îndeplinește atribuțiile și nu respectă calea virtuții este decăzut din statura de împărat, devine un simplu muritor și orice i se poate întâmpla fără ca acest fapt să devină un precedent periculos. Mencius, principalul urmaș al lui Confucius, spune: *„Cel*

care nesocotește calea virtuții este un ticălos. Un ticălos, fie el și rege, nu este decât un particular."[7] Pentru a scăpa poporul de *„ticălosul"* din fruntea sa, nobilul Wu, regele poporului Zhou, atacă imperiul dinastiei Shang și în mai puțin de cinci luni obține victoria. În proclamația de care vorbeam, dată imediat după instaurarea sa ca împărat, învingătorul spune:

„Cerul și Pământul sunt părinții tuturor creaturilor și dintre toate creaturile omul este cel mai dotat. Cel mai sincer, mai inteligent și mai perspicace dintre oameni devine marele suveran și marele suveran este părintele poporului său. Dar acum, Zhouxin, împăratul Shang, nu mai este respectuos cu Cerul și generează calamități pentru poporul său. El s-a abandonat beției, nepăsării și desfrâului. El a îndrăznit să practice opresiuni cumplite./.../ Ocupația sa permanentă era de a-și construi palate, turnuri, pavilioane, lacuri, debarcadere și alte extravaganțe spre nefericirea ta, popor numeros. El i-a ars pe cei buni și loiali și a spintecat femei gravide. Cerul a fost indignat de cele văzute și i-a cerut defunctului meu tată să îndrepte lucrurile, dar el a murit înainte ca lucrurile să fie rezolvate/.../Am auzit că omului bun nu-i ajunge ziua ca să facă lucruri bune. La fel și omului rău nu-i ajunge ziua ca să facă lucruri rele. Zhouxin, împăratul Shang și-a urmat cu tărie calea nelegiuită, a cultivat relații cu oameni răi. Desfrânați, nepăsători, opresivi, nestăpâniți, miniștrii lui au devenit la fel de răi ca el. Oamenii inocenți au cerut ajutor Cerului./.../Cerul iubește poporul și suveranul ar trebui să respecte această acțiune a Cerului/.../Se arată că Cerul dorește să guverneze poporul prin intermediul meu. Visurile mele coincid cu prorocirile care mi s-au făcut. Atacul meu asupra dinastiei Shang va reuși."[8]

Dinastia Zhou, înființată în urma acestei confruntări, avea să fie cea mai longevivă din istoria Chinei imperiale, generatoarea unor mișcări politice și militare centrifuge față de puterea centrală care au culminat cu epoca *„regatelor combatante"*. Slăbirea continuă a performanței actului de conducere la nivelul imperiului a dus la configurarea mai multor state ai căror lideri, și ei fondatori de dinastii, au copiat ritualul imperial și au încercat, prin confruntări militare sau prin politici de alianțe, să-și asigure hegemonia asupra întregului bazin al civilizației chineze. Concomitent cu procesul de erodare a autorității centrale, fiecare dintre statele

aflate în luptă și-a perfecționat mecanismele de care dispunea, militar, politic, economic, social pentru a face față provocărilor competitorilor. Această destrămare a autorității centrale și constituirea mai multor puncte de influență, care doreau să-și afirme dominația asupra celorlalte, a generat o perioadă excepțională de progres.

În anul 221 î.Hr., după mai bine de două secole de confruntări, reprezentantul regatului Qin învinge și supune celelalte regate și reunifică imperiul sub conducerea sa. Dinastia pe care el o impune va avea o existență efemeră, după numai cincisprezece ani fiind înlocuită de dinastia Han. După înfrângerea celorlalte regate, principele Zheng s-a autointitulat *Huangdi* („suveran august"), titlu care va fi purtat de fiecare împărat chinez după aceea, la acest nume, în cazul suveranului Qin, adăugându-se și particula *Shi* („cel dintâi")[9].

Măsurile luate de Qin Shi Huangdi, primul împărat al Chinei, au vizat unirea regatelor cucerite într-un singur imperiu și anihilarea oricărei opoziții față de noua dinastie. Deși coerente și utile din perspectiva scopului propus, acțiunile împăratului au nemulțumit atât marile familii nobiliare, cât și populația de rând. Față de relaxarea care caracterizase perioada precedentă, noul cod penal impus de împărat, pedepsele foarte aspre și vastul aparat de agenți secreți care informau curtea despre atitudinile opozanților au generat un climat de frică și neîncredere. La toate acestea s-a adăugat și un sistem de impozitare foarte riguros și apăsător, care trebuia să susțină campaniile militare de cucerire, dar și proiectele administrative (irigații, diguri, drumuri care să lege diversele provincii și, nu în ultimul rând, Marele Zid).

La moartea primului împărat, China era prinsă în războaie cu populațiile nomade din nord, angrenată în uriașe și costisitoare proiecte de construcții și tensionată de nemulțumirea intelectualilor persecutați de curte și a celor peste o sută douăzeci de mii de familii nobiliare deposedate de proprietăți. Urmașul său, Ershi Huangdi (al doilea împărat), nu poate face față unui șir neîntrerupt de revolte și de mișcări sociale. Este înlăturat de la putere și după câțiva ani de război civil dus între diversele facțiuni care aspirau la tron, Liu Bang, fost funcționar la curtea primului împărat, devine suveranul Imperiului Chinez și întemeietorul dinastiei Han[10].

Una dintre primele măsuri ale noii dinastii este repunerea în drepturi a cărturarilor persecutați de Qin Shi Huangdi și instaurarea confucianismului ca filozofie de stat. Cu aproximativ trei sute cincizeci de ani înainte de acest moment, în anul 551 î.Hr., se năștea în statul Lu, provincia Shan-dong, Kong Fu-zi, al cărui nume latinizat va deveni Confucius. După o viață dedicată învățăturii (într-unul din textele sale afirma că *„la vârsta de 15 ani, spiritul meu era mereu preocupat de studiu"*)[11], Confucius eșuează în diversele sale tentative de a determina suveranii din acea epocă să-i aplice viziunea în domeniile conducerii și administrației. În ultimii săi ani, se reîntoarce în ținutul natal, unde își concretizează opera filozofică alături de discipoli. *„Opera căreia Confucius și-a dedicat viața a constat în salvarea a ceea ce era esențial în tradiția chineză, deja mai mult decât milenară în epoca sa, tezaur amenințat cu dispariția, în condițiile profundelor frământări politice și sociale din epoca Regatelor Combatante."*[12]

Sistemul născut din opera lui Confucius, completată de marii săi discipoli, Mencius și Xunzi, trasează liniile de conduită a imperiului, suveran și supuși, în care echilibrul este asigurat de respectarea riturilor, definite ca fiind regulile de comportare care despart omul de animal, civilizația de barbarie.

„Un papagal va putea învăța să vorbească; el nu va fi însă niciodată altceva decât o pasăre. O maimuță va putea învăța să vorbească; ea însă nu va fi niciodată altceva decât un animal fără rațiune. Dacă un om nu păstrează riturile, deși știe să vorbească, inima lui nu este oare cea a unei ființe lipsite de rațiune? Animalele nu au nici o regulă de bună cuviință; astfel, cerbul și puiul lui se apropie de aceeași căprioară pentru a se împerechea. De aceea, marii înțelepți ce s-au ivit pe lume au formulat regulile bunei-cuviințe pentru a-i învăța pe oameni si a-i ajuta să se deosebească de animale prin respectarea riturilor."[13]

Confucianismul, devenit una dintre cele trei religii ale Chinei, are foarte puține elemente dintr-o religie. *„Confucius nu revendică nici o sursă divină pentru învățăturile sale, nici o inspirație care să nu fie deschisă oricui. Spre deosebire de Moise, de Buddha, Iisus sau Mahomed, el nu a proclamat nici o Poruncă /... / Confucius nu a fost crucificat niciodată și nici nu a fost martirizat vreodată. Nu a scos vreun neam din pustii și nici nu a fost comandant de oști.*

Nu a lăsat o amprentă prea puternică asupra vieții din vremea sa și a avut puțini discipoli în timpul vieții sale."[14]

Liniștit și ordonat, fără divinități care să-l autentifice și fără miracole care să-l consacre, sistemul confucianist a devenit modul de viață al unei civilizații care a fost salvată tocmai de această ordine. Supunerea, atât de comună în lumea chineză, era produsul unui corpus de teme morale și de rituri care stabileau existența socială în niște parametrii imuabili, de neatins și de necontestat. Zeii, desigur existenți, nu erau arbitri ai faptelor pământene și cu atât mai puțin participanți, ci doar martori ai unei ordini cu care și ei înșiși căzuseră de mult de acord și în numele căreia acționau „Oamenii Aleși".

„Datoria unui prinț înțelept de a stabili legile cele mai importante își are fundamentul în propria persoană; autoritatea virtuții și a înaltei sale demnități se impune întregului popor; el își făurește propria administrare după modelul celei a fondatorilor primelor trei dinastii și nu se înșeală deloc; el își stabilește legile conform legilor cerului și ale pământului, neîntâmpinând nici o rezistență; el caută dovada adevărului în spiritele și inteligențele superioare și este eliberat de îndoielile noastre; el reprezintă o sută de generații în așteptarea omului sfânt și nu este supus greșelilor noastre. El caută dovada adevărului în spiritele și inteligențele superioare și, în consecință, el cunoaște în profunzime legea mandatului ceresc."[15]

Această ordine nu putea fi schimbată. Mandatul divin instaura dinastia și liderul avea datoria să-și guverneze bine poporul. Regulile guvernării nu erau inventate, ci doar adaptate din armonia naturii, din regulile strămoșilor mitici și glorioși și din filozofia riturilor. Liderul nu era fiul niciunui zeu, nu era imaginea acestuia pe pământ, nu era nici măcar reprezentantul divinității. Pur și simplu, liderul chinez era un factor obiectiv, necesar și fundamental în buna funcționare a statului, în conservarea ordinii și în perpetuarea armoniei, toate acestea fiind dorite și de divinitate. Forța liderului pornea de la calitățile sale speciale, care erau dezvoltate prin cunoaștere și care erau apoi consacrate de respectarea regulilor și tradițiilor.

„Toți cei care guvernează imperiile și regatele trebuie să respecte nouă reguli invariabile și anume: autocorectarea sau autoperfec-

ționarea, venerarea înțelepților, iubirea părinților, cinstirea primilor funcționari ai statului sau a miniștrilor, armonia perfectă cu toți ceilalți funcționari sau magistrați, să trateze și să iubească poporul ca pe un fiu, să atragă în jurul său pe toți înțelepții și artiștii, să primească în mod plăcut pe oamenii care vin de departe și să trateze cu prietenie pe toți marii vasali."[16]

Explicând unui principe al regatului Qi regulile guvernării, Confucius spune: *„Suveranul să fie suveran, ministrul ministru, supusul supus, tatăl tată și fiul fiu."*[17] În casa sa, stăpânul casei, tatăl de familie, îndeplinește sacrificiile rituale și își cinstește strămoșii, își învață fiii și își protejează familia. În imperiul său, împăratul îndeplinește marile sacrificii, celebrează cultul strămoșilor, îi învață pe supuși și îi protejează. Nimeni nu poate contesta locul tatălui de familie. Nimeni, deci, nu poate contesta locul împăratului. Confucius sfătuiește astfel un prinț care îi cere o rețetă prin care să obțină ascultarea: *„Supravegheați-l cu demnitate și hotărâre, și atunci el va fi respectuos; arătați supunere filială și milă, și atunci el va fi fidel; înălțați în funcțiile publice și în demnități pe oamenii virtuoși, dați învățătură celor care nu pot să și-o facă singuri, atunci el va fi îndemnat spre virtute."*[18]

Guvernarea era, în lumea chineză, absolut necesară și întotdeauna bună. Orice ieșea din această paradigmă nu privea instituția guvernării, ci actul eronat al unui om. Statutată prin canoane venite din vechime și lucrate de Marii Maeștrii, învățată și apoi aplicată de funcționarii cărturari care erau coloana vertebrală a statului chinez, născută doar pentru a face bine poporului și necesară ca un remediu în fața anarhiei, știința guvernării era artefactul care justifica și legitima împăratul în fața imperiului său. Iar știința guvernării izvora din experiența înaintașilor care se concretiza în rituri a căror principală dimensiune era virtutea.

„Chiar în clipa în care prințul își va fi corectat sau perfecționat propria persoană, vor fi împlinite imediat datoriile universale față de el însuși; chiar în clipa în care îi va fi venerat pe înțelepți, el nu va mai avea de îndată nicio îndoială asupra principiilor adevărului și neadevărului, ale binelui și răului; chiar din clipa în care părinții săi vor constitui obiectul sentimentelor datorate lor, de îndată nu vor mai exista neînțelegeri între unchii săi, între frații săi mai mari și cei mai mici; chiar în clipa în care va cinsti

cum trebuie pe înalții funcționari sau miniștri, de îndată el își va vedea treburile statului în bună ordine; chiar din clipa în care îi va trata cum trebuie pe funcționarii și magistrații inferiori, de îndată doctorii, învățații se vor achita cu zel de datoriile lor; chiar în clipa în care el va trata și va iubi poporul ca pe un fiu, de îndată acest popor va fi ispitit să-și imite superiorii; chiar în clipa în care el va atrage în jurul său pe toți savanții și artiștii, de îndată bogățiile sale vor fi cu prisosință utilizate; chiar în clipa în care el îi va primi în mod plăcut pe cei ce vin de departe, de îndată oamenii din cele patru extremități ale imperiului vor alerga grămadă în Statele sale pentru a participa și ei la binefacerile sale; chiar din clipa în care îi va trata cu prietenie pe marii săi vasali, de îndată el va fi respectat în întregul imperiu."[19]

Cum să nu te supui cu încântare și încredere unui suveran care îndeplinește cu atâta zel cele nouă reguli? Iar dacă suveranul nu îndeplinea aceste rituri, dacă nu respecta mandatul divin care i-a fost acordat și nu asculta învățăturile rostite de maeștri și venite din vechime, atunci supușilor nu le rămânea decât să aștepte (sau să provoace) înlocuirea suveranului cu următorul ales al cerului.

„Supunerea și respectul care sunt datorate prințului sau mandarinului vin din superioritatea acestora: virtutea prințului este ca vântul, cea a oamenilor mici ca iarba, la adierea vântului, iarba se înclină întotdeauna. Virtutea cardinală a supușilor va fi întotdeauna supunerea absolută, condiție a armoniei comunității. De aici, importanța pe care confucianismul o perpetuează, a cultului strămoșilor, lipsit de orice religiozitate, dar necesar ca liant al ierarhiei, căci cultul strămoșilor menține chiar în familie ierarhia și supunerea absolute."[20]

În lipsa unui corp clerical solid și reprezentativ, care să impună dogma și să păstorească aplicarea acesteia, China și-a dezvoltat o instituție care să vegheze la conservarea sistemului și a legilor care-l guvernează, instituția funcționarului-cărturar. Societatea chineză era împărțită în patru clase, care, la fel ca în cazul castelor indiene, reprezentau părți ale corpului unei divinități creatoare. Cele patru clase erau: cărturarii, țăranii, meșteșugarii și negustorii. Alături de aceștia exista casta militarilor, aflată, în general, în conflict cu cea a cărturarilor[21]. Funcționarii-cărturari

reprezentau cea mai prestigioasă clasă, al cărei scop declarat era slujirea prin înțelepciune a puterii. Consolidată în ierarhii riguroase, clasa funcționarilor-cărturari a condus China imperială alături de suveran mai bine de două milenii, bazându-se pe o ideologie inspirată de confucianism și marcată de obsesia pentru respectarea riturilor și a armoniei universale, armonie în care reperul ierarhiei și al virtuții erau pilonii fundamentali.

Alături de familiile imperiale, cu toate ramurile lor, exista o ierarhie nobiliară ale cărei titluri se moșteneau pe linie paternă și care reprezenta proprietarii de pământuri și de sate, și o ierarhie mandarinală a funcționarilor în care se ajungea datorită performanțelor proprii și a unei întregi game de examene, dar și prin ereditate. În timp ce alte civilizații glorificau traseul personal al războinicului sau al aventurierului, în China s-au scris romane și poeme dedicate ascensiunii cărturarilor.

„S-a constituit astfel un ideal al cărturarului care își pune cunoștințele în slujba societății, ideal încurajat de dezvoltarea sistemului școlar și a studiilor temeinice ale tinerilor talentați din provincii. Studiul, prezentarea la examene, trecerea progresivă a acestora, și de aici obținerea unui post oficial și parcurgerea treptelor din cariera mandarinală însoțite, în mod necesar, de exercitarea, în cadrul acestui proces, a calităților morale, a talentelor artistice și a competenței pe plan administrativ reprezintă traseul unei vieți pe care marea majoritate a chinezilor o consideră exemplară."[22]

Cunoașterea de carte, învățătura și acumularea de informații sunt stâlpii de susținere ai structurii sociale. Poporul evreu se revendică din Lege și se proclamă popor al cărții, dar cunoașterea este doar liantul unei societăți neținută laolaltă decât de acele texte și de credința că ele sunt indisolubil legate de destinul națiunii. „Omul Ales", aflat în centrul filozofiei confucianiste, este, în fapt, omul desăvârșit de învățătură, de autoperfecționare și de meditație. Dar, spre deosebire de viziunea budistă a meditației înălțătoare și suficiente tocmai prin contopirea eului cu imanentul, filozoful chinez scrie: *„Odată, întreaga zi am stat în gânduri cufundat, dar acest lucru nu se compară cu o clipă de învățătură. Altădată, pe vârfurile picioarelor m-am ridicat ca să privesc în*

depărtare, dar acest lucru nu se compară cu urcatul muntelui înalt, căci din vârf se vede mult mai departe."[23]

Forța civilizației vine din înțelepciunea celor de dinainte și este împlinită de strădania celor din prezent. Păstrător al cheilor stabilității sociale, funcționarul-cărturar chinez este un implacabil agent ideologic al clasei dominante, pe care o justifică prin prestigiul său și prin aplicarea temeinică și continuă a paradigmelor sociale din vechime, paradigme generatoare de armonie universală și de împlinire individuală. „*Confucianistul nu urmărește o mântuire anume, cu excepția mântuirii de barbarie ca efect al pregătirii deficitare. Răsplata pentru o viață virtuoasă, la care spera fiecare, era reprezentată pe pământ de o viață îndelungată, sănătate și bogăție, iar dincolo de mormânt, de păstrarea bunului renume./.../Potrivit confucianismului, nu aveai păcate dacă respectai poruncile menite unui om obișnuit.*"[24]

Superioritatea chineză nu este dată de o revelație divină a unui profet sau de alegerea poporului de către un Dumnezeu selectiv, ci de triumful birocrației ca metodă de menținere a ordinii sociale și a perpetuării unor cunoștințe și a unor valori care justifică această ordine socială. Funcționarii-cărturari chinezi nu sunt deci niște anonimi copiatori de acte, ca scribii civilizațiilor din bazinul oriental al Mediteranei și din Mesopotamia, ci chiar coloana vertebrală a unei lumi în care știința de carte și capacitatea de a înțelege, interpreta, adapta și răspândi textele din vechime este, de multe ori, mai importantă decât un titlu nobiliar moștenit. „*Ocupațiile oamenilor de calitate nu sunt cele ale oamenilor simpli. Unii fac lucruri ce țin de inteligență, alții munci fizice. Cei care se dedică unor lucrări ce țin de inteligență îi guvernează pe ceilalți; cei care lucrează folosindu-și forța sunt guvernați de ceilalți. Cei care sunt guvernați îi întrețin pe ceilalți; cei care guvernează sunt întreținuți de ceilalți.*"[25] Funcționarii-cărturari nu sunt neapărat bogați, averea lor este de multe ori doar un salariu de la stat, salariu care nu vine întotdeauna la timp, astfel încât ei sunt legați și de plata în natură venită din depozitele guvernamentale. În același timp însă, ei devin clasa dominantă în China, care alături de împărat configurează instituția puterii în raport cu clasa dominată[26]. „*Imperiul Chinez a fost practic întotdeauna prea mare și prea populat pentru a fi guvernat doar prin forță și în lipsa consensului.*"[27] Celebrul aforism atribuit lui Confucius, conform căruia poți cuceri

un imperiu din șaua calului, dar nu-l poți guverna de acolo, este un exemplu în această direcție.

Confucianismul a dezvoltat principiul conform căruia omul poate fi schimbat în bine prin exemplul superiorilor și odată cu această schimbare poate asigura armonie între indivizi, justiție și stabilitate în realitatea socio-politică[28]. Armonia este menținută în toate componentele lumii cunoscute, de la raporturile sociale și familiale până la numele purtate de lucruri. *„Adecvarea ordinii corpului socio-politic cu rectitudinea morală a suveranului dă întreaga semnificație rituală necesității de corectare a numelor/.../Trebuia să se acționeze asupra numelor astfel încât ele să nu se aplice decât realităților care le merită, dar trebuia să se acționeze și asupra realității lucrurilor astfel încât ele să coincidă cu numele convențional."*[29]

Când un nou suveran ajungea pe tronul imperial, unul din primele sale gesturi era să *„redenumească"* lucruri. Erau schimbate nume de străzi, de palate, de porți de acces în diverse orașe, chiar nume de provincii, prefecturi sau comitate. Uneori se operau schimbări în denumirile ministerelor, a funcțiilor publice sau ale birourilor guvernamentale[30]. Viziunea noului împărat era obligatoriu diferită față de cea a predecesorilor săi și el avea, în fapt, cheia realei armonii. Aceasta era evidențiată în actele sale administrative și în acțiunile sale politice, dar și în reechilibrarea riturilor și în acțiunea de așezare a numelor diverselor lucruri în făgașul corect. Odată cu această schimbare a numelor, o întreagă armată birocratică se punea în mișcare pentru ca schimbările să devină cunoscute unui întreg imperiu în cel mai scurt timp cu putință. Dar și această comunicare era realizată în interiorul unui ritual care simboliza el însuși efortul de armonizare al aparatului suveranului cu textele din vechime, cu riturile și cu semnificația nouă a viziunii imperiale. Fiindcă spunea Confucius:

„Dacă numele nu sunt corecte, vorbele nu pot fi cu tâlcul lor potrivite; dacă faptele nu sunt împlinite, Riturile și Muzica nu pot fi desăvârșite; dacă Riturile și Muzica nu sunt desăvârșite, pedepsele și osândele nu pot fi cu măsură împărțite; iar dacă pedepsele și osândele nu sunt date după cum fiecare le-a meritat, poporul este derutat și neajutorat. De aceea, Omul ales, când folosește numele, potrivește exact vorbele cu ceea ce numește și astfel ceea ce spune se va transforma în mod sigur în fapte."[31]

Așa cum suveranul își alegea cu grijă ziua încoronării, apoi hotăra asistat de specialiști și de consilieri când anume să facă primele gesturi imperiale (audiențe, vizite, parade), la fel el trebuia să realizeze redenumirea unor lucruri pentru a anunța supușii că a găsit o nouă cale spre armonie, o nouă cale spre perfecțiunea guvernării, o nouă cale de a satisface mandatul divin. *„Sfătuit de cărturari, suveranul alege o sală a strămoșilor săi cărora le conferă titluri postume. De asemenea, alege o culoare pentru epoca sa și o notă muzicală specifică și modifică ținuta funcționarilor din palat sau a militarilor din gardă."*[32] Astfel, întemeietorul dinastiei mitologice a Chinei, Împăratul Galben, a fost susținut de energia pământului și și-a luat drept culoare distinctivă galbenul. Întemeietorul dinastiei Xia a fost susținut de energia lemnului și culoarea sa a fost verdele. Întemeietorul dinastiei Shang a fost susținut de energia metalului și a optat pentru culoarea albă. Întemeietorul dinastiei Zhou, cel care i-a detronat prin forță pe reprezentanții Shang, a fost susținut de energia focului și a adoptat culoarea roșie[32]. Venit la putere ca urmare a înfrângerii consecutive a tuturor regatelor combatante, Qin Shi Huangdi, primul împărat, a simțit nevoia să se integreze în această linie legitimantă:

„Primul Împărat enunță teoria ciclului celor Cinci Puteri, după care dinastia Zhou ar fi deținut puterea Focului. Dat fiind că Qin înlocuise dinastia Zhou și că fiecare putere îi urmează celei pe care nu o poate cuceri, iată că începea să capete efect puterea Apei. El schimbă calendarul, alese negrul drept culoare pentru veșminte, flamuri și steaguri, apoi desemnă pe șase ca număr de bază: sigiliile și cușmele oficiale măsurau toate șase degete, carele șase picioare, iar echipajele șase cai. Fluviul Galben fu rebotezat râul a cărui putere este apa în cinstea venirii puterii Apei." [33]

Cele cinci elemente — apa, focul, lemnul, metalul și pământul — sunt definite ca atare în *Shujing* (*Cartea Documentelor*): *„este în firea apei să ude și să curgă în jos; în cea a focului să ardă și să se ridice în văzduh; în cea a lemnului să fie îndoit și îndreptat; în cea a metalului să fie ductil și să accepte forma ce i se dă; în cea a pământului să fie bun pentru cultură și recoltă."*[35]. Evoluția dinastiilor și înlocuirea uneia cu cealaltă era justificată și din această perspectivă, fiindcă pământul era lucrat cu lemnul

plugului, lemnul era tăiat de metalul toporului, metalul topit de foc, focul stins de apă. Ciclul natural al celor cinci elemente, armonizat în natură, se regăsea în armonia actului de guvernare. Împăratul Qin Shi Huangdi, unul dintre cei mai violenți conducători ai Chinei, își justifica urgia prin energia apei care spală tot în cale.

Ordinea născută din bunătatea umană și din coerența riturilor este spulberată de curentul filozofic al legiștilor. Ei porneau de la prezumția lansată de unul dintre discipolii lui Confucius, Xunzi, care afirma că natura umană este rea și doar educația îl transformă într-o ființă socială coerentă. Legiștii ignoră învățăturile din vechime, nu consideră necesară aplicarea necondiționată a riturilor și impun ca formă nouă și imuabilă de control legea, mult mai obiectivă și mult mai comprehensivă.

În timp ce Confucius spunea:

„Pentru conducerea corectă a țării, riturile sunt ceea ce balanța este pentru cântar, ceea ce firul este pentru plumbul ce atârnă din el, ceea ce echerul și compasul sunt pentru curbe și pentru unghiuri. Căci, într-adevăr, dacă vei cântări pe bază de greutăți, nu te poți înșela asupra greutății; dacă trasezi un plan cu firul cu plumb, nu te înșeli asupra înclinațiilor; dacă faci o schiță cu compasul și echerul, nu te poți înșela asupra curburilor și unghiurilor. Tot astfel și Prințul care-și îndreaptă întreaga atenție asupra riturilor nu poate fi înșelat prin fraudă și viciu"[36],

legiștii răspundeau:

„Balanța servește la determinarea numărului ce corespunde greutății. Dacă oamenii nu încearcă să acționeze asupra ei, acest lucru nu se întâmplă, desigur, din aversiune pentru profit, ci întrucât contragreutatea nu ar putea, în interesul lor, să sporească sau să micșoreze numărul, nici brațul balanței să facă încărcătura să pară mai ușoară sau mai grea. Oamenii nu încearcă să acționeze asupra ei pentru simplul motiv că știu că ar fi degeaba. De aceea, când domnește un suveran luminat, funcționarii nu au prilejul să încalce legea, nici magistrații să acționeze pentru propriul lor interes. Știindu-se că ar fi inutil să încerce să acționeze asupra lor, nu li se dă mită. Când balanța își așteaptă sarcina, dreaptă și egală, cei vicleni și mișei nu au prilejul să facă să triumfe interesul lor personal."[37]

Curățenia, precizia și exactitatea riturilor făceau, în spiritul confucianist, ca statul să fie bine guvernat, iar exemplul pozitiv al „Omului Ales", al suveranului, determina un mimetism de asemenea pozitiv între supuși, „oamenii mărunți". Raportul între dominanți și dominați este simplu și eficient explicat. *„Omul Ales este opusul omului mărunt/.../Indiferent de calea urmată, Omul Ales merge înainte, dar omul mărunt dă înapoi."*[38] Singura șansă a oamenilor mărunți este îndrumarea „Omului Ales". Deși prin naștere răi, ei devin buni, deoarece acel ce-i conduce este bun și acesta este bun fiindcă respectă riturile provenite din vechime. *„Eu spun că ritualul și principiile morale se numesc ordine iar ceea ce este opus lor se numește dezordine. Prin urmare, Omul Ales creează ordinea prin ritual și prin principii morale și nu prin ceea ce este opus lor."*[39] În fața naturii rele a omului și a pornirilor acestuia spre hoție, nemuncă și desfrâu, singura soluție a bunei guvernări, din perspectiva legiștilor, este frica impusă de lege.

„O bucată strâmbă de lemn trebuie mai întâi să fie pusă la presă și să fie cufundată în abur pentru a fi îndreptată. O bucată tocită de fier trebuie mai întâi să fie frecată pe piatră pentru a fi ascuțită. Acum, firea omului fiind rea, ea trebuie mai întâi să fie îndreptată de maestru și de învățăturile acestuia, să fie călăuzită de principiile ritualului pentru a fi rânduită/.../Regii Înțelepți din vremurile străvechi au înțeles că firea omului e rea, că omul e înclinat spre rele/.../De aceea, ei au instituit riturile și principiile morale, au elaborat sistemul legilor și normelor pentru a îndrepta firea oamenilor, pentru a o transforma și călăuzi pe drumul bun."[40]

Omul mărunt este cel care trăiește conform *„firii înnăscute"*, iremediabil rea. „Omul Ales" este cel care prin forța educației își dezvoltă *„firea dobândită"*, cea care este capabilă să înțeleagă binele, frumosul și valoarea și la rândul său să le creeze în beneficiul întregii societăți. *„Prin firea-i înnăscută, Omul Ales se aseamănă celorlalți și nu e cu nimic deosebit. El se deosebește de ei și îi întrece doar prin firea sa dobândită."*[41] Născuți egali în răutate, oamenii evoluează spre diverse trepte sociale dictate de nivelul de cunoaștere atins: *„Există cunoașterea omului înțelept, există cunoașterea omului cultivat și a Omului Ales, există cunoașterea omului mărunt și există cunoașterea servitorului."*[42]

Indiferent însă de natura omului, ordinea domnește, „Omul Ales" se află deasupra omului mărunt și ritualurile și principiile morale desenează traiectoria societății. Statul este bine guvernat atunci când răutatea specifică a omului este împiedicată de lege să se manifeste și să genereze distrugerea armoniei. Iar oamenii sunt răi indiferent de ranguri sau de obârșie. De aceea pedepsele trebuie să fie unificate:

„*Să unifici pedepsele înseamnă să faci în așa fel încât ele să nu comporte nicio deosebire de rang. De la miniștri și generali până la demnitari și simpli supuși, cel ce nu se supune decretelor regale, cel ce încalcă rânduielile țării sau face dezordine în instituții este condamnat la moarte fără amânare. Pedeapsa nu este redusă chiar dacă crima a fost precedată de acte meritorii, legea este aplicată chiar dacă greșeala a fost precedată de o purtare exemplară. Miniștrii cei mai loiali și fiii cei mai pioși care comit o greșeală trebuie judecați în funcție de gravitatea cazului. Magistrații care nu aplică legile regale, chiar dacă ar fi modele de respectare a legii și a funcției lor, sunt condamnați la moarte fără amânare, pedeapsa prelungindu-se pe trei generații.*"[43]

Având miniștri și consilieri din rândul legiștilor sau discipoli ai lui Xunzi, primul împărat a condus China cu mână de fier, unificând o națiune dispersată de aproape trei secole de războaie și, în fața opoziției confucianiștilor, a procedat la fel cum se va întâmpla de atunci încoace în toate confruntările dintre putere și intelectuali. Mii de învățați au fost închiși sau deportați, patru sute optzeci au fost îngropați de vii și o bună parte din cărțile și tratatele confucianiste au fost arse. După toată aparențele, este primul rug cultural din istorie și una dintre primele utilizări ale cenzurii ca formă de suprimare a libertății de gândire și de expresie.

Poate este irelevant, dar numele celui mai populat stat al lumii derivă de la acest prim împărat, constructor (cu prețul a peste un milion de morți) al Marelui Zid și premergător al terorii împotriva gândirii.

Poporul evreu

„După aceea, Dumnezeu a încercat pe Avraam și i-a zis: «Avraame, Avraame!». Iar el a răspuns: «Iată-mă!» Și Dumnezeu i-a zis: «Ia pe fiul tău, pe Isaac, pe singurul tău fiu, pe care-l iubești, și du-te în pământul Moria și adu-l acolo arderе de tot pe un munte, pe care ți-l voi arăta Eu!» Sculându-se deci Avraam dis-de-dimineață a pus samarul pe asinul său și a luat cu sine două slugi și pe Isaac, fiul său; și tăind lemne pentru jertfă, s-a ridicat și a plecat la locul despre care-i grăise Dumnezeu. Iar a treia zi, ridicându-și Avraam ochii, a văzut în depărtare locul acela. Atunci a zis Avraam slugilor sale: «Rămâneți aici cu asinul, iar eu și copilul ne ducem până acolo și, închinându-ne, ne vom întoarce la voi». Luând deci Avraam lemnele pentru jertfă, le-a pus pe umerii lui Isaac, fiul său; iar el a luat în mâini focul și cuțitul și s-au dus amândoi împreună. Atunci a grăit Isaac lui Avraam, tatăl său, și a zis: «Tată!» Iar acesta a răspuns: «Ce este, fiul meu?» Zis-a Isaac: «Iată, foc și lemne avem; dar unde este oaia pentru jertfă?» Avraam însă a răspuns: «Fiul meu, va îngriji Dumnezeu de oaia jertfei Sale» Și s-au dus mai departe amândoi. Iar dacă au ajuns la locul de care-i grăise Dumnezeu, a ridicat Avraam acolo jertfelnic, a așezat lemnele pe el și, legând pe Isaac, fiul său, l-a pus pe jerfelnic, deasupra lemnelor. Apoi și-a întins Avraam mâna și a luat cuțitul, ca să-l înjunghie pe fiul său. Atunci îngerul Domnului a strigat către el din cer și a zis: «Avraame, Avraame!» Răspuns-a acesta: «Iată-mă!» Iar îngerul a zis: «Să nu-ți ridici mâna asupra copilului, nici să-i faci vreun rău, căci acum cunosc că te temi de Dumnezeu și pentru Mine n-ai cruțat nici pe singurul fiu al tău»."[1]

Noutatea absolută pe care religia poporului evreu o introduce în raportarea la divin este credința. Credința fără limite și supu-

nerea absolută în fața voinței și deciziei divinului. Gestul lui Avraam, considerat exemplar și semnificativ timp de milenii, este cel al omului mult prea neînsemnat să cuprindă cu mintea sa dimensiunea viziunii divine, singura sa șansă fiind legătura de credință cu Dumnezeul său. Credință care nu presupune nici explicație, nici logică, nici finalitate ci doar o cale, de multe ori neînțeleasă, care se cere urmată.

„Dar mai există un element al religiei mozaice care a deschis porțile credinței. Dumnezeu își împarte în chip misterios puterile cu creaturile sale. Ba chiar își tratează supușii ca fiind egali, căzând la învoială cu ei. Paradoxul suprem este că acest Dumnezeu, creator, atotputernic, a instaurat o relație liber consimțită cu creaturile sale. Relația dintre Dumnezeu și poporul lui ales, copiii lui Israel, urma să fie liber acceptată de ambele părți/.../Așa cum vechii israeliți erau poporul Lui ales, tot astfel și El era Dumnezeul lor ales." [2]

În devenirea istorică a poporului evreu, popor mic și care niciodată nu a construit un imperiu semnificativ sau o statalitate care să influențeze decisiv un spațiu geopolitic, gestul lui Avraam a fost piatra de temelie a unui raport special cu divinul, care a permis supraviețuirea națională în condițiile inexistenței, timp de aproape două milenii, a unui teritoriu național și mai ales în condițiile confruntării cu fenomenul cvasipermanent al antisemitismului care a culminat cu holocaustul secolului al XX-lea. Personaj istoric probabil real, născut în orașul caldeean Ur, Avraam este fondatorul simbolic al poporului evreu. *„El este, conform* Vechiului Testament, *exemplul omului bun și drept. Iubește pacea deși dorește, în același timp, să lupte pentru principiile sale, generos în victorie, devotat familiei sale, ospitalier cu străinii, preocupat de bunăstarea semenilor săi, iar mai presus de toate, cu teama lui Dumnezeu și supus poruncii divine."*[3] Tot el, prin legământul pe care Dumnezeu l-a încheiat cu el, după practicarea primului sacrificiu ritual, a devenit și deținătorul spațiului geografic în care urma să se dezvolte poporul evreu. Se spune în *Facerea* 15-18: *„În ziua aceea a încheiat Domnul legământ cu Avraam, zicând: «Urmașilor tăi voi da pământul acesta de la râul Egiptului până la râul cel mare al Eufratului.»"*[4]

Teritoriul Canaanului, în perioada istorică la care ne referim, era o provincie de margine a Imperiului Egiptean, administrată de acesta prin guvernatori și apărată de garnizoane egiptene[5]. Periodic, în funcție de evoluția raporturilor de forțe în zonă, egiptenii pierdeau această provincie ca urmare a atacurilor imperiilor vecine sau a populațiilor nomade și seminomade din Peninsula Arabă. Nedotat cu sistemele avansate de irigații și de planificare agricolă ale egiptenilor sau sumerienilor, Canaanul era afectat periodic de foamete, care genera migrații ale populațiilor din arie către Egipt sau către Mesopotamia. Prezența strămoșilor poporului evreu în Egiptul epocii hicșoșilor a fost generată de o asemenea foamete.

Popor semit ca și cel evreiesc, hicșoșii — cuceritori ai Egiptului — au sprijinit dezvoltarea și implementarea evreiască în nordul bogat al imperiului. Odată cu căderea dominației hicșoșilor, situația evreilor din Egipt s-a deteriorat până la nivelul cunoscut al epopeei lui Moise. *„Atunci Faraon a poruncit la tot poporul său și a zis: «Tot copilul de parte bărbătească, ce se va naște Evreilor, să-l aruncați în Nil, iar fetele să le lăsați să trăiască toate!»"*[6]

Una dintre victimele probabile ale furiei faraonice este Moise, scăpat prin grație divină din apele fluviului, crescut și educat la curte, scăpat din nou de moarte și ascuns în ținutul Madian unde, lângă muntele Horeb, aude glasul lui Dumnezeu și-i vede întruchiparea într-un tufiș care ardea necontenit. În continuarea legământului făcut cu Avraam, Moise era cel ce trebuia să conducă poporul robit al evreilor în Canaan, Țara Făgăduită, trecând peste voința faraonului și peste neîncrederea semenilor săi. Din acel moment, Moise a fost purtătorul voinței lui Dumnezeu și toate actele sale au fost întărite de puterea divină și au fost exemplificate de miracole. Fiind prost-vorbitor — *„O, Doamne, eu nu sunt îndemânatic la vorbă, ci grăiesc cu anevoie și sunt gângav"*[7] — Moise îl folosește pe Aaron ca purtător de mesaj, atât în raporturile cu conaționalii săi, cât și cu reprezentanții ierarhiei egiptene.

În fața împotrivirii faraonului de a elibera poporul evreu, este dezlănțuită asupra Egiptului o serie de zece plăgi (otrăvirea apei, invazii de broaște, țânțari, tăuni și lăcuste, molimă în rândul vitelor, grindină, acoperirea corpului egiptenilor cu bube, așezarea întunericului peste toată țara și moartea întâilor născuți) toate anunțate de Moise prin intermediul lui Aaron ca pedepse trimise de Dumnezeu. În noaptea în care egiptenii își plângeau fiii morți,

poporul evreu a fugit spre Țara Făgăduită, urmărit de armatele faraonului ce se vor îneca însă în Marea Roșie care s-a deschis pentru trecerea evreilor și s-a prăbușit peste trupele egiptene. Demonstrația se încheiase, zeul-întrupat al egiptenilor fusese învins de Dumnezeul care încheiase legământ cu poporul evreu și drumul către patria dorită părea deschis. Cei slabi învinseseră un imperiu puternic fiindcă alături de ei s-a aflat un zeu nou. Un alt fel de zeu, opus tuturor zeilor care existaseră până atunci.

Nașterea monoteismului și asocierea acestuia cu un popor slab și fără apărare devine astfel logică și justificată.

„Numai că unirea cu acest zeu răzbunător, capabil să te scoată din ghearele celui mai puternic imperiu, nu este resimțită în adeziunea la ordinea imemorială transmisă de către strămoși, ci în încrederea oarbă investită în intervenția lui salvatoare. El nu poate fi perceput dinlăuntrul comunității credincioșilor săi, la capătul unei scări de ierarhii vizibile și invizibile care să-i lege gradual de prezența sa iradiantă. Ceea ce îl definește este faptul că depășește orice putere pământească, orice ierarhie imaginabilă și orice materializare tangibilă. El nu este cel mai de sus, ci singurul."[8]

Fiecare zi petrecută de fugari în deșert, în drum spre ținta visată, este un pas suplimentar în consolidarea credinței și a conștiinței identității naționale, dar și a relației noi și neexperimentate până atunci cu o altă formă a divinului. Unor oameni fugiți de o stăpânire lumească pe care o considerau nedreaptă li se impune o stăpânire divină infinit mai solicitantă. În fața fiecărei provocări, Dumnezeu, prin intermediul lui Moise, dă soluția salvatoare și arată calea justă poporului său. Iar această cale era credința necondiționată.

O credință care avea nevoie de un cod de legi al ei, de o organizare și de o cât mai largă și cuprinzătoare cunoaștere. De o instituționalizare care să o transforme dintr-o percepție interumană într-o realitate socială.

„Iar a doua zi a șezut Moise să judece poporul și a stat poporul înaintea lui Moise de dimineața până seara. Văzând Ietro, socrul lui Moise, tot ceea ce făcea el cu poporul i-a zis: «Ce faci tu cu poporul? De ce stai tu singur și tot poporul tău stă înaintea ta de dimineață până seară?» Iar Moise a zis către socrul său: «Poporul

vine la mine să ceară judecată de la Dumnezeu. Când se ivesc între ei neînțelegeri, vin la mine și judec pe fiecare și-i învăț poruncile lui Dumnezeu și legile Lui.» Iar socrul lui Moise a zis către acesta: «Ceea ce faci, nu faci bine. Căci te vei prăpădi și tu și poporul acesta care este cu tine. E grea sarcina aceasta și nu o vei putea împlini singur. Acum dar ascultă-mă pe mine: am să-ți dau un sfat și Dumnezeu să fie cu tine! Fii tu pentru popor mijlocitor înaintea lui Dumnezeu și înfățișează la Dumnezeu nevoile lui. Învață-i poruncile și legile Lui; arată-le calea Lui, pe care trebuie să meargă și faptele ce trebuie să facă. Iar mai departe alege-ți din tot poporul oameni drepți și cu frica lui Dumnezeu; oameni drepți, care urăsc lăcomia, și-i pune căpetenii peste mii, căpetenii peste sute, căpetenii peste cincizeci, căpetenii peste zeci. Aceștia să judece poporul în toată vremea: pricinile grele să le aducă la tine, iar pe cele mici să le judece ei toate. Ușurează-ți povara și ei să o poarte împreună cu tine! De vei face lucrul acesta și te va întări și Dumnezeu cu porunci vei putea să faci față și tot poporul acesta va ajunge cu pace la locul său.»"[9]

Instituționalizarea a venit prin porunci, tabla de valori a civilizației evreiești și textul contractului acestei civilizații cu divinitatea. *„Poruncile transmise lui Moise și consemnate în Pentateuh sunt în număr de 613 și conțin 365 de interdicții, corespunzător numărului de zile ale anului solar și 248 de îndemnuri pozitive, corespunzând numărului părților corpului uman."*[10] La fel ca alte coduri de legi ale Antichității, rânduielile dictate de Dumnezeu lui Moise răspund majorității nevoilor sociale ale momentului, stabilesc ritualurile religioase, dimensiunea pedepselor pentru felurite infracțiuni și se constituie în norme ale binelui și răului. La finalul lungului și dinamicului dialog cu Dumnezeu, Moise dăruia poporului evreu un solid cadru legislativ și un foarte clar cod moral și de conduită corectă. Mai mult, Moise indică și metodele de diseminare a legii: *„Când vei trece (poporul evreu-n.a.) peste Iordan în pământul pe care Domnul Dumnezeul tău ți-l dă, să-ți așezi pietre mari și să le văruiești cu var. Și pe pietrele acelea să scrii toate cuvintele acestei legi."* [11]

Decalogul lui Moise însoțit de toate celelalte precizări și orientări este diferit de codurile anterioare lui, realizate în același bazin geografic, tocmai fiindcă a fost generat în consonanță cu un fenomen nou, acela al credinței necondiționate față de un Dumnezeu

unic, viu si omniprezent. Poruncile nu sunt ale lui Moise, ci ale divinului, care nu doar a îndrumat mâna unui împărat, ci a dictat exact pașii care trebuie urmați de o întreagă civilizație pentru ca sprijinul divin să existe și să persiste. Nerespectarea legii în alte civilizații era o sfidare la adresa liderului întărit de protecția zeilor cei mari. Călcarea legii la poporul evreu era un afront adus chiar lui Dumnezeu, autor singular al codului. *„În teoria juridică mozaică, orice încălcare a legii este un păcat în fața lui Dumnezeu/.../Majoritatea codurilor de legi din Orientul Apropiat au în vedere proprietatea, oamenii înșiși fiind forme de proprietate a căror valoare poate fi evaluată. Codul Mozaic îl are în vedere pe Dumnezeu."* [12]

Deși nu aveau un stat, doar promisiunea unuia, poporul evreu a căpătat în urma experienței fugii din Egipt și a străbaterii deșertului o credință (și un artefact al acesteia —Chivotul Legii) care, se va vedea în mileniile ce vor urma, va conserva, în lipsa aproape cronică a unui teritoriu suveran, națiunea și cultura. *„Moise a crescut sentimentul de sine al evreilor și le-a pregătit diferențierea de ceilalți. Nu este vorba despre ceva care ar lipsi sentimentului de sine al celorlalte popoare. Întocmai ca și astăzi, fiecare națiune se crede mai bună decât oricare alta. Dar sentimentul de sine al evreilor a obținut, datorită lui Moise, o ancorare religioasă, a devenit o parte a credinței religioase a acestui popor. Prin relația lor deosebit de intimă cu Dumnezeul lor, ei au primit o parte din măreția lui."* [13]

La moartea lui Moise, poporul evreu avea deci constituit un concept statal, un set de valori propriu, un Dumnezeu unic și, nu în ultimul rând, o viziune asupra propriului viitor. După cum observa Josy Eisenberg, în acel moment:

„(...) principalele elemente ale sistemului teologico-politic care va pune bazele primului stat iudeu și va constitui fundamentul religiei iudaice sunt, așadar, prezente. Din acest moment nu mai are nicio importanță dacă evenimentele ieșirii sau al șederii în pustie s-au desfășurat exact așa cum le descrie Biblia în Pentateuh/.../Aceste evenimente constituiau începutul istoriei naționale a evreilor, temeiul tradițiilor lor religioase, cartea scrisă sau orală a legitimității prezenței lor în Canaan. Niciunui evreu, rege, profet sau simplu țăran, nu i-ar fi venit în minte să conteste caracterul istoric al acestor evenimente; și, bineînțeles, mentalitatea ebraică

admitea fără deosebire naturalul și supranaturalul, faptele politice și evenimentele miraculoase. Mai târziu, conducătorii politici sau religioși ai poporului lui Israel se vor referi la Ieșire, la făgăduință, la pactul de pe Sinai, la miracole și porunci divine ca la niște noțiuni istorice fundamentale și unanim admise de evrei cum sunt încoronarea lui Carol cel Mare sau căderea Bastiliei pentru francezi."[14]

După o perioadă scurtă de succese militare, obținute de urmașii lui Moise, începe o epocă de tulburări politico-sociale și de confruntări armate grele cu poporul filistenilor. Existența confederației vag instituționalizate a triburilor evreiești este amenințată, și în fața ipotezei dispariției naționale, se recurge, în premieră și cu foarte multă reținere, la investirea unui rege. „*Regalitatea era o instituție străină. Unii adversari nu și-au precupețit criticile, căci în ochii lor doar Dumnezeu singur era regele lui Israel.*"[15] Astfel, după ce, în fruntea unei trupe inferioare reușește să-i învingă pe madianiți, Ghedeon primește de la popor propunerea de a deveni rege. „*Domnește peste noi tu și fiul tău și fiul fiului tău, pentru că ne-ai izbăvit din mâinile madianiților. Iar Ghedeon le-a zis: «Nici eu nu voi domni peste voi, nici fiul meu nu va domni peste voi, ci Domnul să domnească peste voi.»*"[16]

Deși agreată, măcar teoretic, de divinitate, susținută ca o necesitate istorică de mai mulți lideri religioși (ultimul dintre judecători, Samuel, îl înscăunează pe Saul ca fiind primul rege al Israelului) a existat o permanentă tensiune între conducerea laică a poporului și cea religioasă, între administratorii laici ai legilor divine și paznicii religioși ai acestor legi. „*Regele era unsul Domnului; el era adoptat de Iahve, devenea întrucâtva fiul lui. Dar regele nu a fost născut de Iahve, el nu e decât recunoscut și legitimat de acesta/.../ Suveranul este reprezentantul lui Iahve; prin urmare el aparține sferei divine. Dar poziția unică a lui Iahve face imposibilă divinizarea regelui: acesta este prin excelență servitorul lui Iahve (cuvântul e aplicat de peste 60 de ori lui David).*"[17] Modelul cunoscut al liderului evreu era întruchipat de patriarhi și de profeți, Abraham, Iosif și Moise: „*acești conducători de oameni erau călăuziți în întregime de Dumnezeu; într-un fel, ei nu existau decât prin El.*"[18] De aceea, construcția imaginii și legitimității instituției monarhice a fost lungă și complicată și tot de aceea, se poate considera că această instituție, deși a avut câțiva reprezentanți

majori a eșuat în perpetuarea independenței statale a regatului evreu.

După cum se va vedea, punctul central al simbolisticii naționale a poporului evreu nu a fost palatul regal, ci templul. Catastrofa majoră a civilizației evreiești a fost distrugerea templului și momentul de grație a fost reconstruirea sa. Transmisă prin toate canalele și prin toate formele de comunicare posibile, relația specială dintre un Dumnezeu omniprezent, atent și zelos, și poporul său, nemijlocită de niciun intermediar, nu a putut fi escamotată de nicio instituție terestră și miracolul supraviețuirii evreiești în condițiile celor două milenii de după Hristos vine exact din perpetuarea credinței în această relație. Dar și a credinței, unice în acel moment, într-un Dumnezeu care este singura sursă a tuturor realităților, bune sau rele.

„Acceptând conceptul de Dumnezeu unic, omnipotent, israeliții au dedus în mod corect că el nu putea fi parte din lume — așa cum erau zeii păgâni — cu atât mai puțin întregul ei; nu era una dintre forțele care sprijineau universul, nici toate forțele la un loc. Dimensiunile sale erau infinit mai mari: întregul univers era creația lui, nici mai mult, nici mai puțin. Prin urmare, israeliții atribuiau lui Dumnezeu o putere mult mai mare decât o făcea orice altă religie. Dumnezeu este cauza tuturor lucrurilor, de la cutremure la dezastrele politice și militare. Nu există altă sursă de putere, demonii fiind stârniți tot de Dumnezeu. Divinitatea este indivizibilă, unică, singulară."[19]

Saul, primul rege al triburilor israelite, moare în bătălia de la Ghilboa, dusă împotriva filistenilor și, după un interimat scurt al unuia dintre fiii săi, pe tron accede David, întemeietor al dinastiei davidiene și constructor al primului stat evreu. Saul a fost ales pentru sarcina de a fi primul rege al poporului lui Israel chiar de Dumnezeu. *„Deci, când a văzut Samuel pe Saul, atunci Domnul i-a zis:«Iată omul despre care ți-am vorbit Eu. Acesta va cârmui poporul Meu.»"*[20] Dar tot Dumnezeu a decis înlăturarea lui Saul din fruntea poporului. *„Atunci a fost cuvântul Domnului către Samuel: «Îmi pare rău că am pus pe Saul rege, căci el s-a abătut de la Mine și cuvântul Meu nu l-a împlinit.»"*[21]

Și tot Dumnezeu, încă din timpul domniei și a vieții lui Saul, decide cine va fi urmașul său. *„Domnul a zis către Samuel: «Până*

când te vei tângui tu pentru Saul, pe care l-am lepădat, ca să nu mai fie rege peste Israel? Umple cornul tău cu mir și du-te, că te trimit la Iesei Betleemitul, căci dintre fiii lui Mi-am ales rege.»"[22] Acest rege era David, care, încă înainte de a urca pe tron, a câștigat încrederea regelui Saul și a poporului prin confruntarea sa cu Goliat.

„Atunci a ieșit din tabăra Filistenilor un luptător cu numele Goliat din Gat. Acesta era de statură de șase coți și o palmă. Pe cap avea coif de aramă și era îmbrăcat cu platoșă în solzi; greutatea platoșei lui cântărea cinci mii de sicli de aramă. În picioare avea cizme cu tureci de aramă și la umăr purta un scut de aramă. Coada suliței lui era ca sulul de la războaiele de țesut, iar fierul suliței era de șase sute de sicli de fier. Și a început acesta să strige la cetele lui Israel: «Alegeți dintre voi un om să se coboare la mine. De se va putea acela lupta cu mine și mă va ucide, atunci noi să fim robii voștri; iar de-l voi birui eu și-l voi ucide, atunci voi să fiți robii noștri și să ne slujiți nouă.»"[23]

Toți ostașii lui Saul se sperie și refuză lupta, singurul care acceptă provocarea este cel mai mic dintre fiii lui Iesei din Bethlehem, David. O lovitură de praștie îl ucide pe Goliat și consacră definitiv în istorie victoria celui slab împotriva celui puternic, a celui mic împotriva celui mare și a celui lipsit de șanse împotriva celui care pare că are toate șansele alături de el. Numai că David nu a fost singur în această luptă. *„Iar David a răspuns filisteanului: «Tu vii asupra mea cu sabie și cu lance și cu scut; eu însă vin asupra ta în numele Domnului Dumnezeului oștirilor lui Israel pe Care tu L-ai hulit.»*" [24]

David ajunge rege al întregului Israel și dezvoltă cea mai puternică structură statală cunoscută a poporului evreu, un soi de mini-imperiu așezat în coasta Egiptului, între cetățile Sumerului și mare. Bazându-se pe o scădere a forței faraonilor și pe impasurile în care se aflau asirienii și babilonienii, David construiește o armată de mercenari cu care cucerește pas cu pas diversele mici organizări statale din zonă și cu care își menține și tronul amenințat de răbufnirile din interiorul triburilor evreiești. Deși rămas în memoria colectivă ca autor al psalmilor, David a avut o domnie agitată și sângeroasă, marcată de violență, de intrigi și de călcări repetate ale poruncilor lui Moise. Măreția lui David însă

pornește din completarea imaginarului poporului său cu prototipul învingătorului.

Cucerirea Ierusalimului, transformarea acestuia în capitală a regatului evreu și aducerea acolo a Chivotului Legii — în jurul căruia, Solomon, fiul lui David, va construi Templul — sunt pașii exemplari prin care David a unit triumful militar cu voința divină. Dinastia pe care el a inaugurat-o și care a rămas dinastia tutelară a poporului evreu a fost așezată sub semnul divinității și al măreției și din ea trebuia ca la un moment dat să apară Mesia, regele izbăvitor.

Dacă domnia lui David a fost așezată sub semnul cuceririlor și al violenței, urmașul său, Solomon, a consolidat imperiul tatălui său și a desăvârșit organizarea statală evreiască. A introdus în tânăra regalitate instituțiile puterii și ale controlului, a instituit un sistem de muncă forțată (*corve*) cu ajutorul căruia a construit marile edificii care-i caracterizează epoca, a menținut armata de mercenari a tatălui său și a întărit forțele militare ale zonei de sud a regatului în detrimentul zonei de nord, mai ostilă față de regalitate și față de linia dinastică deschisă de David. A dezvoltat un sistem centralizat de taxe care alimentau bugetul curții regale, de unde banii erau redistribuiți spre diversele investiții dorite de Solomon, a renunțat la anumite teritorii din marginea imperiului lăsat de David pe care le considera mai greu de apărat și a consolidat o rețea de cetăți și forturi moderne și bine utilate, a reglementat, bazându-se pe legile lui Moise, un sistem de legi care lega statul evreu de legislațiile momentului din Orientul Apropiat, a stabilizat ierarhia sacerdotală și, în final, prin toate aceste acte, a întărit instituția monarhică absolută.

Pasul central în acest demers a fost construirea Templului în care a fost depozitat Chivotul Legii. *„Eu Ți-am zidit templul pentru locuință, în care Tu să petreci în veci."*[25]

„Deși Chivotul fusese făcut pentru a duce tablele legii, se pare că israeliții conferiseră cuvintelor lui Dumnezeu puteri divine, deci într-un sens ei credeau că divinitatea sălășluia în Chivot/.../ Solomon a profitat de această confuzie pentru a-și promova reforma religioasă în sensul absolutismului monarhic, în cadrul căruia regele controla singurul loc sfânt unde Dumnezeu putea fi venerat efectiv."[26] Deși luminată și grandioasă, domnia lui Solomon a condus la ruperea definitivă a statului evreu în două regate, Israel și Iudeea, care, în scurt timp, au fost cucerite de imperiile din jur.

În anul 587 î.Hr., armata lui Nabucodonosor străpunge fortificațiile Ierusalimului, îl capturează și îl orbește pe regele evreu, distruge Templul și zidurile orașului și trimite o bună parte din populație în robie, în Babilon. Din acel moment, istoria evreiască dezvoltă două trasee, unul dedicat celor rămași în leagănul teritorial al deja defunctului stat evreu și al doilea dedicat exilului. Răspândiți pentru început în bazinul mesopotamian și al Orientului Apropiat, pentru ca în secolele următoare să fie regăsiți practic în toată lumea, evreii și-au menținut legăturile și identitatea grație acestei relații unice cu Dumnezeul lor și, pe de altă parte, datorită propagării și a cunoașterii învățăturilor cuprinse în *Cartea Sfântă*.

De fapt, exilul evreiesc a început mai devreme, odată cu dispariția primului regat cu capitala la Samaria.

„Între 734 și 581 î.Hr. au avut loc șase deportări distincte ale israeliților, un mare număr refugiindu-se în Egipt, iar alții în Orientul Apropiat. De acum încolo, majoritatea evreilor va trăi întotdeauna în afara granițelor Pământului Făgăduinței. Risipiți, lipsiți de cârmuitor, de stat sau de orice aparat de sprijin pe care l-ar fi conferit în mod firesc guvernul lor, evreii au fost obligați să găsească mijloace alternative pentru a-și păstra identitatea. Prin urmare au apelat la scrierile lor — legile și documentele pe care le înregistrase trecutul."[27]

În 538 î.Hr., Cirus cel Mare, împăratul persan care cucerise și desființase Imperiul Babilonian, permite întoarcerea evreilor în Ierusalim și reconstrucția Templului lui Solomon. Cataclismul părea că trecuse, dar anii de exil au schimbat absolut totul. Între prima și a doua distrugere a Templului, societatea evreiască a devenit puternic, definitiv și iremediabil legată de *Lege* și de *Cartea Sfântă*.

„De acum înainte scribii vor fi pomeniți tot mai des. Dacă până atunci fuseseră simpli secretari, deveniseră o castă importantă, dând formă scrisă tradițiilor orale, copiind sulurile valoroase aduse din Templul distrus, ordonând, redactând și dând explicații logice arhivelor ebraice/.../Bogăția provenită din negustorie finanța activitatea scribilor, ca și efortul de a-i ține pe evrei aproape de credința

lor. Dacă individul era singur răspunzător pentru respectarea Legii, atunci trebuia să știe cu limpezime ce era Legea."[28]

Singura măsură a tuturor lucrurilor, *Legea* a fost propagată de scribi, preoți și, în modul lor special, de profeți oriunde s-au aflat comunitățile evreiești, unite în jurul liderului spiritual, al unui loc de adunare (*synagogă* în limba greacă înseamnă chiar loc de adunare) și al textelor sfinte. Apărute, după toate probabilitățile în timpul exilului babilonian, sinagogile sunt replica dată de poporul evreu dispariției Templului și implicit a locului în care poate *„vieții Dumnezeu"*[29]. Exilul babilonian nu a generat însă numai o structură arhitectonică nouă, ce trebuia să răspundă unor realități noi, ci și un răspuns emblematic pentru dezastrul care lovise poporul ales.

La întrebarea legitimă, desigur, de ce permite Dumnezeu ca nouă, poporului său, să ni se întâmple toate acestea, răspunsul dat de învățați și perpetuat apoi milenii până la cuptoarele din Auschwitz este *Cartea lui Iov*. Povestea lui Iov este simplă. *„Era odată în ținutul Uz un om pe care îl chema Iov și acest om era fără prihană și drept; se temea de Dumnezeu și se ferea de ce este rău."*[30] Înstărit și fericit, cu o mulțime de copii și de nepoți, Iov a atras atenția atât lui Dumnezeu, mulțumit de evoluția sa, cât și Satanei, care îi propune lui Dumnezeu un test: *„Dar Satan a răspuns Domnului și a zis: «Oare degeaba se teme Iov de Dumnezeu? N-ai făcut Tu gard în jurul lui și în jurul casei lui și în jurul a tot ce este al lui, în toate părțile și ai binecuvântat lucrul mâinilor lui și turmele lui au umplut pământul? Dar ia întinde mâna Ta și atinge-Te de tot ce este al lui, să vedem dacă nu Te va blestema în față!» Atunci Domnul a zis către Satan: «Iată, tot ce are el este în puterea ta; numai asupra lui să nu întinzi mâna ta!»"* [31]

Și nenorocirile încep să apară. Vitele și cămilele sunt furate, oile sunt trăsnite, robii aflați în proprietatea sa sunt uciși, iar un vânt mare dărâmă casa peste toți urmașii săi, copii și nepoți, și-i omoară. Dar Iov nu protestează. *„Gol am ieșit din pântecele mamei mele și gol mă voi întoarce în pământ. Domnul a dat, Domnul a luat; fie numele Domnului binecuvântat."*[32] Dar nici Satan nu se oprește și testul continuă, ținta fiind sănătatea lui Iov care va fi lovit cu lepră din cap până în picioare. Dar și în condițiile acestea Iov este de neclintit: *„Ce? Dacă am primit de la Dumnezeu cele*

bune, nu vom primi oare și pe cele rele?"[33] Totuși, în prezența a trei prieteni care, aflând de nenorocirile care-l loviseră, veniseră *„să-i împărtășească durerea și să-l mângâie"*, Iov începe să se plângă și să se întrebe de ce i se întâmplă ce i se întâmplă și de ce este pedepsit pe nedrept. Mai mult decât atât, Iov îi cere lui Dumnezeu să-i arate care sunt păcatele pentru care este pedepsit. *„Are cineva ceva de spus împotriva mea? Atunci eu voi amuți degrabă și voi aștepta moartea/.../Depărtează mâna Ta de deasupră-mi și nu mă mai tulbura cu groaza Ta. Apoi cheamă-mă și eu Îți voi răspunde, sau lasă-mă să vorbesc eu și Tu să-mi dai răspuns. Câte greșeli și câte păcate am făcut? Dă-mi pe față călcarea mea de lege și păcatul meu. De ce ascunzi fața Ta și mă iei drept un dușman al Tău?*" [34] Alături de cei trei, care-l acuză de fățărnicie, păcate ascunse, fărădelege și lipsă de evlavie, Iov încearcă să înțeleagă motivele ce au dus la nenorocirea sa. *„Iov nu recunoaște că ar fi păcătuit și nu-l blestemă pe Dumnezeu, ci se plânge doar de capriciile dumnezeirii.*"[35] Într-un târziu, Dumnezeu oprește blestemul și-l reașează pe Iov în toate ale sale. Bogățiile îi revin, se recăsătorește, are iar copii și nepoți, trăiește mult și gustă din plin fericirea redobândită. *„Când Iov revine la demnitatea dinainte, când își recapătă sănătatea, fericirea și bogăția, Dumnezeu nu se simte obligat să explice de ce l-a făcut să sufere atât. La întrebările insistente ale lui Iov, acest arhetip al omului care suferă fără motiv, Dumnezeu răspunde ca și cum n-ar fi înțeles întrebarea: «Unde erai tu, zice El, când am întemeiat pământul?»*"[36]

La fel ca în motivul mandatului divin din China preimperială, sursa principală a sistemului nu greșește niciodată. Răul, oricât de monstruos ar fi, este parte a normalului și are o logică a sa pe care omul nu o poate percepe și trebuie doar să i se supună. Făcută în numele teodiceei, dominația la poporul evreu și conservarea regulilor din interiorul ierarhiei au impus pentru prima dată în finalul piramidei sociale nu un om — fie el și zeu-întrupat ca la egipteni — ci pe însuși Dumnezeu. Cu atât mai mult cu cât secole la rând, evreii au fost răspândiți în comunități dispersate, minoritari în diverse țări cu populații circumspecte în cel mai bun caz, fără teritoriu propriu, fără stat și fără regi. *„Sinceritatea mântuitoare a lui Israel nu constă în faptul că a dobândit prozeliți, nici în statornicia sa și nici măcar în devotamentul său, ci, dimpotrivă,*

în aptitudinea sa de a suporta suferințele, admițând totodată că Dumnezeu este drept."[37]

Dimensiunea credinței evreiești în Dumnezeul unic l-a impresionat semnificativ pe Sfântul Augustin care, în opera sa fundamentală, *Cetatea lui Dumnezeu*, construiește în jurul acestei imagini metafora cetății creștine, *„născută din iubirea de Dumnezeu dusă până la disprețul de sine"*, opusă cetății lumești, *„născută din iubirea de sine dusă până la disprețul de Dumnezeu"*.

„Cetatea lui Dumnezeu este poporul lui Israel, a cărui istorie Sfântul Augustin o reamintește după cărțile sfinte. Cetatea lumească este constituită de marile imperii care s-au succedat de la Avraam, lăsând în urmă ruine, câteodată comori artistice și tehnice, dar niciodată umbra unei gândiri./.../Această imagine a Diasporei, risipită și totuși unită, din Iran, din Asia Centrală până la Coloanele lui Hercule, i-a sugerat Sfântului Augustin noțiunea de Cetate a lui Dumnezeu, a cărei unitate se opune fărâmițării imperiilor acestei lumi, frontierelor lor, războaielor lor." [38]

Un mileniu și jumătate mai târziu, Emil Cioran scria despre poporul evreu: *„Titular al unui destin religios, a supraviețuit Atenei și Romei, așa cum va supraviețui și Occidentului, și își va urma drumul, invidiat și urât de toate popoarele care se nasc și mor..."*[39] Poporul lui Israel, lipsit de armate, de cetăți și de regi, supraviețuiește prin raportarea la Dumnezeul său unic, în timp ce asupritorii acestui popor, imperiile dotate cu armate, cetăți și regi, dar neconectate la credința adevărată, se prăbușesc și dispar. Cunoașterea și înțelegerea legii erau absolut obligatorii pentru definirea dimensiunii naționale proprii și pentru consolidarea unei logici a existenței individuale sau colective într-o lume, în principiu, ostilă. Însă orice i se întâmpla celui născut în acest popor și educat în spiritul *Cărții Sfinte* era explicabil și era justificabil. De la supremul bine la supremul rău, viața fiecărui om era supusă unei reguli imuabile și unei ierarhii incontestabile, care nu a fost niciodată cea lumească. Profeții vechiului Israel au definit prin atitudinea lor ruptura care a existat mereu între cuvântul lui Dumnezeu și structura socială pământeană.

„În timp ce monarhia pierdea din importanță, în Israel a apărut o nouă instituție care se impunea din ce în ce mai mult pe scena

politico-religioasă, și anume profetismul/.../Logica nouă introdusă în Biblie de către profeți a fost motivată în mare măsură de un șir de evenimente politice negative care au angajat Israelul ca entitate statală, începând cu scindarea regatului imediat după moartea lui Solomon în 931 î.Hr., trecând prin cucerirea Samariei în 721 î.Hr. și terminând cu căderea Ierusalimului în anul 587 î.Hr."[40]

Paznici ai valorilor religioase amenințate cu dispariția din cauza vicisitudinilor istorice, dar și din cauza unor lideri slabi, profeții au menținut speranța poporului evreu în Dumnezeu și în venirea pe pământ a celui uns, a lui Mesia, regele care va reuni regatul și care va învinge toți dușmanii Israelului.

„Poporul care locuia întru întuneric va vedea lumină mare și voi cei ce locuiați în umbra morții, lumină va străluci peste voi. Tu vei înmulți poporul și vei spori bucuria lui. El se va veseli înaintea Ta, cum se bucură oamenii înaintea secerișului și se veselesc la împărțirea prăzilor. Căci jugul ce-l apasă și toiagul ce-l lovește și nuiaua ce-l asuprește, Tu le vei sfărâma, ca în zilele lui Madian. Încălțămintea cea zgomotoasă de om războinic și haina cea stropită de sânge vor fi aruncate în foc și mistuite în flăcări! Căci Prunc s-a născut nouă, un Fiu s-a dat nouă, a Cărui stăpânire e pe umărul Lui și se cheamă numele Lui: Înger de mare sfat, Sfetnic minunat, Dumnezeu tare, biruitor, Domn al Păcii, Părinte al veacului ce va să fie. Și mare va fi stăpânirea Lui și pacea Lui nu va avea hotar. Va împărăți pe tronul și peste împărăția lui David, ca s-o întărească și s-o întemeieze prin judecată și prin dreptate, de acum și până în veac."[41]

Istoria comunicării dintre profeți și popor este, în fapt, o lungă luptă a acestora cu ierarhia din vremea lor, ierarhie — evreiască sau străină — pe care ei o considerau coruptă și desprinsă de valorile lui Dumnezeu. Profeții erau, în fapt, unica legătură dintre voința divină și oameni. Și erau, de asemenea, singurii care înțelegeau și deci puteau explica actele divine. *„Se întâmplă vreo nenorocire în cetate fără ca Domnul să o fi pricinuit? Domnul nu face nimic fără să fi descoperit taina Sa, profeților, slujitorii Lui.*"[42] Atunci când poporul era dezamăgit din cauza lipsei de sprijin pe care o resimțea din partea lui Dumnezeu în confruntările cu dușmanii (care se închinau altor zei), profeții îl aduceau pe calea

cea dreaptă spunând că lipsa de credință reală și de loialitate față de divinitate era pedepsită prin acele înfrângeri.

„Pe măsură ce prestigiul regilor scădea, iar amenințările la adresa siguranței țării se înmulțeau, importanța practicii profetice a crescut/.../Profetul vorbea pe cont propriu și sub influența inspirației de moment. Se adresa publicului în piața orașului sau bătrânilor, la porțile orașului. De asemenea, profeții interpretau și soarta indivizilor, dar, de obicei, erau cercetate numai viețile personajelor politice de seamă. Principala preocupare a unui profet erau destinul țării și al poporului. Întotdeauna, această preocupare lua forma unor invective emoționale la adresa conducătorilor."[43]

Transformați în instituții, tocmai din cauza dispariției instituțiilor tradiționale, profeții au conservat pentru poporul evreu nu un stat, niște granițe și un rege (fiindcă nu aveau cum), ci speranța într-un stat, raportarea la o lege și credința într-un Dumnezeu care nu putea greși și care la un moment anume urma să le trimită regele așteptat care, ajutat de legiunile cerești, va înfrânge toți dușmanii și va elibera Pământul Făgăduit. După câteva secole, în timpul stăpânirii romane reprezentată de procuratorul Pilat din Pont, un predicator evreu din Gamala, pe numele său Iisus, va deveni, cel puțin pentru o parte dintre locuitorii Iudeii, Mesia, și va muri răstignit pe Golgota, condamnat de Sanhedrin și executat de soldați ai Legiunii a XII-a Fulminanta. Pentru ca numai după trei zile, mormântul în care a fost îngropat, oferit de Iosif din Arimateea, să fie găsit gol.

Cetatea greacă

Fiu al lui Uranus și al Gaiei, Oceanos era cel mai mare dintre titani și prin căsătoria cu sora sa, Tethys, avea să devină tatăl tuturor fluviilor și râurilor. Alături de cei peste trei mii de băieți, cei doi aveau să dea naștere și unui număr mare de fete (Hesiod numește patruzeci și unu), prima fiind Styx, râul de la marginea infernului. A doua fată a celor două divinități, Peitho, este considerată zeița persuasiunii[1]. Ea apare însoțind-o pe Afrodita din al cărei alai face parte.

„Imnul homeric dedicat Afroditei slăvește supremația zeiței: nimic nu-i rezistă, nici animalele, nici oamenii, nici zeii. Zeița nu are ca apanaj dominația violentă, constrângerea fizică proprii divinităților războinice. Armele sale, mult mai eficace, sunt cele ale blândeții și seducției. Nici o făptură, în cer, pe pământ sau în mare nu se poate sustrage puterii magice a forțelor pe care ea le mobilizează: Peitho — persuasiunea, Apate — seducția înșelătoare, Filotes — latul iubirii. Nu există în tot universul decât trei zeițe capabile să rupă aceste vrăji: Athena, Artemis și Hestia."[2]

Initial, Peitho era implicată în atragerea diverșilor muritori sau nemuritori în jocuri ale dragostei hotărâte de Afrodita. Participă la convigerea Ledei să cedeze avansurilor lui Zeus întruchipat într-o lebădă, la realizarea legăturii amoroase între dioscuri și Leucippide, la seducerea Aurei de către Dionisos. Herodot și apoi Plutarh o prezintă pe zeiță într-o altă ipostază. Când, după victoria de la Salamina, Temistocle's-a îndreptat împotriva insulei Andros și i-a solicitat bani spunând că are alături doi zei: Peitho — persuasiunea și Bia — violența; cetățenii din Andros i-au răspuns atenianului că și ei au de partea lor doi zei care-i împiedică să

plătească: Penia — sărăcia și Aporia — neputința[3], [4]. Persuasiunea părăsește teritoriul mitologic și devine, în Atena și apoi în întreaga Grecia Magna, un instrument fundamental al liderului, dar și o armă la fel de periculoasă de care trebuie să se apere. Și aceasta fiindcă Grecia s-a dezvoltat ca *„o civilizație a cuvântului și, înainte de toate, a cuvântului politic"*[5]. Cetățeanul grec, a cărui constiință identitară a fost creată în antinomie cu ideea de barbar — adică oricine altcineva decât cei din *oikumene* — a început prin a fi un locuitor al polisului.

„Mare sau mic, puternic sau slab, independent sau supus, polisul este cadrul cel mai evident de organizare statală a lumii grecești și a civilizației pe care această lume a vrut să o dezvolte. Animalul politic prin care Aristotel va defini omul grec are deci un sens mai larg decât termenul modern de politic: nu e vorba pur și simplu de omul ce aspiră să participe la afacerile publice și la jocurile a ceea ce noi numim politică, ci de un om incapabil să trăiască bine în afara acestui mediu care nu era doar instituțional ci și social, moral, religios și cultural."[6]

Supus la început al regilor și al *filobasileilor*, cetățeanul grec și-a forjat cadrul de existență presat de situația economică și de dezechilibrele funcționale din interiorul polisului, generând periodic conflicte deschise între clase care au dus, pas cu pas, la organizarea socială dezirabilă. *„După aceea, izbucni o răscoală a poporului împotriva aristocraților. Răscoala ținu multă vreme. Pricina ei era constituția oligarhică — în vigoare atunci pretutindeni — pe temeiul căreia săracii împreună cu femeile și copiii lor erau robiți celor bogați, purtând numele de clăcași și șesari — căci a sasea parte din recoltă era răsplata lor pentru munca pe care o făceau pe moșiile bogaților. Tot pământul era atunci în mâinile câtorva."*[7]

Un șir de reforme politico-economice echilibrează raportul de forte în polis și așază într-o paradigmă absolut nouă organizarea socială și raporturile dintre instituțiile statului, dar și pe cele dintre cetățeni și stat. Dracon permite exercitarea drepturilor politice tuturor celor care posedau un echipament de război, dar împrumuturile continuau să fie garantate cu persoana, respectiv cu propria sa forță de muncă, fenomen care genera servitute. Solon abolește datoriile micilor proprietari, atât către stat, cât și către

particulari, interzice garantarea împrumuturilor cu propria persoană și adaugă o a patra clasă cenzitară la corpul cetățenesc. *„Servindu-se de cens, criteriul care fusese utilizat și mai înainte, el împărți pe cetățeni în patru clase: în pentacosiomedimni, în cavaleri, în mici proprietari și muncitori cu palmele. Îndreptățirea de a ocupa slujbe în stat el o rezervă numai celor trei dintâi clase/.../Clasa a patra avea numai dreptul să voteze în adunarea poporului și în tribunalele populare."*[8]

Pisistrate, *polemarh*, și apoi, datorită victoriilor militare obținute în campania de recucerire a Salaminei, ales *arhonte* și devenit pe parcurs tiran al Atenei, va realiza o împroprietărire cu loturi de pământ pe care le va lua de la marii proprietari și le va orienta către membrii celei de-a patra clase, *thetii*, pe care i-a scos astfel din oraș și i-a dispersat pe terenurile agricole din jurul metropolei. *„El se purta astfel din două motive: ca ei să nu-și petrecă timpul în oraș, ci să se răspândească pe la țară, și ca să aibă din belșug cele necesare, astfel ca, fiind ocupați cu treburile lor, să nu le vină nici pofta, și să nu găsească nici vremea ca să se intereseze de treburile obștești."*[9]

Clistene reformează organizarea administrativă a populației în interiorul cetății, introduce funcția de strateg care ar urma să conducă operațiunile militare, inventează o redistribuire a veniturilor, *liturghia*, care îi obliga pe cei cu bani să contribuie la susținerea evenimentelor culturale și sociale ale comunității și definește procedura de ostracizare. Efialte și apoi Pericle au perfecționat mecanismele politice astfel încât, la mijlocul secolului al V-lea î.Hr., Atena se afla în plin experiment democratic. *„Mecanismele de bază ale democrației au fost: alegerea prin tragere la sorți, care transforma egalitatea șanselor dintr-un ideal într-o realitate și retribuirea funcțiilor, care permitea unui om sărac să facă parte din sfat, din juriile tribunalelor sau să îndeplinească o magistratură când sorții cădeau asupra lui."*[10]

Nuanța importantă a acestei realități pornește de la constatarea că majoritatea locuitorilor polisului nu avea acces la drepturile politice, deoarece acestea erau aplicabile exclusiv cetățenilor (cetățean era fiul legitim al unui cuplu care la rândul său avea toți cei patru părinți cetățeni). Alte căi de obținere a cetățeniei erau complicate și, în general, improbabile. *„Nu era suficient, de exemplu, să te fi născut la Atena, să'o fi slujit sub arme, să ai o purtare civilizată și cinstită, dacă părinții nu erau atenieni."*[11] Această

excludere nu limita nici dreptul de a face afaceri și implicit avere, nici posibilitatea participării ca sponsor la întreținerea armatei, flotei sau la dezvoltarea culturală a cetății, nici ipoteza unui construct de imagine care să aibă ca finalitate respectul concitadinilor. Lipsa cetățeniei însemna lipsa dreptului de decizie. Însemna că, la fel ca oriunde în spațiul Antichității, cei mulți îndeplineau voința celor puțini, fără a avea posibilități legiferate de interferență cu aceasta.

Dar nu numai lipsa cetățeniei limita accesul la vot. Din cei treizeci-treizeci și cinci de mii de cetățeni cu drept de vot în Atena secolului al V-lea, doar o cincime se estimează că își exersa dreptul de vot în *eclesia*. Este evident că absenteismul funcționa în primul rând între cei din mediul rural, care însă constituiau majoritatea corpului civic. Astfel, acea cincime căpăta un rol fundamental fiindcă *„eclesia era corpul legislativ pentru toate domeniile imaginabile: fie că este vorba de modificarea sau completarea dreptului (public, privat, civil, penal sau sacru), de acceptarea noilor cetățeni sau de reîmpărțire a comunității, de angajarea cheltuielilor publice sau de crearea de noi resurse, de începerea negocierilor, de pornirea războaielor, de întocmirea strategiilor, de încheierea păcii etc. — întotdeauna eclesia era cea care decidea.* [12]

Instituțiile dominării în Grecia au fost, inițial, similare celor din Orient. Regele și aristocrația care își disputau supremația atât din punct de vedere al deciziei administrative cât și din acela al puterii economice. *„La origine regele fusese căpetenia religioasă a cetății, marele preot al vetrei sacre a acesteia și, la autoritatea lui sacerdotală, adăugase și o autoritate politică, pentru că tuturor li se păruse firesc ca omul care reprezenta religia cetății să fie în același timp și conducătorul adunării publice, judecătorul, căpetenia armatei."*[13] Dispariția atributelor suveranității absolute a regelui și înlocuirea acestora cu mai multe posturi într-o schemă funcțională, precum și apariția mai multor grupări care-și revendică, în mod egal, accesul la resursele puterii și ale deciziei au impus în spațiul grec persuasiunea ca formă esențială de obținere a majorității.

După secole de unanimitate, grecii au inventat majoritatea ca dimensiune suficientă a dominației și dezbaterea publică (al cărei efect este alternanța la putere) ca metodă de echilibrare a presiunii sociale. *„Construcțiile urbane nu mai sunt grupate, ca înainte vreme, în jurul unui palat regal, împresurat de fortificații. În centrul*

cetății se află acum Agora, un spațiu comun, un spațiu public, unde sunt dezbătute probleme de interes general/.../Acest cadru urban definește, de fapt, un spațiu mental, dezvăluind un nou orizont spiritual. Din momentul în care piața publică ajunge să fie centrul ei, cetatea devine, în deplinul înțeles al cuvântului, un polis."[14]

Pentru a convinge cetățenii de justețea ideilor propuse, politicianul trebuia să știe să vorbească. În fața mulțimii de cetățeni, inițiatorul unei măsuri politice, economice, militare sau juridice era obligat, pe de o parte, să argumenteze pertinent și convingător propunerea sa, dar să se și apere de atacurile vorbitorilor din taberele politice adverse. Viziunea politică a unui lider oriental nu trebuia aprobată de nimeni. Odată asumată, comunicarea oficială se revărsa asupra poporului pentru a-l informa și a-l determina să accepte — cu cât mai puține costuri sociale — decizia venită din vârful ierarhiei. Când situația socială scăpa de sub control, când tensiunile păreau că nu mai pot fi stăvilite, fie se realizau reforme venite în spiritul solicitărilor populare, fie se utiliza forța. Dar nimeni, niciodată, nu discuta hotărârile luate de sistem și nu exista sub nicio formă ipoteza unui alt punct de vedere care să pornească de la un alt emitent, egal legitimi în fața legii.

Monarhul își putea schimba viziunea, își putea schimba decizia, își putea schimba acțiunea politică. Dar nu ca urmare a unei dezbateri și nici ca urmare a unui vot popular. Construcția de imagine a monarhului și a celor din jurul său a fost, în toată Antichitatea, un produs instituțional. Mai mult... Dacă persoana aflată în fruntea instituției greșea și plătea pentru aceasta, instituția nu avea nimic de suferit, protejată fiind de ordinea preexistentă și de legitimarea divină. Cu foarte puține excepții, monarhii nu și-au construit o imagine a lor, bazată pe propriile lor valori și pe calitățile ce ar fi fost importante pentru supuși, ci au intrat de la ocuparea poziției într-o paradigmă imagologică a liderului dezirabil. Liderul era unul singur, liderul dezirabil era cel mai bun... Într-un asemenea context, nu poate exista dialogul.

Omul politic grec nu avea decât știința sa de a vorbi, viziunea proprie (sau a grupului pe care-l reprezinta), trecutul său — cunoscut cu bune și rele de cetățeni —, familia din care se trăgea, averea mică sau mare, acțiunile sale pe câmpul de luptă sau în interiorul cetății, susținătorii săi (mai mult sau mai puțin celebri) dispuși să i se alăture sau să spună vorbe bune despre el în fața cetățenilor. Când își rostea discursul pentru a obține votul majori-

tății, omul politic grec trebuia să fie pe placul acesteia. Atât prin calitatea discursului (ce și cum spunea), cât și prin propria sa popularitate.

Monarhii orientali erau învățați să intre în atributele personajului lor instituțional fie de profesori, fie de înțelepți, fie chiar de înalți demnitari, fiecare civilizație generând ghiduri ale educării liderului suprem (ca și ale educării copiilor de aristocrați pentru o cât mai bună evoluție la curte sau pentru pregătirea viitorilor scribi sau clerici). Necesitatea formării omului politic de succes, capabil să se impună în *Agora* grecească a generat un nou tip de educație și un nou tip de profesori: sofiștii. *„Sofiștii se adresează oricui vrea să capete superioritatea necesară triumfului în arena politică/.../A pregăti spiritul pentru o carieră de om de stat, a forma personalitatea viitorului lider al cetății — acesta este programul lor."*[15]

Punând accent pe dialectică, retorică, logică și cultură generală, sofiștii își antrenau elevii (în marea lor majoritate provenind din aristocrație sau din noii îmbogățiți) pentru convingerea maselor și pentru gestionarea cu abilitate a funcțiilor publice. *„Nici Protagoras, nici Gorgias nu intenționează să expliciteze o doctrină, ci numai să formeze regulile unei practici; ei nu-i învață pe elevii lor vreun adevăr despre Ființă sau despre om, ci pur și simplu cum să aibă, în orice împrejurare, dreptate, totdeauna dreptate."*[16] Persuasiunea devenea mijloc individual de avansare socială și, implicit, tehnică utilă de manifestare și conservare a puterii. Nefiind convins de zei sau de cutume de dreptatea liderului său, cetățeanul grec trebuia determinat de acesta să-l creadă și să-l urmeze. Deși violent criticați de marile minți filozofice ale Greciei *(„vânător retribuit de cei tineri și bogați", „negustător cu privire la învățăturile necesare sufletului", „un fel de traficant de învățături", „vânzător de marfă proprie în materie de învățătură", „un combatant în materie de argumente, practicând așadar arta antagonismului și definindu-se prin meșteșugul controverselor")*[17], iar Socrate, citat de Xenophon, ar fi spus *„cei care își vând înțelepciunea se numesc sofiști așa cum cei care își vând frumusețea sunt numiți prostituate"*[18], sofiștii au intuit că nu adevărul este cel care mobilizează masele, ci percepția asupra adevărului și că fondul unei afirmații este doborât, într-o dezbatere publică, de forma în care acesta este prezentat.

Generarea plăcerii către auditor, nu doar a informației și apoi inducerea în acesta a credinței față de emitent și a impulsului de a i se supune sunt pașii următori obținuți din știința rostirii discursului public. Charisma, atribut fundamental al liderului în întreaga istorie umană, nu poate exista fără știința convingerii masei. *„Scăpând rațiunii, charisma declanșează pasiuni contradictorii, dragostea și ura, imboldul și repulsia/.../Ea smulge mulțimile din toropeală pentru a le galvaniza și a le pune în mișcare."* [19] Omul politic grec, maestru în arta discursului, stăpân pe cuvânt și pe dialog, capabil să întuiască nevoia masei și să improvizeze în funcție de fluctuațiile acesteia, este primul care își modelează un chip dezirabil, un portret imagologic dedicat mulțimii aflat poate la distanță mare de portretul său real.

Grupând în jurul lor tineri ai căror familii erau dispuse să plătească sumele necesare participării la cursuri, sofiștii mergeau dintr-un oraș în altul în căutare de noi clienți. Despre Protagoras se spune că solicita nu mai puțin de zece mii de drahme de persoană pentru patru ani de instruire. O drahmă echivala cu o zi de muncă pentru un lucrător agricol[20]. Gorgias, la rândul său, a strâns averi importante din această meserie, iar mai târziu, Isocrate va deschide o școală foarte apreciată datorită căreia va ajunge în primii o mie două sute cei mai bogați atenieni, deși taxa de înscriere era de zece ori mai mică decât cea practicată de Protagoras. Nu doar din lecții veneau banii sofiștilor, ci și din redactarea de discursuri pentru diverse persoane și pentru diverse ocazii.

Meseria de logograf a fost practicată de mari oratori (Isocrate, Demostene, Lisias, Isaios), în special pentru cetățenii care trebuiau să-și pledeze cauza în fața judecătorilor și nu aveau suficient talent, cultură sau cunoștințe oratorice, dar și pentru discursuri dedicate luptei politice sau unor ocazii festive. Născută în Siracuza, unde Corax și Tisias realizează primele manuale, retorica ajunge în Atena prin intermediul lui Gorgias și devine instrumentul fundamental al democrației directe. O anecdotă celebră în Antichitate prezintă conflictul între profesorul Corax și elevul Tisias care, după încheierea școlii, refuză să plătească prețul lecțiilor, dezvoltând următoarea argumentație: *„Ori m-ai învățat știința convingerii, și atunci te pot ușor convinge că nu-ți datorez nimic, ori nu m-ai învățat nimic și, în acest caz, nu-ți datorez, de asemenea, nimic."*[21]

Instituționalizarea dezbaterii atrage după sine cel mai extins efort comunicațional al Antichității. Spre deosebire de omul antic

standard, omul grec știa ce se petrece la el în comunitate, cunoștea legile și — mai mult decât atât — era chemat să-și exprime un punct de vedere despre ele, ajungând periodic să le și pregătească in interiorul bulei. *„Bule a fost timp de două secole cel mai bun garant al democrației. Un proiect de lege examinat mai întâi de 50 de pritani, apoi de 500 de buleuți, cetățeni proveniți din toate colțurile Atticii, amestecându-se ruralii cu citadinii, bogații cu săracii, nobilii și oamenii de rând, avea toate șansele să treacă de eclesia doar dacă el exprima aspirațiile sau interesele întregului corp civic."*[22]

Locuitorul oricăruia dintre imperiile orientale își schimba ararеori viziunea despre viață, lumea se fiind străjuită de zei imuabili (schisma lui Akhenaton este singulară), condusă de împărați, sfinți prin însăși natura funcției lor și ordonată după reguli venite dincolo de timp și dincolo de om. Nici catastrofele — cuceriri, războaie civile, disidențe — nu atrăgeau nicio schimbare. Parafrazându-l pe Confucius, zeul rămânea zeu, împăratul rămânea împărat, regula rămânea regulă, iar omul obișnuit era mereu în același loc neatins de schimbare și neclintit din supușenia sa fundamentală, asumată și reglementată în același timp.

Cetățeanul grec își schimba adeseori viziunea asupra realității sale. Un orator priceput putea face acest lucru. Astfel, un salvator al națiunii putea, după numai câțiva ani, să fie exilat încărcat de oprobiul cetății. *„Întocmai tiranilor n-au ei (oratorii- n.a.) puterea să ucidă pe cine vor, să-i despoaie de avere, să-i izgonească din cetăți pe cine găsesc de cuviință."*[23] Dar exista și reversul medaliei. *„Frumos și de preț rămâne să vii cu o cuvântare iscusită și bine gândită în fața tribunalului, unde e de spus un cuvânt, și să pleci dobândind nu o răsplată de rând ci pe cea mai aleasă: propria ta salvare, a bunurilor și a prietenilor tăi."*[24]

Gorgias identifică două componente care construiesc forța de persuadare a discursului: puterea cuvântului și oportunitatea. Cuvântul este factorul modelator, este elementul care insuflă oamenilor credințe superioare, care îi ajută să facă legături și conexiuni, care în același timp îi amăgește, dar îi și ridică peste propria lor necunoaștere. Oportunitatea înseamnă adaptare a mesajului la realitatea momentului, la starea de spirit a publicului, la așteptările acestuia, la modul în care este percepută cauza despre care se va vorbi. Dintr-un asemenea discurs nu va rezulta niciodată adevărul, ci o sentință, o judecată publică în urma căreia

cineva va câștiga sau va pierde. *„Vasăzică retorica este, după toată aparența, făuritoarea unei convingeri de credință, nu a uneia care să te instruiască referitor la drept și nedrept."*[25]

Într-un discurs celebru rostit de Gorgias, acesta își propune să o apere pe Elena de acuzele ce i se aduc în tot răstimpul de aproape un mileniu scurs de la declanșarea războiului troian. *„Dorința mea este ca înzestrând discursul cu o argumentare s-o absolv de vina ei pe această ponegrită femeie; să demonstrez că acei ce o defăimează se înșeală, să arăt adevărul și să pun capăt prostiei."*[26] Pornind de la ideea că orice cauză poate fi apărată și că măiestria oratorului este cu atât mai evidentă cu cât subiectul pare mai negativ, Gorgias relevă premisele care ar fi determinat-o pe Elena să-și părăsească soțul, Menalaus, regele Spartei, pentru Paris.*„Fie prin voia Sorții, prin hotărârea zeilor sau printr-un decret al Necesității a făcut ea ce a făcut; fie răpită cu forța; fie convinsă prin discurs, fie cuprinsă de iubire."*[27]

Dacă zeii s-au aflat în spatele acestei răpiri, Elena nu poate fi învinovățită, deoarece *„zeul este mai puternic decât omul, prin forță, prin înțelepciune și prin toate celelalte."*[28] Dacă a fost răpită cu forța, vinovat este agresorul, pentru că *„el a făcut grozăvii, ea le-a suferit; drept este să avem pentru ea milă și ura pentru el să o pășrăm."*[29] Dacă a fost convinsă de un discurs, lucrurile sunt cu atât mai simple, fiindcă *„discursul este un stăpân puternic, care duce la îndeplinire cu un trup foarte mărunt și aproape de nevăzut o lucrare pe de-a-ntregul divină, căci el are puterea de a pune capăt fricii, de a îndepărta jalea, de a trezi bucurie, de a spori mila."*[30] Iar dacă Elena, văzându-l pe Paris, s-a îndrăgostit de el, cum poate fi ea acuzată, ținând seama că *„iubirea este un zeu și are puterea sacră a zeilor"* [31]? Pornind de la aceste considerații, Gorgias o absolvă pe Elena și decide că epitetele pe care istoricii, poeții, filosofii, tragedienii și oamenii obișnuiți i le asociază sunt injuste. *„Așadar, cum să considerăm dreaptă ocara ce se aduce Elenei, ea care ori s-a îndrăgostit, ori s-a lăsat convinsă prin discurs, ori a fost răpită cu forța, ori s-a supus unei necesități divine — și, în oricare din aceste situații, scapă din învinuire."*[32]

În școlile sofiștilor, retorica se învăța pe baza unor tratate scrise de maeștri în care erau dezvoltate regulile acesteia, dar și prin foarte multe lecții practice care porneau de la discursuri clasice (cum ar fi cel de mai sus dedicat apărării Elenei din Troia) și care deveneau exerciții de improvizație și de aptitudini. Textele clasice

erau adunate în antologii care erau studiate, aprofundate și apoi imitate de elevi în confruntări simulate. Unii profesori se orientau exclusiv spre anumite zone de discurs (Antiphon a definitivat prin *Tetralogiile* sale setul complet de patru produse ce compuneau dezbaterile unei cauze date: acuzarea, apărarea, replica și reluarea)[33], în timp ce alții își inițiau studenții în toate tipurile discursive.

Expertiza sofiștilor nu se oprea însă aici. *„Ei remarcaseră faptul că multe dezvoltări puteau fi reluate în numeroase ocazii; de unde prezența la tot pasul a unor asemenea atitudini: măguliri la adresa judecătorilor, critica mărturiilor smulse prin tortură (Antiphon compusese în maniera aceasta o culegere de Exordii, bune oricând la orice); de asemenea, considerații generale asupra unor teme de interes universal:dreptatea și nedreptatea, justiția naturală și legile convenționale."*[34] Orice dezbatere, orice confruntare de idei, orice proces puteau fi reduse, în ultimă instanță, la aceste idei universal valabile și puteau fi deci câștigate de cei care le controlau și care aveau construite automatisme de argumentație. Acuzați de filozofi pentru ignorarea elementului moral *(„eu mă mir, pe bună dreptate, de așa-numiții sofiști care pretind că îi călăuzesc pe tineri spre virtute, câtă vreme, în fapt, îi chiar îndepărtează de ea")*[35], sofiștii au introdus, în premieră, clișeul, repetiția, standardizarea și chiar și onorariul în construcția de imagine, devenind primii profesioniști ai acestei meserii care, după încă două milenii și ceva, va intra în legalitate.

Isocrate continuă tradiția școlii de retorică, dar îi adaugă și o consistentă componentă morală. Respinge mercantilismul sofiștilor și aplecarea acestora exclusiv spre ideea victoriei în dezbaterea publică, dar respinge în egală măsură și pretențiile filozofilor de a fi singurii deținători ai valorilor morale. Pragmatic, dar la un nivel superior sofiștilor, Isocrate încearcă prin programul său educațional să dea Atenei oamenii politici, elita, de care aceasta avea nevoie[36]. *„Abandonând filozofului ambiția disperată de a demonstra adevărul, omul politic trebuie să se consacre convingerii celorlalți de valoarea opiniei sale."*[37] De aceea, omul politic trebuia să stăpânească retorica, trebuia să aibă cultură intelectuală, trebuia să cunoască istoria (*„trecutul, evenimentele și consecințele lor"*), trebuia să fie capabil să discearnă binele de rău, să aibă deci valori morale și să acționeze în conformitate cu acestea. *„Educația pe care Isocrate o proiectează era una foarte morală și de aceea*

era preocupat de extragerea lecțiilor de morală din istorie."[38] Cheia rămâne însă știința folosirii cuvântului:

„Datorită faptului că noi, oamenii, ne-am născut cu însușirea de a ne convinge unii pe alții și de a face să răsară în fața ochilor noștri obiectul hotărârilor noastre, prin aceasta nu numai că am ieșit din viața sălbatică, ci, strângându-ne la un loc, am întemeiat cetăți, am stabilit legi, am întemeiat artele. Aproape că în tot ce am născocit, numai cuvântul este acela care ne-a îngăduit să ducem lucrurile la bun sfârșit/.../Cu ajutorul cuvântului dovedim vinovăția celor vicleni, iar pe cei buni îi lăudăm. Prin cuvânt educăm sufletele celor neinvățați și punem la încercare inteligența. Căci noi socotim că vorbirea aleasă este semnul cel mai sigur al unei judecăți drepte. Un cuvânt adevărat care dovedește respectul legii și dreptății este imaginea unui suflet bun și în care te poți încrede/.../Cuvântul este călăuza tuturor faptelor și gândurilor noastre, și cei care au mai multă judecată cu atât mai bine știu să se folosească de cuvânt."[39]

Influența lui Isocrate a fost considerabilă, un mare număr de personalități ale Atenei și ale Greciei trecând prin școala sa de retorică și asimilând învățăturile sale. *„Ținând seama că mulți elevi ai lui Isocrate au venit nu doar din toate colțurile Greciei, dar și din zone îndepărtate ca Marea Neagră, Cipru, Sicilia și după ce și-au completat educația au devenit filozofi, istorici, oratori, oameni de stat, generali și chiar și regi este evident că au răspândit ideile lui Isocrate în întreaga lume greacă.*"[40] Contrapus lui Platon și Academiei conduse de acesta, Isocrate a câștigat — dacă este permisă această abordare — pariul educațional, datorită utilității imediate a metodei sale pedagogice și a adaptării acesteia la nevoile conducerii ateniene. *„Isocrate și nu Platon este cel care a fost educatorul Greciei secolului al IV-lea și, după ea, al lumii elenistice, apoi al celei romane/.../Și nu numai Antichitatea. Isocrate, mai mult decât oricine altcineva, este cel ce deține onoarea și responsabilitatea de a fi inspirat educația cu dominanta literară a tradiției noastre occidentale.*"[41]

Deși nu este primul în această listă, Isocrate a perfecționat rolul educației în conservarea valorilor sistemului social, atât prin educarea potențialilor lideri din mai multe domenii de activitate, cât și prin diseminarea în rândul cetățenilor a valorilor identitare

ale sistemului și, implicit, pe cele ale învățării: *„Oamenii care au curajul să vorbească de rău pe cei ce slujesc învățătura și înțelepciunea sunt vrednici de aceeași ură ca și cei ce greșesc față de zei."*[42]

La aproximativ două sute de kilometri sud de Atena, se dezvolta o altă educație, construită pe un cu totul alt model și cu o cu totul altă finalitate socială. Lumea spartană de după *Constituția*, introdusă la finele secolului al VII-lea î.Hr., se concentra asupra căilor de întărire și de consolidare a forței falangei ca singură metodă de control a populațiilor supuse din jurul cetății. *Constituția* se mai numea și *a lui Licurg* (personaj cvasilegendar, despre care se spune că în dorința de a produce un corp de legi corespunzător a vizitat oracolul de la Delfi a cărui preoteasă, Pitia, l-a primit ca pe o mare personalitate: *„Eu stau în cumpănă dacă să te salut ca pe un zeu sau ca pe un muritor. Socot mai degrabă, o Licurg, că ești o zeitate. Tu vii să-mi ceri o legiuire bună, iar eu îți voi încredința una pe care nicio cetate nu o va mai avea."*[43]

Împărțiți în trei clase sociale, *cetățenii* (cei cu drepturi politice), *periecii* (cei fără drepturi politice, dar oameni liberi) și *hiloții* (cei fără drepturi și fără libertate), spartanii au identificat o singură logică a existenței civilizației lor: războiul. Absolut tot este construit și orientat în această direcție, astfel încât toate celelalte componente ale existenței unei societăți se atrofiază până la dispariție. Arnold Toynbee remarca lipsa oricăror produse ale artei spartane din perioada clasică, secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr. *„În Muzeul Spartan, dimpotrivă, arta clasică strălucește prin absență. Produsele artei preclasice sunt remarcabile prin calitățile pe care par a le făgădui, dar cine caută să afle ce le-a urmat va căuta zadarnic. Data la care arta spartană conține să mai producă este aproximativ data cârmuirii lui Hilon, pe la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr."*[44] Legislația spartană proiectează în amănunt fiecare pas al locuitorilor statului, fie că este vorba de proprietate, educație, viață personală sau chiar de legăturile conjugale. *„Licurg a restrâns libertatea căsătoriei la vârsta unei depline dezvoltări fizice, convins de utilitatea acestei măsuri pentru robustețea progeniturilor. În cazul în care un bărbat vârstnic s-a însurat cu o femeie tânără, Licurg a statornicit și în această privință măsuri cu totul potrivnice altor cetăți: bătrânul trebuia să aleagă, după placul inimii sale, un bărbat tânăr, care să întrunească atât calități fizice cât și sufletești, și să-l prezinte soției pentru a-i suplini neputința."*[45]

Excesul de reglementare, însoțit de o educație coordonată de stat și de un model unic aplicabil tuturor, indiferent de individualitate, a generat în primă fază un monolit acțional cu rezultate remarcabile în diversele confruntări militare, dar a produs ulterior o anchilozare fatală acestei societăți.

„Înlăuntrul colectivității cetățenești spartane, principiul egalității a fost întărit până la rigiditate. Fiecare cetățean spartan primea din partea statului o bucată de pământ de suprafață egală sau de productivitate egală; și fiecare din aceste loturi, cultivat de hiloți, era socotit îndeajuns pentru a asigura traiul spartanului și al familiei lui, ceea ce îi îngăduia să-și hărăzească toate puterile numai și numai meșteșugului războiului. Fiecare copil spartan, dacă nu cumva se născuse slăbănog și fusese, ca atare, lăsat să moară de foame, fiind părăsit într-un loc pustiu, era constrâns de la șapte ani, să intre în cadrul sistemului spartan de educație militară. Nimeni nu era scutit de o asemenea educație, iar fetele primeau o educație atletică similară cu a băieților."[46]

Scopul bărbaților spartani era să lupte în războaie, scopul femeilor spartane era să nască băieți suficient de puternici pentru a putea fi antrenați să lupte în războaie. Războaiele se purtau pentru protejarea sau extinderea granițelor și pentru controlul ordinii interioare. Periecii se ocupau de meșteșuguri și comerț, iar hiloții lucrau pământul care-i hrănea pe cetățeni. *„Sparta se află în mâinile unei caste închise de războinici, menținuți în permanentă stare de mobilizare, încremeniți într-un triplu reflex de apărare: patriotică, politică și socială."*[47] Fiecare pas făcut de spartani în construcția societății lor se dezvolta polemic față de restul Greciei și mai ales de Atena. Luxul era dezavuat și practic interzis, plăcerile estetice erau eradicate, la fel și orice formă de individualitate, de intimitate sau de refugiere din fața tăvălugului modelului unic. *„În porturile Laconiei nu intra nici o încărcătură de marfă, în Sparta nu se duce nici un sofist, meșter în vorbe deșarte, nici un prezicător șarlatan, nici un întreținător de hetaire, nici un lucrător de podoabe de aur sau de argint."*[48] Bazat pe legi transmise oral din partea unui legiuitor mai degrabă mitologic sistemul spartan s-a impus și s-a menținut prin educație, prin revelarea permanentului pericol din interior (popoarele supuse militar, dispuse oricând să se revolte și să afecteze decisiv austera

economie spartană) și printr-o contagiune socială regăsită ulterior în regimurile totalitare ale secolului al XX-lea.

Același exces de reglementare s-a transformat într-un proces de ritualizare a unor largi segmente ale vieții sociale și a condus — fără alte procese comunicaționale dinspre ierarhie — la ordonarea și coagularea masei în jurul unui set de valori, transformat în chiar elementul identitar al civilizației în cauză. *„Când a sosit vestea înfrângerii de la Leuctra, unde pieriseră mulți dintre cetățenii Spartei, părinții morților au avut obligația de a se arăta în public plini de veselie/.../Cea care știa că nu-și va mai vedea fiul se arăta bucuroasă și cutreiera templele, mulțumindu-le zeilor. Câtă putere avea deci statul, de vreme ce poruncea până și ce trebuie să simtă o mamă care și-a pierdut fiul, și era ascultat!"*[49]

Unanimitatea spartană era opusă politicii majorității duse de Atena și de celelalte cetăți cu regimuri de tip democratic, dar nici nu făcea parte din aceeași categorie cu unanimitățile maselor mute ale imperiilor orientale. Fiind politică, unanimitatea spartană era rezultatul asumării conștiente de către toți cetățenii a unui model creator de apartenență, mândrie, și siguranță. Spartanul nu se supunea unui om, ci acestui set de valori în mijlocul căruia se născuse și pe care nu-l putea vicia nimeni și nimic. Educația era forma decisivă de integrare în sistem și de înțelegere a rolului superior al grupului față de individ (existau trei cicluri pentru copiii între șapte și unsprezece ani, pentru cei între doisprezece și cincisprezece ani și pentru cei între șaisprezece și douăzeci de ani, organizate într-un mod asemănător diverselor grupări ale tineretului născute fie de nazismul german, fascismul italian sau comunismul sovietic, chinez sau cambodgian). Ajuns la douăzeci de ani, tânărul știe că nu poate exista în afara cetății, nu poate supraviețui în afara falangei, nu poate trăi în afara grupului. *„Cetățenii au fost obișnuiți să nu dorească, să nu fie în stare să trăiască singuri, ci să fie tot timpul asemenea albinelor, uniți pentru binele public în jurul conducătorilor lor."*[50] Virtuțile individuale cântate de Homer s-au transformat în Sparta în virtuțile masei educate în spiritul rhetrelor. Iar acestea se văd în marșul de neoprit al falangei pe câmpul de luptă, însoțit de cântecul de flaut, muzica fiind singura artă tolerată în Lacedemonia. Până la treizeci de ani, tânărul doarme în comun cu cei de vârsta lui și, deși este căsătorit și căsătoria este o obligație civică, trebuie să-și viziteze soția pe ascuns. După treizeci de ani, are dreptul la o casă, dar

oricum este obligat să mănânce zilnic împreună cu camarazii săi, contribuind cu o cotă parte de produse în fiecare lună[51]. Radicala politică de egalitate și de ignorare a proprietății private a scutit Sparta de sindromul inechității sociale, catalizator al majorității revoltelor din istoria civilizației umane.

Totul în Sparta era proprietatea statului, iar cetățenii primeau de la acesta exact cât era nevoie pentru a trăi decent, indiferent de poziția ierarhică deținută în sistem. Egalii spartani nu erau unii mai egali decât alții. Modelul spartan (după Xenofon *„de toți lăudat, dar de nimeni urmat"*) va deveni unul dintre prototipurile utopiilor scrise de-a lungul istoriei, cetate ideală în care regula primează, oamenii sunt ascultători și lipsiți de individualitate, dominați de un crez integrator comun, prea puțin afectați de zei, furnici adunate într-un mușuroi fericit, mulțime mulțumită cu puținul pe care-l are, dornică să trăiască modest, dar planificat, cultivând ce trebuia cultivat, făcând copiii care trebuiau făcuți, educându-i puțin, dar eficace, stratificată pe categorii socio-profesionale stricte și de nedepășit, având deasupra capului fie regi-filozofi, fie metafizicieni, fie bătrâni înțelepți, fie prinți creștini, fie consilii ale celor foarte pregătiți, fie iluminați și care, într-o formă sau alta, readuc respectiva civilizație înapoi în timp, la vârsta de aur, la epoca de dinaintea păcatului originar, la timpurile de dinaintea Cutiei Pandorei.

Mirajul spartan s-a dus însă și mai departe, folosit fiind ca exemplu de ideologii celui de-al treilea Reich, atât din perspectiva modelului educațional, cât și din ceea a eugeniei și a planificării familiale. Sparta reală nu are un sfârșit fericit. După victoria din războiul peloponesiac și după intrarea în Atena în 404 î.Hr., Sparta trece printr-o perioadă de tulburări și este învinsă decisiv de Teba lui Epaminonda în 371 î.Hr. Devine apoi un actor minor în epoca elenistică și doar un municipiu în timpul stăpânirii romane. Marele adversar al Spartei, Pericle, răspunde într-un discurs memorabil valorilor promovate de lacedemonieni:

„Noi le deschidem cetatea tuturor și nu izgonim pe străini. Desi ducem o viață mai destinsă, nu înfruntăm deloc mai puțin curajos primejdiile. Iubim frumosul, ducând o viață simplă și filozofăm fără a ne moleși. Ne folosim de bogăție mai mult ca ajutor pentru faptă decât ca podoabă, iar a-și recunoaște sărăcia nu-i pentru nimeni o rușine, ci este mai rușinos să nu cauți să o înlături prin

faptă/.../Aceiași oameni au grijă, în același timp, și de treburile particulare și de cele publice/.../Avem convingerea că fericirea este rodul libertății, iar libertatea este rodul vitejiei și nu ne dăm în lături de la înfruntarea primejdiilor. Într-un cuvânt pot să spun că Atena este o educatoare a Eladei."[52]

Adversarul cel mai periculos cu care avea să se confrunte Atena nu venea însă din sud, de la Peloponez, și nici de peste mare, din Imperiul Persan, ci din nord, din Macedonia. Filip al II-lea își organizează în cel mai pur stil autocratic țara, pregătind-o din punct de vedere militar, economic și administrativ pentru hegemonia asupra întregii Grecii. Veniturile provenite de la minele de aur din Pangeu îi permit să-și înarmeze corespunzător trupele și să recruteze mercenari, dar în același timp îi aduc la curtea din Pela crema intelectualității elene, pe care o va folosi atât ca factor de influență în Atena și în celelalte cetăți grecești, dar și ca o importantă sursă de educație pentru tinerii aristocrați macedoneni. Atât școala de retorică a lui Isocrate, cât și Academia reprezentată prin Speusippus încearcă să obțină patronajul lui Filip[53]. Mișcările sale militare și diplomatice provoacă îngrijorare la Atena, dar aceasta este mult mai preocupată de problemele sale decât de lupta pentru dominație cu Macedonia. Partidul aflat la putere, condus de Eubul, se concentrează pe ceea ce acum am numi macrostabilitate economică și, natural, vizând acest obiectiv este împotriva unui conflict cu Filip. Mai mulți politicieni care susțin această politică de concesii se află în solda regelui macedonean, alții cred cu tărie că epoca luptelor între greci ar trebui să înceteze. Nonagenarul Isocrate, adept al panelenismului, își îndeamnă concetățenii să se unească în jurul lui Filip pentru a lupta cu succes împotriva perșilor. În anul 346 î.Hr., el redactează o scrisoare publică adresată lui Filip, în care îi scrie: *„Este de datoria ta să consideri întreaga Grecie ca fiind patria ta natală"*. Așa cum remarcă Minor Markle:

„Isocrate, încercând să facă această propunere cât mai acceptabilă pentru greci, este vag în ceea ce privește rolul lui Filip și poziția ierarhică pe care acesta ar trebui să o ocupe/.../În textul lui Isocrate nu există mențiuni nici legate de tratate de alianțe, nici de modalitatea numirii comandaților armatelor terestre sau ale marinei militare, nici de rolul statelor grecești în luarea deciziilor.

El îl descrie pe Filip ca fiind însărcinat cu reconcilierea statelor grecești, cu aducerea păcii, dar ocolește cu grijă folosirea unui termen dedicat poziției pe care urma să o aibă Filip."[54]

Textul lui Isocrate, deși adresat lui Filip, este de fapt orientat către cetățenii atenieni pe care încearcă să-i motiveze apelând la mituri, la simboluri și la promisiuni de bogăție să i se alăture lui Filip în proiectul acestuia de atacare a Imperiului Persan, proiect — în numele căruia — era utilă acceptarea hegemoniei macedonene.

Pentru a-și convinge concetățenii să se opună expansiunii lui Filip, Demostene, șeful partidei naționale, rostește mai multe discursuri în care demască intențiile macedonene și încearcă să însufletească demos-ul să susțină acțiunile militare necesare echilibrării situației în peninsulă. Când cetatea Olint, aliat al Atenei, este atacată de Filip, Demostene solicită cetățenilor trimiterea de trupe în ajutor:

„Susțin deci că voi, atenieni, cunoscând aceste evenimente și reflectând așa cum se cuvine și la toate celelalte împrejurări, trebuie să faceți un efort de voință, să vă îndârjiți și să vă apucați de război mai serios ca oricând, aducând cu dragă inimă contribuțiile voastre în bani, plecând voi înșivă la luptă și, în sfârșit, aducând totul la îndeplinire/.../Dacă vom părăsi pe acești oameni și ca urmare vrăsmașul va supune Olintul, să mi se răspundă ce-l va împiedica pe Filip să se îndrepte oriunde. Nu se găsește nimeni printre voi care să judece și să cerceteze cu luare aminte, cum s-a întâmplat ca Filip, deși era slab la început, să devină atât de puternic mai apoi?/.../O, zei! Cine dintre voi, atenieni, este atât de nepriceput încât să nu înțeleagă că războiul, dacă vom sta nepăsători, va trece de la Olint la Atena?"[55]

După ce identifică primejdia care amenință cetatea, Demostene îl descrie caricatural pe Filip, în contradicție cu portretul liderului agreat de atenieni:

„Mai spunea acel macedonean că, dacă printre dânșii se găsesc oameni încercați în meșteșugul războiului și al luptelor, Filip din gelozie îi îndepărtează pe toți, vrând să pară că totul este înfăptuit de el, căci, pe lângă celelalte cusururi, gelozia la el întrece orice

măsură, iar dacă vreunul, om cumpătat și drept, nu poate suporta destrăbălarea din fiecare zi a vieții lui, beția și dansurile necuviincioase, este alungat și socotit om de nimic. Nu rămân deci, după spusele aceluiași om, în jurul lui Filip decât jefuitorii, lingușitorii și oameni de același soi, încât la beție se apucă să danseze jocuri cărora mă sfiesc să le spun pe nume în fața voastră."[56]

Pentru ca apoi să realizeze un portret măgulitor atenienilor și modelului lor de existență, valorilor pentru care au luptat și pentru care au pătimit:

„Altceva însă mă uimește. Voi, atenieni, altădată ați ridicat armele împotriva spartanilor pentru apărarea drepturilor grecilor și, cu toate că ați avut numeroase ocazii să vă sporiți bogățiile, n-ați voit să o faceți, ci, pentru ca ceilalți să-și obțină drepturile, voi ați cheltuit averile voastre prin contribuții bănești, v-ați expus primejdiilor plecând la război, și tocmai acum vă e frică să porniți la război, șovăiți să contribuiți chiar pentru posesiunile voastre și, deși ați salvat pe toți grecii și pe fiecare în parte, acum, când vi s-a luat ce este al vostru, voi stați cu brațele încrucișate."[57]

În aceeași idee, oratorul exaltă memoria unor lideri importanți ai Atenei care au obținut victoriile simbolice ale cetății și care au știut să conducă alături de popor și în interesul acestuia și le cere cetățenilor să se raporteze la acele personalități și nu la vorbele oratorilor din partidul păcii care îi lingușesc, dar care nu spun adevărul ci doar ce dorește publicul să audă:

„Fără îndoială, atenieni, folosindu-vă nu de exemplele altora, ci de cele oferite de propria voastră patrie, voi veți putea deveni fericiți. Acei strămoși cărora oratorii nu le vorbeau pe plac și pe care nici nu-i iubeau așa cum aceștia vă iubesc pe voi acum, timp de patruzeci și cinci de ani avură conducerea grecilor pe care o primiseră fără constrângere; aceștia strânseseră în Acropole mai mult de zece mii de talanți, iar regele care stăpânea țara lui Filip li se supunea, așa cum se cuvine ca un barbar să se supună grecilor."[58]

Totodată, alături de dușmanul din exterior, Demostene demască în fața cetățenilor și dușmanul din interior, cel care este una

dintre cauzele pericolului care s-a abătut asupra cetății. Pentru a fi și mai credibil, îi compară pe oratorii partidului promacedonean cu marii lideri ai Atenei din epoca de glorie a victoriilor împotriva perșilor:

„Ca simpli cetățeni, acești oameni erau atât de cumpătați și atât de stăruitori în obiceiurile republicane încât, dacă vreunul dintre voi ar recunoaște locuința lui Aristide, a lui Miltiade și a cetățenilor străluciți de atunci, ar vedea că aceste locuințe sunt tot atât de modeste ca și locuințele vecinilor. Căci treburile cetății nu erau pentru acești oameni prilej de a se îmbogăți ei înșiși, ci fiecare socotea de datoria lui să înmulțească averea statului/.../Cum se prezintă oare situația acum, sub conducerea «bunilor noștri oratori»? Este ea oare asemănătoare sau cel puțin se apropie ea oare de cea dinainte?/.../Noi am fost jefuiți de un teritoriu pe care am fost stăpâni, am cheltuit fără nic iun folos mai mult decât o mie cinci sute de talanți, iar aliații pe care i-am câștigat în timp de război, acești «vrednici oratori» i-au pierdut în timp de pace/.../Dar s-ar putea să-mi riposteze cineva că, dacă în afară treburile noastre merg rău, înăuntru cel puțin ele se află într-o situație mai bună. Și ce dovadă s-ar putea aduce în sprijinul acestei afirmații? Crenelele pe care le văruim, drumurile pe care le reparăm, fântânile și alte lucruri de mică importanță? Priviți la acei oameni politici care au condus aceste lucrări; dintre aceștia unii, deși săraci, au devenit bogați, alții, deși puțin cunoscuți, au devenit oameni cu renume; câtiva și-au ridicat locuințe mai falnice decât clădirile publice și averea lor a crescut cu atât mai mult pe măsură ce averea statului s-a micșorat."[59]

Recursul la timpurile bune de dinainte continuă și revenirea la acele valori și la acele atitudini sunt singurele care mai pot salva cetatea, dar Demostene nu neglijează nici măgulirea auditorului și stimularea antagonismului între acesta și politicieni, între dominați și dominanți:

„Care este cauza acestei stări de lucruri și pentru ce odinioară totul mergea bine și acum totul merge rău? Fiindcă poporul, încumetându-se să lupte el însuși în război, era stăpânul oamenilor politici și puternicul gospodar al tuturor bunurilor și fiindcă atunci fiecare era fericit că primește din partea poporului

onoruri, magistraturi și orice alt bun. Acum, dimpotrivă, stăpâni ai tuturor bunurilor sunt oamenii politici și prin ei se fac toate, iar voi, poporul cu nervii zdrobiți, jefuiți de bani și lipsiți de aliați ați ajuns slugi și oameni de prisos, socotindu-vă fericiți dacă guvernanții vă împart bani pentru spectacole."[60]

Constructul comunicațional din cele trei *Olintice*, rostite în vara și toamna anului 349 î.Hr., este perfect identificabil în diversele succesiuni de tehnici și de reguli ale propagandei elaborate în prezent. J.M. Domenach vorbește despre regula simplificării, regula inamicului unic, regula caricaturizării, regula transferului ca elemente calitative de elaborare a unui mesaj manipulator[61]. Fiecare dintre acestea se regăsesc în oratoria îndreptată de Demostene împotriva lui Filip și a valorilor pe care acesta le reprezintă. Atenienii au apreciat discursurile lui Demostene, dar au fost mai mult impresionați de forța sau de banii lui Filip (după Cheroneea. Demostene le spunea concitadinilor săi în celebrul *Discurs despre coroană*:

„Aruncați-vă acum privirea asupra lui Filip, împotriva căruia noi duceam lupta. Întâi el comanda singur ca monarh absolut peste soldații care-l însoțeau, avea bani din belșug și făcea tot ce voia, fără a anunța prin decrete, fără a delibera în public, fără a fi dat în judecată de către sicofanți, fără a fi urmărit pentru ilegalitate, fără a da socoteală cuiva, ci, într-un cuvânt, el era suveranul absolut, comandant și stăpân peste toate. Iar eu care luasem poziție împotriva lui, pe ce eram stăpân? Pe nimic. Chiar dreptul de a vorbi în fața poporului, singurul de care am beneficiat, voi l-ați oferit din capul locului în mod egal și celor plătiți de Filip și mie."[62]

Astfel au pierdut Olintul și au acceptat pacea în primăvara lui 347 î.Hr., pentru ca în vara anului 338 î.Hr., după multiple escaladări diplomatice și militare, cele două grupări să se confrunte la Cheroneea. Armatele aveau dimensiuni relativ apropiate, cam patru zeci de mii de soldați. În fruntea macedonenilor era chiar regele Filip al II-lea, în timp ce cavaleria era condusă de fiul acestuia, Alexandru. Alianța ateniano–tebană era coordonată de generalii Chares, Lysicles și Stratocles. Demostene, atunci în vârstă de patruzeci și șase de ani, participa la luptă ca simplu hoplit. Bătălia era echilibrată, până când Filip a simulat o

retragere a flancului drept al macedonenilor, atenienii au căzut în cursă, s-au desprins din dispozitiv și au pornit în urmărirea adversarilor, descoperind flancul teban. În spațiul astfel creat, a atacat Alexandru. Tebanii nu au reușit să-i reziste și au părăsit câmpul de luptă, lăsând în urmă doar *„batalionul sacru"*, care a fost lichidat în întregime. Filip s-a întors asupra atenienilor și falanga macedoneană și-a demonstrat încă o dată superioritatea în fața falangei grecești. *„Demostene este învins. Atena este învinsă. Libertatea greacă își găsește sfârșitul pe vârfurile de la Cheroneea."*[63]

Filip își impune autoritatea asupra lumii grecești, înființează liga panelenică de la Corint și inițiază, alături de cetățile supuse, proiectul atacării Imperiului Persan. Este asasinat însă după doi ani, chiar la el în palat, în timpul nunții fiicei sale. Fiul său, Alexandru al III-lea, va prelua expediția inițiată de Filip și o va conduce până în subcontinentul indian. Într-un interval de zece ani, 334 î.Hr.–324 î.Hr., va desființa Imperiul Persan, va cuceri Asia Mică, Siria, Palestina, Egiptul, Babilonia, Media, Bactria și câteva provincii din Punjab, configurând prima mare victorie a Occidentului în fața Orientului.

Triumfător în toate bătăliile purtate în Asia, chiar dacă în marea majoritate a cazurilor raporturile numerice îi erau net defavorabile, Alexandru își justifică reușitele prin descendența sa nu neapărat pământeană. Dacă la începutul carierei sale, exista enunțată ideea unei legături de sânge cu Ahile prin mamă și cu Hercules prin tată, dar și cu Zeus care ar fi trăsnit pântecul Olimpiadei chiar în noaptea nunții acesteia cu Filip[64], vizita la Delfi — în timpul căreia preoteasa i-a spus *„Ești de neînvins, băiete"*[65], și apoi cea la oracolul egiptean de la Siva — confirmă filiația divină. *„Alexandru însă l-a întrebat dacă nu cumva i-a scăpat cineva dintre ucigașii tatălui său. Dar profetul l-a rugat să vorbească cum trebuie, căci el nu are tată muritor."*[66] Alexandru era fiul zeului suprem și destinul său nu putea fi decât supraomenesc. *„Dincolo de secolele de raționalism, pe parcursul cărora grecii nu au fost conduși decât de oameni, iată că renfloreşte ideea originii divine a eroului, și urmașii lui Alexandru își vor da repede seama de importanța politică a unei astfel de concepții."*[67]

Ajuns pe tronul ahemenizilor, Alexandru se comportă ca aceștia (Plutarh povestește că după bătălia de Iisos, în care a capturat cortul lui Darius, văzând mobilierul, podoabele și covoarele cu care

acesta era utilat, Alexandru a exclamat: *„Asta înseamnă, după câte se pare, a împărăți."*[68] Și, ca orice monarh al epocii sale cu obârșie parțial sau total divină, este împodobit cu simbolurile puterii, înconjurat de reguli care conferă un plus de autoritate autorității deja existente, respectat prin ritualuri și gesturi de protocol (proscineza i-a scandalizat în mod deosebit pe nobilii greci), adulat de supuși cărora le oferă periodic dovezi ale mărinimiei, dar și ale forței sale necondiționate, cântat de poeți și proiectat ca un model fundamental tuturor celor ce trăiesc în imperiul său. Când, confruntat cu revolta soldaților săi care nu vor să-l mai urmeze în India, este obligat să renunțe la înaintare, Alexandru ordonă construirea unui obelisc de bronz înconjurat de douăsprezece altare dedicate zeilor din Olimp, pe obelisc fiind inscripționat: *„Aici s-a oprit Alexandru."*[69] La moartea prietenului său Hefaistion, organizează ceremonii grandioase, îl ridică la rangul de semizeu, impune o lungă perioadă de doliu și dispune construcția de monumente omagiale pentru cel dispărut, în Babilon și Alexandria. *„Apoi a voit să-și mai potolească jalea pornind iar la război și a început parcă să-i vâneze pe oameni și a supus neamul cossailor, omorând pe toți tinerii. Această faptă o numea sacrificiu de împăcare a zeului lui Hefaistion."*[70] În iunie 323 î.Hr., Alexandru moare la Babilon, în plină pregătire a unei expediții împotriva popoarelor din Peninsula Arabiei. Imperiul său este împărțit între diadohi, fiecare dintre ei asumându-și rol de rege și dorind să impună o dinastie în teritoriile obținute ca urmare a relației privilegiate pe care au avut-o cu liderul mort.

Cultul lui Alexandru este continuat de proaspeții regi care nu dau niciun semn că ar dori să se întoarcă la varianta democrației grecești, ci, din contră, se pliază perfect pe tiparul monarhului oriental. Alexandru, încoronat suveran al celor două lumi, devine un model mult mai interesant decât Pericle, care a condus Atena, ca strateg, aproape treizeci de ani, dar care, în acest interval, a trebuit să fie reales de cincisprezece ori. Plasat de greci undeva la întretăierea dintre optiunile și necesitățile mulțimii (care avea drepturi politice), liderul evadează în spațiul mult mai sigur și mai puțin concurențial al unanimității susținută de motivații religioase și impusă de pârghiile puterii statale. Miraculoasa expediție militară a lui Alexandru a spulberat nu doar Imperiul Persan, ci și condiționarea dintre conducător și condus dezvoltată de greci, unică până în acel moment în istorie.

Învins militar la Iisos și Gaugamela, conectat, prin cucerire, la cultura și civilizația elenistică, Orientul câștigă totuși încă o bătălie cu Occidentul, căruia îi impune pentru o lungă perioadă de timp modelul absolutist al dominației împăratului divin. Cu excepția unui scurt interludiu roman și a altor experiențe efemere, vor mai trece două mii de ani până când relația dintre lider și cetățean va redeveni cea dintre alegător și ales.

Roma

La începutul secolului al VI-lea î.Hr., Roma era un simplu oraș-stat, o cetate situată la cincisprezece kilometri de vărsarea Tibrului în mare, între coline cu povârnișuri ușor de apărat. În anul 27 î.Hr., Roma devenise centrul unui teritoriu ce se întindea din Spania până în Siria și de la gurile Rinului până la cataractele Nilului și care cuprindea între granițele sale cam cincizeci de milioane de suflete pe trei continente. După ce i-au alungat pe regii etrusci și au proclamat republica (510-509 î.Hr.), romanii au purtat o lungă perioadă de războaie de supraviețuire cu populațiile vecine din peninsulă. Chiar în zorii republicii romane, când etruscul Porsena asediază Roma (cu scopul — mai degrabă doar declarat — al reinstaurării monarhiei), un tânăr nobil roman se decide să-l asasineze pe agresor. Este prins înainte de a-și duce planul la bun sfârșit și dus în fața regelui îi spune acestuia: *„Sunt cetățean roman. Mă numesc Caius Mucius. Intrând aici ca dușman am vrut să-l ucid pe dușmanul patriei mele. Așa cum am avut curaj pentru această faptă, la fel îl am și acum când înfrunt moartea. A fi roman înseamnă și a întreprinde fapte măreț și a îndura chinurile cele mai grele."*[1]

Pentru a demonstra decizia sa și a compatrioților săi și lipsa de frică, tânărul roman își pune mâna dreaptă peste tăciunii aprinși. Regele etrusc, impresionat de sacrificiu, îl eliberează și, înainte de plecare, Caius Mucius, în semn de recunoștință, îi spune: *„Într-adevăr, fiindcă vitejia se bucură în ochii tăi de toată cinstirea, ca să-ți plătesc pentru atitudinea ta mărinimoasă, ei bine, îți spun acum ceea ce niciodată n-ai fi putut afla prin amenințări: trei sute de romani, fruntașii tineretului, am jurat să scăpăm de tine, ucigându-te pe această cale. Sorții m-au desemnat întâi pe mine.*

Ceilalți tovarăși ai mei vor sosi pe rând, unul după altul, la vremea potrivită, până când, cu vrerea ursitei, vei fi ucis."[2] Romanii, recunoscători, îl poreclesc Scaevola (stângaciul) și-l împroprietăresc cu pământ. Horatiu îi împiedică pe etrusci să ajungă la un pod peste Tibru, își pierde un ochi în luptă, de unde i se trage cognomenul *Cocles* (chiorul), și, în toiul confruntării, îi apostrofează pe agresori: *„Slugoi ai regilor trufași! Ați uitat de libertatea voastră și veniți acum să o răpiți pe a altora?"*[3]

În aceeași perioadă, Cloelia, o fecioară romană dată lui Porsena, reușește să salveze mai multe ostatice și să treacă împreună Tibrul înot, trezind admirația etruscilor care sfârșesc prin a negocia un tratat de pace cu Roma.

„În cursul întregului secol al V-lea, Roma nu cunoaște pacea: pentru a trăi — și a supraviețui — ea este silită să se bată: luptă contra cetății Veii, contra Ardeei, contra equilor, contra orașului Praeneste, contra hernicilor, contra volscilor, contra ausonilor. În secolul al IV-lea, ea îndreaptă din nou armele împotriva cetății Veii, apoi contra orașului Fidenae; pornește contra faliscilor, a capenaților și a orașului Volsinii. Este atacată în 391 de galii în căutare de pământuri meridionale; cucerită, reușește să se elibereze."[4]

Dar războaiele continuă... Roma încearcă să se extindă în toate direcțiile, să-și adauge noi teritorii și se ciocnește, în mod inevitabil, de alte popoare. Are nevoie de peste șaizeci de ani și de patru războaie ca să-i înfrângă pe samniți și pe aliații lor și să controleze definitiv Italia centrală. Cunoaște înfrângeri grave și chiar umilințe (samnitul Gavius Pontius îi obligă pe soldații romani să treacă pe sub furcile caudine: *„cei dintâi care au trecut pe sub jug au fost consulii, despuiați aproape până la piele; apoi fiecare comandant roman, potrivit rangului său ostășesc, era supus aceleiași rușinoase înjosiri; la sfârșit urmau înșirați ostașii legiunilor, unul după altul. De jur împrejur stăteau dușmanii înarmați, care îi împroșcau pe romani cu ocări și batjocură. Pe cei mai mulți dintre romani, samniții îi împungeau cu săbiile; unii au fost răniți sau chiar omorâți, mai ales atunci când învingătorii se simțeau ofensați de atitudinea lor prea dârză."*)[5]

Totuși, victoria de la Sentinum (295 î.Hr.) și apoi cea de la Aquilonia (293 î.Hr.) îi determină pe samniți să încheie pacea

cedând o parte din teritoriu. Conflictul cu cetatea Tarentului provoacă intervenția în peninsulă a lui Pirus, rege al Epirului, în fruntea falangelor sale întărite cu douăzeci de elefanți de luptă. La Herakleia, în anul 280 î.Hr., armata romană este zdrobită și pierde mai bine de o treime din efective. Cu toate acestea, *„după bătălie, Pirus, privind leșurile ostașilor romani căzuți pe câmpul de luptă, face constatarea că toți și-au pierdut viața cu fața la dușman"*[6], iar privind printre prizonieri îl descoperă pe C. Fabricius Luscinus, fost consul apreciat de romani pentru *„cinstea sa, pentru calitățile sale militare și pentru extrema sa sărăcie."*[7] Pirus vrea să-i câștige bunăvoința oferindu-i aur sau vrea să-l sperie punându-l în imediata apropiere a unui elefant care își ridică trompa deasupra capului său și scoate un *„răget înfricoșător și greu"*. Fabricius, imperturbabil, îi răspunde: *„nici ieri nu m-a impresionat aurul tău și nici astăzi elefantul."*[8] Roma se aliază cu Cartagina și Pirus este în cele din urmă forțat să se întoarcă învins în Grecia, după ce încearcă în zadar să creeze un stat grec în Sicilia și eșuează în tentativa de a debarca în Africa de Nord.

La unsprezece ani de la retragerea lui Pirus, Roma începe primul război cu Cartagina pentru supremație în Mediterana occidentală. Consulul Regulus debarcă în Africa de Nord și obține câteva victorii importante, dar în cele din urmă este înfrânt și făcut prizonier de cartaginezii conduși de spartanul Xantippos.

„Cartagina îl trimite pe Regulus la Roma, la senat, ca să ducă propunerile de pace ale punilor, iar în cazul că nu o va putea obține să trateze răscumpărarea prizonierilor romani. Regulus însă, care fusese obligat de puni să jure că dacă nu va obține răscumpărarea ostașilor romani căzuți prizonieri se va întoarce la Cartagina, sosit la Roma, nu numai că nu pledează pentru cererile Cartaginei, ci îi convinge pe romani să nu primească nic un fel de condiții de pace și să declare război punilor. După aceasta, ca să-și respecte angajamentul de onoare, se înapoiază la Cartagina, unde cartaginezii l-au ucis în chinuri."[9]

Ca urmare a mai multor victorii navale, obținute datorită unei noi abordări a războiului pe mare,

„Văzând că războiul se prelungește în defavoarea lor, se hotărâră atunci pentru întâia oară să construiască nave și anume, o sută

de corăbii cu cinci rânduri de vâsle și douăzeci cu trei rânduri de vâsle/.../De aici se poate vedea măreția și îndrăzneala planului romanilor. Căci nu numai că nu aveau mijloace potrivite, dar nu aveau nici o resursă și nu-și îndreptaseră gândul vreodată la o acțiune pe mare și totuși, când s-au gândit la aceasta pentru prima oară, au trecut la fapte cu atâta îndrăzneală, încât înainte de a fi făcut vreo încercare au cutezat să se măsoare îndată într-o luptă navală cu cartaginezii, care aveau din străbuni stăpânirea necontestată pe mare"[10],

în anul 241 î.Hr., Roma determină Cartagina să solicite pacea în urma căreia pierde Sicilia, care devine principalul grânar al Romei, și plătește o importantă despăgubire de război. Al doilea război punic izbucnește motivat fiind de extinderea Cartaginei peste frontiera negociată în Spania. Hannibal trece Alpii în fruntea armatei și raliază cauzei sale mai multe popoare supuse de Roma.

„Fiecare din aceste populații a devenit, așadar, în aceste împrejurări, un aliat al Cartaginei împotriva Romei. Dar Hannibal singur cântărea în balanță cât ei toți la un loc. Înzestrat cu o inteligență deosebită, Hannibal știe cum să-și atingă ținta prin măsuri pline de cumințenie. El știa să profite de prezent, fără a se înșela și domina cu autoritate viitorul. De o desăvârșită prudență în împrejurările curente, Hannibal avea darul de a ghici fără greș care era cea mai bună cale de urmat în împrejurările neprevăzute."[11]

La Cannae, în vara anului 216 î.Hr., provoacă armatelor romane pierderi teribile — patruzeci și cinci de mii de soldați uciși și alți douăzeci de mii luați prizonieri. Dar chiar și în mijlocul acestui dezastru, spiritul Romei este conservat. Consulul L. Aemilius Paulus refuză să fugă de pe câmpul de luptă și rămâne să moară alături de soldații săi, iar tribunul militar Sempronius Tudibanus convinge câteva sute de ostași să nu accepte să devină prizonieri, ci să caute o cale de scăpare cu arma în mână:

„Dacă într-adevăr mai sunteți concetățenii consulului L. Aemilius, care a ținut mai degrabă să moară cum se cuvine decât să trăiască în rușine și ocară, precum și ai atâtor bărbați foarte viteji care dorm acum somnul veșnic îngrămădiți în jurul lui, înainte de a ne apuca

aici zorile, înainte ca forțe vrăjmașe și mai numeroase să ne zădărnicească plecarea, să trecem printre aceia care fac atâta zarvă stând la porți în neorânduială. Oricât de dese ar fi rândurile lor, ne vom croi drum ,cu ajutorul armei și al îndrăznelii! De aceea, cei care vreți să vă salvați și viețile și să salvați și Republica, veniți cu mine !"[12]

Hannibal nu reușește totuși să dea lovitura militară decisivă, nici să doboare hotărârea romanilor (care refuză să-și răscumpere prizonierii pentru a nu-i oferi resurse financiare liderului cartaginez), nici să determine un număr semnificativ din cetățile din peninsulă să se revolte împotriva Romei. Mai mult, cetatea Capua, care a ales să se alieze cu Hannibal, este cucerită de romani, jefuită și liderii acesteia sunt executați: *„Proconsulul Fulvius porunci să fie chemat magistratul suprem din oraș și-i ordonă să-i scoată afară pe campanii pe care-i avea sub pază. După ce au fost scoși, au fost bătuți cu vergile și decapitați cu securea."*[13] Armatele romane câștigă mai multe bătălii în Spania și în Sicilia și debarcă în anul 204 î.Hr. în Nordul Africii, unde amenință direct Cartagina. La Zama, Publius Cornelius Scipio îl întâlnește pe Hannibal într-o bătălie hotărâtoare pentru soarta războiului: *„După ce au ajuns în tabără, amândoi comandanții dădură ordin armatelor să-și pregătească armele și sufletele pentru cea din urmă luptă, prin care, dacă vor avea fericirea să iasă biruitori, își vor asigura victoria nu pentru o zi, ci pentru vecie. Ei vor ști încă înainte de amurgul zilei de mâine dacă Roma sau Cartagina va da neamurilor legile sale. Căci răsplata victoriei nu va fi Africa sau Italia, ci întregul pământ."*[14] Scipio câștigă, Hannibal cere senatului Cartaginei să accepte pacea și Roma devine puterea principală din Mediterana. În 197 î.Hr., legiunile romane înfrâng falangele macedonene ale lui Filip al V-lea și în următorii zece ani se confruntă cu regele seleucid Antioh cel Mare. În bătălia de la Magnesia, seleucizii aliniază șaptezeci de mii de soldați în fața a numai treizeci de mii de romani conduși de frații Scipioni.

„16 000 de pedestrași erau înarmați după modelul macedonean, de aceea purtau numele de falangiți/.../Linia de bătaie a frontului lor era formată din 32 de rânduri de oștași. Aceștia alcătuiau baza oastei regești, insuflând spaimă atât prin înfățișarea lor, cât și prin cârdul de elefanți care se înălțau mult deasupra războinicilor/.../

Acestor trupe li s-au alăturat 3 000 de călăreți cu platoșe cărora li se spunea cataphracți/.../Ca rezervă mai era un cârd de 16 elefanți. În aceeași parte, unde aripa era prelungită, fusese așezată cohorta de gardă a regelui; după specificul armelor cu care era înzestrată, ostașii ei purtau numele de argyraspizi. Mai erau apoi 1200 de arcași dahi călare. Urmau apoi trupele cu armament ușor, alcătuite din 3000 de ostași o parte fiind cretani, altă parte, deopotrivă la număr, tralii. Acestora le fură alăturați 2 500 de arcași din Mysia. Extremitatea flancului o încheiau 4 000 de prăștiași din Cyrta și arcași elymei. La aripa stângă fuseseră alăturați falangelor 1 500 de călăreți și 2 000 de capadocieni/.../În fața acestei cavalerii se înșirau quadrige — care de luptă — înarmate cu coase și o cireadă de cămile, care poartă numele de dromadere. Pe acestea ședeau arcași arabi, care aveau săbii subțiri și lungi de patru coți, încât puteau lovi pe vrășmaș de la înălțimea la care se aflau. [15]

Cu toată această desfășurare de forțe, Roma triumfă și devine arbitrul lumii elenistice. În următoarea perioadă sunt anexate Macedonia, Grecia, Pergamul, Siria, Cyrenaica, Pontul occidental, Cilicia și Numidia. Este distrusă definitiv Cartagina, sunt înfrânți celtiberii, teutonii și cimbrii, este reprimată rebeliunea lui Iugurtha, sunt transformate în regate clientelare Iudeea, Armenia, Capadocia, Galatia, Mauritania. Caesar desăvârșește cucerirea Galiei prin victoria asupra lui Vercingetorix, iar Caius Octavianus transformă Egiptul ptolemeic în provincie romană după ce învinge armatele lui Marc Antonius și ale Cleopatrei.

La finele acestor ani de războaie practic neîntrerupte, Roma este cel mai influent oraș al lumii, capitală a unui imperiu teritorial ce înglobează Marea Mediterană și posesoare a celei mai temute armate a momentului. *„Roma este singura cetate care a știut să-și mărească populația prin război. Ea a dus o politică necunoscută pentru tot restul lumii greco-italice; ea și-a înglobat tot ceea ce a învins. I-a adus la Roma pe locuitorii orașelor cucerite și din învinși, a făcut treptat niște romani. În același timp ea trimite coloni în ținuturile cucerite, și în acest fel Roma se întindea pretutindeni."*[16] În anul 47 d.Hr., împăratul Claudius afirmă această viziune cu prilejul deciziei de a accepta în Senat reprezentanți ai galilor din imperiu: *„Căci ce altceva i-a dus la pieire pe spartani și pe atenieni, cu toată puterea lor militară, dacă nu faptul că îi respingeau pe învinși pentru că erau străini?"*[17]

Între Roma și provincii se stabilesc linii de comunicație, se fac drumuri, precum și un sistem de curierat rapid. La frontierele extreme ale imperiului sunt înființate garnizoane, iar în provincii se construiesc orașe în care funcționează instituțiile romane civile, juridice și militare. Caesar, de exemplu, hotărăște recolonizarea a trei orașe distruse de războaie: Capua, Cartagina și Corintul. Din punct de vedere urbanistic, noile comunități respectă un pattern unitar (*„în centru, forul cu anexele sale — Capitoliu, curia, bazilica — termele, un teatru, un amfiteatru, arcuri de triumf, fântâni și, în general, la periferie, temple ridicate pentru divinitățile locale, în timp ce cultele romane rămâneau grupate în centru."*)[18] Sunt unificate unitățile de măsură și este construit un cadru legislativ similar cu cel din metropolă. Limba latină este limba administrației și a armatei romane, deși în spațiul elenistic, greaca este acceptată ca limbă oficială. Moneda emisă la Roma este utilizată în cele mai îndepărtate colțuri ale imperiului.

„Imperiul Roman ajunsese să cunoască mai bine decât alte cărmuiri, anterioare sau ulterioare, atât însușirea pe care o are moneda de a oglindi viața contemporană — năzuințele politice, sociale, spirituale și artistice ale unei epoci — cât și marea și unica ei capacitate ca mijloc de propagandă/.../Variațiile anuale, lunare, am putea spune chiar zilnice, ale tipurilor monedelor romane ne amintesc de evoluția evenimentelor istorice și oglindesc țelurile și ideologiile schimbătoare ale celor care controlau statul roman."[19]

Bătute în templul lui Iuno Moneta, într-un proces supravegheat de *tresviri monetales*, monedele romane au avut gravate pe ele la început, în timpul Republicii, efigii ale divinității, pentru ca apoi (diversificându-se și metalul folosit) să poarte portrete ale strămoșilor, momente glorioase din istoria Romei, dar și portrete ale unor lideri aflați în viață. *„Vasul sacrificatorului, cârja augurului, ghirlandele triumfale înconjoară chipul emițătorului monedei — Pompei, Caesar, Augustus — pentru a semnifica legăturile sacerdotale ale celui căruia îi face pereche imaginea divinității protectoare./.../Astfel, acestea sunt și monedă propriu-zisă și medalie comemorativă și medalie pioasă servind și la propaganda politică și la cea mistică."* [20] Octavianus este figurat în monezi ca fiind *Divi Filius*, fiul al lui Jupiter reprezentat pe cealaltă față, dar și cu barba pe care a jurat să nu și-o dea jos până nu va răzbuna

moartea lui Caesar, pe contrafată fiind templul lui *Mars Ultor* — Marte răzbunătorul. Pe o monedă apare alături de un crocodil și de sloganul *Aegyptio Capta* — după victoria asupra Cleopatrei —, iar pe alta, sub sloganul *Armenia Recepta* — după reușita negocierilor cu parții care renunță la pretențiile asupra Armeniei[21]. Procedeul continuă, diverșii împărați fiind însoțiți pe monede de imagini încărcate de simboluri divine, militare sau istorice și de sloganuri care derivă din portretul dezirabil construit. Vespasian este *„dezrobitorul libertății"*, Hadrian este *„mântuitor al regiunilor imperiului"* sau *„îmbogățitor al pământurilor"*, Antoninus Pius este *„aducător de prosperitate pentru cetățeni"*, Aurelian este *„pacificatorul Orientului"*, iar Constantin este fie *„cel mai bun principe"*, fie *„învingătorul neamurilor barbare"*, fie *„restauratorul libertății"*[22].

Simultan cu toate elementele constitutive ale statului universal, Roma exportă un întreg arsenal imagologic constituit din vorbele și faptele celor care au participat și au contribuit la construcția ei de-a lungul istoriei. Personaje legendare, semilegendare sau reale, actorii războaielor republicii, dar și adversarii lor (măreți, curajoși, bine înarmați, călăiți în lupte, cu armate descrise grandios și amănunțit) au fost conservați de memoria colectivă și apoi au fost găzduiți în cărți de istorie, de poezie, în epopei și în discursuri politice, devenind o coloană identitară a civilizației romane. Sacrificiile eroilor romani nu erau făcute în numele unor idealuri cavalerești, ci în vederea salvgardării comunității și a patriei aflate în pericol. *„Mulți romani s-au bătut de bunăvoie în luptă de unul singur împotriva altuia pentru a hotărî soarta unui război; nu puțini au înfruntat o moarte sigură, unii în război pentru salvarea altora, alții în pace pentru mântuirea statului. Unii, care au avut conducerea, i-au trimis la moarte chiar pe proprii lor fii, împotriva oricărui obicei sau legi, punând binele patriei mai presus de legătura naturală față de rudele cele mai apropiate."*[23]

Discursurile, poate puțin cam patetice trecute în contul unui Mucius Scaevola sau a unui Camillus, reflectă necesitatea acțiunii și nu frumusețea ei. Romanii nu luptă fiindcă este nobil să o facă, ci fiindcă este nevoie. Eroul roman moare pentru patrie, nu pentru glorie. Jertfa sa fiind utilă, se instituționalizează. Pierderea mâinii drepte de către Scaevola îl determină pe etruscul Porsena (cel puțin în viziunea lui Titus Livius) să accepte pacea cu Roma. *„Cât de departe suntem de eroul homeric, cu fantezia cam nesăbuită a unui*

Ahile, acel dezertor a cărui îmbufnare aduce armata aheilor la doi pași de pieire și care nu se întoarce la luptă decât pentru a răzbuna un doliu personal, moartea unui prieten."[24]

În imagologia oficială, în discursurile politice, în produsele artistice (literatură, sculptură, artă monumentală, pictură, mozaicuri), în acțiunile publice (după victoria navală asupra Cartaginei de la Mylae din 262 î.Hr., în Forul roman este înălțată o coloană formată din ciocurile navelor cartagineze capturate), în educația școlară și implicit, în cultura orală a Romei, în momentele comemorative, existența acestui șir foarte numeros de personaje și de fapte exemplare inspirate din istorie pune bazele ideologiei care va domina imperiul în primele secole ale erei noastre: totul este justificat dacă este făcut pentru binele patriei și pentru bunăstarea poporului.

„Când moare vreunul dintre oamenii vestiți, celebrându-se înmormântarea, este dus cu tot felul de podoabe în for, lângă așa-numitele rostre și acolo este așezat în poziție dreaptă încât să fie văzut de toți, rareori culcat. Aici, în timp ce tot poporul stă adunat împrejur, fiul sau vreun altul din familie, se urcă pe tribuna rostrată și vorbește despre virtuțile mortului și despre faptele săvârșite cu succes în viață. De aceea, în mulțime, nu numai cei care au luat parte la acele acțiuni, ci chiar și străinii, amintindu-și sau reprezentându-și în fața ochilor trecutul mortului, sunt atât de mișcați, încât pierderea pare că este nu numai pentru cei în doliu, ci pentru întregul popor."[25]

Personajul providențial a jucat un rol fundamental în toată imagologia romană derivată din războaiele republicii, dar și din luptele sociale din aceeași perioadă, fie că vorbim de cei care au decis prin curaj, pricepere și abnegație soarta unor bătălii, fie de cei care au determinat, tot cu riscuri foarte mari și chiar cu jertfe, modificarea viziunii și a organizării politice a Romei. Un soldat care blochează trecerea unor inamici superiori din punct de vedere numeric, un consul care nu părăsește câmpul de luptă deși acolo îl așteaptă moartea, un tribun care adoptă măsuri radicale în condiții de nesiguranță personală, un orator care se opune tendințelor generale pe care le consideră nedemne și generatoare de pericole pentru comunitate sunt prototipuri de personaje care populează din plin parcursul întregii istorii a Republicii. Soluțiile în

momentele de criză au fost date mereu de oameni cheie aflați fie în vârful unor ierarhii, fie, pur și simplu, la locul potrivit în momentul potrivit, și de-a lungul unei jumătăți de mileniu de istorie, Roma a depășit până la urmă, de fiecare dată, situația extremă.

„Începând cu 133 î.Hr., edificiul instituțional roman intră într-o criză deschisă, ostentativ exprimată și generatoare de sfâșietoare perturbări politice și sociale/.../Economia, viața spirituală și cotidiană a romanilor, mentalul lor, suferiseră mutații fundamentale, care se cereau traduse în noi mecanisme de reglare a lor. O cauză fundamentală a crizei trebuie căutată într-o transformare de care atâția romani erau mândri. Imperiul teritorial a erodat și ulterior a distrus Republica."[26]

Între 133 î.Hr., anul asasinării lui Tiberius Sempronius Gracchus și 121 î.Hr., anul asasinării lui Caius Sempronius Gracchus, în corpul social al Romei se dezvoltă două curente radical opuse: *optimații* și *popularii*, care vor deveni polii între care se va desfășura aproape un secol de războaie civile. *„Fiecare dintre cei care după aceea au tulburat statul cu cele mai nevinovate pretexte, unii ca și cum ar apăra drepturile poporului, alții pentru ca senatul să aibă cea mai mare autoritate, sub cuvânt că apără binele obștesc, se luptau de fapt pentru propria lor putere. Iar în lupta lor ei nu cunoșteau nici cumpăt, nici măsură; și unii și alții trăgeau fără milă foloase din biruința lor."*[27]

Așa cum remarca Plutarh, era pentru prima dată de la alungarea regilor când o dispută între cetățeni a fost *„înăbușită cu sângele cetățenilor uciși"*[28], iar Velleius Paterculus scria că după moartea lui Tiberius Sempronius Gracchus, *„legea a fost timorată de forță, mai marele respect acordându-se mai marii forțe, iar conflictele dintre cetățeni care în trecut se rezolvau prin înțelegere își aflau acum dezlegarea prin spadă."*[29] În descrierea împrejurărilor morții lui Tiberius Sempronius Gracchus, Plutarh insistă asupra unui semn pe care acesta l-ar fi făcut ducându-și mâna spre cap spre a-și avertiza simpatizanții asupra primejdiei sosirii unor oameni înarmați ai senatorilor. *„Dușmanii, văzând acest semnal, au dat fuga la senat, spunând că Tiberius Sempronius Gracchus vrea coroană de rege, iar faptul doveditor este ducerea mâinii la cap."*[30]

Timp de peste cinci sute de ani, teama de regi și de tendințele unor lideri de a impune prerogative monarhice a fost o linie roșie a republicanismului roman. Orice încălcare a acestei reguli atrăgea după sine reacții violente la toate nivelurile societății. În următoarea sută de ani, nu mai puțin de cinci lideri au depășit această linie, apropiindu-se extrem de mult de ideea de putere unică, necontrolată și nelimitată.

„Ultimul secol al Republicii a văzut succedându-se diverse încălcări juridice: repetarea tribunatului în favoarea lui Caius Sempronius Gracchus în 123/122, septenatul consular al lui Marius (107, 104-101,86), dictatura atribuită lui Sulla fără limită de timp în 82, puterile proconsulare de lungă durată sau de durată nelimitată conferite lui Pompei în 67/66 și lui Caesar în 55 și 52, asocierea puterii consulare și proconsulare acordată aceluiași Pompei în 52, ba chiar unicitatea consulatului — fără coleg. Când Caesar nu reușește să obțină privilegii asemănătoare, se ajunge la războaiele civile și la conferirea dictaturii de către popor și senat, pentru zece ani în 46 și pe viață în 44. Erau prea multe fisuri în sistem pentru ca spărtura să nu se lărgească."[31]

Confruntată cu o continuă luptă internă, dar și cu semnificative amenințări externe, Roma a încredințat — ca întotdeauna — puteri excepționale unor lideri excepționali, chemați să rezolve criza. Aparținând însă fie *optimaților*, fie *populari*lor, sau lipindu-se de una dintre grupări în căutare de sprijin politic, acești lideri au depășit limitele existente, au ocolit sau au nesocotit regulile instituțiilor și au deschis epoca regimurilor personale. Penultimul din acest șir de cinci va deveni primul lider zeificat al Romei, iar ultimul va deveni primul ei împărat. Între timp, tot pentru prima dată în istorie, Roma va fi cucerită de armatele unui general al său, Sulla, o dată în 88 î.Hr. și a doua oară în 82 î.Hr. Armatele *optimaților* și *populari*lor se vor ciocni de-a lungul și de-a latul imperiului teritorial, simultan aproape cu bătăliile pe care armatele romane le duceau împotriva diverșilor inamici externi. Rând pe rând, Marius, Sulla, Pompei, Caesar și Caius Octavianus capătă puteri extinse. Au loc în mai multe rânduri execuții politice de mare amploare împotriva reprezentanților celeilalte tabere — patru mii șapte sute de victime dintre *populari* în anul 82 î.Hr., două mii de victime dintre partizanii republicii în 43 î.Hr.

Simultan cu luptele politice sau militare, se dezvoltă o întreagă propagandă personală dedicată acestor lideri, succeselor militare și justeței cauzei adoptate. Imaginea fiecăruia dintre ei se dezvoltă polemic, Sulla confruntându-se cu Marius, Caesar cu Pompei, Caius Octavianus cu ucigașii lui Caesar și apoi cu Marc Antonius. Asemănătoare, până la un punct cu disputa electorală contemporană, această competiție pentru putere se încheie prin triumful celui care supraviețuiește. Ultimul de pe listă. Cel care nu mai are cu cine se confrunta. Marius moare de pleurezie după ce recucerește Roma alături de Cinna și-l declară inamic public pe Sulla. Sulla se retrage subit și moare după ce fusese decretat dictator perpetuu. Pompei, învins de Caesar la Pharsalos, fuge în Egipt unde este asasinat din ordinul faraonului Ptolemeu al XIII-lea. Caesar este ucis de conjurații republicani în interiorul Senatului roman. Caius Octavianus își asumă moștenirea lui Caesar și de pe această poziție îi înfrânge pe Brutus și pe Cassius și, după încă zece ani, câștigă la Actium împotriva lui Marc Antonius și a Cleopatrei.

Din acest moment, se reinstaurează pacea. *„După bătălia de la Actium a fost spre binele păcii ca toată puterea să ajungă în mâinile unuia singur."*[32] Mitul eroului util al republicii transcede în portretul conducătorului unic, cel care acumulează pas cu pas toate atributele pământești și, în scurt timp, divine ale oricărui monarh al Antichității. Tatăl adoptiv al lui Caius Octavianus, Iulius Caesar, este proclamat zeu de către Senat pe 1 ianuarie 42 î.Hr.

„În ziua Noului An au depus jurământ și au pus și pe alții să jure, pentru consfințirea tuturor actelor îndeplinite de primul Caesar (această practică se menține și acum (la începutul secolului al II-lea d.Hr.) cu privire la toți cei care preiau puterea sau care au deținut-o, cu condiția să nu fi fost puși sub acuzația de infamie). Astfel, i-au înălțat un templu în For, chiar pe locul în care trupul îi fusese ars și au organizat o procesiune, în timpul unor jocuri în circ, cu prilejul cărora au înfățișat statuia lui Caesar împreună cu cea a zeiței Venus/.../Ziua în care Caesar a fost asasinat a fost decretată ca nefastă. Încăperea în care a căzut victimă conjuraților au închis-o de îndată, iar mai târziu au amenajat-o ca latrină. Afară de acestea au interzis ca vreuna din imaginile defunctului — de parcă ar fi fost cu adevărat o divinitate — să

fie purtată în pompa funebră a rudelor decedate, așa cum era datina din străbuni și cum a rămas până astăzi. Cel care s-ar fi refugiat în templul lui Caesar pentru a cere impunitate era ocrotit de primejdia de a fi ălungat sau smuls cu forța, privilegiu pe care nu-l avea niciunul din ceilalți zei."[33]

Caesar, devenit *Divus Julius*, îi permite lui Caius Octavianus să fie *Divi filius*, fiu de zeu. Dar această realitate era de mult anunțată de fenomene cerești, prevestiri și întâmplări cu iz de supranatural.

„Cu puține luni înainte de a se naște (Augustus) un miracol anunța la Roma că natura va naște un rege pentru poporul roman, că senatul înspăimântat dăduse un decret prin care se prevedea să nu fie crescuți copiii ce se vor naște în acel an/.../Atia, mama lui Augustus, venind de la un sacrificiu solemn în onoarea lui Apollo, și-a așezat lectica în templu și a adormit și deodată un șarpe s-a suit la ea în lectică, iar ea trezindu-se s-a purificat ca și cum s-ar fi ridicat de lângă soțul său; imediat ea a căpătat pe corp o pată în formă de șarpe, care niciodată n-a dispărut/.../Atia, înainte de a naște, a visat că măruntaiele ei erau urcate spre stele și cuprinseseră pământul și cerul. Și Octavius, tatăl, a visat că o rază de soare ieșea din pântecele Atiei. Octavius tatăl, din cauza nașterii soției sale, a venit mai târziu la senat. Publius Nigidus — aceasta se știe de toți — când a aflat de motivul întârzierii și mai ales ora nașterii lui Augustus, a spus că s-a născut stăpânul lumii."[34]

Povestea însă continuă. Câțiva traci, adepți ai lui Bachus, îl identifică pe viitorul lider ca fiind urmașul lui Alexandru Macedon, tatăl lui îl visează cu o statură superioară oricărui om, îmbrăcat în armura lui Jupiter într-un car împodobit cu lauri și tras de doisprezece cai albi. La patru ani, dispare din locul lui de joacă și este găsit într-un turn înalt cu fața spre răsărit. Puțin după aceea, deranjat de zgomotul broaștelor dintr-un lac din apropiere, le comandă acestora tăcere și de atunci încoace niciodată, nicio broască nu a mai orăcăit în acel lac. Un vultur îi fură o piatră din mână, se înalță până la cer și apoi i-o returnează. Un alt vis al unui apropiat îl plasează alături de Jupiter, care afirmă că îl crește pentru a apăra Republica. Astrologii îl recunosc

în orice colț al lumii ca stăpân absolut, vulturii — în număr de doisprezece — se prăbușesc la picioarele lui, curcubeele îl înconjoară, plantele se revigorează când el ajunge în preajmă[35].

Nimic nou sub soare. Supranaturalul, supraumanul, improbabilul și în ultimă instanță divinul intră în politică pe ușa din față. Caesar se trăgea în linie dreaptă din Enea troianul și nu doar atât, ba chiar din Venus, iar fiul său adoptiv era pus în legătură directă cu Apollo. Sulla a revendicat și el o legătură cu Apollo, mai ales după vizita la Delphi, iar Caesar a atras atenția asupra faptului că ziua lui cădea în perioada jocurilor apolinice. Liderii facțiunii republicane, Brutus și Cassius, și l-au asumat și ei pe Apollo, protectorul libertății în numele căreia îl uciseseră pe Caesar. Amândoi au emis monede bazate pe această asociere. Dar la Philippi, zeul a fost de partea lui Caius Octavianus, pentru ca după victoria de la Actium, acesta să-și celebreze public protectorul numit de atunci Apollo Actius[36].

Schimbarea unei ordini vechi de aproape cinci sute de ani nu se putea realiza oricum. Deși crizele continue din ultimul secol al Republicii puteau justifica schimbarea care se petrecea sub ochii cetățenilor, aceasta a căpătat o justificare suplimentară prin introducerea în discuție a „Omului Ales", predestinat și însemnat, ale cărui gesturi trebuie acceptate tocmai fiindcă vin de dincolo de orizontul normal de înțelegere și acțiune. Cicero însuși, motivat în principal de ura sa față de Marc Antonius, se întreabă referindu-se la Caius Octavianus *„ce zeu ne-a dăruit atunci, nouă și poporului roman, pe acest tânăr, coborât parcă din ceruri"*, îi consideră acțiunile inspirate de *„zeii nemuritori"* și îi îndeamnă pe senatori să-i acorde puteri și onoruri sporite deși legea nu permitea acest lucru:

„Vă întreb senatori: de ce nu ne-ar conveni ca el să capete cât mai degrabă onoruri supreme? Căci cei care au făcut legea care cere o vârstă mai mare pentru consulat se temeau de îndrăzneala nesăbuită a tinereții; Octavianus ne-a dovedit însă, chiar de la începutul vieții sale, că de la un caracter superior și o virtute neobișnuită nu e nevoie să se aștepte înaintarea în vârstă/.../Însuși Alexandru Macedon n-a murit oare tânăr, la 33 de ani, vârstă care, după legile noastre, e cu zece ani mai mică decât aceea la care poți deveni consul și nu săvârșise încă de la începutul vieții fapte strălucite? Dacă n-am avea decât această pildă și tot ne-am putea da

seama că mai grabnic este cursul virtuții decât acela al vârstei."[37]

Fiu de zeu, provenit din linia zeiței Venus, înrudit cu Apollo, asemănat cu Alexandru Macedon, cu strămoși adaptați să facă parte dintr-o ilustră familie romană cu rădăcini identificabile încă din primul război punic, salvator al patriei, victorios în trei războaie civile, cuceritor al Egiptului și pacificator al națiunii, investit cu puteri excepționale, aflat în al șaselea consulat, la treizeci și șase de ani, Caius Octavianus se prezintă în fața senatului pe 13 ianuarie 27 î.Hr. și anunță:

„*Că stă pe deplin în puterea mea să vă fiu pe veci conducător, vedeți voi înșivă; toți potrivnicii au fost fie suprimați pe calea dreptății, fie aduși la sentimente mai bune datorită clemenței ce le-am arătat; în schimb, toți partizanii mei îmi sunt profund devotați ca urmare a binefacerilor de care s-au bucurat și poziția lor s-a întărit prin participarea directă la treburile de stat. Concluzia este că nimeni nu mai dorește tulburări interne și, în cazul în care s-ar mai ivi așa ceva, cei ce mi-ar sări în ajutor s-ar dovedi cu prisosință gata să-mi ia apărarea. Armata pe care o am sporește ca număr și îmi arată deosebită bunăvoință odată cu garanția forței de care dispune; am și bani și aliați și, ceea ce este mai important, atât voi cât și Adunarea Poporului ați adoptat o asemenea atitudine față de mine încât, în deplin acord, doriți din toată inima ca eu să vă fiu conducător. Cu toate acestea, nu voi mai rămâne în fruntea conducerii obștești și nimeni nu-mi va reproșa că toate înfăptuirile mele precedente au fost făcute de dragul puterii supreme. Renunț la orice prerogative ale puterii și vi le încredințez fără nici un ceremonial — puterea armelor, justiția, provinciile, nu numai acelea pe care mi le-ați acordat, ci și acele provincii pe care eu însumi le-am dobândit ulterior pentru voi. Scopul acestei acțiuni este ca să înțelegeți limpede, din însăși semnificația faptelor, un lucru, și anume că eu nu mi-am dorit puterea de dragul de a domni — ci, în fapt, pentru că am vrut să răzbun moartea cumplită a tatălui meu și să izbăvesc statul de grelele și repetatele nenorociri prin care a trecut.*"[38]

În urma protestelor senatorilor, Caius Octavianus renunță la planuri, își ia înapoi puterile și acceptă să fie, în continuare,

conducătorul statului roman. Ca semn de gratitudine pentru această hotărâre, senatorii decid să-i ofere liderului mai multe semne de recunoștință, enumerate chiar de Caius Octavianus în testamentul său care a fost ulterior gravat pe o placă de bronz și postat pe frontispiciul mausoleului din Roma: *„Pentru meritele mele, printr-o hotărâre a senatului, am fost numit Augustus; s-a decretat ca usciorii casei mele să fie împodobiți în chip public cu lauri, deasupra intrării să fie așezată o coroană civică, iar în Curia Iulia, a fost depus un scut de aur pe care se afla o inscripție ce spunea că senatul și poporul roman mi l-au dăruit pentru curaj, clemență, dreptate și pietate."*[39]

Inițial, Senatul dorise să-i ofere numele de Romulus, după întemeietorul Romei, fiindcă și Caius Octavianus era considerat un reîntemeietor al statului roman, dar și pentru că exista o prevestire legată de cei doisprezece vulturi, comună și lui Romulus și lui Caius Octavianus. După cum afirmă Suetoniu, Caius Octavianus însuși dorea să fie denumit Romulus, dar s-a temut ca această apropiere să nu fie un semn al dorinței sale de a reinstaura monarhia. De aceea, a acceptat propunerea lui L. Munatius Plancus de a fi numit Augustus, mai potrivit pentru imaginea de binefăcător și salvator pe care și-o construise[40]. *„Acceptă să fie numit Augustus ca și când condiția lui o depășea pe cea a muritorilor de rând. Într-adevăr, tot ce este deosebit de respectat, deosebit de sfânt este denumit august."* [41]

Începând cu anul 27 î.Hr., forma de organizare a Romei trece dinspre republică spre imperiu, printr-un hibrid menținut cu subtilitate de Octavianus Augustus, tocmai pentru a menaja susceptibilitățile celor încă atașați valorilor republicane, dar suficient de bine orientat spre un regim al puterii personale, astfel încât, referindu-se la finele domniei sale, Tacitus să scrie: *„În Roma era liniște; tineretul se născuse după biruința de la Actium; chiar cei mai mulți bătrâni văzuseră lumina zilei în timpul războaielor civile. Câți mai erau în viață dintre cei care apucaseră vremurile Republicii?"* [42] Octavianus câștigase fiecare nivel al puterii sale prin gesturi îndreptate către ceea ce noi am numi astăzi public-țintă și prin răspunsuri eficiente la problemele de pe agenda publică, atât a cetățenilor orașului, cât și a locuitorilor imperiului teritorial. *„Îndată ce izbuti să-și atragă de partea sa ostașii prin recompense, poporul prin împărțirea de grâne și pe toți prin binefacerile păcii,*

Octavianus se ridică treptat-treptat și-și însuși prerogativele senatului, magistraturilor și legilor fără împotrivirea nimănui."[43]

Simultan cu laborioasa construcție instituțională, epoca lui Augustus a fost marcată de o presiune constantă în vederea schimbării mentalităților și a paternurilor masei, în mod special a celei din Roma, de la valorile și principiile specifice Republicii spre cele ale noii orânduiri în care se intrase. Religie, arhitectură, poezie, proză, spectacole de teatru, jocuri, toate contribuie la noua imagine a orașului central al lumii și evident a liderului său unic.

La moartea lui Augustus, sau puțin înainte, este înființată confreria *augustalilor*, ai cărei membri erau aleși din ordinul senatorial și erau însărcinați cu perpetuarea cultului imperial. În timpul vieții, Augustus nu a acceptat divinizarea, singurele manifestări în spațiul Romei fiind dedicate geniului său (*genius augusti*) în cinstea căruia senatul prescrisese libații la toate banchetele[44]. Simultan cu acestea, la intersecțiile de drumuri erau altarele *larilor augusti*, spirite protectoare și tutelare. Pe teritoriul Italiei numeroase orașe aveau însă altare dedicate lui Augustus, *sarcedoți* și *flamini*, care oficiau cultul acestuia, iar pe întinsul imperiului și mai ales în provinciile asiatice sunt construite temple în care Augustus era celebrat după modelul suveranilor orientali, împărați divini, înrudiți în diverse forme cu zeii sau chiar zei întrupați.

La fel de cumpătat ca și în construcția politică, Augustus și-a organizat relația cu divinul în funcție de gradul de acceptabilitate pe care diversele populații din imperiu o aveau față de proiecția imaginii liderului. *„Formele diferite pe care adularea lui Augustus le-a luat în Roma, în Italia și în provincii ilustrează fațetele diferite ale regimului său — el este principe pentru Senat, împărat pentru armată și popor, rege și zeu pentru supușii din provincii — și definesc sursele puterii sale personale în relația cu orașele, provinciile și imperiul. Dimensiunile puterii și prestigiului său erau colosale. Cine s-ar fi aventurat să i se opună?"* [45]

Augustus, în cadrul programului său urbanistic, a refăcut o multitudine de temple și a construit altele noi, într-un soi de *„New Deal"* al începutului de mileniu în care a dat de lucru într-un proiect coerent, logic și dezirabil unei mase încă tulburată de războaiele civile și încă afectată economic de costurile acestora. *„Desigur, cel mai luxos templu a fost cel al lui Apollo, inaugurat oficial în anul 28 î.Hr., zeul privilegiat al principelui, divinitatea care*

patronase victoria de la Actium. Însă a fost onorat și zeul victoriei de la Philippi, Mars Ultor, războinicul neîndoielnic al uciderii lui Iulius Caesar."[46] Nu au fost neglijați nici ceilalți zei, întregul complex religios al Romei căpătând o atenție sporită, mai ales în comparație cu declinul în care s-a aflat ritualul religios în perioada războaielor civile. Repararea sau construcția de temple, reactivarea unor culte vechi, înființarea unor ordine noi se desfășoară simultan cu o puternică ofensivă înspre restaurarea valorilor tradiționale romane bazate pe țară, familie și zei.

Orientarea deliberată spre o relansare a acestei dimensiuni întregește tabloul dominației lui Augustus, care așază înapoi în lăcașul firesc componentele sociale zguduite de secolul de lupte. *„A le îngădui romanilor să creadă că soarta norocoasă a Romei din acele momente nu depindea decât de oameni însemna a-i lăsa să o apuce pe o cale primejdioasă.*"[47] În timpul războaielor civile, circulaseră texte de origine orientală care indicau — pe baza unor prevestiri sau a unor calcule astrologice — sfârșitul iminent al Romei. *„În toate crizele istorice, două mituri crepusculare au obsedat poporul roman: 1. Viața Cetății este finită, durata sa fiind limitată la un anumit număr de ani (numărul mistic revelat de cei 12 vulturi văzuți de Romulus) și 2. Anul cel Mare va pune capăt istoriei întregi, deci și aceleia a Romei, printr-o calamitate universală.*"[48] Profund atașați de oracole și de proiecții ale viitorului, romanii au asociat violența extremă din secolul I î.Hr. cu iminența apocalipsei și cu împlinirea celor mai negre profeții.

„Domnia lui Augustus părea să instaureze pacea eternă. Temerile inspirate de cele două mituri — vârsta Romei și Anul cel Mare — se dovedeau prin urmare gratuite/.../Vergiliu s-a străduit să-i asigure pe romani cu privire la durata Cetății. În Eneida, Jupiter, adresându-se lui Venus, o asigură că nu va fixa romanilor nici un fel de limitare spațială sau temporală: «Le-am dat o stăpânire fără de sfârșit». După apariția Eneidei, Roma a fost numită urbs aeterna — cetatea eternă, Augustus fiind proclamat al doilea fondator al Cetății. Data sa de naștere, 23 septembrie, a fost considerată drept punctul de plecare al Universului, căruia Augustus i-a salvat existența și i-a schimbat fața."[49]

Vergiliu demontează astfel limitările la care ar fi supusă Roma, căreia nașterea excepțională îi dădea dreptul la un prezent de aur

și la un viitor infinit. *„De aceea nu este de mirare că* Eneida, *abia publicată, a devenit Biblia noii Rome. Pe zidurile cetăților antice se citesc încă inscripții scrijelite unde apar versuri din poem."*[50] Scrisă la finele războaielor civile, în epoca lansării Principatului, *Eneida* definește, probabil în premieră, destinul expansionist al Romei, cu toate cosmurile presupuse de acesta, trasând liniile directoare ale ideologiei imperiale: *„Cred că alții vor lucra cu mai multă mlădiere bronzul dându-i suflare, ori vor scoate din marmură chipuri vii, vor apăra mai iscusit în procese, vor trage cu compasul mișcările cerului și vor prevesti răsăritul stelelor. Tu adu-ți aminte, romane, să cârmuiești cu putere noroadele, să stabilești rosturile păcii, să cruți pe cei ce se supun și să-i zdrobești pe cei trufași; iată menirea ta."*[51] Pornită de la războiul troian și construită în jurul personajului Eneas — fiu al zeiței Venus, rudă deci cu Caesar și implicit cu Augustus — epopeea lui Vergiliu urmărește periplul eroului său prin Mediterana, din Troia spre Cartagina și apoi din Sicilia spre Latium, unde, după îndelungi războaie, va pune bazele Romei și populației romane.

„În Iliada *se spune că Eneas fusese respectat asemenea lui Hector și onorat ca un zeu. Cu toate că nu se putea lăuda cu fapte eroice, Eneas era vestit pentru pietatea lui, o virtute cardinală la romani. Pentru romani, pietas nu însemna doar evlavie religioasă ci și devoțiune față de tată și de mamă, față de zei și de marele destin al Romei/.../Istoricul sicilian Timeus, din secolul al IV-lea î.Hr. îl menționează pe Eneas ca fondator al orașului Lavinium din câmpia Tibrului, despre ai cărui locuitori se spune că ar fi întemeiat Alba Longa, locul de naștere al lui Romulus și Remus."*[52]

Linia marilor lideri ai Romei este deschisă de piosul Eneas — care însă îl omoară pe învinsul Turnus doar pentru a-l răzbuna pe Pallas — și este împlinită de Augustus.

„Întoarce-ți acum privirea încoace, uită-te la ginta ta, la romanii tăi. Aici sunt Caesar și toți urmașii lui Iuliu ce vor veni la lumină sub bolta cea mare a cerului. Iată și bărbatul ce ți-a fost făgăduit de atâtea ori, Caesar Augustus, din neam de zei, care va înscăuna din nou vremurile de aur în Latiu și pe câmpiile unde a stăpânit odinioară Saturn; el își va duce împărăția dincolo de garamanți și de inzi; pământul ăsta se întinde peste semnele zodiacului, peste

căile soarelui și ale anului, unde Atlas, sprijinitorul cerului, răsucește pe umerii lui bolta bătută cu stelele aprinse. În așteptarea lui, ținuturile Caspice și țara Meotiei tremură de pe acum la răspunsurile zeilor și se tulbură de spaimă cele șapte guri ale Nilului."[53]

După moartea tatăl lui său Anchises, Eneas îl vizitează în Infern unde află de la acesta proiecția viitoare a gintei născute de el. În rândurile dedicate lui Augustus găsim o bună parte din elementele constitutive ale portretului public al principelui. Este din neam de zei, este predestinat, chiar făgăduit Romei pentru a înscăuna vremurile de aur care mai fuseseră odată pe acele meleaguri în timpurile mitologice ale izgonirii lui Saturn din cer. Îi este egal, dacă nu cumva superior lui Alexandru cel Mare, fiindcă își va duce împărăția dincolo de India — unde Macedon s-a oprit. Referirile legate de destinul lui Augustus continuă.

Programul urbanistic al acestuia care, conform lui Suetoniu[54], a transformat Roma de cărămidă într-o Romă de marmură, este descris în amănunțime de Vergiliu. *„August își împlinea făgăduința făcută zeilor Italiei și le închina trei sute de temple mărețe în întreaga cetate."*[55] James Morwood inventariază o lungă listă de proiecte arhitectonice ale lui Augustus preluate de Vergiliu în *Eneida*, dintre care: Templul lui Apollo din Cumae, Mausoleul lui Augustus, Templul lui Apollo de la Actium, Lupercalul, Templul lui Jupiter Capitolinul, Templul lui Jupiter Optimus Maximus etc. *„Vergiliu celebrează realizările lui Eneas, fondatorul rasei romane, nu al Romei propriu-zise, dar și realizările lui Romulus care a fondat Roma, dar o Romă a cocioabelor umile. El, de asemenea, celebrează un al treilea fondator, marele constructor imperial Augustus, care împlinește în marmură imaginea Romei gândită de Eneas. De aceea, Augustus constructorul este unul din marii eroi ai* Eneidei."[56]

Când Eneas pleacă la luptă împotriva rotulilor conduși de Turnus, mama sa, zeița Venus, îi oferă *„un scut uriaș în stare să țină singur piept tuturor armatelor dușmanilor, din șapte foi puse una peste alta."*[57] Pe acest scut este gravată întreaga istorie ulterioară a Romei: lupoaica și cei doi copii, răpirea sabinelor, trădarea lui Mettus, Porsena, Cocles și Clelia, gâștele capitoline, Catilina spânzurat și Cato dând legi. Dar scena centrală este ocupată de bătălia de Actium. *„De o parte, Caesar Augustus ducea*

la luptă Italia cu senatul, poporul, penații și zeii cei mari; el se vedea în picioare pe o pupă înaltă; în jurul tâmplelor se afla o îndoită cunună de flăcări, iar deasupra creștetului îi strălucea steaua părintească/...În față era Marcus Antonius cu oaste de barbari în fel de fel de arme, biruitor al popoarelor răsăritului și de la țărmurile Mării Roșii; el aducea cu dânsul Egiptul, oștile Orientului și popoarele îndepărtate ale Bactrianei; și, rușine, era întovărășit de o soție egipteancă."[58] Zeii romani participă și ei la luptă și îi învinge bineînțeles pe *„ciudații zei egipteni"*.

Atent pregătită de Octavianus și din punct de vedere imagologic, confruntarea sa cu Marc Antonius a fost considerată unică între valorile tradiționale ale Romei și ale Italiei și barbaria orientală. De altfel, anterior *Eneidei*, Vergiliu construiește această antiomie între spațiul italian și cel oriental în *Georgice*. *„Dar nici ai mezilor codri, bogatele foarte pământuri/Nici mândru Gangele și nici de aur tulburul Hermus/Slava Italiei nu o întrec; și nici Bactra, nici inzii.*"[59] Scrise chiar în timpul războiului civil ce-i punea față în față pe Caius Octavianus și pe Marc Antonius, *Georgicele* dezvoltă polemic raportul dintre Orient și Roma, glorificând valorile romane autentice, cel mai simplu de regăsit în spațiul rural, în munca agricolă, în bogăția curată a naturii. *„Vergiliu răspundea unei comenzi sociale, întrucât Mecena îi sugerase să alcătuiască o operă care să sprijine ameliorarea agriculturii italice. Aprovizionarea cu grâne a populației Italiei cunoștea anumite dificultăți, căci țărmurile peninsulei erau blocate de Sextus Pompeius, iar Orientul aparținea lui Marc Antonius.*"[60]

De activitatea lui Mecena se leagă întreaga creație literară majoră din epoca augustană și, implicit, direcționarea acesteia în vederea impunerii pe piață a unor valori și imagini utile principatului în acea perioadă de tranziție. Sprijinitor financiar al lui Octavianus [61] încă de la debutul carierei sale politice, Mecena a fost implicat în numeroase momente critice ale ascensiunii acestuia.

„După Philippi a contribuit la politica de dezbinare pe care Octavianus a dus-o pentru a preîntâmpina o coaliție între Sextus Pompeius și Marcus Antonius. În anul 40 a aranjat logodna lui Octavianus cu Scribonia, sora socrului lui Pompeius; în același an a negociat pacea de la Brundisium care l-a eliminat pe Pompeius, i-a dat lui Octavianus Spania și Galia și l-a trimis pe Marcus

Antonius în periculosul Orient/.../În perioada în care Octavianus lipsea din cauza războiului cu Sextus Pompeius, Mecena a reprimat două ridicări ale masei din Roma, iar cu puțin înainte de Actium, a zdrobit conspirația fiului fostului triumvir, Lepidus."[62]

Într-un dialog consemnat de Dio Cassius, Mecena îl sfătuiește pe Octavianus să nu renunțe la puteri în favoarea Senatului și să continue opera de concentrare a acestora într-o singură mână.

„Poporul trebuie condus de un singur om. Deoarece așa stau lucrurile — fii gata, plin de însuflețire, să-ți asumi răspunderea conducerii statului sau, mai degrabă, n-o lăsa din mână. Căci deliberările noastre actuale nu privesc modul cum să-ți însușești puterea, ci cum să n-o pierzi și, pe lângă aceasta, cum să n-o pui în primejdie/.../De mărimea puterii să nu te sperii. Cu cât este mai întinsă, cu atât poate fi mai ușor păstrată. Este mult mai lesne să veghezi asupra unei asemenea puteri decât să o dobândești." [63]

Una dintre căile propuse de Mecena, în paralel cu cele politico-administrative, este *„pregătirea propriei străluciri*"[64]. În acest spirit, Mecena a patronat un *circulus* cultural-politic în care a strâns cele mai semnificative talente ale epocii, cărora le-a oferit o lungă perioadă de timp sprijinul material necesar unei existențe confortabile, dar și un traseu literar încununat de recunoașterea publică. *„Un poet în Roma augustană, la fel ca și în Roma republicană, avea nevoie pentru a supraviețui fie de o avere personală, fie de un patron. Nu exista a treia cale. Nu putea trăi din vânzarea operei sale; nu existau drepturi de autor, nu exista copyright.*"[65]

Mecena intervine în viața protejaților săi și le oferă posturi guvernamentale remunerate, alte sume de bani în diferite ocazii, proprietăți funciare. Horațiu capătă a proprietate în Sabina, Vergiliu în Campania și Sicilia, amândoi au mici apartamente în Roma și câțiva sclavi, amândoi au sinecuri bine plătite[66]. Relațiile dintre cei doi mari poeți și Mecena sunt însă mult mai complicate decât acest raport clientelar. Bun cunoscător de literatură, apropiat de filozofia epicureană, amator de lux, gurmand și băutor de vinuri de calitate, Mecena a putut, din această postură combinată de urmaș al regilor etrusci, posesor al unor mari bogății, om de cultură și om politic de anvergură, să determine scriitorii din cercul său literar să-și orienteze arta în direcția susținerii lui

Augustus. Acesta *„asculta cu bunăvoință și răbdare pe toți care-i recitau nu numai poezii și lucrări istorice, dar chiar discursuri și dialoguri. Ca să scrie despre el, nu îngăduia decât scriitorilor celor mai talentați și într-o ținută cu totul serioasă. Recomandă pretorilor să nu admită ca numele lui să fie banalizat în concursuri literare."*[67]

Miza lui Mecena și implicit a lui Augustus era însă mai subtilă decât simpla încartiruire propagandistică a celor mai importante talente ale epocii, și anume *„crearea deliberată a unei literaturi romane atât de valoroasă încât să stea lângă contribuțiile culturii grecești, doi piloni gemeni capabili să susțină civilizația unui imperiu mondial roman și grec deopotrivă."*[68]

În anul 17 î.Hr., Augustus hotărăște desfășurarea jocurilor seculare care erau organizate începând din 456 î.Hr. cu o periodicitate, în principiu nerespectată, de 110 ani. Scopul lor definit era *„oglindirea magnifică a regimului augustan, instaurarea păcii universale, garantarea eternității Romei."*[69] Pentru această manifestare grandioasă, lui Horațiu i s-a cerut să compună un imn, *Carmen saeculare*, care *„a fost cântat pe Palatin și apoi pe Capitolin, de un cor format din douăzeci și opt de fecioare și din douăzeci și opt de adolescenți, vlăstare ale unor părinți născuți liberi, recrutați din ordinele senatorial și ecvestru."*[70]. Imnul celebrează măreția Romei, veșnicia ei, virtuțile care o guvernează, unicitatea într-o lume care i se supune fără condiționare, totul aflat sub ocrotirea zeilor cei mari, dar în primul rând sub cea a lui Apollo-Febus, zeul protector al lui Augustus. *„Soare hrănitor, care-aduci lumina/și-o ascunzi apoi și răsari același/decât Roma tu nu vezi cetate/alta mai mare!/Pacea și Credința și Sfiicuinea/și Onoarea, dusă demult Virtute/iarăși vin, Belșugu-și arătă cornul/ plin cu de toate./Febus cel cu arc lucitor, augurul./Febus mult iubitul de nouă Muze,/care ușurează cu meșteșugu-i/trupuri slăbite,/dacă, blând, de sus Palatinu-l vede,/Latiul fericit, puterea Romei/până-n alte veacuri mereu mai bune/el va ține."*[71] A patra carte de ode a lui Horațiu, cea mai puternic orientată politic, a fost, conform textului lui Suetonius, comandată direct de Augustus:

„Scrierile lui le-a apreciat și a socotit atât de mult că vor rămâne pentru veșnicie, încât nu numai că lui i-a cerut să compună Cântecul Secular, ci să și proslăvească victoria vindeliciană a fiilor săi vitregi, Tiberius și Drusus — și pentru aceasta l-a silit ca la

cele trei cărți de cântece să o adauge după un lung răstimp pe a patra; iar după ce a citit câteva scrieri s-a plâns fiindcă nu era nicăieri pomenit: «Să știi că mă voi mânia pe tine, pentru că în cele mai multe scrieri de soiul acesta nu stai de vorbă în primul rând cu mine. Oare te temi să nu te defăimeze viitorimea dacă te arăți prietenul meu?»"[72]

Și în cele trei cărți anterioare de ode, Horațiu și-a manifestat sustinerea și entuziasmul pentru regimul lui Augustus — *„Zi de sărbătoare e astăzi:/grija neagră mi s-a dus; de răscoale n-am zor,/nici de moarte aprigă, cât stăpân e/Caesar pe lume*" [73] — dar a fost considerat o lungă perioadă de timp *„un propagandist cu inima îndoită*"[74]. A patra carte de ode a fost definitivată în jurul anului 13 î.Hr. și celebrează *„idealurile Romei renăscute — pământul, soldatul, religia și moralitatea, trecutul eroic și prezentul glorios.*"[75] Astfel, Odele 4 și 14 proslăvesc victoriile militare ale lui Drusus și Tiberius, cei doi fii vitregi ai lui Augustus. Odele 5 și 15 laudă principatul și realizările principelui: *„Cât timp tu, Caesar, păzitor al statului vei fi,/în liniștitul nostru trai nu ne vor prigoni/nici furia războaielor civile, nici urgia/de răzbunări, nici armatele vrăsmașe ce mânia/le făurește, crâncena discordie sufland/asupra bietelor cetăți și ura aprinzând.*"[76] În oda a 2-a se scrie: *„Caesar, cel mai mare și bun din daruri/ce-l dădură lumii preabunii zei și/soarta, ori i-ar da de-ar veni chiar vechea vârstă de aur.*"[77] Oda 1 este dedicată zeiței Venus, mama lui Eneas, protectoare a dinastiei Iulienilor, a lui Caesar și a lui Augustus. Oda 6 este dedicată lui Apollo, dar și lui Eneas, căruia zeii, la rugămintea lui Venus, i-au încredințat *„alte ziduri, pe alt plai/ ridicate cu menire mai prielnică de trai*"[78]. De asemenea, există referiri la Venus, Apollo, Eneas în celelalte ode din Cartea a patra.

Cam în aceeași perioadă cu apariției acestei lucrări a lui Horațiu, la Roma era inaugurată *Ara pacis augustae*, Altarul Păcii lui Augustus, lucrare arhitectonică semnificativă pentru noua față a capitalei lumii. *„Friza de pe Altarul Păcii imortalizează în marmură ceremonia dedicației. Apar acolo împăratul cu familia sa, magistrații, preoții, senatul, într-o procesiune care aduce jertfe zeilor.*"[79] Reliefurile surprind scene din istoria semilegendară a Romei, preiau momente celebre din opera lui Vergiliu — scena sacrificării scroafei albe de către Eneas sau reprezentarea Italiei

ca o femeie tânără așezată între Mantua și Tarentum[80] — dar și imagini din a patra Carte de ode a lui Horațiu [81], pacea, abundența, fericirea supușilor, frumusețea și bogățiile spațiului italic. Prezența lui Augustus în fruntea întregii sale familii — detaliată până la nepoți și rude îndepărtate — impune ipoteza dinastică, inexistentă până atunci în Roma. Unul dintre personajele ce apar în basoreliefurile din *Ara pacis augustae*, Tiberius, va fi urmașul lui Augustus în fruntea statului roman. Dinastia Iulia — Claudia va mai continua cu patru împărați — doi dintre ei, Caligula și Nero, intrați în istorie ca forme patologice de exercitare a puterii — și apoi va fi înlocuită după criza anilor 68-69 de dinastia Flavia.

Una dintre schimbările fundamentale aduse de Caius Octavianus, devenit ulterior Augustus, a fost reinventarea puterii lui unu. După secole în care în centrul sărbătorilor, triumfurilor și festivităților erau Roma și poporul roman, omagiați desigur prin reprezentanții și prin performerii momentului, ochii națiunii sunt întorși, discret și eficient, spre o singură persoană. Este celebrat zeul corelat cu acea persoană (Augustus mută *Cărțile Sibilinice* din subsolul templului lui Jupiter Capitolinul unde stătuseră în perioada Republicii, în templul lui Apollo, zeu cu care este el asociat), este omagiată victoria acelei persoane, pacea adusă de acea persoană, valorile morale (până nu demult ale întregii Rome) împlinite acum de și prin acea persoană.

Cumulul de funcții politice este dublat de un cumul de atribute imagologice. Așa cum însumarea de puteri conduce la un regim personal și la o autoritate superioară oricărei alte autorități existente, însumarea de atribute pozitive conduce la construirea unui portret robot al liderului perfect, de neînlocuit, și de necomparat cu nimeni și cu nimic. Un lider împietrit în perfecțiunea sa, total desprins de realitatea înconjurătoare. Atunci când calitățile autentice ale conducătorului și condițiile existente în viața reală converg spre imaginea prefabricată, secolul este de aur, Roma este eternă și filiația divină este justificată. Problemele apar și în Imperiul Roman și în afara lui când liderul este doar o caricatură a portretului robot pe care, de fapt, nimeni nu se străduiește să-l adapteze la realități.

În secolul al XX-lea, marketingul politic găsește în fiecare candidat acele elemente care să-l facă dezirabil — mai mult sau mai puțin funcție de dotările individuale — unui public, unui

electorat. În Lumea Veche s-au făcut practic — contrar celor afirmate de mulți cercetători — toți pașii construcției de imagine, ai manipulării și ai propagandei politice, dar odată dominarea fiind stabilită și portretul acestei dominări fiind elaborat, nimeni nu a îndrăznit să-i aplice unele necesare ajustări. De-abia atunci când liderii epocii moderne au ieșit din încremenirea divină, această dinamică — valabilă în Atena clasică și în Roma republicană — a relației biunivoce dintre masă și lider a redevenit fundamentală și de neocolit, admițându-se deci că liderul trebuie să răspundă, prin acțiunile sale, nevoilor maselor, dar și percepțiilor acesteia asupra portretului conducătorului ideal, ambele referindu-se doar la un anume moment politic.

Concluzii — Lumea veche

„Fiecare se prosterna cu fruntea până la pământ, așteptând ca un nou strigăt să-i îngăduie să ridice ochii: suveranul se afla acolo, idol nemișcat, orbitoare revărsare de aur; aur țesut în veșminte, perne, draperie, aur masiv pentru tron, aur cizelat în coliere, inele, fibule; până și barba îi era pudrată cu aur, praf strălucitor care sclipea și pe buze, pe gene, pe sprâncene. Deasupra monarhului putea fi contemplată legendara coroană care cântărea mai mult decât greutatea unui om și pe care niciun cap n-ar fi fost în stare s-o poarte, fie el și împărătesc. Dar era nevoie să te apropii pentru a descoperi că era ținută de un lanț fin al cărui inel era fixat de boltă. Astfel că, atunci când regele se retrăgea, coroana rămânea atârnată, ca prin miracol, deasupra tronului gol; oamenii divinizați îmbătrânesc și trec, maiestatea rămâne."[1]

Fragmentul sus citat provine din romanul *Grădinile luminii*, al scriitorului francez de origine libaneză, Amin Maalouf, dedicat epocii profetului Mani. Descrierea curții împăratului sasanid Șapur, în fața căruia Mani a predicat și pe care l-a convins de valoarea viziunii sale gnostice nu este neapărat exactă din punct de vedere istoric, dar conține, foarte plastic surprinse, aspecte constitutive ale imagologiei suveranului lumii antice. O mare parte din elementele de identificare ale liderului din Antichitate au fost conservate ca atare până în contemporaneitate sau au rezistat multe secole după prăbușirea Imperiului Roman de Apus. În fapt, dimensiunea exterioară a monarhului, artefactele necesare sporirii măreției acestuia, ritualurile construite în jurul dominatorului, proiectarea puterii în simboluri care să o perpetueze în rândul supușilor și promovarea susținută a imaginii liderului printr-un cult dedicat atât instituției supreme cât și persoanei care mate-

rializa respectiva instituție au fost inventate în Lumea Veche. În majoritatea cazurilor, modificările aduse de epocile moderne țin mai degrabă de aspectele tehnice, decât de cele valorice.

Imaginea dominării a fost învățată de omenire încă de atunci. Raportul dintre dominant și dominat s-a construit de atunci. Impunerea dominării, atât prin mijloace de forță, dar și prin convingere a fost înțeleasă, experimentată și apoi aplicată pe scară largă începând tot cu Lumea Veche. Dinaștii lumii antice, dar și funcționarii superiori, liderii religioși și comandanții de oști au resimțit nevoia controlului asupra masei prin cuvânt și prin imagine. Și fiecare dintre aceste civilizații, mai mari sau mai mici, au aplicat seturi de măsuri în respectiva direcție. Nu există niciun singur exemplu cunoscut în care suveranul (dacă exista) să nu fie înconjurat de însemne ale puterii, în care să nu-i fie dedicat un cult personal și instituțional, în care să nu fie subiectul unuia sau mai multor ritualuri, în care să nu fie, într-o formă sau alta, superior omului obișnuit prin date care transced omenescul.

De fapt, prima și probabil principala contribuție a Lumii Vechi în spațiul comunicării instituționale este construcția imaginii liderului. Zeu întrupat, posesor al unui mandat divin, fiu al zeilor, purtător al legilor acestora, ales de ei ca factor de stabilitate și de prosperitate pentru supuși, mesager al voinței acestora, liderul lumii antice a fost construit în așa fel încât nesupunerea față de el să fie fapta negativă cea mai consistentă, mai reprobabilă și mai periculoasă din societatea respectivă. Divinizarea liderului și desprinderea sa dintre oamenii obișnuiți a fost conceptualizată pas cu pas de fiecare civilizație antică devenind ideea însăși a stabilității sistemului social și a fiabilității ierarhiei. Ieșind din Antichitate, liderul a rămas tot relaționat cu divinul și tot superior prin naștere oricărui alt muritor. Patternul înstăpânit în zorii statalității și perfecționat an de an prin adaosuri imagologice nu s-a mai modificat până aproape de zilele noastre.

Dacă privim la excesele propagandei totalitare, vom vedea continuitatea paradigmei unicității și a predestinării de sorginte non-umană a liderului uman, chiar și în interiorul unor sisteme ideologice care au impus prohibiția divinului. Astfel, sunt cunoscute marile manifestări populare ale epocii lui Ceaușescu în care acesta era pus în șirul glorios al voievozilor celor trei principate, diverși poeți evidențiind tocmai caracterul providențial al apariției lui pe pământ. *„Cu el sunt toți strămoșii ce-au ctitorit o țară/*

Alăturea-i stau Mircea și Ștefan și Mihai/Martirii trași pe roată, coroanele de pară/Pe frunțile durerii și-al robilor alai."[2]dar și *„Chipul României de azi/Este chipul marelui Întemeietor Ceaușescu,/ Demiurgul a toate gânditor/Și-a toate visător, apărător, vizionar, constructor,/Eroul cel dintâi/Al celei dintâi revoluții/Care întemeiază o patrie liberă/Cu însuși poporul ei liber.*"[3]

Imagologia oficială a liderului este, în fapt, neschimbată din Antichitate până în regimurile totalitare, alternanța democratică limitând cadrul de dezvoltare a unui asemenea edificiu comunicațional. Odele închinate dictatorilor moderni sunt scrise cu mai puțin talent decât cele dedicate împăraților romani, dar cultul propriu-zis se află la locul său. La fel și mecanismul care duce la nașterea unor asemenea bucăți literare sau a diverselor corespondențe în celelalte arte. De altfel, tot din Lumea Veche provine și ideea de cult al personalității din care derivă elementul central al comunicării și anume, credibilitatea emitentului. În general, când este studiată propaganda, se insistă foarte mult pe rezultatele monstruoase ale acesteia. În fapt, acele excese nu sunt rezultatul direct al propagandei. Ascultarea necondiționată a liderului este rezultatul direct al propagandei. De aici încolo pot apărea și excese, după cum pot apărea și momente luminoase ale relației dintre dominant și dominat. Depinde doar de interesele și de calitatea liderului respectiv.

De aceea, obținerea supunerii totale față de lider a fost pasul doi făcut în lumea antică, după ce imaginea acestuia a fost suprapusă peste cea a ierarhiei. Acea persoană devenea credibilă fiindcă se afla în respectiva poziție. În respectiva poziție se afla din motive ce exced puterea de înțelegere a simplei minți omenești, din motive derivate dintr-o relație specială cu divinul. Astfel încât, se poate afirma că Antichitatea nu a dezvoltat ideea supunerii față de un om. Imaginea construită liderului a pornit tocmai de la această constatare și s-a dezvoltat acceptând de la bun început această dată a problemei. Cel care ajungea să conducă, cel aflat sub coroană, pe tron nu putea fi un simplu om. Și nu a fost tratat ca atare.

Mulțimea a fost învățată să înțeleagă distanța enormă dintre ea și lider, distanță materializată în filozofie a puterii, dar și în elemente extrem de simplu de înțeles: dimensiunea statuilor faraonului sau ale regelui sumerian, mult mai mari decât ale oricărui alt personaj surprins pe basorelief, puterile magice ale

regelui hindus, dar și legile lui Manu, atât de clar desenate încât oricine știa exact unde îi este locul și cât de sus avea voie să ridice privirea, palatele, ritualurile și armonia născute din tradiție a suveranului chinez, prevestirile ce însoțeau pașii liderilor greco-romani, templele în care erau slăviți, faptele de arme ce le erau puse în sarcină de artiști (sculptori, autori de mozaicuri, poeți, istorici, aezi, actori), chivotul legii aflat în custodia regilor evrei. În cartea lui Amin Maalouf, la curtea lui Șapur, fiecare persoană care ajungea în situația de a se afla în aceeași încăpere cu împăratul trebuia să aibă asupra ei un *padham*, o năframă albă ce trebuia ținută la gură pentru ca respirația impură a omului obișnuit să nu atingă făptura sacră.

În același timp, nu există civilizație în care vârful ierarhiei să nu fie preocupat de starea de spirit și de reacțiile masei față de diversele provocări care apăreau în cetatea, regatul sau imperiul respectiv. Diversele texte dedicate instruirii viitorilor conducători conțin nenumărate indicații privind modul în care trebuie controlată masa. Conducerea dreaptă, justiția socială, introducerea de reforme pe placul mulțimii, austeritatea monarhului, cuvântul înțelept, dar și înșelăciunea, amenințarea, folosirea relației cu divinitatea, inventarea unor pericole inexistente, invocarea unor prevestiri secrete sunt tot atâtea căi nu doar aplicate de diverșii lideri, dar și teoretizate de consilierii acestora.

Manipularea în Lumea Veche nu a fost întâmplătoare. A fost permanentă, a fost utilizată de majoritatea structurilor și scopurile ei au fost perfect înțelese de cei care o practicau. Nici măcar lipsa mijloacelor tehnice fără de care nouă ni se pare imposibil să pornim asemenea acțiuni nu i-au împiedicat să le pună în aplicare și să aibă succes. Acțiunile de manipulare politică ale prezentului sau ale trecutului apropiat seamănă, în multe privințe, cu cele ale Antichității. Și aceasta pentru că și unele și celelalte au izvorât din aceeași nevoie a clasei dominante de a obține, fără utilizarea violenței, supunerea dominaților.

Dacă ne vom opri mereu la deosebirile tehnologice dintre cele două epoci vom rata o evidență. Aceea a prezenței continue a unei comunicări duse în scop manipulatoriu de ierarhie, comunicare compusă din informație și imagine. În secolul al XXI-lea, dacă un guvern dorește să introducă o măsură economică, socială sau politică nouă, după ce trece prin toate procedurile legislativ-administrative, lansează o campanie de comunicare în masă. Scopul

acestei campanii este să informeze cetățenii în legătură cu conținutul și regulile măsurii în cauză și să construiască și o percepție pozitivă din partea acestora în legătură cu măsura despre care vorbim.

Cred că ar trebui să ne întrebăm cum a intrat omul social în Antichitate, să zicem în jurul anului 3100 î.Hr., și cum a ieșit din ea. Câte schimbări decisive s-au produs, câte elemente fundamental noi au apărut, ce construcții instituționale s-au dezvoltat, ce constrângeri a fost obligat să accepte, câte reguli total noi a fost nevoit să urmeze. Populațiile acelor timpuri au fost învățate să se supună liderului, să accepte supremația sa divină sau ierarhică, să se integreze unui ritual religios, să plătească impozite, să muncească în fiecare zi într-un sistem organizat, să poarte războaie de cucerire sau de apărare, să urască anumite persoane și anumite popoare, să întemeieze familii, să cunoască și să respecte coduri de conduită socială și coduri de legi, să mănânce sau să nu mănânce anumite produse, să se informeze, să înțeleagă semnificația unei opere de artă și să urmeze simboluri, să accepte o lume a diferențelor de clasă, de educație și de avere, să stocheze bunuri, să învețe meserii diverse, să acumuleze proprietăți și valori, să se teamă de judecata terestră a liderului și de judecata postumă a zeului tutelar, să-și educe copii în spiritul educației primite, și, poate cel mai important dintre toate, oamenii acelor timpuri au fost învățați să trăiască în interiorul unui sistem coordonat pe care așa l-au găsit la naștere și la fel l-au lăsat în clipa morții.

Acest îndelung proces de forjare a omului social nu a fost întâmplător și nu s-a realizat prin forță, decât în momente în care echilibrul se rupea. În rest, acest echilibru exista datorită menținerii permanente a unei presiuni de tip comunicațional asupra supusului, presiune exercitată de suveran, de ierarhie, de liderii religioși și de comunitate în ansamblul ei. Țintele acestei comunicări erau relativ simple și, în principiu, comune mai tuturor civilizațiilor. Individul trebuia să se supună necondiționat suveranului, să răspundă tuturor comenzilor ierarhiei, să respecte preceptele religiei locului și să își cunoască exact locul în societate. Apostolul Pavel în *Epistola către Romani* descrie legătura indisolubilă care există între divinitate și ordinea socială a acestei lumi: *„Tot sufletul să se supună înaltelor stăpâniri, căci nu este stăpânire decât de la Dumnezeu; iar cele ce sunt, de Dumnezeu sunt rânduite.*

Pentru aceea, cel ce se împotrivește stăpânirii se împotrivește rânduielii lui Dumnezeu. Iar cei ce se împotrivesc își vor lua osândă."[4]

De altfel, preocuparea pentru supunerea eficientă și totală a întregului corp social a fost cheia de boltă a politicii interne a tuturor statelor Lumii Vechi. Teoreticienii puterii din acea epocă, dar nu numai, au căutat metodele cele mai performante pentru a se ajunge la acest stat perfect, cu un lider luminat în frunte și o populație docilă și bine angrenată în activități productive. Faraonul-zeu al egiptenilor, dinastul-legiuitor al spațiului mesopotamiam, sistemul de caste hindus, mandatul divin al suveranilor din China, Dumnezeul unic al poporului evreu, educația controlată a spartanilor, iluzia democratică a atenienilor și ideologia imperială romană au fost căi prin care sistemul a încercat să obțină supunerea totală a masei. Nu au fost singurele căi, fiecare civilizație preluând din experiența celorlalți, amestecând conceptele și metodele, adaptându-se la realitățile proprii și la evoluțiile istorice individualizate.

Deși, ori de câte ori vrem să dăm exemple de dominare absolută ne îndreptăm spre fenomenele totalitare ale secolului al XX-lea, Lumea Veche este zona în care statul a fost totul și individul nu a contat niciodată. Supunerea completă a fost desăvârșită în Antichitate. La fel și metodele acesteia. Toți marii cărturari ai acelei lumi, indiferent de continentul pe care se aflau, au vorbit despre preeminența statului în fața individului. „*Nu este nimic mai potrivit cu dreptul și cu spiritul naturii decât puterea legală, fără de care nu poate exista nici casă, nici cetate, nici popor, nici neamul omenesc în ansamblul său, nici întreaga natură, nici chiar universul. Căci și universul se supune zeului și mările și pământurile îi dau ascultare, iar viața omenească depinde de porunca legii supreme.*"[5]

Toate ierarhiile Lumii Vechi au obârșie divină. Suveranul este relaționat cu zeii. Dacă nu există instituția suveranului, statul în sine este construit după un mandat divin și are sarcini în menținerea legăturii cu divinitatea. Zeii Antichității, și ei structurați în ierarhii bine definite, promovează valorile sociale ale pământenilor pe care îi tutelează. Infernurile, mai cu seamă cele orientale, sunt populate cu răzvrătiți și cu atacatori ai ordinii de drept. La rândul său, statul protejează imaginea și interesele zeilor. Închisorile lumii acestêia erau pline de păcătoși care nu avuseseră o atitudine corespunzătoare față de zei. Chiar înainte

de a formaliza instituțional triburile poporului său, Moise, ajutat de fiii lui Levi, a omorât trei mii de evrei vinovați că s-au închinat viteului de aur [6]. Până și Socrate este condamnat la moarte fiindcă nu a respectat zeii cetății Atena.

„Nimic în om nu era independent. Trupul său aparținea statului și era menit apărării acestuia/.../Averea sa se afla totdeauna la dispoziția statului; dacă cetatea avea nevoie de bani, ea le putea porunci femeilor să-și dăruiască bijuteriile, creditorilor să renunțe în favoarea ei la ceea ce li se datora, proprietarilor de plantații de măslini să îi cedeze gratuit uleiul pe care-l fabricaseră/.../Omul nu avea dreptul să-și aleagă credințele. El trebuia să creadă în religia cetății și să i se supună ei/.../Anticii nu cunoșteau nici libertatea vieții particulare, nici libertatea educației, nici libertatea religioasă. Persoana umană însemna foarte puțin față de autoritatea sfântă și aproape divină numită stat."[7]

Experimentele democratice ale lumii Antichității s-au referit la blocarea exercitării puterii de către o persoană pe termen nelimitat și de aceea s-au utilizat toate acele metode care se aseamănă cu alegerile din democrațiile contemporane. Supușii însă n-au ieșit din condiția lor niciodată. Cu toate acestea, regulile jocului din Grecia și apoi din Roma republicană au provocat dezbaterea politică sau juridică. Au dus la apariția retoricii și a școlilor de oratori. Au generat deprinderea de a convinge mulțimea prin cuvântul rostit de la tribună și au identificat căile prin care aceasta este mai efectivă și mai eficientă. Principiile discursului public au fost trasate în Antichitate.

„Convingem, așadar, prin intermediul caracterului vorbitorului, atunci când discursul este rostit astfel încât să îl facă pe vorbitor demn de încredere. /.../Nu este așa cum afirmă unii dintre autorii de tehnici că cinstea vorbitorului nu contribuie deloc, în cadrul artei retorice, la realizarea convingerii, ci, dimpotrivă, caracterul constituie, ca să spunem așa, aproape cea mai eficace metodă. Convingerea este produsă prin mijlocirea auditoriului, atunci când aceștia sunt împinși de discurs la o pasiune; căci noi producem judecăți în mod diferit, după cum simțim durere sau plăcere, prietenie sau ură. /.../În fine, oamenii capătă încredere în noi prin intermediul discursului, când dovedim adevărul sau verosimilul

din mijloacele capabile de convingere potrivite cu fiecare caz în parte."[8]

Tot de atunci datează și critica utilizării tehnicilor retoricii pentru a determina acțiunea mulțimii, Platon de exemplu, în *Phaidros*, îi acuză pe sofiști și pe profesorii de oratorie de lipsa de consistență morală a discursului și de folosirea opiniilor și credințelor celor cărora li se adresează pentru a obține susținerea acestora[9]. Mai mult, existența la un om a *„darului vorbirii"* nu-l transformă neapărat într-un orator de valoare. Este nevoie ca acesta *„să se fi hrănit cu gândirea cea înaltă, ajungând să pătrundă natura rațiunii, cât și pe aceea a absenței ei."*[10] Pericolul reprezentat de retorică și de utilizarea ei fără acoperire morală este resimțit și de Senatul Romei care, în 161 î.Hr., decide închiderea școlilor de retorică și alungarea oratorilor greci din cetate, decizie care este reconfirmată în 91 î.Hr.[11].

Dar discursurile rămân un instrument utilizat pe scară largă pentru a mobiliza mulțimea, pentru a îmbărbăta trupele, pentru a câștiga adeziune și sprijin. Odată rostite, multe dintre discursuri intră în conștiința publică, devin subiect de povestiri populare, texte învățate în școală, părți ale unor lucrări literare sau sunt gravate pe statuile liderilor. Pe stela din Karnak, dedicată bătăliei de la Kadesh din 1296 î.Hr., purtată de faraonul Ramses al II-lea împotriva Imperiului Hitit, este descrisă întreagă desfășurare a bătăliei în care, la un moment dat, Ramses al II-lea rămâne singur în fața a două mii cinci sute de care de luptă inamice. Soldații egipteni fugiseră *(„Nici o căpetenie nu e cu mine, nici un războinic cu carul lui, nici un comandant de pedestrași, nici un purtător de scut, nici un soldat al meu nu mai înfruntă lupta")*[12], dar faraonul, după ce îi invocă pe zei *(„Ce e cu tine, o, părinte al meu Amon? Un părinte poate să-și uite oare fiul? Oare tu nu știi ce făptuiesc? Ce înseamnă pentru tine acești asiatici, o, Amon? Niște fapturi nevolnice care nu îl cunosc pe zeu")*[13], obținând sprijinul lor pulverizează armata inamică, câștigând admirația adversarilor *(„Nu e bărbat acesta venit în mijlocul nostru, e Sutekh cel neînfricat, e Baal însuși. El nu săvârșește o faptă omenească, ci aceea a unei fapturi unice, având puterea să învingă sute de mii de războinici, fără ajutorul pedestrașilor și carelor.")* [14] A doua zi, faraonul își mustră ostirea pentru lașitate, dar apoi ține un discurs de motivare a soldaților în care le repovestește isprăvile sale din ziua prece-

dentă: *„Am pătruns în mijlocul încleștării, ca șoimul care se aruncă asupra prăzii. Șarpele ce-l purtam pe frunte ucidea vrășmașii în numele meu. Eram precum Ra la ivirea zorilor și razele mele pârjoleau trupurile răzvrătiților.*"[15]

Prezentată și sărbătorită ca o victorie majoră în Egipt, ignorată în Imperiul Hitit, bătălia de la Kadesh s-a terminat de fapt nedecisă, cele două imperii păstrând status-quo-ul anterior acesteia. Alexandru își încurajează trupele înaintea bătăliei de la Gaugamela, în timp ce un vultur ce se rotea deasupra capului său s-a îndreptat spre vrășmași[16], Caesar rostește vorbe memorabile înainte de trecerea Rubiconului și îi motivează pe soldați arătându-le tribunii plebei forțați de oamenii lui Pompei să fugă din Roma deghizați în sclavi[17], iar Hannibal, după trecerea Alpilor, înaintea bătăliei de la Ticinus, spune: *„Cu astfel de ostași, de mii de ori lăudați și răsplătiți, voi păși în luptă eu, Hannibal, ucenic al vostru mai înainte de a fi cap de oștire, împotriva unei armate și a unui șef care nu se cunosc între ei.*"[18]

Și istoria, evident, nu se oprește aici. Ideile transmise mulțimii trebuie să fie puține, simple și, implicit, ușor de reținut. De aici s-a ajuns la nevoia — ajunsă deja clișeu cinematografic — a discursurilor mobilizatoare (scurte și înflăcărate) dinaintea marilor confruntări militare. William Wallace, scoțianul interpretat de Mel Gibbson în *Braveheart*, striga soldaților: *„ei ne pot lua viețile, dar nimeni nu ne poate lua libertatea"*, Henric al V-lea, la începutul bătăliei de la Agincourt, spunea, în viziunea lui Shakespeare, că *„Toți ce-și varsă sângele cu mine/Sunt frații mei și-nobilați vor fi,/oricât de-umili, de-această zi./Iar nobilii ce dorm acum în țară/Blestem numi-vor lipsa lor de-aici/Și-a lor noblețe, lucru de nimic/Când le vor spune unii c-au luptat/Alături de noi, în ziua sfântului Crispian"*[19], iar militarilor canadieni din al doilea război mondial, comandanții le repetau înaintea fiecărei lupte *„amintiți-vă de Dieppe!"* (la Dieppe, în 1942, un contingent canadian de șase mii de soldați a fost măcelărit de defensiva germană). Până și în *Stăpânul inelelor*, romanul fantastic al lui J.R.R. Tolkien, regele Theoden își mobilizează oștenii înaintea luptei de pe Câmpiile Pelennor, sprijinindu-se pe aceeași idee străveche: *„Treziți-vă, călăreți ai lui Theoden!/Grozăvii se arată, în pârjol și măcel!/Să zbârnâie sulițî, să se sfarâme scuturi!/Ziua-n sâbii înalță răsăritul de sânge!/Călăriți, călăriți spre Gondor!"*[20]

Aceste discursuri fulminante nu au apărut din nimic și nu sunt doar produsul exaltării liderilor politici sau militari. Grija pentru starea de spirit a mulțimii, în momente decisive, există în toată Antichitatea, deși conceptualizarea ideii de opinie publică a apărut mult mai târziu. Supușii trebuiau ținuți la distanță de starea de revoltă, trebuiau mulțumiți, pentru ca, în timpurile de criză, ierarhia să se poată baza pe ei. În toată Lumea Veche erau oferite de suveran sau de liderii locali „distracții" pentru mase. Procesiuni, competiții, mari festinuri populare, celebrări ale diverselor zeități, festivaluri, jocuri de circ, întreceri atletice, spectacole de teatru și de recitări, lupte în arenă, simulări ale unor bătălii celebre, toate contribuiau la creșterea moralului celor mulți. În testamentul său, Octavianus Augustus scria la capitolul realizări:

„Am organizat de trei ori jocuri cu gladiatori în numele meu și încă de cinci ori în numele fiilor și nepoților mei; la aceste jocuri au luptat aproximativ zece mii de oameni. Am oferit poporului spectacole, organizând de două ori în numele meu și a treia oară în numele nepotului meu, demonstrații ale atleților veniți de pretutindeni. Am organizat de patru ori spectacole în numele meu și de douăzeci și trei de ori în numele altor magistrați/.../În circ, în Forum sau în amfiteatru, am oferit poporului în numele meu sau al fiilor și nepoților mei, de douăzeci și trei de ori, lupte cu animale sălbatice, aduse din Africa, dintre care au fost ucise aproape trei mii cinci sute. Am oferit poporului spectacolul unei lupte navale, de cealaltă parte a Tibrului, acolo unde se află astăzi Pădurea Caesarilor și pentru aceasta am dispus să se sape pământul pe o lungime de o mie opt sute de picioare și o lățime de o mie două sute. Treizeci de trireme sau bireme, dotate cu pinteni, și un număr mai mare de nave mici s-au înfruntat în această luptă."[21]

Cam după o sută de ani de la acest testament, Iuvenal critică acid preocuparea romanilor pentru distracțiile oferite de cei puternici, impunând lumii o sintagmă, *panem et circenses*, devenită sinonimul manipulării masei prin combinația de confort material și campanii de imagine: *„De când nu mai sunt în Roma voturile de vânzare,/S-a lăsat cuprins poporul de-o adâncă nepăsare./El, care-mpărțea odată fascii, acvile, legiuni,/Nu mai are alte doruri și nici alte slăbiciuni,/Decât-jocurile-n circuri și bucata lui de pâine."*[22]

Evident că au existat și excesele acestui mecanism simplu și eficient. Împăratul Commodus, fiu și urmaș al lui Marc Aurelius, și-a transformat întreaga domnie într-un spectacol de lupte. Participa el însuși la lupte în arenă, ucigând fie gladiatori, fie animale sălbatice, și susținea că era o întruchipare a lui Hercules, căruia i-a impus un cult la Roma[23]. Secolul al XX-lea consacră regimuri ale propagandei totalitare în care dispare pâinea livrată de împărații romani la Porticul lui Minucius, fiind menținut numai un apăsător și continuu program de „circ". Nevoia de a amuza mulțimea, de a-i oferi compensări și descărcări, avea două scopuri principale. Prima se referea la liniștea de acasă și a doua la motivarea celor care plecau să lupte la granițele imperiilor.

Sun Tzu vorbea despre cei cinci factori fundamentali de care trebuie ținut seama în război. Primul dintre aceștia este influența morală pe care strategul chinez o definește astfel:

„Prin influența morală înțeleg ceea ce determină armonia dintre popor și conducătorii lui, făcându-l să-i urmeze în viață și în moarte, fără ca oamenii să se teamă că-și primejduiesc zilele."[24] Când armata egipteană se pregătea de război, exista o întreagă ceremonie a distribuirii armelor și echipamentului militar. Faraonul, îmbrăcat în ținuta de ceremonie, asistat de urmașii săi, de scribi și de oficialii militari, urmărea cum fiecare unitate își ia în primire armamentul, pentru ca în final să țină un discurs agresiv și mobilizator: *„Scoateți armele, să se arate armele, pentru a înfrânge, prin vitejia tatălui meu Amon-Ra, țările răsculate care nu cunosc Egiptul."*[25] Kautilya, în *Arthashastra*, consideră ca obligatorie pregătirea psihologică a trupelor înaintea bătăliei.

„Consilierii regelui trebuie să încurajeze trupele evidențiind excelenta calitate a armamentului și a strategiei de luptă alese. Astrologii trebuie să întărească încrederea soldaților proclamând omnisciența regelui și sprijinul divin de care acesta beneficiază. Barzii trebuie să descrie paradisul care îi așteaptă pe cei curajoși și chinurile din iad dedicate celor lași. Vrăjitorii trebuie să povestească despre blestemele și incantațiile pe care le-au îndreptat împotriva inamicului, tehnicienii și tâmplarii despre mașinăriile de război pe care le-au construit ca să învingă inamicul și astrologii despre prevestirile pozitive pe partea lor și negative pe cea a inamicului."[26]

Un exemplu minor, dar relevant, al dimensiunii aproape complete pe care ordonarea vieții sociale a avut-o în acești zori ai statului este un text de instructaj pe care șefii militari hitiți îl primeau pentru a-și mobiliza trupele înainte de război. Va mai trece timp până la manualele comisarilor politici sovietici, până la cărțile roșii ale lui Mao sau până la măsurarea de către Carl Hovland a impactului pe care filmele propagandistice îl aveau asupra soldaților ruși și americani din cel de-al doilea război mondial. Deocamdată, cam cu o mie cinci sute de ani înainte de Hristos, hititii au scris o tăbliță care instruia preoții oficianți și conducătorii militari ce procedee să aplice pentru a-și mobiliza cât mai bine militarii înaintea unei confruntări armate. În această tăbliță sunt indicate atât acțiunile pe care preotul oficiant trebuie să le facă, replicile pe care acesta trebuie să le rostească și, de asemenea, care trebuie să fie reacția trupei care în final jura credință suveranului hitit.

„Apoi el (preotul oficiant — n.a.) pune seu și grăsime de berbec în mâinile lor și spune: Cum se topesc acest seu și această grăsime de berbec să se topească oricine calcă aceste jurăminte și arată dispreț regelui țării /.../ Se va așeza în fața lor un cuptor, de asemenea un plug, o căruță și un car se vor așeza în fața adunării soldaților. Se va spune: oricine rupe jurămintele, zeul Furtunii să-i rupă plugul lui! După cum iarba nu răsare din cuptor, așa să nu răsară secara și orzul din ogorul lui."[27]

În finalul fiecărei acțiuni, soldații întăreau prin jurământ spusele preotului. E foarte greu de afirmat că acest text constituie primul manual al propagandistului, dar ne putem întreba dacă pe lângă nevoia de comunicare instituțională, între lider și supuși prin intermediul ierarhiei — indiscutabil prezentă în Lumea Veche — a existat și nevoia de instruire a unor oameni sau a unor structuri în vederea exercitării acestei comunicări, în principiu dusă cu scop manipulatoriu. Multe texte ale Antichității confirmă existența unei asemenea intenții, dar această instituționalizare a răspândirii imaginii, informației sau ideologiei de către oameni pregătiți să o facă devine efectivă în epoca prozelitismului religios.

Răspândirea credinței.

Apostoli, misionari, predicatori

Ajuns lângă lacul Ghenizaret, Iisus se urcă în bărcile unor pescari care nu prinseseră mai nimic într-o zi întreagă și-i îndeamnă să arunce din nou năvodul în apă. Plasele se umplu de pește, atât de mult, încât bărcile sunt pe cale să se scufunde. În fața spaimei șefului pescarilor, Simon-Petru, Iisus îi spune: *„Nu te teme. De acum înainte vei fi pescar de oameni."*[1]

La trei zile de la răstignire, ucenicii încă ascunși de teama represaliilor află de la femeile care fuseseră la mormânt că trupul lui Iisus dispăruse și că îngerii vestiseră învierea acestuia. Neîncrederea lor este spulberată de apariția lui Iisus care le reamintește textele sfinte și profețiile și îi ceartă pentru lipsa de credință, pentru ca apoi să le dezvăluie misiunea pe care o au de îndeplinit. *„Mergeți în toată lumea și propovăduiți Evanghelia la toată făptura. Cel ce va crede și se va boteza se va mântui; iar cel ce nu va crede se va osândi."*[2] *„Precum M-a trimis pe Mine Tatăl, vă trimit și Eu pe voi."*[3] Petru este desemnat liderul apostolilor, celor unsprezece alăturându-li-se Matia, care îl înlocuiește pe Iuda. Iisus le promite apostolilor întărirea lor prin Duhul Sfânt pentru a putea răspândi noua învățătură *„în Ierusalim și în toată Iudeea și în Samaria și până la marginea pământului."*[4] În ziua sărbătorii de Cinzecimi, Petru vorbește miilor de oameni adunați în Ierusalim pentru praznic și reușește să convertească trei mii de suflete. Deși erau din neamuri diferite și deși Petru și ceilalți apostoli li s-au adresat cel mai probabil în aramaică, fiecare a auzit predica în limba lui natală.

„Și erau toți uimiți și se minunau zicând:« Iată, nu sunt aceștia care vorbesc, toți galileieni? Și cum auzim noi fiecare limba noastră, în care ne-am născut? Parți și mezi și elamiți și cei ce locuiesc în

Mesopotamia, în Iudeea și în Capadocia, în Pont și în Asia, în Frigia și în Pamfilia, în Egipt și în părțile Libiei cea de lângă Cirene, și romani în treacăt, iudei și prozeliți, cretani și arabi, îi auzim vorbind în limbile noastre despre faptele minunate ale lui Dumnezeu»"[5]

Se creează astfel prima comunitate creștină care viețuiește în aria Ierusalimului. Activitatea de prozelitism se intensifică și atrage după sine reacția autorităților evreiești, care îi arestează în câteva rânduri pe apostoli sau pe cei ce îi însoțesc și încearcă să le interzică propovăduirea învățăturilor lui Iisus. *„Au nu v-am poruncit vouă cu poruncă să nu mai învățați în numele acestuia? Și iată ați umplut Ierusalimul cu învățătura voastră și voiți să aduceți asupra noastră sângele Acestui Om."*[6] Deja suprasolicitați de numărul mare de credincioși, apostolii își aleg ajutoare și dezvoltă o structură ierarhică proprie, formată din diaconi, preoți și episcopi.

Diaconii (numele vine din limba greacă și înseamnă slujitor — *„în lumea greacă păgână diacon era numit, în general, slujitorul care împlinea o lucrare în folosul semenilor săi, pentru stat sau pentru divinitate"*[7] —) aveau ca sarcină în acea perioadă organizarea și servirea mâncării la agapele frățești care se petreceau în biserică după cuminecarea credincioșilor. *„Masa frățească era semnul văzut al unirii întregii obști creștine cu Hristos/.../Desigur, caracter sacru propriu-zis avea numai împărtășirea; masa frățească însă, ca rod al ei, dobândea, la rândul său, caracter profund religios. Tocmai din această pricină, la început ea avea loc într-un cadru solemn."*[8] În același timp, ei îi asistau pe preoți la îndeplinirea sarcinilor religioase sau comunitare și răspândeau, de asemenea, în diverse medii învățătura apostolică. Diaconul Ștefan este omorât cu pietre de membri ai Sinedriului după ce a susținut în fața lor o cuvântare din care rezulta legătura directă dintre Moise, profeți și Iisus, identificat de acesta cu Mesia. Un alt diacon, Filip, construiește o comunitate creștină în Samaria, botează un dregător etiopian întâlnit pe drumul dintre Gaza și Ierusalim și își continuă activitatea de atragere de adepți în Caesareea.

Preoții, treapta a doua a ierarhiei creștine, sunt hirotoniți de apostoli, oficiază ceremonialul în Biserică, îi îndrumă pe credincioși *(„Păstoriți turma lui Dumnezeu dată în paza voastră, cercetând-o, nu cu silnicie, ci cu voie bună, după Dumnezeu, nu pentru*

câștig urât, ci din dragoste. Nu ca și cum ați fi stăpâni peste Biserici, ci pildă făcându-vă turmei")[9] și sunt cei pe care aceștia îi cheamă în momente de restriște pentru a se ruga alături de ei *(„Este cineva bolnav între voi? Să cheme preoții Bisericii și să se roage pentru el, ungându-l cu untdelemn, în numele Domnului. Și rugăciunea credinței va mântui pe cel bolnav și Domnul îl va ridica, și de va fi făcut păcate se vor ierta lui.")*[10]

Episcopul este îndrumătorul și supraveghetorul preoților, diaconilor și credincioșilor dintr-o anumită comunitate creștină, cel care coordonează activitatea religioasă, dar și pe cea administrativă sau economic-financiară. Primul episcop al creștinătății, episcopul Bisericii Ierusalimului, este chiar fratele lui Iisus, Iacob, care va fi ucis în anul 62 d.Hr. din ordinul arhiereului iudeu Hircan cel Tânăr. Ignațiu din Antiohia scria în jurul anului 100 d.Hr.:

„Urmați-l cu toții pe episcop, așa cum Iisus îl urmează pe tatăl și colegiul preoților ca pe Apostoli; cât despre diaconi, respectați-i așa cum păziți legea lui Dumnezeu. Nimeni, în afara episcopului, să nu se îndeletnicească cu cele ce privesc Biserica. Să fie privită ca legitimă doar acea Euharistie condusă de episcop sau de acela care a primit de la el misiunea de a o săvârși. Acolo unde este episcopul, acolo să fie comunitatea, după cum acolo unde este Iisus, acolo este Biserica Universală." [11]*)*

Structura bazată pe diaconi, preoți și episcop este exportată în comunitățile creștine care iau naștere în Palestina, comunități în care este respectat ritualul din Ierusalim — frângerea pâinii, rugăciunile, agapele frățești — și în care, periodic, vin apostoli să predice. *„Este clar că începuturile Bisericii creștine au fost destul de modeste. Comunitățile erau foarte mici/.../Capii acestora erau de o condiție socială modestă. Chiar și în Antichitatea târzie, episcopul local apărea ca un simplu paroh de astăzi. Important este însă că ne găsim în prezența unei adevărate organizări ierarhice. Creștinismul nu a fost nicicând doar o simplă mișcare spirituală, un curent de idei sau o mișcare entuziastă a maselor."*[12]

Decapitarea apostolului Iacob cel Bătrân de către Irod Agripa determină o mutare a activității apostolice la marginea și în afara teritoriului Palestinei. Conform lui Eusebiu din Caesareea, Ioan ajunge în Asia Mică, Bartolomeu în Arabia sudică și în India, Petru în Galatia, Bitinia, Capadocia, Macedonia și Asia Proconsulară,

Toma în India și în Imperiul Part[13]. Andrei a predicat în Sciția, unde s-a consolidat o puternică tradiție creștină, care a dat numeroși martiri în epoca persecuțiilor și câteva nume de referință ale teologiei primelor veacuri creștine: Ioan Casian (întemeietorul și organizatorul monahismului în vestul Europei), Dionisie cel Mic și Ioan Maxențiu. Despre Matei, care a predicat între iudei, se spune că ar fi ajuns în Etiopia unde ar fi fost martirizat[14]. Unul dintre cei șaptezeci de ucenici ai lui Iisus, Tadeu, este trimis de apostolul Toma (există variante în care chiar apostolul Toma ar fi făcut acest drum) la regele din Osroene (teritoriu aflat între Tigru și Eufrat în sud-estul Turciei de astăzi), Abgar al V-lea pentru a-l vindeca de o boală incurabilă. Abgar îi scrisese lui Iisus, despre ale cărui puteri tămăduitoare aflase, și îl rugase să-l ajute. Iisus îi răspunde: *„Fericit ești Abgare, de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, că cei ce mă vor vedea nu vor crede. Iar cât despre ceea ce-mi scrii ca să vin la tine, trebuie să împlinesc mai întâi toate cele pentru care sunt trimis, iar după ce le voi împlini, să mă înalț către Părintele Cel ce m-a trimis. Iar după ce mă voi înălța la El, îți voi trimite pe unul dintre ucenicii mei, care și de boală te va tămădui și viața cea veșnică îți va dărui și ție și celor ce sunt cu tine.*"[15] Tadeu ajunge la curtea lui Abgar, îl vindecă și pe el și pe fiul său de boli și apoi propovăduiește doctrina pe care regele o acceptă, Osroene devenind la finele secolului al II-lea primul stat care adoptase creștinismul.

Cea mai extinsă activitate de răspândire a noii credințe a avut-o Saul, un evreu din Tars provenit dintr-o familie înstărită care făcea afaceri cu țesături. Adversar al creștinilor — este prezent când are loc lapidarea diaconului Ștefan — Saul este convertit pe drumul Damascului de apariția lui Iisus. *„Dar pe când călătorea el și se apropia de Damasc, o lumină din cer, ca de fulger, l-a învăluit deodată. Și, căzând la pământ, a auzit un glas zicându-i: «Saule, Saule, de ce Mă prigonești?» Iar el a zis:« Cine ești, Doamne?» Și Domnul a zis: «Eu sunt Iisus pe care tu Îl prigonești.»*"[16] În Damasc este botezat de preotul Anania și apoi fuge din oraș de teama persecuției evreiești. Se ascunde trei ani în Arabia și ulterior pornește în cele trei călătorii misionare. *„Iudeu prin naștere și prin educație, cu pregătire teologică de rabin și cu zel de fariseu, elenist prin cultură și prin cunoașterea limbii grecești, cetățean roman cu drepturi legale, Pavel avea însușiri cu care întrecea pe ceilalți misionari și era înarmat în chip desăvârșit pentru apostolatul*

creștin."[17] Cele trei călătorii misionare ale apostolului Pavel (adoptă noul nume în Cipru după ce-l convertește și botează pe guvernatorul roman al insulei, Sergius Paulus) înseamnă începutul răspândirii viziunii creștine în afara spațiului Palestinei și predicarea noii ideologii și altor popoare decât cel evreu.

Conform metodei inițiate de Iisus, apostolii predicau în sinagogă o mixtură între textele Scripturii și fragmente din viața și învățăturile acestuia. Punctele centrale ale predicii erau identificarea lui Iisus cu Mesia, justificarea acesteia prin relatarea textelor din Scripturi, identificarea pasajelor în care profeții vorbeau despre venirea celui așteptat și prezentarea similitudinilor între textele vechi și cele întâmplate lui Iisus. *„Căci v-am dat, întâi de toate, ceea ce și eu am primit, că Iisus a murit pentru păcatele noastre după Scripturi; Și că a fost îngropat și că a înviat a treia zi, după Scripturi; Și că s-a arătat lui Chefa, apoi celor doisprezece; În urmă S-a arătat deodată la peste cinci sute de frați, dintre care cei mai mulți trăiesc până astăzi, iar unii au și adormit; După aceea S-a arătat lui Iacov, apoi tuturor apostolilor; Iar la urma tuturor, ca unui născut înainte de vreme, mi S-a arătat și mie."*[18]

Elementele de ritual proprii (frângerea pâinii, dar și mărturisirea păcatelor, binecuvântarea pruncilor, punerea mâinilor etc.)[19] nu erau practicate în sinagogă, ci în locuințe particulare. De asemenea, în locuințe particulare au loc întâlniri cu comunitatea creștină în care apostolii sau trimișii lor explică Scriptura, descriu momente din viața lui Iisus sau se roagă alături de credincioși. În timp ce în Ierusalim, în perioadele de calm, creștinii convertiți dintre evrei se adunau în templu pentru slujbă și apoi în case particulare pentru celebrarea celorlalte elemente de cult, în afara Ierusalimului, creștinii erau alungați din sinagogă. Ceea îi determină să se constituie în comunități aparte în care celebrează doar cultul propriu[20]. Apostolul Pavel în călătoriile sale a predicat deopotrivă evreilor în sinagogă și ne-evreilor în case sau în aer liber.

Atragerea ne-evreilor începuse deja la Antiohia, în Siria unde, sub coordonarea apostolului Barnaba, este creată o comunitate care își asumă în premieră denumirea de creștini. Succesul de care se bucură tentativele de convertire este diferit de la o localitate la alta. Apostolul Pavel vorbește și oamenilor obișnuiți, dar și liderilor comunității, notabilităților locale, negustorilor, oficialilor romani. Cu toate acestea, cel mai mare succes îl are între cei aparținând

claselor de jos. *„Căci priviți chemarea voastră, fraților, că nu mulți sunt înțelepți după trup, nu mulți sunt puternici, nu mulți sunt de neam bun. Ci Dumnezeu Și-a ales pe cele nebune ale lumii, ca să rușineze pe cei înțelepți; Dumnezeu Și-a ales pe cele slabe ale lumii, ca să le rușineze pe cele tari; Dumnezeu Și-a ales pe cele de neam jos ale lumii, pe cele nebăgate în seamă, pe cele ce nu sunt, ca să nimicească pe cele ce sunt."*[21]

Avansând înspre inima Imperiului Roman, Apostolul Pavel a construit comunități în centre urbane, dispuse strategic. Din acea comunitate recruta misionari pe care îi trimitea să predice în împrejurimi. Bisericile înființate erau apoi organizate cu diaconi, preoți și episcopi și erau puse în situația de a evolua singure și de a-și recruta în continuare membri. Autonomia fiecărei comunități în prima perioadă a creștinismului și crearea obligativității acesteia de a-și spori influența atât în aria proprie cât și în vecinătăți a dus la o dezvoltare semnificativă a acoperirii teritoriale a noii credințe. Aceasta nu însemna neapărat un mare număr de membri, ci o rețea extinsă și activă de puncte de emanație a credinței care nu generau entuziasme în masă, dar asigurau un flux continuu de convertiri individuale[22].

Într-o scrisoare adresată împăratului Traian, în anul 111 d.Hr., Pliniu cel Tânăr, legat al Bitiniei, descria amploarea fenomenului creștin pe care, din ordin imperial, încerca să-l stopeze: *„Căci, iată, o mulțime de oameni de toate vârstele, de toate condițiile, de ambele sexe sunt sau vor fi citați să compară în fața justiției. Nu doar orașele, dar și satele au fost cuprinse de această superstiție care s-a întins pretutindeni."*[23] Iar apologetul creștin Tertulian, o sută de ani mai târziu, scria: *„Nu suntem decât de ieri, și am umplut deja pământul și tot ce vă aparține: orașele, insulele, locurile întărite, municipiile, târgurile, taberele, decuriile, palatul, senatul, forumul; nu v-am lăsat decât templele."*[24]

Succesul creștinismului în spațiul roman a căpătat numeroase explicații pornind de la cele administrativ-organizatorice (eficienta și performanta rețea de comunicații care conexa întreg teritoriul imperial), la cele lingvistice (existența a două limbi oficiale, latina și greaca, care unificau populațiile), de la cele ale organizării supunerii necondiționate față de un Împărat promovat intens de un cult politico-religios de mare anvergură, la cele referitoare la existența unei imagologii integratoare la nivelul întregii societăți și la cele sociale (existența unor largi populații de sclavi și de săraci

în imperiu pentru care contau valorile etice și egalitare, promisiunile vieții eterne într-o lume superioară care va compensa nedreptățile lumii acesteia, dimensiunea socială bazată pe frățietate și solidaritate). *„În timp ce iudaismul era religia unui popor ales, creștinismul va fi o religie voluntar aleasă. Întrucât nu existau bariere de naștere, de castă sau de sânge pentru a te alătura religiei, creștinismul a devenit universal."*[25]

O altă noutate pe care creștinismul a adus-o nu doar în spațiul teologiei, ci și în cel al comunicării a fost misionarismul. Călătoriile apostolilor și ale însoțitorilor acestora, predicile ținute în fața unor mici grupuri de oameni, discuțiile individuale pe care noii convertiți le purtau cu cei aflați în afara religiei, polemicile purtate în spații publice cu cei ce atacau valorile credinței asumate, chiar și presupusele miracole sunt noutăți în metodele de diseminare a informației din acele timpuri (conform Faptelor Apostolilor, în Cipru, apostolul Pavel îl orbește pe vrăjitorul Elimas, la Phillipi dărâmă zidurile închisorii în care fusese dus din ordinul judecătorilor, la Troia îl învie pe tânărul Eutihie care adormise în cadrul ferestrei în timpul discursului lui Pavel și căzuse de la o înălțime de trei etaje).

Cu excepția profeților evrei, și ei chemați spre răspândirea credinței adevărate (*„Domnul însă mi-a zis: «Să nu zici: Sunt încă tânăr; căci la câți te voi trimite, la toți vei merge și tot ce-ți voi porunci eu vei spune»/.../Și Domnul mi-a întins mâna, mi-a atins gura și mi-a zis: «Iată am pus cuvintele Mele în gura ta»"*)[26], dar limitați de etnie, nimeni nu a adus o ideologie atât de aproape de individ. Comunicarea continua și după convertire, fie la nivel local, unde liderii comunității religioase mențin în permanență contactul cu fiecare membru, fie prin vizitele sau epistolele apostolilor și a însoțitorilor acestora.

„Oricare ar fi mărimea și importanța sa umană, niciodată o comunitate creștină nu a putut avea pretenția să existe în izolare. Ea trebuie să aibă constiința că nu se poate constitui decât în legătură cu alte comunități, în comuniune cu ele. Existența acestei legături este evidentă, chiar de la începuturi, date fiind distanțele geografice. Stau mărturie în acest sens călătoriile apostolice și mesajele adresate de la o comunitate la altă în perioada de început." [27]

Fie că trăiau în Imperiul Roman sau în afara sa, cetățenii erau ținta unor campanii imagologice oficiale, care însă foloseau arsenalul acelei epoci și care cultivau, în principiu, legitimitatea prezenței în fruntea ierarhiei a celui aflat acolo. Sofisticate sau rudimentare în funcție de nivelul de cultură al statului în cauză, elementele imagologice respective soseau pe canale standard și își făceau efectul, în primul rând, datorită lipsei altor mesaje care să le contreze sau să le conteste.

Propaganda statală a Antichității a fost efectivă și pentru că a lipsit (cu anumite excepții notabile) o altă sursă de opinii, ideologie și imagine. Când profeții evrei se opuneau prin mesajele lor regilor (fie ei autohtoni sau cuceritori), în rândul populației se dezvoltau curente disjuncte de gândire și de acțiune generate tocmai de existența mai multor centre care își disputau controlul câmpului ideatic al masei.

Creștinismul, în prima sa perioadă, nu și-a propus contestarea niciunei ordini existente la nivel statal. În mai multe rânduri, apostolul Pavel solicită adepților supunerea în fața instituțiilor și a funcțiilor publice. Contactul direct dintre predicator și cetățean a dus la individualizarea mesajului transmis și la apropierea acestuia de viața și de problemele zilei. Am putea vorbi (forțând puțin) chiar de o adaptare la agenda fiecărei comunități sau chiar a fiecărei familii. Comunicarea inevitabil impersonală practicată de ierarhia statală a timpului respectiv se situa, prin însăși natura ei, deasupra indivizilor și chiar a comunităților. Predicatorul aflat în interiorul casei sau chiar în spații deschise, care după ce își termina mesajul răspundea la întrebările celor prezenți și le oferea acestora răspunsuri legate direct de viața, de neliniștile și de viitorul lor este, fără îndoială, un uriaș pas înainte intuit de organizatorii cultului creștin.

Deși au trecut de atunci două milenii, încă nu există niciun diseminator al unei ideologii care să fie atât de apropiat de individ și de viața sa cotidiană ca preotul în relația sa cu enoriașii. Conform Evangheliei după Luca, chiar Iisus îi trimite pe apostoli să-i răspândească învățătura încă înainte de răstignire. *„Și chemând pe cei doisprezece ucenici ai săi, le-a dat putere și stăpânire peste toți demonii și să vindece bolile. Și i-a trimis să propovăduiască împărăția lui Dumnezeu și să vindece pe cei bolnavi.*[28]

În contemporaneitate, mulți specialiști în marketing politic și electoral consideră campaniile *door to door,* mult mai eficiente din

perspectiva impunerii mesajului decât comunicarea intermediată, dar ineficiente din cauza numărului mare de cetățeni și a timpului limitat, mai ales într-o cursă electorală. Atunci, în lipsa unui stat, a unei organizații, a unei ierarhii centralizate, a unor lăcașe de cult, a unor texte scrise, în condițiile existenței uneia sau a mai multor religii acceptate de organizarea politică, prozelitismul individual a fost singura cale posibilă pentru răspândirea creștinismului. În același timp, s-a dovedit a fi și cea mai eficientă cale de urmat, ținând seama de faptul că metoda a fost folosită în continuare și după ce creștinismul a devenit religie oficială, beneficiind de structuri bine puse la punct, de biserici, de o ierarhie proprie, de fonduri și de armate. Dincolo de succesul obținut și de numărul important de noduri de rețea create, prozelitismul implica multe riscuri și solicita o dăruire exemplară din partea predicatorului.

Apostolul Pavel scrie în a doua *Epistolă către Corintieni*: *„De trei ori am fost bătut cu vergi; o dată am fost bătut cu pietre; de trei ori s-a sfărâmat corabia cu mine; o noapte și o zi am petrecut în largul mării. În călătorii adeseori, în primejdii de râuri, în primejdii de la tâlhari, în primejdii de la neamul meu, în primejdii de la păgâni; în primejdii în cetăți, în primejdii în pustie, în primejdii pe mare, în primejdii între frații cei mincinoși; în osteneală și în trudă, în privegheri adeseori, în foame și în sete, în posturi de multe ori, în frig și în lipsă de haine."*[29]

Încă de la începuturile creștinismului a existat o oarecare instruire a misionarilor [30], acestora cerându-li-se să adopte nu doar în vorbă, ci și în atitudine principiile pe care le propovăduiau. Modelul moral creștin era construit polemic atât cu modelul iudaic, dar mai ales cu cel al Romei imperiale și se constituia în categorie distinctivă a celor aparținenți la el. *„Pe scurt, noi nu identificăm oamenii noștri după vreun semn de pe trup, ci destul de ușor, după semnul nevinovăției și smereniei."*[31] În *Învățăturile celor doisprezece apostoli*, text anonim apărut în Siria la finele secolului al II-lea d.Hr., este precizat modul în care trebuie să vorbească un creștin: *„Să nu juri strâmb, să nu dai mărturie mincinoasă, să nu vorbești de rău, să nu ții minte răul. Să nu fii cu două gânduri, nici cu două feluri de vorbă. Să nu fie cuvântul mincinos, nici în deșert, ci plin de faptă."*[32] Așa cum spartanii erau identificați în lumea greacă prin atitudinea lor fundamental diferită de a celorlalți greci, prin regulile pe care le urmau toți și prin

asumarea deplină a acestora, creștinii și-au construit identitatea publică în jurul acestui cod moral și, mai târziu, în timpul persecuțiilor, prin liniștea cu care primeau moartea.

Textele religioase ale primului secol de după Iisus abundă în construirea antinomiei dintre cele două lumi care, deși coexistă, au foarte puțin în comun una cu cealaltă: lumea curată a creștinilor și lumea prăbușită a celorlalți.

„Creștinii se căsătoresc ca toți oamenii și nasc copii, dar nu aruncă pe cei născuți. Întind masa comună, dar nu și patul. Sunt în trup, dar nu trăiesc după trup. Locuiesc pe pământ, dar sunt cetățeni ai cerului. Se supun legilor rânduite de stat, dar prin felul lor de viață biruiesc legile. Iubesc pe toți, dar de toți sunt prigoniți. Nu-i cunoaște nimeni, dar sunt osândiți; sunt omorâți, dar dobândesc viața. Sunt săraci, dar îmbogățesc pe mulți, sunt lipsiți de toate, dar în toate au de prisos. Sunt înjosiți, dar sunt slăviți cu aceste înjosiri; sunt huliți, dar sunt îndreptățiți. Sunt ocărâți, dar binecuvântează; sunt insultați, dar cinstesc. Fac bine, dar sunt pedepsiți ca răi; sunt pedepsiți, dar se bucură, ca și cum li s-ar da viață."[33]

Dezvoltarea minorității continuă în interiorul unei majorități care, de la un moment dat, reacționează. Creștinii sunt acuzați fie în texte de contrapropagandă, fie pe străzile marilor metropole și în mod special ale Romei, de practici abominabile. Interpretarea *ad literam* a spuselor lui Iisus din timpul Cinei cea de taină: *„Luați, mâncați, acesta este Trupul Meu"*[34] a condus la lansarea ipotezei canibalismului, agapele frățești au fost considerate locuri în care se practicau orgii homosexuale, aplecarea creștinului în fața preotului în momentul spovedirii a căpătat tot conotație sexuală[35].

Prozelitismul însă continuă peste aceste obstacole, valența socială a creștinismului fiind în continuare extrem de atractivă pentru cei din clasele inferioare. Întâi apar predicatorii care înființează în orașe puncte ale credinței. Aceste insule sunt organizate funcțional și, la rândul lor, încep să creeze alte puncte unite între ele de vizite sau de comunicări ale apostolilor cât sunt în viață, sau ale unei ierarhii transcomunitare după ce aceștia mor. Doctrina apare întâi sub forma reinterpretării textelor iudaice și a adaptării acestora la experiența lui Iisus. Apoi sunt scrise textele proprii ale doctrinei și prin acestea este dezvoltat un mod de viață

diferit de al oricărei alte religii, care apoi este teoretizat în profunzime. Oamenii care se sacrifică pentru credință sau care contribuie prin munca lor la dezvoltarea acesteia devin simboluri pentru ceilalți, biografiile lor sunt repovestite, faptele lor sunt rememorate și imaginea lor este păstrată fie în cărți, fie pe pereții lăcașelor de cult.

Deși termenul ar putea părea deplasat, *„starsistemul"* creștinismului primelor secole atacă și demolează, în cele din urmă, imagologia imperială romană, centrată în jurul unui singure figuri, girată de chipuri abstracte de zei și împodobită artificial cu ornamente comunicaționale. Viața care răzbate din poveștile „eroilor" creștinismului, miza acestora și conținutul doctrinei în numele cărei acționau devin net superioare împietritei splendori imperiale, mai ales când aceasta este și contrafăcută. La fel și *„unitatea și disciplina republicii creștine care, treptat, a format un stat independent și mereu în creștere chiar în inima Imperiului Roman"*[36] este superioară lentei, dar definitivei dezagregări a Imperiului.

Persecuțiile declanșate împotriva creștinilor în epoca lui Nero și apoi continuate în alternanță cu perioade de liniște până la Constantin sunt uimitoare privind din perspectiva marii toleranțe religioase de care a dat mereu dovadă Roma. În același timp, acestea au dus la o mărire a disciplinei, organizării și motivării nucleelor și a rețelei creștine și a vizibilizării superioare a doctrinei (singura cu care se lupta statul roman). Tacitus descrie în *Anale* prima mare represiune, precum și percepțiile care existau la acel moment în înalta societate romană despre creștinism (și în anul 64 d.Hr. când a avut loc incendierea Romei, dar și în jurul anului 115 d.Hr. când a fost scrisă lucrarea):

„Cu toate acestea, nici faptele oamenilor, nici actele de dărnicie ale împăratului, ori năzuința de a-i împăca pe zei nu făceau să se spulbere faima cea rea a lui Nero și nu alungau bănuiala că arderea Romei a fost poruncită de el. De aceea, pentru a înăbuși zvonurile, Nero a căutat niște vinovați anume cărora le-a dat cele mai crunte osânde; pe aceștia norodul îi numea creștini; datorită nelegiuirii lor ei erau urâți de toată lumea. Christos, căpetenia de la care își luaseră numele, fusese osândit pe vremea împăratului Tiberiu de către procuratorul Pontius Pilatus. Credința lui dăunătoare, înăbușită pentru un moment, începu din nou să se răspândească nu numai în Iudeea, locul de obârșie al acestui rău, ci chiar

și în Roma, unde se varsă de pretutindeni toate grozăviile și unde tot ce e condamnabil capătă faima. De aceea, la început au fost înșfăcați creștinii care-și mărturiseau credința, apoi, în urma denunțurilor, o uriașă mulțime din rândurile lor au fost dovediți nu atât a fi vinovați de arderea Romei, cât a fi niște ființe care urau întregul neam omenesc. Și, în vreme ce mergeau la moarte, creștinii mai erau și batjocoriți în fel și chip: de pildă erau îmbrăcați în piei de fiare și apoi dați câinilor ca să-i răpună sfâșiindu-i, erau răstigniți pe cruce sau hărăziți arderii pe rug/.../Nero își oferise parcurile sale pentru aceste spectacole. El organiza chiar jocuri de circ, la care lua parte îmbrăcat ca vizitiu, stând de-a valma cu plebea sau într-un faeton. Din această pricină, deși creștinii fuseseră osândiți ca oameni vinovați, care meritaseră cele mai aspre pedepse, totuși lumea începu să-i compătimească pe cei osândiți, ca și cum aceste pedepse nu ar fi fost date în interesul obștesc, ci datorită cruzimii unei singure ființe: Nero." [37]

Confruntarea dintre creștinism și imperiu era de-abia la început. Ideologia imperială și cea a mântuirii păreau a fi disproporționate, iar cea din urmă părea a nu avea mari șanse de a se impune unei populații atrase semnificativ mai mult de gloria romană și cumpărată încă ușor cu pâine și circ. În fața agresiunii statului, biserica a ripostat prin textele apologeților care au încercat fie să explice fundamentul filosofic al doctrinei și să găsească o cale de reconciliere între religiile admise și creștinism *(„cel mai însemnat dintre ei, Iustin, se străduie să arate că creștinismul nu disprețuiește cultura păgână; el laudă filozofia greacă dar amintește că ea se inspira din revelația biblică")* [38], fie au ironizat atacurile venite dinspre „păgâni".

„Dacă Tibrul inundă câmpiile, dacă, din contră, Nilul nu se revarsă peste ogoare, dacă cerul nu plouă, dacă se cutremură pământul, dacă e foamete, dacă se ivește vreo molimă, voi strigați îndată: «Creștinii la leu! Ce? Vreți să dați o asemenea multitudine de oameni unui singur animal? Vă rog, spuneți-mi câte calamități au lovit lumea și diferite orașe înainte de domnia lui Tiberius, deci de venirea lui Christos? Am citit de insulele Hiera, Anaphe, Delos, Rodos, Cos înghițite cu mii de oameni. Platon ne informează despre un continent mai mare decât Africa sau Asia acoperit de Oceanul Atlantic/.../Aceste fenomene cu siguranță nu au putut avea loc fără

ca locuitorii să sufere. Nu întreb unde erau atunci creștinii, acești disprețuitori ai zeilor voștri, întreb unde erau zeii voștri în acele zile în care potopul își împingea apele distrugătoare peste întreaga lume?»"[39]

Persecuțiile cresc în amploare și devin mult mai organizate. Față de excesele neroniene — în timpul cărora se pare că și-au pierdut viața și apostolii Petru și Pavel — sau de evoluțiile sinusoidale din timpul lui Domițian, Nerva, Traian (rescriptul emis de acesta, aspru împotriva creștinilor, interzice pe de altă parte denunțurile anonime), Hadrian, Antoninus Pius sau Marc Aurelius, odată cu dinastia Severilor, statul trece la o luptă activă împotriva fenomenului creștin. De la pedepsirea individuală și, în general, bazată pe denunț a persoanelor, se ajunge la tentativa de reprimare a întregii mișcări, mai cu seamă în componentele ei organizatorice. Septimius Severus interzice prozelitismul creștin, fiind primul care încearcă să blocheze dezvoltarea bisericii prin limitarea răspândirii teritoriale a acesteia. Dacă Severus Alexander îndulcește relația cu creștinii, oferindu-le acestora un teren pentru a-și construi un lăcaș de cult și adoptând o viziune sincretică asupra religiei, adversarul lui, Maximin Tracul, adoptă un decret prin care poruncește uciderea tuturor conducătorilor Bisericii, vinovați de răspândirea învățăturii Evangheliei[40].

Decius inițiază o campanie de forțare a creștinilor la apostazie și de obligare a tuturor cetățenilor imperiului la practicarea cultului imperial și a cultelor religioase permise. Se fac liste cu nume de creștini care sunt chemați în fața unei comisii unde trebuie să facă acte de adeziune la altă religie prin participarea la ceremonii de sacrificiu, libații, ospețe sacre[41]. Dacă acest pas era făcut, individul primea un certificat, *libellus*, pe care era scris: *„Întotdeauna am avut obiceiul să aduc sacrificii și libații zeilor, și acum în prezența voastră am turnat, conform poruncii, libații și am sacrificat și gustat jertfele împreună cu fiul meu Aurelius Dioscorus și cu fiica mea Aurelia Lais. De aceea, vă cer să certificați afirmația mea.*"[42] Cei care se opuneau erau închiși, torturați și uciși. Cei care fugeau erau urmăriți, averea le era confiscată și dacă erau prinși erau executați.

Efectele acestui atac chiar la baza organizării creștine sunt importante. Mulți dintre ierarhi sunt închiși sau uciși (în urma torturilor din închisoare moare, la scurt timp după eliberare, unul

dintre cei mai importanți teologi ai creștinătății timpurii, produs al școlii din Alexandria, Origene) și numeroși credincioși aleg apostazia. Decius moare în Dobrogea, într-o bătălie dusă împotriva goților și ritmul de aplicare a decretului său scade, permițând bisericii să se organizeze după șoc. Valerian adaugă elemente noi la decretul lui Decius, interzice adunările creștine sub amenințarea pedepsei cu moartea și încearcă să-i demobilizeze pe creștinii bogați care sponsorizează biserica. Valerian este luat prizonier de parți, este jupuit de viu și pielea umplută cu paie a fost expusă, în bătaie de joc, într-un templu[43].

Următorul adversar al creștinilor, Aurelian, încearcă o variantă mai subtilă de contracarare, impunând imperiului o religie oficială, monoteistă dedicată zeului soare, *Sol Invictus*. Impus prima dată de împăratul de origine siriană Elagabalus la începutul secolului al III-lea d.Hr., cultul său devine major sub Aurelian, care-l transformă în unicul protector al măreției și puterii imperiale. Susținut de o puternică propagandă, asociată cu cea dedicată împăratului, cultul lui *Sol Invictus* se afirmă ca o alternativă solidă atât la creștinism, cât și la celelalte religii păgâne existente. Chiar și împăratul Constantin, autorul *Edictului de la Milano*, va fi un practicant al acestui cult, monedele din prima sa perioadă imperială fiind dedicate zeului soare. Simultan cu impunerea lui *Sol Invictus* ca zeu principal în Imperiul Roman, Aurelian reia persecuțiile împotriva creștinilor, dar — la fel ca predecesorii săi — este asasinat. Autorii creștini speculează morțile violente ale adversarilor bisericii și identifică în ele semne ale divinității (Tertulian scrie: *„Dumnezeu a spulberat de pe pământ aceste nume trufașe."*)[44] În jurul anului 300 d.Hr. se declanșează ultima mare persecuție anticreștină:

„Era anul al nouăsprezecelea de domnie a împăratului Dioclețian în luna Dystros, care la romani se numește martie, în preajma praznicului patimilor Mântuitorului, când s-au publicat pretutindeni niște decrete împărătești, care porunceau ca toate bisericile să fie dărâmate până în temelii, Scripturile să fie aruncate în foc, iar cei ce dețin o slujbă publică să fie destituiți din ea și cei aflați în servicii particulare să fie lipsiți de libertate dacă ar rămâne credincioși credinței creștine. Acesta a fost primul edict dat împotriva noastră. În scurtă vreme au mai apărut și alte hotărâri, prin care se poruncea ca toți capii Bisericii de pretutindeni

să fie puși în lanțuri și apoi siliți în toate chipurile să aducă jertfe zeilor."[45]

Textul edictului a fost afișat, ca de obicei, în forum, în majoritatea orașelor din imperiu. Conform lui Lactanțiu, un cetățean — probabil un creștin — indignat de conținutul actului oficial l-a rupt de pe zid și l-a distrus strigând: *„acesta este triumful goților și sarmaților"*. Omul în cauză a fost arestat imediat, judecat, torturat și ars de viu[46]. Colecția violențelor îndreptate împotriva creștinilor în cele trei secole de confruntare a lor cu statul roman este teribilă, Eusebiu din Caesareea descriind în *De laudibus Constantini* felul în care au fost trimiși aceștia la moarte: *„Prin foc și sabie și prin tortura crucificării, prin aruncare la animale sălbatice și înecare în adâncurile mării; prin tăierea sau zdrobirea membrelor, scoaterea ochilor, mutilarea întregului corp; și în final, prin foamete, prin lucrul în mină, prin captivitate."*[47]

Textele autorilor creștini din perioada respectivă surprind în detaliu supliciile la care sunt supuși martirii, dar și liniștea cu care aceștia își primesc pedeapsa. Regele indian Așoka își remodelase viziunea asupra lumii, după ce văzuse un călugăr budist cufundat într-un cazan cu ulei încins care nu părea că suferă deloc. Acceptarea senină a unor torturi violente și a iminentei morții de către creștini a fost pusă pe seama bucuriei apropiatei întâlniri cu Iisus și a vieții veșnice într-o lume semnificativ mai bună decât cea pe care o părăseau. Tertulian compară în *Apologia* jertfele creștinilor din timpul persecuțiilor cu faptele glorioase ale eroilor Antichității: Mucius Scaevola, Empedocle, Regulus și scrie în continuare:

„Este adevărat că este dorința noastră să suferim, dar este făcută în spiritul soldatului care se pregătește de război. Nimeni nu suferă de bunăvoie, de vreme ce suferința implică pericol și frică/.../ Bătălia noastră este să fim chemați în fața tribunalelor voastre și acolo, sub presiunea execuției, să ne luptăm pentru adevăr/.../De aceea, continuați-vă zelul, buni judecători, veți fi tot mai sus între semenii voștri dacă veți sacrifica creștini; ucideți-ne, torturați-ne, condamnați-ne, sfărâmați-ne de pământ; injustiția voastră este dovada inocenței noastre/.../Cu cât suntem secerați de voi mai des, cu atât vom crește în număr: sângele de creștin este ca o sămânță. Mulți dintre marii voștri scriitori îndeamnă spre supor-

tarea curajoasă a durerii și a morții/.../; și totuși, cuvintele lor nu găsesc atâția discipoli câți au creștinii, care sunt profesori nu prin ceea ce spun, ci prîn ceea ce înfăptuiesc/.../Cine, după o gândire atentă, nu îmbrățișează doctrina noastră? și după ce a făcut-o, cine nu dorește să sufere pentru a deveni părtaș la deplina grație divină, cine nu și-ar vărsa sângele pentru a obține din partea lui Dumnezeu iertarea completă? De aceea noi vă mulțumim pentru sentințele voastre. Divinul și umanul sunt opuse pe veci unul altuia; când noi suntem condamnați de voi, suntem achitați de cel de sus."[48]

Iar Iustin Martirul — executat în timpul lui Marcus Aurelius — scria în *Dialogul cu Trifon*:

„Acum este evident că nimeni nu ne poate înspăimânta sau supune pe noi cei care credem în Iisus. Deși suntem decapitați și crucificați, deși suntem aruncați animalelor sălbatice, suntem puși în lanțuri sau arși, este evident că noi nu ne vom pierde sau retracta credința; cu cât suntem mai mult persecutați, cu atât mai mulți vor îmbrățișa credința și se vor închina lui Dumnezeu prin numele lui Iisus."[49]

Numărul mare de oameni afectat de fenomenul persecuțiilor (Ludwig Hertling vorbește de milioane de prigoniți dintre care peste o sută de mii de morți în tot intervalul de trei secole)[50] a generat o nouă construcție imagologică în interiorul Bisericii: omul sfânt.

Deși cultul propriu-zis al martirilor este mai recent, exemplul lor imediat — inevitabil cunoscut în comunitățile din care proveneau — a influențat viața religioasă a creștinilor, dar s-a constituit și ca bază pentru următorul nivel al prozelitismului între cei încă neconvertiți. În *Decretum Gelasianum*, alături de indicațiile referitoare la lucrările care vor fi folosite în biserică și la cele care nu trebuiesc folosite, apare îndemnul utilizării, în vederea formării unor convingeri, a exemplelor provenite din suferințele persecuțiilor: *„Trebuie să prezentăm spre lectura publică atât faptele sfinților în care se vede că au triumfat în ciuda nenumăratelor forme de tortură pe care le-au îndurat, cât și minunata lor mărturisire a credinței. Cine se va îndoi că ei au suferit mai mult decât poate îndura o ființă omenească și că au suportat toate acestea, nu*

prin propriile puteri, ci prin grația și cu ajutorul lui Dumnezeu."[51] După Iisus — și el contrapus unei puteri lumești — persecuțiile au dat naștere — începând cu apostolii și terminând cu martirii din timpul lui Dioclețian — unui nou model de urmat, un model uman, ușor de identificat, de acceptat și de repovestit.

În timp ce dogma creștină se dezvolta între intelectuali, masa trăiește din istorie care este compusă din miracole, revelații, sacrificii, pilde epice și izbânda finală a cuiva sau a ceva. Crucea apărută pe cerul de deasupra bătăliei de la podul Milvius din 28 octombrie 312 d.Hr. face parte din această componentă a istoriei destinată masei. *„Constantin a fost îndrumat în vis să inscripționeze semnul divin pe scuturile soldaților săi și așa să intre în luptă. El a făcut așa cum i s-a spus și a marcat litera X pe scuturi, cu o linie perpendiculară în mijloc, obținând cifrul lui Hristos.*"[52]

Eusebiu din Caesareea scrie în biografia dedicată împăratului roman că acesta a văzut pe cer o cruce de lumină însoțită de inscripția *„sub acest semn vei învinge"* și că în noaptea ce a urmat i-a apărut în vis chiar Iisus care i-a cerut să-și pună semnul crucii pe steaguri și pe scuturi în vederea bătăliei ce avea să urmeze. Deși Maxențiu avea semnificativ mai mulți soldați, Constantin câștigă bătălia și intră victorios în Roma. La mai puțin de jumătate de an, în martie 313 d.Hr. are loc la Milano o întâlnire între Constantin, împărat-august al imperiului apusean, și Licinius, împărat-august al imperiului răsăritean, în care este hotărâtă abolirea măsurilor represive anticreștine. Produsul astfel născut poartă numele de *Edictul de la Milano*. *„Se pare că de fapt nu a existat niciodată un asemenea edict, ci o înțelegere a celor doi augusți, tradusă printr-o circulară, pusă în operă de un rescript al lui Licinius, publicat la Nicomedia în 13 iunie 313 d.Hr. și cunoscut datorită mărturiei lui Lactanțiu."* [53]

Edictul stipula libera alegere a religiei, menționându-se că și creștinii se bucurau de acest drept: *„am hotărât să asigurăm respectul și cinstea cuvenite divinității și să acordăm creștinilor și tuturor celorlalți libera alegere la cinstirea religiei pe care o vor, cu gândul că orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta să ne poată fi de folos și nouă și celor ce trăiesc sub ascultarea noastră."* [54] La momentul acestei încetări a ostilităților între biserică și imperiu, creștinii erau estimați cam la zece la sută din totalul populației și campaniile de prozelitism continuau atât între granițele imperiale, cât și în afara lor.

Spre deosebire de secolul I d.Hr., când apostolii fuseseră trimiși de Iisus, în epoca următoare, misionarii erau trimiși în comunități de ierarhia bisericească. În *Doctrina celor doisprezece apostoli* este evidențiat modul în care imaginea creștinismului trebuie apărată de predicatorii mincinoși, de cei care fac *„negustătorie cu Hristos"*, de cei care acționează netrimiși de biserică și care obțin foloase materiale (bani, mâncare, loc de stat) pretinzând că sunt misionari[55]. Un adversar al creștinismului, Lucian din Samosata, povestește în *Moartea lui Peregrinus* despre ușurința cu care creștinii sunt păcăliți de falși propovăduitori: *„Acești nefericiți sunt în primul rând încredințați că sunt nemuritori și că vor trăi veșnic. Nu se tem așadar de moarte, pe care mulți o înfruntă bucuros. Primul lor legiuitor i-a convins că sunt cu toții frați. Lepădându-se de zeii greci, îl adoră pe sofistul lor răstignit și-și orânduiesc viața după învățăturile lui /... / Dacă s-ar ivi printre ei un impostor abil, știind să profite de situație, s-ar putea repede îmbogăți, impunându-se peste acest popor simplu."* De altfel, Peregrinus, care este un asemenea șarlatan, câștigă încrederea comunităților creștine din Asia. *„Într-adevăr, au venit oameni din multe orașe din Asia, trimiși de creștini pe propria lor cheltuială, să-l susțină, să-l apere și să-l încurajeze pe erou."*[56]

La începutul secolului al IV-lea d.Hr. creștinismul era răspândit în întregul bazin al Mediteranei, în Balcani, în Dobrogea și sud-estul Carpaților, în Anglia, în Galia; existau state creștine la Edessa și în Armenia și comunități în Mesopotamia, Elam, Etiopia, Arabia. Spre deosebire de primii săi ani, când era acceptat mai cu seamă în categoriile sărace, creștinismul a urcat pe scara socială răspândindu-se în toate mediile Imperiului Roman. În secolele următoare, misionarii creștini vor ținti în procesul de evanghelizare deopotrivă oamenii simpli, dar și liderii comunităților, pentru a obține convertiri în masă și sprijin oficial pentru a-și instala lăcașe de cult și pentru a bloca accesul altor religii. În zonele rurale, încă dominate de cultele politeiste, misionarii creștini distrugeau statuile și templele diverselor zeități și ridicau pe locul lor o capelă în care începeau să slujească[57]. Când Benedict din Nursia ajunge la Montecassino găsește un templu al lui Apollo pe care-l ocupă, distruge statuile idolului și construiește un paraclis dedicat Sfântului Martin, iar pe locul în care se afla altarul lui Apollo construiește un paraclis dedicat lui Ioan Botezătorul[58]. În foarte multe zone rurale din Imperiu, oamenii celebrau diverse culte ale naturii

și de aceea, în numeroase cazuri, misionarii au tăiat copaci considerați a fi sacri, au ars păduri și poieni și au chemat locuitorii acelor zone spre biserică și spre pildele acesteia. De-abia dezvoltarea vieții monahale (benedictinii, cistercienii) va duce la o colonizare materială și spirituală a mediului rural[59].

Din momentul scoaterii sale din ilegalitate, biserica creștină a făcut pași repezi spre acapararea spațiului ideologic din imperiu, determinându-i pe diverșii împărați de la Roma sau de la Constantinopole să ia măsuri ferme împotriva altor credințe. Eusebiu din Caesareea, în discursul *De laudibus Constantini,* îl omagiază pe împărat pentru curajul de a se opune păgânismului, oferindu-i și o justificare teologică:

„Nici un gând al lui Dumnezeu nu putea intra în mințile lor, nicio așteptare a judecății divine, nicio amintire sau reflexie a existenței lor spirituale; recunoscând un superior inspăimântător, Moarte,a și fiind convinși că disoluția corpurilor lor de către această putere este anihilarea finală, ei au considerat Moartea un zeu puternic și bogat și i-au dat numele de Pluto. Și așa Moartea a ajuns pentru ei un zeu ;nu doar atât, dar și orice altceva ei considerau a fi de valoare în comparație cu Moartea, orice contribuia la luxul vieții. Astfel, plăcerile animalice au devenit pentru ei un zeu; hrana și producția ei, un zeu; fructele din copaci, un zeu; bețiile, un zeu; dorințele carnale, un zeu; De aici, misterele lui Ceres și ale Prosepinei/.../de aici, orgiile lui Bacchus/.../de aici, ritualurile adulterine ale lui Cupidon și Venus; de aici, Jupiter însuși înnebunit de pasiunea sa pentru femei; de aici, legendele licențioase ale zeităților abandonate efeminării și plăcerilor."[60]

Are loc interludiul de numai doi ani al împăratului Iulian Apostatul care anulează favorurile acordate bisericii creștine de predecesorii săi interzice creștinilor dreptul de a preda în școli, și încearcă să revigoreze cultele tradiționale pe care are intenția să le reconstruiască după metoda creștină. Moare în războiul cu sasanizii (se spune că în momentul în care a fost lovit de săgeata din cauza căreia a murit ar fi exclamat *„ai învins, galileene"*) și creștinismul își continuă expansiunea. În februarie 391 d.Hr., Teodosie I-ul proclamă creștinismul religie unică în Imperiul Roman și interzice cultele păgâne..Teodosie al II-lea promulgă în 438 d.Hr. *Codex Theodosianus.* A șaisprezecea carte a codului

conține peste 150 de hotărâri dedicate conservării ortodoxiei și disciplinei ecleziastice, dar și pedepsirii ereticilor și scoaterii în afara legii a cultelor păgâne[61]

„Voim ca toate popoarele aflate sub blânda autoritate a Clemenței Noastre să trăiască în credința pe care sfântul Apostol Petru le-a transmis-o romanilor și care este propovăduită până în ziua de azi întocmai cum a propovăduit-o el și pe care o urmează, după cum știe fiecare, Pontiful Damasus și episcopul Petru din Alexandria/.../Hotărâm că doar aceia care se supun acestei legi vor avea drept să se numească creștini catolici, iar ceilalți toți sunt nebuni nesăbuiți asupra cărora va apăsa povara rușinii ereziei. Aceștia din urmă să se aștepte mai întâi la răzbunarea divină, iar apoi și la pedeapsa noastră, după hotărârea pe care ne-o va fi inspirat-o Cel de Sus."[62]

În articolul 12 din aceeași carte a șaisprezecea există o lege din anul 392 care identifica religia doar cu creștinismul: *„Dacă cineva varsă tămâie pentru a se închina statuilor făcute de mâini omenești/.../, așază cununi de panglici pe copaci, ridică altare din bulgări de pământ/.../, aceasta este o atingere deplină adusă religiei. Vinovat de-a fi nesocotit religia, acela va fi pedepsit cu confiscarea locuinței sau a proprietății în care se va fi arătat robul acestei superstiții păgâne."*[63]. Apar și primele represiuni creștine împotriva celor din afara credinței; Priscillian, fost episcop de Avila, este condamnat la moarte în anul 385 d.Hr. de împăratul Maximus și executat la Trier, acuzat fiind de erezie maniheistă. În 390 d.Hr., scriitorul păgân Libanius i se plânge împăratului Teodosie de atacurile continue ale călugărilor creștini împotriva templelor dedicate diverșilor zei: *„Maiestatea Voastră nu a ordonat ca templele să fie închise, dar oamenii în negru —care mănâncă precum elefanții și își țin servitorii preocupați să le aducă băuturi — atacă templele cu pietre, pari și drugi de metal sau chiar și cu mâinile goale. Acoperișurile sunt dărâmate și zidurile surpate până la pământ, statuile sunt răsturnate și altarele demolate. Preoții templelor trebuie să sufere în tăcere sau să moară. Aceste violențe se petrec în toate orașele; în provincie situația este și mai gravă."*[64] Matematiciana și filozoafa neoplatoniciană Hypathia, unul dintre liderii comunității intelectuale din Alexandria, intră în conflict cu episcopul creștin Chiril, împotriva căruia îl instigă și pe Orestes,

guvernatorul imperial al provinciei. În replică, în anul 415, mai mulți călugări aparținând sectei nitriene conduse de un eremit numit Petru Cititorul, o atacă pe stradă, o duc în biserica Cesareum și acolo o ucid lovind-o cu țiglele sparte de la acoperiș.

Încă din anii persecuțiilor, creștinismul a fost confruntat cu un război pe două fronturi. În primul rând, agresiunea statului care fie ataca adepții și liderii bisericii închizându-i, torturându-i sau chiar ucigându-i, fie ataca doctrina încercând să lanseze și să promoveze contraoferte religioase care să ducă la apostazie. În al doilea rând, în interiorul dogmei creștine s-au născut curente sectare care, imediat după apariție, au aplicat aceeași tehnică de expansiune pe care a aplicat-o și creștinismul apostolic, unele ajungând la un moment dat să controleze teritorii întregi și să convertească numeroase comunități creștine.

Liderii mișcărilor considerate eretice au scris texte, au combătut ideologia adversă, au înființat lăcașe de cult și au trimis misionari, fenomen care a dat naștere unei alte premiere comunicaționale: contrapropaganda. Predicatorii primelor secole aveau de luptat cu ostilitatea autorităților, cu ostilitatea clerului religiei dominante, cu neîncrederea oamenilor și cu celelalte primejdii de care vorbea apostolul Pavel în a doua *Epistolă către Corintieni*. Niciunul dintre acești adversari nu folosea o metodă similară de diseminare. Curentele contestatare ale liniei oficiale o vor face și o vor face mereu, până la Reforma lui Luther și chiar și după aceea.

Confruntarea se va duce atât la nivelul ideilor și polemicilor, prin cărți sau prin întâlniri în diverse foruri, cât și la nivelul omului simplu care va începe să primească din partea diverșilor predicatori variante diverse ale adevărului. Și, vorbind în termeni actuali, va fi pus să aleagă. Desigur, acest concept al alegerii trebuie nuanțat, dar avem de-a face cu o primă confruntare între ideologii și între propagande, confruntare purtată și pe terenul omului simplu, care la un moment dat — fie presat de comunitatea sa, fie de liderul acesteia, fie chiar impresionat de un predicator sau de mesajul propriu-zis — optează între mai multe variante.

Schisma donatistă rezistă în Africa de Nord, cu toată opoziția bisericii, până la cucerirea islamică. Arianismul, relativ dispărut din Imperiu la finele secolului al IV-lea, este readus de goții convertiți de episcopul arian Wulfila, care inventează un alfabet got, o combinație între cel grec și cel latin, permițând în premieră în lumea germanică propagarea ideilor în scris, prima carte fiind

Biblia tradusă din greacă în gotă. Vandalii care ajung în Africa de Nord sunt arieni, la fel și vizigoții din Spania, burgunzii și longobarzii. Liderii politici ai acestor popoare, sprijinindu-se pe episcopi și pe misionari, încearcă să convertească și populațiile păgâne și pe cele catolice. Sunt construite biserici ariene, sunt scrise cărți ariene, sunt exercitate presiuni asupra liderilor comunităților neariene pentru convertire. O mărturie a acestei campanii de prozelitism este dată de Cesarie din Arles: *„Oamenii celeilalte religii (ariene — n.a.) au obiceiul să-i provoace pe unii catolici nepreveniți, punându-le întrebări subtile și complicate. Discutând cu ei despre misterul Trinității, întrebările lor sunt așa de specioase încât, atunci când interlocutorii nu pot să le răspundă așa cum trebuie din pricina simplității spiritului lor sau a ignoranței, ei par să iasă învingători din discuție."*[65] Învins la conciliul de la Efes și alungat din Antiohia, nestorianismul învie în Persia și apoi se regăsește secole mai târziu în interiorul imperiului teritorial al mongolilor, iar monofizismul se răspândește în Egipt și apoi în Etiopia.

Ca orice ideologie integratoare, creștinismul reacționează violent la erezie și o combate cu toate mijloacele pe care le are, folosind, după anul 313 d.Hr., inclusiv statul și organismele sale. *„Începând cu 407 d.Hr., a ofensa Biserica înseamnă a aduce ofensă statului, iar din 409 e interzisă orice dispută în materie de religie. La sfârșitul secolului al IV-lea, Ioan Hrisostom recomandă «să fie închisă gura ereticilor» și să li se interzică dreptul de a se aduna și de a predica/.../Deja Tertulian aprecia că «se cuvine ca ereticii să fie readuși la credință cu forța și nu prin blândețe» considerând că «scopul scuză grozăvia actului.»"*[66] Există deci o singură religie, o singură cale, un singur adevăr și o singură ierarhie. Iar Biserica, deși supusă trei secole intoleranței, din momentul depășirii statului de *religio ilicita*, își proiectează instantaneu toți oponenții în afara legii — atât a celei pământești, cât și a celei divine. *„Religia nu trebuie să o căutăm nici în confuzele idei ale păgânilor, nici în pretenția ereticilor de a înnoi, nici în boala schismaticilor, nici în orbirea iudeilor, ci numai la cei ce-și zic creștini catolici sau ortodocși, adică la cei ce păzesc credința curată și urmează calea cea dreaptă."*[67]

În fața confuziei, a falsei înnoiri, a bolii și a orbirii, orice măsuri de contracarare sunt legitime pe cât de ilegitime erau aceleași măsuri luate împotriva Bisericii lui Hristos. Scrie tot Augustin:

„Există o prigoană nedreaptă, cea săvârșită de necredincioși împotriva Bisericii lui Christos; și există o prigoană dreaptă, cea săvârșită de Bisericile lui Christos împotriva necredincioșilor/.../ Biserica prigonește din iubire, iar necredincioșii din cruzime/.../ Dacă, în virtutea puterii dăruite de Dumnezeu, la timpul potrivit, prin regi evlavioși și credincioși, Biserica îi silește să se adune la sânul ei pe aceia pe care-i află rătăcind pe drumuri și prin mărăcini, printre schisme și erezii, aceștia să nu se plângă că sunt siliți, ci mai degrabă să ia seama la locul către care sunt împinși să intre." [68]

Și regii evlavioși se implică... Constantin cel Mare convoacă și participă la Conciliul de la Niceea în care este condamnată învățătura lui Arie și acesta este exilat în Iliricum. Mai sunt condamnate schismele lui Novat și Meletin, precum și erezia lui Pavel din Samosata. În scrisoarea Conciliului care condamnă arianismul este menționată prezența lui Constantin *„suveranul mult iubit de Dumnezeu"*, pentru ca în finalul adunării acesta să solicite ierarhilor bisericești prezenți (printre care și episcopul Tomisului) conservarea credinței, menționând că el consideră a fi rolul său de împărat-creștin *(„episcop al treburilor exterioare bisericii")* [69] să aducă unitate și concordie într-o biserică dezbinată. De asemenea, tot în vederea păstrării unității bisericii, Constantin îl susține pe episcopul Cartaginei, Cecilian, împotriva contestatarilor săi donatiști și apoi declanșează între 317 și 321 d.Hr. un val de persecuții împotriva ereticilor. Teodosie I patronează Conciliul de la Constantinopole din mai-iunie 381 d.Hr., care condamnă definitiv arianismul, precum și ereziile apolinarismului și sabelianismului. Cu un an înainte, Teodosie I interzisese arianismul în jumătatea orientală a Imperiului și chiar în timpul Conciliului anulează dreptul adepților maniheismului de a lăsa testament. Tot în 381 d.Hr., împăratul interzice apostaților să lase sau să primească moștenire, iar după cinci ani închide toate templele păgâne din Asia și Egipt.

Constanțiu al II-lea, împărat arian, interzice, de asemenea, templele păgâne, dar impune un papă arian — Felix — în locul papei Liberiu, care este însă apărat de populația Romei[70]. Împăratul convoacă și el un conciliu la Milano care-l condamnă pe episcopul orașului, Atanasie, și pe toți episcopii care-l susțin. Constanțiu al II-lea moare după o campanie împotriva Imperiului Sasanid și

arianismul reintră în defensivă până în epoca lui Teodoric. Ca urmare a insistenței papei Damasus, din ordinul lui Grațian, împăratul imperiului apusean, este înlăturat de pe Capitoliu altarul Victoriei instalat acolo de Octavianus Augustus pentru celebrarea victoriei de la Actium. Senatorul Simahus, proconsul al Africii, încearcă să-l înduplece pe împărat printr-o pledoarie în care vorbește chiar în numele Cetății Eterne:

„Îngăduiți-mi să folosesc ceremoniile mele ancestrale, spune ea, pentru că nu mă căiesc de ele. Îngăduiți-mi să trăiesc în felul meu, pentru că sunt liberă. Acesta a fost cultul care l-a gonit pe Hannibal de la zidurile Romei și pe gali din Capitoliu. Și pentru aceste fapte trebuie să fiu pedepsită la vârsta mea înaintată? Eu nu cer decât pace pentru zeii părinților noștri, zeii originari ai Romei. E un lucru drept ca ceea ce adoră cu toții să fie luat în considerare. Cu toții privim spre înalturi la stele. Avem un cer comun. Un firmament comun ne domină. Ce importanță are pe calea cărei teorii cărturărești caută fiecare intre noi adevărul? Nu există o cale care să ne ducă la dezvăluirea unei taine atât de adânci".

Replica îi vine de la Ambrozie, episcopul de Milano:

„De ce să-mi citezi exemplele celor din vechime? Nu e o rușine să treci la lucruri mai bune. Gândește-te la zilele de început ale haosului, când elementele pluteau într-o masă dezorganizată. Gândește-te cum acel tumult s-a rânduit în noua ordine a unei lumi și cum a evoluat această lume de atunci încolo, cu treptata invenție a artelor și înaintarea istoriei omului. Presupun că și în bunele vremuri ale haosului particulele conservatoare protestau împotriva apariției acelei noi și vulgare lumini a soarelui care a însoțit introducerea ordinii. Dar, cu toate acestea, lumea a înaintat. Și noi, creștinii, am crescut. Prin nedreptăți, prin sărăcie, prin persecuții, am crescut; și marea deosebire dintre noi și voi este că ceea ce căutați voi prin îndoieli și presupuneri, noi cunoaștem. Cum pot eu să vă dau crezare când voi mărturisiți că nu cunoașteți ceea ce adorați."[71]

Teodosie al II-lea patronează Conciliul de la Efes care condamnă nestorianismul, iar Marcian devine primul împărat care primește coroana din mâna patriarhului de Constantinopole, ritual

conservat în Bizanț până la căderea sub turci, în 1453. Iustinian I intră în istorie ca unul dintre cei mai mari lideri ai Antichității târzii, extinde imperiul bizantin și încearcă să refacă granițele fostului Imperiu Roman, a cărui jumătate occidentală se prăbușise sub loviturile herulilor lui Odoacru. Tot în timpul domniei sale, în anul 529 d.Hr., este închisă, din cauza viziunii necreștine asupra lumii, școală filozofică neo-platonică din Atena, continuatoarea Academiei deschisă cu aproape un mileniu în urmă de Platon, așa cum Teodosie I desființa în 394 d.Hr., Jocurile Olimpice[72]. Iustinian, în codul său de legi, afirmă că Biserica și Statul sunt două funcții ale aceluiași organism, pentru ca trei secole mai târziu, în codul promulgat de împăratul bizantin Vasile I, să fie specificat: *„Instituțiile guvernamentale care sunt făcute din piese și elemente dispersate, fiind toate adunate pentru a se adapta omului, piesele lor călăuzitoare și cele mai necesare sunt împăratul și patriarhul. De aceea, pacea și fericirea supușilor, față de spiritual ca și față de temporal, nu înseamnă altceva decât identitatea de vederi și armonia de sentimente a instituțiilor imperiale și patriarhale."*[73] Când Eusebiu din Caesareea, în discursul susținut la aniversarea a treizeci de ani de la luarea puterii, l-a identificat pe împăratul Constantin ca fiind reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, paradigma funcțională a liderului divin din Antichitate a fost continuată în noua religie.

Împărații Bizanțului puteau numi sau demite patriarhi, puteau convoca și interveni în concilii, puteau să se angajeze în dispute teologice, puteau să legifereze în domeniul religiei[74]. E drept că și liderii bisericii puteau să provoace numeroase probleme liderilor politici. În anul 390 d.Hr., Teodosie I pedepsește populația Tesalonicului pentru o răscoală și omoară în timpul represiunii peste șapte mii de oameni. Ambrozie, episcopul de Milan, îl excomunică și îi impune o penitență publică de nouă luni — *„de vreme ce păcatele sunt prea grave, regii nu trebuie să fie scutiți de preoți de a fi îndreptați prin critici drepte"*[75] — pe care împăratul o respectă, *„cel mai puternic om de pe pământ s-a prezentat, în noaptea de Crăciun, în piața din Milano, îmbrăcat ca cerșetor, mărturisindu-și vina și căința."*[76]

La Niceea, *oikumenele* izolator al cetăților grecești devine ecumenismul unificator al bisericii universale. *„Biserica va pleda pentru o nouă putere în lume — o congregație a tuturor credincioșilor care, în scurt timp, avea să se considere o forță egală sau*

chiar superioară puterii imperiale care o convocase."[77] În Vest, acolo unde din 476 d.Hr. statul încetează să mai existe în forma sa imperială, biserica rămâne structura organizată, care menține regulile sociale, conservă civilizația și îi apără pe cetățeni. Leon cel Mare negociază și cu Attila și cu Genseric protejarea locuitorilor Romei neapărată de nimeni, Felix al III-lea obține de la vandalii arieni dreptul de liberă practică pentru catolicii din Africa de Nord, Peleu al II-lea îi hrănește pe cetățenii romani afectați de foamete, iar episcopii din diverse orașe preiau sarcinile apărării lor: Quodvulteus la Cartagina, Exuperiu la Toulouse, Sidonie Apolinariu la Clermont, Pacient la Lyon.

Biserica își structurează politica socială pe care o începuse încă din primul secol și pune principiul milosteniei creștine în vârful moralei civice. *„Canoanele Sfântului Atanasie afirmă: «Un episcop iubitor de săraci va fi bogat, iar orașul și dioceza sa îl vor cinsti.»"*[78] În anii persecuțiilor, dimensiunea socială fusese un factor de atracție pentru cei din categoriile sărace și se dezvoltase în solidaritatea dintre membrii congregației, indiferent de condiția lor materială de dinainte de convertire. Pe vremea apostolilor, convertiții cu stare din Ierusalim aduceau la agapele frățești mâncare pentru cei fără posibilități și mâncau împreună — *„după împărtășirea cu Tainele, adunarea sfârșindu-se, nu plecau îndată acasă, ci bogații și cei mai înstăriți, aducând de acasă alimente și bucate, chemau pe săraci și își făceau mese comune, mâncăruri comune, ospețe comune chiar în biserică."*[79] De asemenea, se obișnuia ca oamenii să doneze o parte din avuția lor bisericii, pentru ca aceasta să poată întreprinde acțiuni caritabile, al căror efect era însă și de prozelitism[80]. Clement în *Epistola către Corintieni* scrie: *„Cel tare să se îngrijească de cel slab, iar cel slab să respecte pe cel tare; bogatul să ajute pe sărac, iar săracul să mulțumească lui Dumnezeu, că i-a dat să-și împlinească prin cel bogat lipsa lui."*[81] Tertullian, în *Apologia*, descrie metoda de colectare a banilor în comunitățile creștine din Africa de Nord:

„Într-o anumită zi din lună, dacă cineva dorește dăruiește Bisericii o mică donație, dar doar dacă acest lucru este plăcerea sa și numai dacă poate, căci nu există obligativitate, totul este voluntar. Aceste daruri sunt, precum au și fost, un fond de depozit al pietății. Ele nu sunt luate și cheltuite pe petreceri, pe întreceri de băut sau de mâncat, ci pentru ajutorul celor nevoiași, pentru

îngroparea celor săraci, pentru ajutorul fetelor și băieților rămași fără părinți, pentru ajutorul celor bătrâni care nu mai pot ieși din casă, pentru ajutorul celor care au naufragiat."[82]

Spre anul 190 d.Hr., Biserica Romană avea lista exactă a tuturor condamnaților la muncă silnică din Sardinia, iar tuturor acestora le erau trimise ajutoare cu regularitate. *„În 251, Biserica din Roma număra 1 500 de săraci înmatriculați, iar papa Corneliu scrie că ajutoarele erau suficiente pentru toți aceștia.*"[83] Possidius, biograful Sfântului Augustin, relata despre perioada când acesta era episcop de Hippona: *„Nu-i uita niciodată pe săraci și se îngrijea de nevoile lor folosind resurse destinate gospodăriei proprii: folosea așadar veniturile Bisericii sau ofrandele credincioșilor.*"[84] Vasile cel Mare inițiază în Caesareea Capadociei construirea unui sistem de întrajutorare care avea în dotare biserică, mânăstire, ospiciu și spital, toate beneficiind de personal calificat. Deși se ocupau de oamenii săraci, de călătorii fără mijloace și de bătrâni, așezământul îi trata în mod special pe leproși[85]. În timpul marilor perioade de foamete din Campania, Benedict din Nursia îi ajută pe locuitorii satelor din jurul mânăstirii cu pâine și cu ulei de măsline. Rezervele călugărilor se termină și ele. *„Aproape toată pâinea fusese consumată, așa încât la ora mesei nu s-au mai găsit decât cinci bucăți. Venerabilul Părinte (Benedict), văzându-i întristați pe toți, a vrut să-i îmbărbăteze cu o promisiune: «De ce vă întristați din cauza lipsei de pâine? Astăzi e foamete, mâine va fi belșug!» A doua zi, călugării găsesc în fața porții mânăstirii două sute de baniță cu făină trimise de atotputernicul Dumnezeu.*" Biograful lui Benedict, papa Grigore cel Mare, descrie într-un mod aproape identic și scena legată de penuria de ulei de măsline din mânăstire, rezolvată tot prin rugi către Cel de Sus[86].

Dacă în textele Evanghelice și în epoca apostolică biserica se afla acolo unde erau adunați oameni în jurul învățăturilor lui Iisus —*„Că unde sunt doi sau trei oameni, adunați în numele Meu, acolo sunt și Eu în mijlocul lor*"[87], după moartea celor care fuseseră contemporani cu Iisus, biserica este acolo unde se află episcopul desemnat în succesiune apostolică. Episcopul Cartaginei, Ciprian, pornind de la Epistola lui Paul către Efeseni —*„Este un trup și un Duh, precum și chemați ați fost la o singură nădejde a chemării voastre; Este un Domn, o credință, un botez, Un Dumnezeu și Tatăl tuturor, Care este peste toate și prin toate și întru toți*"[88] —

defineşte unicitatea bisericii catolice ca fiind singura care se revendică de la Iisus şi în jurul acestei afirmaţii construieşte tot cadrul funcţional al acesteia.

„Biserica se sprijină pe episcopi şi fiecare act al acesteia este controlat de aceşti lideri/.../Episcopul este în biserică şi biserica este în episcop şi cine nu este cu episcopul nu este în biserică/.../ Biserica, inundată cu lumina lui Dumnezeu, îşi revarsă razele peste tot globul: cu toate acestea este o singură lumină care este difuzată peste tot iar unitatea ei nu este ruptă. Ea îşi întinde ramurile peste întregul pământ aducând abundenţă; ea îşi varsă şuvoaiele de mărinimie în cele patru zări; şi cu toate acestea este un singur cap, o singură sursă, o singură mamă. Din pântecele ei suntem noi născuţi, din laptele ei suntem noi hrăniţi, de respiraţia ei suntem noi înviorati/.../Nimeni nu-l poate avea pe Dumnezeu drept tată, dacă nu are biserica drept mamă. Cine este în afara bisericii este un străin, un nelegiuit, un duşman. Şansele lui de mântuire în afara bisericii sunt egale cu cele de salvare de potop în afara Arcăi lui Noe."[89]

Structurată la nivelul comunităţilor încă din epoca apostolilor, după *Edictul de la Milano* şi mai ales după proclamarea creştinismului religie de stat, biserica a trecut definitiv din epoca predicatorilor în cea a administratorilor. Damasus I, Leon cel Mare, Felix al III-lea, Gelasiu, Grigore cel Mare sunt papii care au ridicat biserica la rang de instituţie transnaţională, organizată după modelul imperial.

„Aşa cum teritoriul oraşului era cea mai mică unitate în politica administrativă a imperiului, dioceza devine cea mai simplă unitate în administraţia eclesiastică şi este condusă de un episcop. Peste oraşe se aflau provinciile conduse de guvernatori. Funcţia corespondentă la nivelul bisericii era arhiepiscopul, deţinută de episcopul celui mai important oraş din provincie. Începând cu secolul al IV-lea d.Hr., mai multe provincii erau conduse de un guvernator imperial. Biserica avea pentru această funcţie, cardinalul. Conciliul Imperial avea echivalenţă pe de-o parte în Colegiul Cardinalilor şi pe de altă parte în Consiliile Ecumenice ale Bisericii. Iar Împăratul şi-a găsit curând similitudinea bisericească în papă."[90]

Biserica beneficia de asemenea de un ritual elaborat și consistent, o istorie plină de momente semnificative, o imagologie generată de această istorie și o ideologie anexată unor armate de misionari care să o răspândească în populațiile neconvertite. *„Folosind tehnici eficace, întemeietorii de religii au știut să influențeze într-un mod durabil imaginația maselor ignorante, să le canalizeze emoțiile, să se slujească de ele provocând sentimente de abnegație și de autosacrificiu pe care ele nu le-ar fi manifestat în mod natural."*[91] Europa, descompusă în mici state născute din defunctul Imperiu de Apus, brăzdată de valuri de migratori și în curând confruntată cu expansiunea islamului care se va naște în deșerturile Arabiei, este ținta noii puteri de la Roma.

Pentru acest asalt biserica se adaptează noilor timpuri și noilor realități. Părăsește latina rafinată și arta retoricii și se folosește de latina vulgară, total accesibilă poporului. În această limbă sunt scrise viețile sfinților și toate celelalte texte fundamentale. *„Biserica face din literatură un instrument de cultură pentru popor, adică un instrument de convertire."*[92] Papa Grigore cel Mare trasează în anul 601 d.Hr. metodologia pe care misionarii trebuie să o folosească în activitatea din zonele în care populația se afla încă sub influența religiilor politeiste:

„Să fie nimicit un număr cât mai mic de temple păgâne, dar să fie nimiciți idolii, să fie stropite cu apă sfințită, să se ridice altare și să se așeze relicve în edificiu astfel încât, dacă templele sunt temeinic construite, să li se schimbe pur și simplu întrebuințarea, care era închinarea la demoni, pentru ca, de acum înainte, să fie loc de adorare pentru adevăratul Dumnezeu. Astfel, poporul, văzând că locurile sale de închinare nu sunt nimicite, își va uita rătăcirile și, dobândind cunoașterea adevăratului Dumnezeu, va veni să i se închine în aceleași locuri unde se adunau strămoșii săi. Și deoarece obișnuiau să aducă jertfă în cinstea demonilor un mare număr de vite, nu trebuie să-și schimbe cu nimic datinile pentru zilele de sărbătoare; astfel, la prăznuirea hramului sau la sărbătorile sfinților martiri ale căror relicve sunt păstrate în biserică, să ridice colibe din ramuri în jurul bisericii așa cum făceau în jurul templelor păgâne, celebrând sărbătoarea prin ospețe religioase/.../ Îngăduindu-li-se astfel să-și arate bucuria precum o făceau odinioară, vor fi călăuziți să cunoască mai grabnic bucuria lăuntrică, deoarece este neîndoielnic cu neputință să li se ia totul

dintr-o dată unor suflete atât de simple. Nu putem trece dintr-un salt peste un munte, dar îl putem urca pas cu pas."[93]

Francii sunt convertiți ca urmare a convertirii regelui lor, Clovis, influențat de Remi, episcopul din Reims, dar mai ales de regina Clotilda, catolică ferventă. Clovis ar fi fost impresionat de miracolele care aveau loc la mormântul Sfântului Martin din Tours, dar —conform lui Grigore din Tours — și de sprijinul pe care l-a primit direct de la Iisus în bătălia dusă în 496 pe cursul superior al Rinului împotriva alamanilor.

„Armata lui Clovis era făcută bucăți; văzând aceasta, Clovis își ridică mâinile către cer și, din adâncul inimii, cu lacrimi în ochi, spuse: «Iisuse Christoase, despre care Clotilda afirmă că ești Fiul Dumnezeului celui viu și care, după cât se spune, vii în ajutorul celor aflați în primejdie și dăruiești izbândă celor ce nădăjduiesc în tine, cer cu evlavie slava ajutorului tău. Dacă îmi dai izbândă împotriva dușmanilor mei, făcându-mi astfel cunoscută puterea despre care poporul consacrat ție spune că a primit dovezi nenumărate, voi crede în tine și voi cere să primesc botezul în numele tău, căci am invocat zeii poporului meu și, după cum am cunoscut, aceștia nu m-au ajutat, ceea ce mă face să cred că sunt lipsiți de orice putere, de vreme ce nu-i ajută pe aceia care îi slujesc. Te chem așadar, vreau să cred în tine; dă-mi numai să scap de dușmanii mei.»"[94]

Ca întotdeauna, intervenția divină rezolvă problemele lumești, hotărăște câștigătorul, îi pune pe fugă pe dușmani și Clovis, însoțit de trei mii de ostași, primește botezul la Soissons, unde o porumbiță a adus din cer mirul pentru ungerea regelui[95].

Patrick, personaj cu un destin aparte, este răpit de pirați la șaisprezece ani, muncește ca sclav în Irlanda până la douăzeci și doi, fuge în Franța unde stă o perioadă la o mânăstire din zona Auxerre, probabil în preajma Sfântului Germain, și apoi se reîntoarce în Irlanda pentru a răspândi credința — înființează o mânăstire și o școală în nordul țării de unde pornește în călătoriile misionare. Se confruntă cu rezistența druizilor, dar și cu valorile culturale fundamental diferite ale populației, drept care sistemul religios rezultat este semnificativ diferit față de restul Europei catolice. Mânăstirea este celula de bază a organizării religioase

irlandeze, nu biserica episcopală ca pe continent, abatele putând fi el însuși investit cu putere episcopală. Cărțile penitențiale — o altă invenție irlandeză — conțin pedepsele ce trebuie solicitate de către preot vinovatului pentru a fi absolvit de diversele păcate. *„Pe lângă alte mortificări și opere pioase, se impune postul cu pâine și apă timp de mai mulți ani, pentru omor și adulter, și numai câteva zile pentru greșelile mai ușoare. Un curios sistem de compensare permite înlocuirea unei pedepse mai lungi cu alta mai scurtă, dar mai severă: de pildă, un an de post cu pâine și apă poate fi înlocuit cu trei zile și trei nopți fără niciun repaus, însoțite de rugăciuni sau psalmodieri neîntrerupte în sanctuarul unui sfânt."*[96]

Elementul nou, care apoi se va generaliza în toată lumea catolică, este cel al laicului, care vine la abate sau la preot pentru a-l întreba cum să-și ispășească păcatele. Interacțiunea dintre reprezentantul ideologiei și comunitate depășește acum orice experiență anterioară, preotul fiind profund integrat în viața de zi cu zi a fiecărui credincios, căruia nu numai că-i cunoaște problemele sociale și materiale, dar este alături și de cele spirituale în marile momente de cumpănă sau de criză. Existența dublei judecăți, cea umană și cea divină, impunea și un dublu traseu de răscumpărare. Legea și ierarhia îl controlau pe primul. Preotul, prin confesiune și apoi prin diversele penitențe pe care le impunea îl rezolva, temporar, pe cel de-al doilea. Misionarii merg tot mai spre nord în căutare de popoare pe care să le învețe — conform îndemnului rostit de episcopul Remi din Reims la botezul lui Clovis — *„să venerezе ce au ars și să ardă ce au venerat"*[97]. Abatele irlandez Columban îi convertește pe scoți și pe picți, iar papa Grigore cel Mare trimite în Anglia o misiune formată din patruzeci de călugări, condusă de benedictinul Augustin, care-l botează pe Ethelbert, regele din Kent, și probabil cel mai puternic lider militar din insulă, aflat și el însă sub influența soției sale catolice, prințesa francă Bertha.

Din comunitatea benedictină din Anglia va pleca spre continent, în jurul anului 658,Willibord, ale cărui misiuni s-au desfășurat pe pământurile controlate de frisi și de danezi. În fața rezistenței liderilor politici față de noua religie, Willibrod a cumpărat treizeci de tineri sclavi pe care i-a dus în teritoriul franc, unde i-a instruit și i-a retrimis să predice în țara lor. Sprijinit de liderii politici ai francilor, și-a dus majoritatea activității în

teritoriile cucerite de aceştia şi în cele limitrofe. La fel ca toţi misionarii, a atacat simbolurile cultelor păgâne; în Helgoland, de exemplu, a omorât câteva vaci sfinte pentru a hrăni sătenii. Rezultatele însă încep să apară după moartea regelui Radbod şi după ce Carol Martel şi-a extins supremaţia asupra ţării acestuia. *„Lumina divină le-a deschis inimile, suveranitatea ducelui Carol Martel asupra frisilor fusese instaurată, cuvântul adevărului fusese proclamat, vocile predicatorilor se auzeau în toată ţara şi venerabilul Willibrod şi ajutoarele sale răspândeau Evanghelia."*[98]

Tot în ţara frisilor şi-a început activitatea şi Wynfrid, rebotezat Bonifaciu de către papa Grigore al II-lea, care i-a trasat şi misiune, *„prin neclintita putere a lui Petru, cel dintâi dintre apostoli, a cărui învăţătură este în sarcina noastră să o predăm altora şi al cărui Sfânt Scaun este în păstrarea noastră, hotărâm că, de vreme ce tu pari să străluceşti plin de focul mântuirii pe care Domnul nostru l-a trimis asupra pământului, trebuie să te grăbeşti către oricare dintre triburile ce zăbovesc în rătăcirea necredinţei şi să le împui ritualurile împărăţiei lui Dumnezeu."*[99]

Bonifaciu se îndreaptă spre teritoriul controlat de populaţiile germanice, organizează biserica, aduce din Anglia şi Irlanda călugări şi călugăriţe pe care îi instalează în fruntea mânăstirilor noi deschise şi, la fel ca Benedict la Montecassino, doboară stejarul lui Thor din zona Hesse şi construieşte din lemnul acestuia un altar pentru Sfântul Petru, dovedind supremaţia credinţei creştine faţă de cultele păgâne. Activitatea sa, puternic susţinută de Carol Martel şi de Pepin al III-lea, s-a suprapus şi peste criza bisercii galice (biserici private existente pe marile domenii, mânăstiri fondate fără autorizaţie episcopală, douăzeci şi patru de ani fără concilii episcopale, episcopate încredinţate laicilor, lideri religioşi care îşi constituie armate şi ocupă teritorii, mai multe scaune episcopale deţinute de aceeaşi persoană, episcopi şi clerici analfabeţi care, fiind neinstruiţi, se îndepărtează şi de ritual şi de morala creştină)[100], pe care, la un moment dat, a fost chemat să o reorganizeze. Reîntors, la peste optzeci de ani în Frisia, pentru a continua convertirile, este omorât de o grupare militară locală. Conform biografului său, Willibald, Bonifaciu nu permite tinerilor aflaţi alături de el să lupte şi îi îndeamnă să primească moartea în linişte:

„Încetaţi băieţi a vă bate şi părăsiţi lupta, căci mărturia Scripturii cu adevărat ne învaţă să nu răsplătim răul cu rău, ci să facem

binele și pentru răul primit. Căci se apropie ziua după care am nădăjduit atât, și timpul despărțirii noastre este aproape. Fiți puternici întru Domnul și îndurați cu bucurie ceea ce harul Lui vă îngăduie; nădăjduiți în El și vă va elibera sufletele/.../Bărbați și frați, fiți curajoși și nu vă fie teamă de cei ce ucid trupul, cât timp ei nu pot ucide sufletul care este nemuritor, ci bucurați-vă întru Domnul și prindeți temeinic de Domnul ancora speranței voastre, căci El vă va da de îndată răsplata veșnicei mântuiri și vă va da un loc în curtea cerească, alături de oastea îngerilor cetății cerești. Nu vă lăsați pradă înșelătoarelor plăceri ale acestei lumi, să nu găsiți bucurie în lingușirile trecătoare ale păgânilor, ci suferiți aici clipa morții ce stă să vină și veți putea domni cu Christos pentru totdeauna." [101]

Dacă în textele istoricilor romani din epoca augustană și după liderii militari sau politici rosteau asemenea discursuri memorabile, în corelare cu momente de mare importanță, chipul dușmanului reflectat de textele creștine are o cu totul altă consistență decât cea din textele romane. Dușmanii Romei erau impresionanți, puternici și demni de toată admirația. Uneori erau victorioși... Dar întotdeauna sfârșeau învinși de o Romă mai puternică, mai demnă, mai impresionantă. Dușmanii Bisericii sunt mici, răi, corupți, murdari și lipsiți de șansa mântuirii. Dușmanii Romei erau dușmani militari, dușmanii bisericii sunt dușmani ideologici. Nimic nu le justifică opțiunea, care este întotdeauna rea. Un militar puternic poate fi respectat. Un păgân, un eretic, niciodată. Fiindcă dușmanul militar este suficient să fie învins pe câmpul de luptă, dușmanul ideologic trebuie eradicat. Într-o lume a armatelor, dușmanul militar este inevitabil și chiar necesar. Într-o lume a ideologiei integratoare, dușmanul ideologic este o abominație. (Deși autorii propagandei totalitare din secolul al XX-lea vor căuta mereu dovezi ale existenței acestui tip de dușman — în interiorul și în exteriorul teritoriului — tocmai pentru a justifica necesitatea și justețea ideologiei aflată la putere.) Descrierea celor care-i omoară pe Bonifaciu și pe însoțitorii săi este semnificativă. Acestia se îmbată cu vinul aflat pe corăbiile clericilor, le mănâncă mâncarea și crezând că în cuferele închise se află aur și argint încep să se omoare între ei pentru a dobândi prada. Cei puțini rămași în viață deschid cuferele și găsesc în ele *„cărți în loc de aur, Scripturile învățăturii divine în loc de argint"*[102]. Abrutizați și beți aruncă

în stufărișul mlaștinii cărțile pe care le găsiseră și se răspândesc care încotro. *„Prin harul Atotputernicului Dumnezeu și, de asemenea, prin rugile Sfântului Bonifaciu, arhiepiscop și martir, după un timp destul de lung, cărțile au fost găsite nestricate și nepătate."*[103]

Bizanțul, ieșit din criza iconoclastă, se orientează și el spre extinderea credinței la popoarele barbare din apropierea granițelor. Ierarhia papală de la Roma s-a străduit să-i abată pe longobarzii cuceritori de la arianism, regii franci au sprijinit misionarii în zona germană (unde aceștia nu au avut succes au recurs la forța armată ca în cazul saxonilor, „creștinați" *manu militari* de Carol cel Mare) și la rândul său, Carol cel Mare, după victoria militară, a dat o lege împotriva celor care nu sunt creștini sau care au o atitudine ostilă față de biserică:

„Oricine va intra prin violență într-o biserică și, prin forță sau furt, va lua vreun obiect sau va incendia edificiul, va fi pedepsit cu moartea. Oricine din dispreț pentru creștinism va refuza să respecte postul sfânt al Paștelui și se va hrăni cu carne va fi pedepsit cu moartea. Oricine va da pradă flăcărilor trupul unui mort, după vechile rituri păgâne, va fi pedepsit cu moartea. Orice saxon nebotezat care va încerca să se ascundă printre compatrioții săi și nu va voi să primească botezul va fi pedepsit cu moartea."[104]

Conducătorii politici și religioși ai Bizanțului au încercat să exporte creștinismul grec înspre marile concentrări slave din Balcani și din estul continentului. Cneazul Rostislav, care domnea în Moravia Mare — între Dunăre și Oder —, solicită în anul 862 ajutorul în acest scop de la Constantinopole: *„Deși poporul nostru a renunțat la păgânism și aderă la credința creștină, nu avem un învățător al nostru care să ne poată deslușì în propria noastră limbă adevărata credință creștină, pentru ca, văzând aceasta, celelalte țări să ne urmeze pilda. Trimite-ne așadar, Doamne, un episcop și un astfel de învățător: căci de la Tine legea cea bună izvorăște pentru toate țările."*[105] Împăratul Mihail al III-lea și patriarhul Fotie îi trimit în misiune la Rostislav pe frații Constantin (numele de monah fiind Chiril și Metodiu). La fel ca Wulfila în cazul goților, aceștia inventează alfabetul glagolitic (realizat pe baza minusculei grecești la care au fost adăugate semne de origine ebraică, samariteană și coptă), care putea reda

sunetele limbii slave. Cei doi, ajutați și continuați de discipoli, traduc în decursul anilor întregul corp de texte creștine începând cu *Evangheliile* și terminând cu cărțile de drept canonic[106]. Ulterior, discipolii lui Metodiu din Bulgaria au inventat un nou alfabet — denumit chirilic în cinstea fratelui său — care era o adaptare mai elastică și mai ușor de folosit a alfabetului grecesc la sunetele limbii slave.

Misiunea celor doi în Balcani și în spațiul morav a fost încununată de succes, dar consecințele acesteia au adâncit ruptura deja existentă între Roma și Constantinopole. Clerul franc a condamnat folosirea limbii slavone pentru slujbă, l-a arestat pe Metodiu, devenit arhiepiscop de Moravia, și a obținut din partea papei Ștefan al V-lea condamnarea activității acestuia:

„Metodiu a adus celor ce-l ascultau nu zidirea, ci superstiția, nu pacea ci disputele/.../Celebrarea slujbelor divine, a sfintelor taine și a liturghiilor solemne, pe care Metodiu pretindea să le săvârșească în limba slavonă, n-a primit nicidecum îngăduință din partea cuiva/.../În consecință, în numele lui Dumnezeu și al autorității noastre apostolice, interzicem, sub pedeapsa anatemizării, ca Evanghelia și Faptele Apostolilor să fie vestite în această limbă slavonă de către oamenii cultivați, excepție făcându-se doar pentru oamenii simpli, care nu înțeleg altă limbă."[107]

Cu toate acestea, Bizanțul mai punctează o dată, atrăgând în sfera sa de interese statul kievean. Cneazul Vladimir, nepot al cneaghinei Olga, creștinată încă din 957, dar fără efect vizibil în țară, avea un comportament foarte depărtat de imaginea regelui creștin (*„Avea 300 de ibovnice la Vâșgorod, 300 la Belgorod și 200 la Berestovo. Era nesățios în stricăciunea lui. Ba chiar rușina femei măritate și siluia fete tinere."*) [108] Se decide să renunțe la cultul păgân al lui Perun și, sub influența bunicii sale și a regelui norvegian Olaf Tryggwison, cu care întreține bune relații de prietenie și comerț, conform unor cronici rusești, invită învățați reprezentând cele patru religii monoteiste ale momentului (creștinismul grec, islamul, iudaismul și creștinismul latin) pentru a-l convinge. Vladimir respinge islamul care restricționa consumul de porc și mai ales de alcool, fiindcă *„băutura este bucuria neamului rus."* Pe iudei îi refuză fiindcă ei înșiși recunoșteau că fuseseră răspândiți de Dumnezeu din pricina păcatelor strămoșilor lor. Creștinii

latini nu-l conving din cauza unor norme ale ritualului și, deși îi ascultă cu cea mai mare atenție pe greci, nu reușește să ia o hotărâre[109]. În urma asediului Chersonesului Tauric, deținut de bizantini, Vladimir — probabil de aici denumit Clovis al rușilor — invocă divinitatea pentru obținerea victoriei și promite că se va boteza. Victoria vine, Vladimir propune Bizanțului o căsătorie strategică a sa cu prințesa Ana și convertirea sa și a poporului rus. *„După aceea, Vladimir a poruncit să se dea de știre în întregul Kiev: «Cei care mâine nu se vor afla pe malul apei, toți, bogați și săraci, neștiutori ori oameni priceputi, vor fi dușmanii mei.»"*[110] În Novgorod, orașul de obârșie a lui Vladimir, creștinarea a fost făcută de unchiul acestuia, Dobrinia, ajutat de șeful breslelor Putiata și de arhiepiscopul Achim. Confruntările au fost atât de viguroase, mulți locuitori refuzând să abandoneze cultul păgân, încât au generat și o zicală: *„Putiata botează cu spada, iar Dobrinia cu focul."*[111]

Lumea creștină cuprindea la începutul secolului al XI-lea, după fatidicul an o mie care generase psihoze și așteptări apocaliptice, întregul continent european. Ultimii convertiți fuseseră polonezii, suedezii și lituanienii. În timp ce nordul continentului se alinia la credința unică, sudul era confruntat cu răceala tot mai accentuată între Imperiul Bizantin și Roma și cu expansiunea Islamului. Opriți la porțile Constantinopolelui de către Leon Isaurianul și la Poitiers de Carol Martel, islamicii cuceresc Sicilia, Spania și tot bazinul sud- mediteraneean. De asemenea, ocupă Ierusalimul pe care și ei, alături de evrei și de creștini, îl consideră oraș sfânt, locul din care Mahomed și-a început, călare pe iapa înaripată al-Buraq, călătoria nocturnă către Alah[112]. Arabii sunt toleranți față de lăcașele de cult creștine din Ierusalim și permit continuarea exercitării ritualului și a pelerinajelor spre Sfântul Mormânt.

Dezvoltat ca o formă superioară de penitență tarifară de către călugării irlandezi, care îl includeau între pedepsele pentru cei ce erau vinovați de fapte grave, în special omoruri, pelerinajul include, de la jumătatea secolului al IX-lea, destinații precise — Roma, Ierusalim — dar și sanctuare care se revendică de la un sfânt anume, biserici în care există moaște sau morminte ale sfinților — Sfântul Iacob din Compostella, Sfântul Mihail din Gargano, Sfântul Nicolae din Bari[113]. Încă din Antichitatea târzie, întreg spațiul creștin este împânzit de morminte sfinte și de lăcașe de cult în care sunt depuse moaște despre care se presupune că pot

săvârși miracole, vindecări și exorcizări. Într-una dintre cele mai celebre epistole ale sale — scrisă în anul 404, la puțin timp după moartea Sfintei Paula și trimisă fiicei acesteia, Eustochium, — Sfântul Ieronim descrie vizita la mormintele celor doisprezece patriarhi:

„Întorcându-se, Paula a văzut mormintele celor doisprezece patriarhi/.../Alături se aflau mormintele profeților Elisha și Obadiah și cel al lui Ioan Botezătorul care este cel mai important om născut vreodată de o femeie. Ea s-a înfiorat asistând la atâtea întâmplări extraordinare. Căci acolo a fost întâmpinată de țipetele demonilor supuși la diferite cazne și, în fața mormintelor sfinților, a întâlnit oameni ce urlau ca lupii, mușcau asemenea câinilor, răgeau ca leii, sâsâiau ca șerpii, mugeau ca taurii; unii își răsuceau capetele ca să atingă pământul, arcuindu-și trupurile pe spate; femeile stăteau în aer cu picioarele în sus și totuși fustele nu le cădeau în cap. Paula i-a compătimit pe toți și cu lacrimi în ochi s-a rugat lui Iisus să aibă milă de ei."[114]

Grigore de Tours detaliază minunile care apar la sărbătoarea Sfântului Martin din Tours și care l-au convins și pe păgânul Clovis să caute sprijin în creștinism. Dorind să o convingă să părăsească arianismul, Nicetius din Trier o sfătuiește pe soția regelui longobard Alboin să-și trimită oamenii la câteva morminte ale sfinților creștini pentru a se convinge de puterea acestora:

„Să-și trimită oamenii la Sfântul Martin, în ziua sărbătorii sale, pe unsprezece noiembrie/.../Și ce pot să spun despre Sfântul Germanus, Sfântul Hilarius sau Sfântul Lupus, la ale căror morminte se întâmplă atât de multe lucruri minunate încât cu greu găsesc cuvinte să le exprim: Când demonizații, adică acei care au demoni în ei, plutesc în aer și demonii sunt supuși caznelor pentru a mărturisi că sfinții aceștia sunt cu adevărat sfinții de care vorbesc eu. Se întâmplă acestea în bisericile arienilor? În nici un caz; căci nu se simte că Dumnezeu și sfinții ar fi prezenți acolo. Demonii nu pot contesta locul în care stau sfinții."[115]

La mormântul Sfintei Cristina de lângă Tebessa, se adunau asemenea mulțimi de oameni încât a fost nevoie de construirea unui spațiu imens pentru adunare. *„Locul sfânt era în stilul*

viguros, public, propriu renașterii Teodosiene. Drumul pelerinilor, lung de 50 de metri, trecea pe sub arce mari de triumf și de-a lungul unor curți cu arcade, imitând porticurile și străzile unei cetăți clasice. În aceiași ani, Paulin de Nola se putea felicita că a construit în jurul mormântului Sfântului Felix, într-o zonă de periferie, un complex atât de impresionant încât călătorul îl putea lua drept un alt oraș."[116] Venerabilul Bede relatează în *Istoria Eclesiastică* aducerea rămășițelor pământești ale Sfântului Aidan la mânăstirea din Bardney pentru înmormântare. Călugării nu-l doreau pe Aidan îngropat la ei în mânăstire fiindcă nu era de-al locului și nu-l plăcuseră foarte tare nici în timpul vieții, deși fusese un om sfânt. De aceea au lăsat peste noapte carul cu cadavrul în afara zidurilor. Noaptea însă, *„o coloană de lumină s-a ridicat din cărută până la cer și a fost vizibilă în toate colțurile provinciei."* Călugării, înțelegând mesajul și puterea moaștelor sfântului, le-au luat de afară și le-au postat într-un altar în interiorul mânăstirii[117]. Raoul Glaber povestește ce aflux de credincioși a existat spre orașul Sens când s-a aflat că în biserica având hramul diaconului Ștefan au fost găsite relicve, printre care și o bucată din toiagul lui Moise. Mai mult, cei bolnavi, scrie călugărul, s-au întors vindecați de puterea sfinților[118]. Regii europeni plătesc sume importante pentru bucățele din cruce, pentru spini din coroana martiriului, sunt construite biserici în jurul unui relicvariu care conține unul dintre cuiele care l-au țintuit pe Iisus sau fragmente din îmbrăcămintea unuia dintre personajele principale ale istoriei biblice. Conform unui inventar realizat în 1346, în biserica din St.Omer din nordul Franței, biserică nu neapărat importantă în configurația ecleziastică a momentului respectiv, se găseau:

„O bucată din lemnul crucii, o bucată din lancea care L-a străpuns, o bucată din mana care a căzut din cer, o bucată din piatra pe care a căzut sângele lui Christos. O cruce din lemn argintat în interiorul căreia se află un mic fragment din Sfântul Mormânt și o bucată din vălul Sfintei Margareta/.../Într-un vas de cristal se află o bucată din masa de piatră pe care Dumnezeu a scris legile lui Moise cu degetul Său/.../O șuviță din părul Fecioarei Maria, o bucată din rochia ei, o cutie mică din fildeș, fără nici un ornament salvat exceptând un bumb de cupru, care conține o floare pe care Fecioara Maria a ținut-o în fața Fiului ei și o bucată din fereastra

prin care a intrat îngerul Gabriel când a salutat-o/.../O bucată din tunica Sfântului Thomas din Canterbury, arhiepiscop și martir; o bucată din cămașa sa de lână, șuvițe din părul său, o bucată din gluga sa, o bucată din scaunul său."[119]

Tunica Sfântului Giles, păstrată într-o mânăstire de lângă Arles, îi vindecă pe cei care o îmbracă, fie că suferă de boli incurabile, fie că sunt mușcați de șerpi. Un baston aparținând Sfântului Cyric vindecă tumorile contra sumei de un penny. Dacă suma este plătită pe jumătate, atunci tumoarea se retrage doar pe jumătate[120]. Un bătrân bolnav și aproape imobil se întinde sub racla în care credea că erau găzduite moaștele Sfântului Benoit (de fapt, acolo se aflau moaștele a doi martiri, Maur și Frongent), adoarme acolo și dimineața se trezește întors *„la sănătatea sa dintâi"*. [121]

Se va construi o întreagă mitologie a pocalului din care a băut Iisus la Cina cea de Taină, a lăncii cu care a fost împuns pe cruce sau a giulgiului cu care i-a fost șterșă fața după coborârea de pe cruce și a puterilor pe care aceste artefacte le-ar deține. Când, în urma primei cruciade, este cucerit Ierusalimul, se va specula îndelung în legătură cu cele găsite de cavaleri (ulterior denumiți templieri) între dărâmăturile templului lui Solomon.

„Creștinii Evului Mediu erau permanent în căutarea miracolelor și dispuși să le recunoască în orice fenomen ieșit din comun. Cei care săvârșeau miracole erau considerați sfinți. Biserica se bucura să numere în rândurile sale un mare număr dintre aceștia; într-o epocă în care ereziile zdruncinau structurile bisericii nu erau ei o dovadă că duhul lui Dumnezeu nu o părăsise? În ceea ce-i priveste pe credincioșii de rând, miracolele pe care le așteptau din partea servitorilor lui Dumnezeu erau mai ales vindecări: a-i liniști pe cei posedați, a-i face pe ologi să meargă și pe cei orbi să vadă erau principalele criterii ale sfințeniei/.../Sfințenia se verifică prin eficacitatea sa. Deoarece răul fizic, ca și păcatul sunt opera Diavolului, vindecarea miraculoasă nu poate veni decât de la Dumnezeu, ceea ce este de ajuns pentru a demonstra că cel prin intermediul căruia a fost obținută aparține curții cerești."[122]

Se estimează că mai mult de două treimi dintre miracolele menționate în scrierile secolelor al X-lea și al XI-lea erau legate

de vindecări spectaculoase ale suferinzilor[123]. Există însă și miracole care pedepsesc pe cei care nu luau în serios puterile unui sfânt sau ale unei relicve. Un cavaler englez, căruia Sfântul Iacob îi vindecă bratul rupt, nu-și ține promisiunea de a merge la un anume loc sfânt și atunci Sfântul îi rupe celălalt braț[124]. Când un cavaler fură mâncare de pe proprietatea unei mânăstiri aflată sub patronajul Sfintei Foy, calul acestuia refuză să plece din incintă până când cavalerul nu returnează bunurile[125]. Protecția se întinde și asupra celor neapărați, nedreptățile făcute lor fiind pedepsite de sfinții locului.

„Călătorind, un cavaler ajunse pe un domeniu aflat în senioria sfântului Benoit. Intră în casa unei văduve și găsi o baniță de ovăz. Vru să o ia, fiindcă avea nevoie pentru cal. Văduva se împotrivi și-i zise: «De lovești în sărăcia mea de văduvă fără să pui niciun preț pe ea, cinstește-l măcar pe Sfântul Benoit, căci pământul pe care trăiesc se află în senioria lui.» Iar cavalerul îi întoarse: «Cu Sfântul Benoit o să fiu la fel de îndatoritor ca și cu tine.» Își chemă dar scutierul și îi spuse să lege la gâtul calului ovăzul bietei femei. Ci nu apucă să bată cale lungă așa; deodată, fără să fi fost îndemnat nicicum din pinteni, calul o luă la sănătoasa și se prăvăli cu capul înainte. Bidiviul își frânse gâtul, iar cavalerul își rupse un picior din care pricină multă vreme nu putu să umble. Așa află el, spre durerea lui și spre a sluji de pildă altora, că nu trebuie să-i disprețuiești pe sfinți și nici lacrimile văduvelor, căci, cum spune Solomon, ele le curg din ochi în bărbie, iar de acolo cad pe pământ, de unde Domnul le adună pe toate."[126]

În căutarea locurilor încărcate cu puteri speciale, a altarelor și a sfintelor morminte, a moaștelor binecuvântate și a încercărilor prin care se putea ajunge la iertarea păcatelor, Europa Occidentală era străbătută de multimi impresionante de pelerini. Biserica încuraja această migrație și construia o adevărată geografie a miracolelor, puncte între care se mișcau mase de oameni obișnuiți și care duceau dintr-o parte în alta a continentului povestirile despre diversele triumfuri ale adevăratei credințe. Fiecare punct din această geografie în care se anunța că se petrec miracole devenea țintă a călătorilor și subiect fie de relatare orală, fie de consemnare scrisă. Prozelitismul căpăta astfel o nouă dimensiune care asigura un permanet contact între individ și fenomenul mereu

viu al prezenței divine. Ușor de identificat datorită ținutei — toiag și traistă —, pelerinul călătorește din ținutul său natal spre un loc în care credința se materializează prin miracole despre care el a auzit și pe care le povestește altora. Călătoria sa este dovada existenței atât a miracolului divin, cât și a perpetuării forței instituției pământești care îl găzduiește. Pelerinii devin simbolul dinamicii credinței, al Europei unificate ideologic sub semnul mântuirii și, de asemenea, sub cel al pericolului reprezentat de anticredință. Miracolele apăreau și pentru apărarea pelerinilor (alături de codurile de legi ale diverselor curți europene și ale papalității care instituiseră sancțiuni deosebit de aspre împotriva celor care afectau buna desfășurare a pelerinajelor, atentau asupra vieții și bunurilor pelerinilor sau asupra proprietăților lor de acasă pe perioada când aceștia se aflau plecați în pelerinaj)[127], și pentru pedepsirea celor care nu sprijineau acest demers sau pentru pedepsirea celor care, de fapt, nu credeau suficient.

În fenomenele de masă pe care biserica le-a dezvoltat încă din epoca persecuțiilor, unanimitatea devenise fundamentală. Minoritatea, oricare ar fi fost ea, trebuia suprimată. Toți creștinii trebuiau să fie în mod egal credincioși, să împărtășească aceeași fervoare și aceeași supunere totală față de valorile în numele cărora funcționa instituția religioasă. Nu doar erezia trebuia combătută, dar și dubiul sau neimplicarea. Când pelerinii aflați în Poitiers au cerut găzduire, au fost refuzați de locuitorii mai multor case, până când un bun credincios i-a primit la el. În noaptea respectivă, casele celor care i-au refuzat au ars, singura neafectată fiind cea a cărui proprietar le oferise ospitalitate. Fântâna unui țăran din nordul Spaniei se umple de mâl și de nisip, după ce acesta nu acceptă să dea niște apă unor pelerini. Pâinea din cuptorul unei femei din sudul Franței se transformă în piatră după ce aceasta nu o împarte unor pelerini flămânzi[128].

În secolul al XII-lea, un cleric francez a realizat un ghid al pelerinului care se îndreaptă spre Compostela, *Liber Sancti Jacobi*, în care sunt indicații atât pentru călători, cât și pentru cei care se întâlnesc cu aceștia: *„Toți pelerinii, săraci sau bogați, trebuie primiți cu bunătate de toată lumea. Oricine le oferă un loc de dormit îl va avea drept oaspete nu doar pe Sfântul Iacob, dar chiar pe Mântuitorul însuși. Mulți sunt cei care și-au atras mânia lui Dumnezeu fiindcă nu au vrut să îi ajute pe pelerinii Sfântului Iacob din Compostela."*[129]

Mobilizarea pentru prima cruciadă pornește tot de la pelerinaje (de altfel cruciadele vor fi considerate *passagium generale*, pelerinaj în masă, spre deosebire de *passagium parvum*, pelerinajul individual practicat de credincioși). Ierusalimul intrase din 1071 sub stăpânirea selgiucizilor, mult mai puțin toleranți și mult mai puțin cultivați decât arabii, care blochează accesul pelerinilor spre locurile sfinte. Fiind un război ideologic, cruciada nu presupune o dimensiune națională. Față în față se află credința adevărată și lipsa de credință, de aceea lupta este dusă oriunde credința adevărată se află în primejdie. *„Cruciadele au fost purtate împotriva musulmanilor în Spania, Africa de Nord, Pământul Sfânt și Apulia, împotriva mongolilor la marginea răsăriteană a continentului, împotriva popoarelor necreștine din zona Baltică, împotriva ereticilor din Languedoc, Germania, Italia și Balcani, împotriva creștinismului ortodox în Bizanț și împotriva casei de Hohenstaufen și a susținătorilor acesteia în Germania și Italia."*[130] În toate cazurile, cruciadele au fost determinate de o decizie a papalității, susținută militar de lideri ai diverselor formațiuni statale europene și popular de mase mobilizate de predicatori. Papa Sergiu al IV-lea emite, în 1011, o enciclică (există voci care o consideră apocrifă, în timp ce altele pledează pentru caracterul ei istoric) prin care își exprimă consternarea și mânia la auzul informațiilor conform cărora Sfântul Mormânt fusese distrus și îi cheamă pe creștini să lupte pentru pedepsirea autorilor acestei fărădelegi:

„Am alcătuit proiectul acesta, cu voia Domnului, de a mă îmbarca în persoană pentru a părăsi țărmurile noastre maritime în compania tuturor romanilor, italienilor, toscanilor și a altor creștini din indiferent ce regiune vor voi să plece cu noi, pentru a ne îndrepta împreună împotriva poporului agarenienilor, cu ajutorul Domnului, în intenția de a-i omorî pe toți. Vreau să restaurez integral Sfântul Mormânt al Mântuitorului. Fiilor, teama de mare să nu vă înspăimânte, furia luptei să nu vă terorizeze, căci promisiunea divină este aceeași: cel care, pentru Christos, își va pierde viața pământească, va găsi o altă viață fără sfârșit. Acest război nu este purtat pentru un regat mizerabil, ci pentru o seniorie veșnică. Noi trebuie să luăm inițiativa, dar răzbunarea este a Domnului."[131]

În epocă este tot mai des evocată ideea distrugerii de către selgiucizi a Sfântului Mormânt și a altor lăcașe de cult, sunt

relatate persecuțiile la care sunt supuși creștinii și dificultățile pe care le întâmpină pelerinii veniți din Europa.

„Mormântul Domnului, la Ierusalim, a fost distrus de către evrei si sarazini, pe 3 ale calendarului lui octombrie, anul 1010 de la încarnarea Sa. Într-adevăr, evreii din Occident și sarazinii din Spania au trimis în Orient scrisori în care-i acuzau pe creștini și anunțau că francii adunau armate pentru a mărșălui împotriva sarazinilor din Orient. Atunci, Nabucodonosor al Babilonului, care-l numesc Admiratus, împins la mânie de sfaturile păgânilor, a făcut să apese asupra creștinilor o mare persecuție; el proclamă o lege potrivită căreia toți creștinii care trăiesc sub autoritatea sa și nu se fac mulsumani vor fi lipsiți de bunurile lor sau sortiți morții /.../ Biserica Sfântul Gheorghe, pe care până atunci n-o putuse profana nic un sarazin, a fost distrusă în clipele acelea, ca și numeroase alte sanctuare. Și, din cauza păcatelor noastre, bazilica Mormântului Domnului a fost rasă de pe fața pământului."[132]

După bătălia de la Mazinkert, din 1071, papa Grigore al VII-lea, luând act și de solicitările de ajutor venite din Bizanț, întrevede posibilitatea organizării unor expediții armate ale prinților Europei occidentale către Palestina în vederea eliberării Ierusalimului. În 1074 el scrie mai multor lideri europeni, adresându-li-se cu formula *„Tuturor celor care vor să apere credința creștină"* și solicitându-le trupe pentru o intervenție în sprijinul creștinilor din est amenințați de musulmani. *„Mila frățească și exemplul Mântuitorului ne impun să ne punem viețile în pericol pentru a-i elibera pe frații noștri. Pentru că așa cum El și-a dat viața pentru noi și noi trebuie să ne dăm viața pentru frații noștri. Să știți deci că, în ceea ce ne privește, având încredere în îndurarea și atotputernicia lui Dumnezeu, ne pregătim prin toate mijloacele să sărim cât mai curând în ajutorul imperiului creștin."*[133] Într-o altă scrisoare, din decembrie 1074, Grigore al VII-lea dezvoltă ideea care va sta la baza marelui interes popular stârnit de ideea de cruciadă, iertarea păcatelor lumești pentru cei ce luptă sub stindardul lui Hristos. *„Iată de ce, scumpii mei frați, voi, care până acum ați fost plini de vitejie luptând pentu bunuri materiale, pe care nimeni nu le poate nici păstra, nici avea fără trudă, fiți încă și mai viteji pentru a lupta pentru această proslăvire și această glorie care depășesc tot ce poate fi dorit. Căci, prin intermediul unei munci*

de moment, veți putea obține o recompensă veșnică."[134] La Conciliul de la Clermont-Ferrand, din noiembrie 1095, papa Urban al II-lea lansează chemarea către cruciadă promițând explicit iertarea păcatelor:

„Toți cei care vor merge acolo și care vor ajunge să-și piardă viața, fie în timpul călătoriei pe pământ sau pe mare, ori luptând împotriva păgânilor, vor obține atunci iertarea păcatelor/... / Să se facă acum cavaleri ai lui Christos, cei care s-au comportat ca briganzi! Să lupte acum pentru cauza cea bună împotriva barbarilor cei care, înainte, au luptat împotriva fraților și rudelor lor! Cei care, până nu demult, s-au făcut mercenari pentru a câștiga câțiva bănuți, vor câștiga acum recompense veșnice/... / Aici erau triști și săraci, acolo vor fi bogați și bucuroși. Aici, erau dușmanii lui Dumnezeu; acolo vor deveni prietenii săi."[135]

Spre deosebire de Grigore al VII-lea, care își concepe campania de obținere a sprijinului pentru cruciadă mai ales bazându-se pe scrisori către liderii politici, Urban al II-lea întreprinde după Conciliul de la Clermont-Ferrand un lung turneu în Franța și Italia în care se adresează maselor de cetățeni. *„Dacă cineva se hotărăște, din curată evlavie, și nu spre propria-i slavă, și nici spre un folos pământesc să elibereze Biserica lui Dumnezeu din Ierusalim, atunci călătoria făcută de el să-i fie socotită act de penitență.*"[136]

Sprijinul de care se bucură chemarea sa este impresionant și fervoarea cuprinde Europa catolică. Masele se mișcă îndrumate de clericii locali și de predicatori itineranți. Promisiunile papale de iertare a păcatelor, dar și de găsirea unei noi vieți pe Pământul Sfânt, sunt amplificate și repovestite în biserici și în adunări laice. Exodul este de proporții, sate întregi se depopulează, oamenii vând tot, își cumpără o căruță și un animal de tracțiune, își încarcă familia și pleacă spre Ierusalim. Majoritatea sunt neînarmați, convinși fiind că intervenția lui Hristos le va aduce biruința. Pe drum cântă psalmi și se roagă neîncetat. La vederea câte unui castel mai impozant întreabă dacă acela este Ierusalimul[137]. *„Pentru salvarea locurilor sfinte, toți creștinii trebuiau să plece spre răsărit de îndată ce recolta ar fi fost strânsă, dar nu mai târziu de sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului — 15 august 1096. Ghidul lor trebuia să fie Dumnezeu, crucea albă — simbolul lor, iar strigătul de luptă «Deus le volt».*"[138]

Marile grupuri sunt coordonate de lideri informali, charismatici și reprezentativi, care capătă în decursul lunilor de călătorie atribute taumaturgice, religioase și senioriale. Petru Eremitul, unul dintre liderii celebri ai cruciadei populare îi păstorește pe cei peste cincisprezece mii de pelerini îmbinând deciziile de tip militar cu cele sociale și cu necesara evlavie creștină. *„Se arăta foarte generos cu cei săraci, grație pomenilor ce i se făceau. Le aducea la cinste prin căsătorie pe femeile prostituate, nu fără a le da el însuși o dotă; iar peste tot unde domnea discordia, restabilea cu o autoritate admirabilă pacea și înțelegerea. Tot ceea ce făcea, tot ceea ce spunea părea ceva cvasi-divin, până acolo încât i se smulgeau perii catârului său pe post de relicve."*[139] Adunați din nordul Franței, din Țările de Jos, din ținutul Rinului și din Saxonia, aceste mase de oameni entuziaști se lovesc la scurt timp după plecare de realități pe care nu le luaseră în calcul: lipsa alimentelor, pericolul epidemiilor și rezistența seniorilor prin ținuturile cărora treceau și provocau dezordine.

Anul 1096 marchează în Europa începutul fenomenului antisemit, grupuri ale cruciaților provocând primele pogromuri antievreiești pe continent. Atacurile împotriva evreilor sunt pornite fie din dorința de jaf — Petru Eremitul, de exemplu, negociază cu liderii comunităților evreiești cărora le garantează securitatea în schimbul unor importante sume de bani necesare trupelor sale[140], fie din fervoare religioasă — *„cruciații spuneau că este nedrept să lase în viață, în patria lor, pe dușmanii lui Hristos, atunci când ei își îndreptaseră armele împotriva necredincioșilor"*[141]. După cincizeci de ani, în pragul celei de-a doua cruciade, mesajul este reluat cu și mai multă intensitate. Abatele Petru de Cluny spunea în predicile sale:*„La ce bun să mergem până la capătul lumii, să avem mari pierderi de oameni și de bani, pentru a lupta împotriva sarazinilor, când lăsăm să sălășluiască printre noi alți necredincioși, de mii de ori mai vinovați față de Christos decât mahomedanii?"*[142]

Liderii politici și cei religioși se opun atacurilor (Bernard din Clairvaux îi scrie arhiepiscopului de Mainz cerându-i să ia măsuri împotriva călugărilor care predică împotriva evreilor: *„Cel care se atinge de vreun evreu ca să atenteze la viața acestuia este tot atât de vinovat ca atunci când ar atenta la lumina ochilor lui Iisus însuși, fiindcă acești evrei sunt os din osul Lui și carne din carnea Lui."*)[143] Dar excesele în anumite zone sunt majore, mii de evrei

fiind omorâți fie pentru a fi jefuiți, fie pentru că refuză să se boteze, sinagogile și obiectele de cult sunt distruse, cartierele locuite de aceștia sunt arse.

Prima cruciadă populară, cea condusă de Petru Eremitul și Walter cel Sărac, este zdrobită de musulmani la Civitot și practic același destin îl au toate grupurile de pelerini cruciați care pornesc spre Ierusalim. Fie sunt uciși pe drum de foame, boli sau de trupele seniorilor locali, fie se înecă în Mediterana, fie sunt răpiți de pirați și vânduți ca sclavi în Nordul Africii. Foarte puțini ajung la Pământurile Sfinte, unde în principiu, nefiind nici înarmați, nici instruiți, sunt pradă ușoară pentru trupele Islamului.

Cruciadele sunt predicate în continuare pentru încă două secole, până la căderea Acrei în mâinile musulmanilor în 1291. Papa Eugeniu al III-lea promite scutirea de dobânzi pe datorii pentru cei ce luptă în cruciadă: *„dar cei ce sunt apăsați de datorii și încep o așa sfântă călătorie cu inima curată să nu plătească dobândă pentru timpul ce trece, iar dacă ei sau alții pentru ei sunt legați de un jurământ sau chezășie pentru dobândă, noi îl iertăm prin apostolică autoritate."* [144] Iar papa Inocențiu al III-lea, în textul Conciliului al IV-lea de la Lateran, extinde binecuvântarea și asupra celor care nu merg în cruciadă, dar o sprijină financiar: *„celor care nu merg acolo ei înșiși, ci vor trimite pe cheltuiala lor oameni, potrivit averii și stării lor, le acordăm iertarea deplină a păcatelor/.../Tuturor celor care se angajează cu pietate în această lucrare comun, conciliul universal le acordă beneficiul tuturor binecuvântărilor sale, pentru a le deschide calea mântuirii."* [145]

Bernard de Clairvaux, alături de regele Ludovic al VII-lea, predică plecarea în a doua cruciadă la Vezelay pe o scenă aranjată în afara cetății, în aer liber, în fața unei mulțimi de peste o sută de mii de oameni. Oamenii sunt atât de motivați de chemarea *„Luați crucea"*, încât, după ce stocul de cruci se epuizează, abatele trebuie să-și rupă bucăți din rasă pentru ca voluntarii să-și confecționze cruci din ele. Succesul lui Bernard din Clairvaux continuă în Germania unde îl convinge pe regele Conrad al III-lea: *„Încingeți-vă cingătorile, luați-vă armele glorioase, în numele iubirii și apărării numelui de creștin. Iată, popor de războinici, un prilej de a învinge fără riscuri. Aici, să câștigi înseamnă glorie, să mori e un câștig. Vă propun un târg avantajos: luați crucea! Materialul din care este făcută nu costă mai nimic, dar ea este de mare preț fiindcă valorează cât împărăția Domnului."* [146] Apoi teoretizează

menirea călugărilor-soldați din Ordinul Templierilor, găsind justificări pentru uciderea dușmanului credinței:

„Acest cavaler înaintează fără teamă, în gardă în dreapta și în stânga. Și-a pus în piept zalele, iar sufletul și l-a acoperit cu armura credinței. Astfel înarmat nu se teme nici de om, nici de demon/.../ Cavalerul lui Christos împarte moartea în siguranță și o primește și mai netulburat. Dacă moare, este în interesul său; când împarte moartea este în interesul lui Christos. El este preot ca să-i pedepsească pe răufăcători, iar când îi omoară, el nu este homicid, ci ucigător al răului, răzbunător al lui Iisus, asupra celor ce fac rău, apărător al creștinătății; când este omorât, el nu piere, ci-și atinge țelul." [147]

La începutul secolului al XIII-lea, Dominic Guzman definește o nouă metodă a predicatorului pe care apoi o impune ordinului său născut în 1216 prin decizia papei Honoriu al III-lea. Misiunea predicatorului, primită doar de la ierarhia ecleziastică superioară, constă în *„extirparea deviațiilor ereziei, alungarea viciilor, predarea regulilor credinței și deprinderea oamenilor cu bunele moravuri."* Predicatorul îmbrățișează sărăcia totală, lăsând grija vieții sale cotidiene în mâinile celor la care a fost trimis. Predicatorul se deplasează pe jos și merge întotdeauna în echipă cu un al doilea predicator, ceea ce le permite să practice caritatea fraternă și să-și susțină unul altuia predicile[148]. Dominicanii sunt primii călugări care, în mod programatic, părăsesc mânăstirea pentru a sta între oameni și a predica. Cunoașterea lor, pe care sunt îndemnați să și-o perfecționeze, este folosită pentru a răspândi cunoaștere și astfel să se ajungă la consolidarea credinței.

La finalul secolului al XII-lea încep să apară Universitățile, mai întâi cele din Paris, Bologna și Oxford, apoi cele din Napoli, Roma, Toulouse, Palencia, Salamanca, Praga, Viena, Heidelberg, Köln și Erfurt. Elitele intelectuale părăsesc biserica și se regăsesc într-un mediu nou care, cu sprijinul papalității, stimulează schimbul de idei și, mai ales, dezbaterea. Pentru restul oamenilor, în principiu neștiutori de carte, se amplifică rolul predicatorilor, se dezvoltă centre și metode de instruire a acestora, se editează manuale de teologie pentru uzul lor, lucrări dedicate tehnicilor de predicare, culegeri de texte și antologii de predici model, care să poată fi folosite în diversele prilejuri populare, de-a lungul

întregului an liturgic. *„Tratatele medievale de retorică, artes predicandi, explicau cum să fie construită o predică, atrăgând atenția asupra necesității împărțirii acesteia în secțiuni, structurării logice a argumentelor și a dezvăluirii punctelor cheie cu ajutorul povestioarelor, imaginilor, metaforelor sau a comparațiilor."*[149]

Această organizare a predicării contribuia la mai buna diseminare a mesajului, avându-se în vedere creșterea pregnanței mesajului central, cel pe care publicul trebuia să-l înțeleagă, să-l rețină și apoi să-l repovestească altora care nu fuseseră prezenți. Sunt pregătite predici standard pentru zilele de duminică, *sermones dominicales*, sau pentru zilele sfinților importanți, *sermones de sanctis*[150]. Autori prolifici și vorbitori elocvenți ca James de Vitry, Eudes de Chateauroux, Gilbert de Tournai, Bertrand de la Tour participă nemijlocit la campaniile de mobilizare a maselor, dar și a liderilor de opinie pentru cruciadele secolului al XIII-lea și în mod special a celei împotriva catharilor și, în același timp, instruiesc direct sau prin texte predicatorii. Eudes de Chateauroux scrie peste o mie de predici pe care le organizează în compilații și pe care apoi le editează în 1261 și le reeditează câțiva ani mai târziu. Gilbert de Tournai scrie trei predici model dedicate chemării la cruciade, extrem de folosite de predicatorii sfârșitului Evului Mediu. *„Un predicator care folosea predicile model putea să urmeze textul pas cu pas, să memorizeze argumentația și să o reproducă pentru o situație anume. Tot ce avea de făcut era să adapteze textul funcție de publicul pe care-l avea în față: potențial recruți, cruciați sau susținători financiari ai efortului de război și să adopte tipul de limbaj adecvat temei și publicului."*[151]

Prima predică model scrisă de James de Vitry începe cu citatul din Isaia 62-1, *„Pentru Sion nu voi tăcea și pentru Ierusalim nu voi avea odihnă până ce dreptatea lui nu va ieși ca lumina și mântuirea lui nu va arde ca flacăra"* și continuă cu argumentarea nevoii predicării în numele crucii. Țintele acestei predici sunt, pe de o parte, *„cei care-l disprețuiesc pe Dumnezeu"*, *„cei cărora nu le pasă de Pământul Sfânt"*, *„cei care nu vor să răzbune onoarea lui Dumnezeu"*, *„cei care deși au acceptat să fie însemnați cu crucea vin prea încet spre Pământul Sfânt"*, iar, pe de altă parte, sunt adevărații credincioși, cei pe care semnul crucii de pe veșminte îi deosebește de *„necredincioși și decăzuți"*. Acest semn de veșminte care îi marca pe cei ce deveneau soldați ai lui Hristos este pus de James de Vitry în centrul predicii. Pornind de la citatul din

Apocalipsa după Ioan, „Si am văzut un înger care se ridica de la Răsăritul Soarelui și purta semnul Dumnezeului cel Viu", autorul dezvoltă o antinomie între cei ce au ales crucea ca semn și care chiar dacă pleacă în bătălie vor fi apărați de aceasta și cei care nu au făcut-o și care vor cădea sub puterea celor patru îngeri ai distrugerii. În loc să se bucure de binefacerile crucii lui Hristos vor avea de suferit atacurile diavolului și durerile iadului[152]. Si celelalte predici model, fie dedicate cruciadelor, fie altor teme alese de Biserică, foloseau un sistem asemănător de îmbinare a textului biblic, a învățăturilor și biografiei sfinților și a temelor de actualitate, evidențiind permanenta existență a unei opțiuni corecte și a uneia greșită fiecare dintre ele conducând la viața eternă din raiul creștin sau spre chinurile eterne din infern.

Pe durata unui secol, comunicarea cruciadelor și, implicit, toate celelalte teme ale comunicării bisericii, trec de la stadiul de provizorat și inspirație a unor lideri populari charismatici sau a unor mari personalități religioase la un sistem organizat, în care mii de predicatori sunt trimiși în puncte strategice alese, instruiți în prealabil și cu texte bine pregătite. La fel ca în cazul scolilor grecești de retorică conduse de sofiști, scopul era acela ca, în orice împrejurare, predicatorul să aibă un răspuns potrivit pentru situația în care se găsea. Rețeaua numeroasă de predicatori, care transmitea mesajele emise de la centru și le adapta (funcție de talentul, cultura și interesul predicatorului) la realitățile diverselor comunități, preconizează fenomenul comunicării în masă care va deveni o realitate globală secole mai târziu. Misionarul și predicatorul își unesc eforturile pe care le îndreaptă fie spre interiorul continentului european unde, mai ales în zonele rurale, persistau ritualuri păgâne sau amestecuri între creștinism și culte ale naturii, unde exista pericolul extinderii ereziilor, sau era nevoie de mobilizări ale credincioșilor în vederea realizării unui demers al ierarhiei, fie spre exteriorul acestuia.

La curtea chineză, la cea hindusă sau în spațiul mongol vor ajunge emisari ai credinței creștine, diplomați, negustori sau preoți. În anul 1305, Ioan de Montecorvino devine primul arhiepiscop al Beijingului în timpul dinastiei mongole, ridică o biserică acolo și traduce Noul Testament și Psaltirea. În speranța de a găsi aliați împotriva Islamului, dar și de a opri teribilele raiduri mongole care au distrus o bună parte a Europei estice și centrale, mai multe misiuni au plecat spre capitala acestora, în speranța

obținerii unei convertiri a Marelui Han și implicit a poporului său. Unul dintre călugări, William din Rubruck (cunoscut sub numele de Guillaume de Rubruquis), ajunge în 1253 la curtea hanului Munke, unde descoperă un număr important de creștini nestorieni, o atmosferă destinsă și tolerantă în domeniul religios, dar după cum îi spune Marele Han însuși, nicio intenție de a se converti: *„Noi, mongolii, credem că există un singur Dumnezeu, datorită căruia trăim și datorită căruia murim și pentru care avem o inimă cinstită/.../Dar cum Dumnezeu ne dă degete diferite la mână, tot așa dă oamenilor și diferite căi/.../Dumnezeu v-a dat scripturile și voi, creștinii, nu vă țineți de ele. El ne-a dat profeții, noi facem ceea ce ne spun ei și trăim în pace."*[153]

Odată cu descoperirile geografice ale portughezilor și spaniolilor și cu colonizarea Lumii Noi, misionarismul depășește epoca diplomatică și de convertire a liderilor de popoare și se întoarce la convertirile în masă. Condițiile specifice din Americi conduc la un genocid de proporții în rândul populațiilor băștinașe, generat în primul rând de bolile aduse de europeni (rujeolă, variolă) și în al doilea rând de exploatarea prin muncă în mine sau pe diversele culturi ale localnicilor, în marea lor majoritate transformați în sclavi. Depopularea atinge asemenea proporții în anumite regiuni, încât episcopiile din Antile (Haiti, Cuba, Jamaica) nu vor mai avea, după un secol, aproape deloc indigeni între enoriași[154].

Tot din cauza decimării populației, dar și din motive de creștere economică, în foarte scurt timp se ajunge la aducerea de transporturi masive de sclavi din Africa. Papa Alexandru al VI-lea atrage atenția că popoarele din Americi nu pot fi convertite decât pe baza propriei adeziuni, iar Paul al III-lea, în bula *Sublimis Deus*, afirmă că indienii din Americi sunt oameni liberi și trebuie tratați în consecință. Mesaje similare vin din partea curților Spaniei și Portugaliei, dar pe de altă parte, exact din același loc sosesc solicitările legate de creșterea profitului minelor și lucrărilor agricole din colonii. Uriașele resurse minerale ale Lumii Noi relansează economia și dau naștere capitalismului european. Registrele din *Casa de la Contratacion* din Sevilla arată cantitățile impresionante de metale prețioase venite în secolul al XVI-lea din colonii. Dacă între 1503 și 1510 intraseră doar 4,9 tone de aur și deloc argint, între 1551 și 1560 se ajunge la 42,6 tone de aur și 303 tone de argint, iar între 1591 și 1600, la finalul secolului, fuseseră aduse 20 de tone de aur și 2 707 tone de argint[155].

Pentru a preîntâmpina conflicte între portughezi și spanioli legate de împărțirea coloniilor, papa Alexandru al VI-lea trasează linia de demarcație între posesiunile celor două imperii catolice la trei sute saptezeci de leghe (aproximativ o mie șapte sute de kilometri) vest de Insulele Capului Verde. Anterior acestui tratat, papa emisese, în 1493, bula *Inter caetera* în care, adresându-se regilor catolici Ferdinand și Isabela, afirma:

„Printre alte lucrări dorite de Maiestatea Divină și în acord cu dorințele sufletului nostru, este foarte important ca religia creștină și credința catolică, în special în aceste timpuri ale noastre, să fie exaltată, amplificată și dezvoltată peste tot în lume, unde poate fi adusă sănătatea sufletelor, supunerea națiunilor păgâne și aducerea lor spre credință/.../Suntem informați că în ultima perioadă ați acționat în vederea căutării și găsirii unor insule și a unor teritorii îndepărtate și necunoscute — deci negăsite de alții — cu intenția convingerii locuitorilor să-L onoreze pe Mântuitorul nostru și să adere la credința catolică/.../Prin întreaga putere apostolică noi vă dăm vouă, urmașilor și succesorilor voștri, toate teritoriile și insulele descoperite acum și în viitor care nu au aparținut altui suveran creștin. Prin autoritatea Dumnezeului Atotputernic, trimisă nouă prin Sfântul Petru și prin misiunea pe care o avem pe pământ,t ca Vicar al lui Iisus vă dăm vouă, urmașilor și succesorilor voștri, toate aceste pământuri și insule cu dominioanele, teritoriile, orașele, castelele, satele cu toate drepturile și jurisdicțiile și posesiunile ca voi să le fiți stăpâni cu toată puterea si autoritatea."[156]

Modificările teritoriale petrecute în secolele următoare au dus la mai multe adaptări ale tratatului original, semnat în iunie 1494 la Tordesillas, dar și la nemulțumirea celorlalte puteri europene, neincluse, cel puțin teoretic, în această partajare. Frederic I, regele Franței, ar fi comentat: *„Aș fi foarte curios să citesc acea clauză din testamentul lui Adam care mă exclude de la împărțirea lumii."*[157] De asemenea, regina Elisabeta a I-a Angliei a specificat: *„nu pot fi convinsă că Indiile sunt deținute legitim de Spania printr-un decret al Papei, căruia nu-i recunosc prerogative în această problemă și cu atât mai puțin cred că el poate dicta unor prinți care nu-i datorează obedientă."*[158] Simultan cu soldații și funcționarii spanioli și portughezi, în Lumea Nouă debarcă

preotii și misionarii. Credința trebuia păstrată pentru creștinii ajunși în noua lume și, mai ales, trebuia răspândită între băștinașii păgâni. Columb fusese însoțit în prima sa călătorie de capelanul Pedro de Arenas. Din 1516, toate navele spaniole care veneau spre Lumea Nouă trebuiau să aibă un preot la bord, iar din 1526, fiecare flotă care sosea trebuia să aducă misionari[159]. Populațiile indigene, de la azteci la incași, erau politeiste, practicau sacrificii umane și, în anumite regiuni, și canibalismul ritual[160]. De aceea, franciscanii, dominicanii, augustinii, capucinii și iezuiții ajunși pe noul continent pornesc la drum având o misiune clară și o metodă la fel de clară.

La fel ca în ofensiva creștina spre nordul european din Antichitatea târzie, cea dintâi grijă a misionarilor a fost atacarea și distrugerea elementelor religioase necreștine. Juan de Zumarraga, primul episcop al Mexicului se lăuda că el, personal, demolase peste cinci sute de temple și zdrobise peste douăzeci de mii de statui de idoli[161] și, de la un moment încolo, trecuse la pedepsirea violentă a indigenilor nesupuși. Au existat din start elemente de neconcordanță culturală. Bartolomeu Columb, fratele descoperitorului, arde pe rug șase indigeni din Haiti care îngropaseră în pământ icoanele lui Iisus Hristos și ale Fecioarei Maria. Motivul pentru care aceștia o făcuseră nu era unul blasfemiator, ci unul pornit din convingerea că icoanele îngropate ar fi putut ajuta prin puterea lor divină la recolte mai bogate[162]. În majoritatea cazurilor însă populația nu rezistă semnificativ asaltului ideologic, acceptând noua religie și renunțând — cel puțin la suprafață — la practicarea celei vechi. Periodic sunt denunțați de vecini sau chiar de membri din propria familie, indigeni care ascund în locuințe idoli păgâni și, după o judecată în fața Inchiziției, sunt condamnați la moarte. Bernal Díaz de Castillo, în relatarea cuceririi către Cortez a Mexicului, descrie fața luminos-propagandistică a convertirii:

„Merită să privești cum ajută băștinașii la celebrarea sfintei liturghii, mai ales când e slujită de franciscanii sau dominicanii din satul lor. Mai e încă ceva: atât bărbații, cât și femeile și pruncii care au vârstă să învețe, știu toate rugăciunile pe limba lor și mai au și alte obiceiuri creștinești, de pildă, atunci când trec prin fața altarului sau crucii își pleacă fruntea cuvios, se îndoaie din genunchi și spun câte un Pater noster, așa cum i-am deprins noi,

conchistadorii. Au mai învățat să țină lumânări aprinse la altar și să arate cinstire și ascultare tuturor preoților și călugărilor, iar când acestia vin la ei în sat, să le iasă în întâmpinare cu lumânări de ceară aprinsă, să tragă clopotele și să-i ospăteze."[163]

În mai multe cazuri, misionarii sau oficialii bisericii din Americi au condamnat abuzurile militarilor și funcționarilor în relația lor cu amerindienii, dar colonizarea fiind construită pe baza sistemului de *encomienda*, care presupunea atribuirea către coloniștii spanioli a unor pământuri cu tot cu populația de pe ele, cu obligația de a le lăsa sau furniza mijloace de supraviețuire și de a le converti la credința adevărată, era practic imposibilă oprirea acestora. În 1511, dominicanul Montesinos acuză practicile primelor decenii de colonizare, într-o predică ținută de Crăciun, în fața spaniolilor în Santo Domingo:

„Sunteți cu toții în stare de păcat de moarte, trăiți și veți muri astfel, din cauza cruzimii și tiraniei de care dați dovadă față de aceste popoare nevinovate. Cu ce drept și în virtutea cărei dreptăți îi țineți voi pe acești indieni într-o robie atât de crudă și de oribilă? Cum puteți să-i asupriți și să-i munciți atât, fără să le dați să mănânce și fără să-i îngrijiți de bolile care-i amenință cu moartea din cauza muncii excesive la care îi forțați?/.../Oamenii aceștia nu sunt, oare, și ei, ființe umane, nu au oare, și ei, un suflet, o minte? Nu sunteți obligați să îi iubiți cum vă iubiți pe voi înșivă?"[164]

Ludovic Bertran, considerat a fi apostolul Columbiei, scria în 1555 că în Cuba mai rămăseseră pe insulă vreo două sute de mii de indigeni, dar și aceștia vor pieri curând din cauza cruzimii europenilor[165]. Conflictul dintre necesitatea economică a exploatării resurselor Americilor, folosindu-se munca practic fortată a indigenilor și incompatibilitatea acestei atitudini cu morala creștină, este subliniată de călugărul franciscan Pedro Mexia, care scria în 1517: *„Este rău să-i iei pe indieni din subordinea spaniolilor fiindcă atunci aspirațiile economice ale coloniștilor vor fi spulberate, iar drepturile Coroanei vor fi violate. Fără vigilența spaniolilor, credința creștină nu va prinde rădăcini între indieni. Fără constrângere, în zece zile vor uita de Ave Maria pe care acum o rostesc.*

Pe de altă parte, este rău dacă indienii rămân în encomiendas, fiindcă vor pieri toți."[166]

Cel mai activ critic al primei perioade a colonizării a fost Bartolomeu de Las Casas. Student fiind la Universitatea din Salamanca, vine în 1504 în Lumea Nouă, posibil chiar în a patra expediție a lui Columb. Este primul preot hirotonisit pe pământ american și în această calitate ia parte la expediția din Cuba a lui Diego Velasquez. Pentru serviciile sale este răsplătit cu pământ și cu indigeni alocați să lucreze pentru el. În 1514, după ce realizează că *„tot ce li se întâmplă băștinașilor din Indii este nejust și tiranic"* începe să se opună politicii spaniole din Lumea Nouă și, în 1523, intră în ordinul dominican și își dedică următorii cincizeci de ani din viață încercând să convingă autoritățile să-și modifice comportamentul[167]. Fidel coroanei și creștinismului și deplin încrezător în nevoia continuării atât a extinderii cuceririi Americilor cât și a răspândirii universale a credinței, Bartolomeu de Las Casas *„visează, pur și simplu, o bună colonizare, realizată sub egida clericilor — un stat teocratic, prin urmare, în care puterea spirituală are întâietate în fața celei temporarle."*[168] Soluția lui Las Casas este aceea de a-i asimila pe indigeni, care au toate caracteristicile bunilor creștini : *„niciodată, în alte vremuri și la alte popoare, nu s-au văzut atâtea înclinații, atâta dispoziție, atâta aplecare către această convertire. Nu există pe lume un neam atât de docil sau mai puțin îndărătnic și mai adecvat sau mai bine pregătit decât acesta pentru a primi mesajul lui Christos."*[169] El propune, totodată, oprirea politicii de exterminare fizică și așezarea băștinașilor exact acolo unde le este locul, identificat chiar de divinitate: *„Dumnezeu a creat aceste popoare cât se poate de simple, fără răutate sau de falsitate, foarte supuse și credincioase stăpânilor lor naturali și creștinilor pe care-i slujesc."*[170]

Tzvetan Todorov se întreabă dacă nu cumva modelul propus de Las Casas nu a dat naștere unei violențe conceptuale (mai puțin agresivă decât cea fizică), dar cu efecte pe termen lung mult mai acute și mai devastatoare, mai ales prin impunerea unui portret social robot al acestor populații, care presupunea acceptarea neconditionată, ca pe un dat imuabil, a poziției de slujitor al spaniolilor[171]. De altfel, și Jorge Luis Borges constata cu ironie în *Istoria universală a infamiei* că: *„În 1517, părintelui Bartolomeu de Las Casas i s-a făcut milă de indigenii care se extenuau în laborioasele infernuri ale minelor de aur antillan și i-a propus*

împăratului Carol al V-lea să importe negri care să se extenueze în laborioasele infernuri ale minelor de aur antillan."[172] Cu toate acestea, descrierea atrocităților comise împotriva indigenilor (bătăi, violuri, torturi, câini asmuțiți asupra prizonierilor legați, oameni arși de vii sau însemnați cu fierul înroșit) ar fi condus, se pare, la decizia imperială de a reforma sistemul economic dezvoltat în colonii.

În același timp, scrierile sale și protestele altor clerici care cereau tratament uman pentru localnicii din Americi, au generat o dezbatere intensă asupra apartenenței la umanitate a locuitorilor din țările barbare. Juan Gines de Sepulveda, umanist faimos, traducător al *Politicii* lui Aristotel, prieten cu Erasmus din Rotterdam, susținea chiar într-o confruntare cu Bartolomeu de Las Casas că indigenii din America erau născuți inferiori, *„așa cum sunt copiii față de adulți, sau femeile față de bărbați"*. Inferioritatea lor izvora din faptul că erau *„înecați în păcat"*, practicau abominații sexuale, erau sodomiți. *„Împotriva păcătoșilor și idolatrilor un război era întotdeauna justificat."*[173]

Iezuitul Jose de Acosta — care a petrecut peste cincisprezece ani în Americi — a scris mai multe lucrări care au fost folosite ca manuale ale misionarilor în țările necreștine. El nominalizează trei tipuri de barbari. Primul tip sunt aceia nu foarte departe de civilizația europeană. Au legi, au judecători, instituții civile stabile și, evident, au cultură scrisă. În cazul acestora, credința trebuie predicată în maniera apostolică. Exemplele pe care spaniolul le identifică sunt hindușii, chinezii și japonezii. Al doilea tip sunt cei care au niște instituții sociale, dar fără cultură scrisă, fără o viziune filozofică asupra existenței, fără concepte clare ale vieții sociale. În același timp, aceste popoare sunt afectate de ritualuri, obiceiuri și legi monstruoase. Evanghelizarea acestora ar trebui precedată de cucerire teritorială și de dominare politică, pentru a elimina acele componente ale societății care contravin textelor sfinte. Incașii și aztecii sunt reprezentativi pentru această categorie. A treia categorie, considerată dominantă în Lumea Nouă, este formată din ființe sălbatice, despre care cu greu se poate afirma că au sentimente umane, care trăiesc într-o lume fără legi, fără acorduri, fără judecători, fără organizare statală. Convertirea acestora presupune dominare și subjugare. Acosta îl citează pe Aristotel, care considera că acest tip de barbari ar trebui vânat ca animalele sălbatice și domesticit prin forță, dar îl considera prea

aspru și îi sfătuiește pe colonizatori să-i trateze pe viitorii convertiți ca pe niște copii. *„Pentru aceștia, care nu sunt oameni, sau sunt jumătate oameni, este bine să fie învățați cum să devină oameni și să fie instruiți ca niște copii /.../ Ei trebuie stăpâniți printr-o forță adecvată, trebuie obligați să părăsească jungla și să se adune în orașe și, chiar împotriva voinței lor, trebuie forțați să intre în Împărăția Cerurilor."*[174]

Această viziune a forțării convertirii, dacă realitatea o impune, o regăsim și în scrisoarea trimisă de papa Clement al VII-lea suveranului Carol al V-lea, în luna mai 1529: *„Avem încredere că de-a lungul întregii tale șederi pe pământ, îți vei da toată silința pentru a aduce națiunile barbare către Dumnezeu, creatorul tuturor lucrurilor, și o vei face nu doar prin edicte și îndemnuri, dar și prin forță și arme dacă este necesar, astfel încât sufletele lor să se regăsească în Împărăția Cerurilor."*[175]

Metodele de evanghelizare folosite în Lumea Nouă sunt, în fapt, o medie între apropierea apostolică și convingerea prin forță, fapt generat de realitatea din spatele acțiunii misionare. Pe de-o parte, există șansa bisericii catolice (într-un moment de mare criză) de a se extinde pe un continent întreg și de a-și revendica din nou vocația universală, pe de altă parte, convertirea însemna și încolonarea ideologică a unei mase pe care liderii militari și administrativi o doreau docilă și controlabilă prin cât mai multe pârghii. *„Acest amestec dintre cucerire și evanghelizare a determinat ca o fatală consecință faptul că, pentru mult timp, nu totul s-a desfășurat conform spiritului evanghelic, așa cum se întâmplase în Evul Mediu, atunci când creștinismul pătrunsese în Europa Centrală și septentrională."*[176]

Spiritul conchistadorilor era evident influențat de ofensiva dusă de câteva secole în peninsula Iberică împotriva maurilor. Cucerirea teritoriilor avusese în toată această perioadă ca motiv tutelar victoria creștinismului asupra islamului. După cucerirea Granadei, la finele anului 1491, moment ce încheia practic *reconquista*, regii catolici decid, pe 31 martie 1492, expulzarea evreilor din regat. Motivul enunțat în comunicatul oficial era pur religios:

„Evreii se străduiesc din răsputeri să-i seducă pe creștini și pe copiii acestora, dându-le cărți și învățându-i rugăciuni evreiești, anunțându-i când sunt zile de sărbătoare evreiești, procurându-le

azimă de Paste, instruindu-i în privința mâncărurilor interzise și convingându-i să urmeze Legea lui Moise. Ca urmare, sfânta noastră credință catolică este pângărită și injosită. Am ajuns, așadar, la concluzia că singurul mijloc de a pune capăt în mod eficient acestor rele constă în ruperea definitivă a tuturor relațiilor dintre evrei și creștini, iar acest lucru nu poate fi dobândit decât prin expulzarea lor din regatul nostru."[177]

Opțiunea pentru marile comunități evreiești era simplă: convertire sau plecare. În mai puțin de un an, dintr-un stat al celor trei religii, Spania devine monocromă. Soldații, funcționarii și clericii care trec oceanul vin din lumea impregnată de această ofensivă catolică, adoptată de vârfurile ierarhiilor statale sau religioase. Exceptând perioada petrecută de cruciați în Palestina, *reconquista* este singura victorie teritorială a crucii, continuată de politici de convertire forțată. Indigenii din Lumea Nouă sunt următorul pas. Toate mărturiile indică două niveluri distincte de acțiune. Biserica se extinde rapid, se organizează și se dezvoltă. În 1523 existau doisprezece franciscani. În 1559 franciscanii erau trei sute optzeci, dominicanii două sute zece, augustinii două sute doisprezece. Odată cu apariția iezuiților, în 1572, avem peste o mie șase sute de misionari[178]. Lăcașele de cult, scaunele episcopale, școlile catolice și centrele sociale ale bisericii se multiplică exponențial. Ritmul acesta alert solicită rezultate pe măsură. Au loc în primii treizeci de ani peste un milion de convertiri și peste cinci milioane de botezuri.

„La început, metodele folosite de misionari în America spaniolă au fost foarte primitive. Pentru a fi botezați în masă, de obicei era suficient doar ca indienii să-și distrugă idolii. În aceasta se vedea bunăvoința indienilor de a accepta creștinismul; educația morală și catehetică se lăsa în baza unei activități pastorale organizate, care urma să aibă loc mai târziu. E ușor de imaginat cum mulți indieni au considerat primirea botezului, cel puțin în principiu, ca un semn de supunere față de noii lor stăpâni, împotriva cărora foștii suverani și vechii zei se arătaseră fără putere."[179]

Al doilea nivel de acțiune este cel al misionarilor individuali, care încearcă să-i apropie pe indigeni de valorile reale ale creștinismului, fără a utiliza nici forța armată, nici structurile administrative. Pentru aceasta, le învață limba, se acomodează cu

obiceiurile lor, trăiesc alături de ei în comunitățile tradiționale, îi apără de excesele noilor stăpâni. Franciscanul Fray Gaspar de Recarte considera, în 1584, total contraproductivă utilizarea escortei militare pentru protejarea misionarilor. Mai mult, el atrăgea atenția că utilizarea forței i-a îndepărtat pe localnicii care altfel ar fi putut fi ușor câștigați la cauza creștină[180]. Las Casas compune pentru indienii din Guatemala cuplete în versuri în care transpune elemente ale doctrinei creștine[181]. Iezuitul Jose de Anchieta traduce textele evangheliilor în limba tupi-guarani, improvizează piese de teatru, *autos sacramentales,* în care personajele din partea locului sunt amestecate cu personaje biblice, împărați romani și sfinți creștini, pe care apoi le joacă, ajutat de copii, în fața comunităților izolate în jungla braziliană. În același timp, înființează biserici și spitale și redactează o lucrare dedicată animalelor și plantelor din Amazonia[182]. Lectura biografiei lui Francisc de Assisi, tradusă în limba sa, îl uimește pe Juan de Torecato, liderul bogat al unei comunități din nordul Mexicului, îl determină să adopte creștinismul, să redea libertatea sclavilor săi, să-și împartă averea, să renunțe la îndatoririle de conducător și să trăiască în sărăcie tot restul vieții. Episcopul de Michoachan, Vasco de Quiroga, organizează satele din teritoriul său pe baza principiilor evanghelice și, în același timp, inspirându-se din sistemul administrativ propus de Thomas Morus în *Utopia.* Munca este făcută în interesul comunității, nimeni nu comandă nimănui și nu deține nimic în plus față de altcineva[183].

La finele secolului al XVI-lea, iezuiții înființează, în zona de graniță dintre Paraguay, Argentina și Brazilia, mai multe comunități de indieni care, *„sub protecția preoților duc o viață înregimentată, fără proprietate privată, fără bani, fără pedeapsa cu moartea, fără lux, fără lipsuri și pleacă la muncă în sunet de flaut."*[184] În 1609, funcționează primul așezământ iezuit din zonă pentru ca, în 1630, peste o sută douăzeci de iezuiți să păstorească în forme similare de organizare patruzeci de mii de guarani[185]. Au existat și inițiative de aceeași factură dedicate elitelor locale. Fiii mai multor șefi de comunități din Mexic au fost adunați într-un colegiu înființat în 1536, al cărui scop era să pregătească o clasă preoțească indigenă care, fiind bilingvă și cunoscând problemele reale ale majorității, ar fi putut să o convertească mai ușor la creștinism. Deși câteva generații de indigeni au trecut prin acest colegiu, nu a fost hirotonisit niciun preot provenit din populația

locală, opunându-se acestei idei și clerul spaniol și colonii[186]. Arma credinței nu putea fi scăpată din mână. Controlul ideologic al populațiilor de curând supuse trebuia exercitat exclusiv de dominatori și de cei de același sânge cu ei (nu trebuie uitat că, în 1492, fusese enunțată în Spania doctrina purității rasiale, a *„limpezimii"* sângelui ca o condiție a dreptului de cetățenie și de ascensiune socială). Noii membri ai Imperiului Spaniol, indigenii din Americi — cu sânge evident *„impur"* — trebuiau ordonați prin religie, dar nu trebuia să li se dea posibilitatea de a opera cu aceasta.

Finalul istoriei în ceea ce avea să se numească America Latină este dominația totală pe care o are acum creștinismul catolic. Convertirea violentă și intruzivă a fost totuși eficientă. În foarte puține locuri din America Centrală și de Sud mai rezistă vechile religii și, de asemenea, în foarte puține locuri, comunitățile au fost atrase de misionarii altor religii. Succesul obținut de catolicii spanioli în Lumea Nouă nu a putut fi repetat de portughezi, de exemplu în Asia, unde, în fața creștinismului, se ridicau religii foarte bine structurate, cu un sistem organizatoric vechi de milenii și unde cucerirea militară, chiar dacă uneori a existat, nu a fost atât de totală și de definitivă ca în America.

Considerat a fi urmașul apostolului Pavel, iezuitul Francois Xavier a întreprins misiuni de creștinare în India, Ceylon, Indonezia, Malaezia și Japonia, confruntându-se, pe de-o parte, cu rezistența localnicilor și a religiilor tradiționale, iar pe de altă parte, cu greșelile grave făcute de primii misionari creștini sosiți în zonă. Ignorarea sistemului castelor, impunerea îmbrăcămintei europene, a numelor portugheze și a consumului de carne de vită, tentativa de a transforma societatea hindusă într-un soi de copie a celei lusitane a adâncit ruptura dintre localnicii indieni și portughezii creștini. La aceste realități s-au adăugat și violența și comportamentul situat la mare distanță de morala creștină a ofițerilor, nobililor și oficialilor portughezi, dar și decizia regelui Ioan al III-lea de a interzice exercitarea cultului brahmanic în provinciile portugheze. Nu în ultimul rând, industria catolică spaniolă nu a funcționat deloc în Indiile portugheze. Nu existau lăcașe de cult, nu exista decât un singur scaun episcopal și acela fondat târziu, nu erau traduse în limba majorității textele sfinte și nu erau nici preoți care să cunoască limba majorității, astfel încât, tot procesul de evaghelizare era mai degrabă mimat, și de

o parte și de cealaltă, presiunea armelor fiind cea care menținea creștinismul în zonă.

Cei zece ani de activitate ai lui Francois Xavier sunt spectaculoși atât din perspectiva metodelor (traduce textele sfinte în limbile țărilor în care începe convertirea, inclusiv în japoneză, folosește refrene muzicale cunoscute în comunități și pe ele scrie versuri în care descrie valorile creștine, merge în sate foarte sărace, îi ajută pe bolnavi, mănâncă puțin și doarme pe pământ, înființează biserici, ține slujbe, reface comunități creștine mai vechi, care fuseseră abandonate de preoți), cât și din cel al rezultatelor traduse în zeci de mii de convertiți[187]. Una dintre comunitățile convertite de Xavier, parava, era formată din pescuitori de perle situați în Mannar. Aflați în conflict și cu regele tamil din zonă și cu negustorii musulmani, parava trec în masă la creștinism, dar ulterior nimeni nu-i mai bagă în seamă. Francois de Xavier revitalizează viața spirituală a comunității, convertește alți șase sute de paravi și, când regele din Jaffna îi atacă, îl determină pe guvernatorul portughez din Goa să intervină și să cucerească Jaffna. În cincizeci de ani din acel moment, peste șaptezeci de mii de tamili din Jaffna se convertiseră la creștinism[188].

Prozelitismul religios continuă și după primă epocă a marilor descoperiri geografice și este practicat de toate religiile universale. Comunități întregi trec de la o religie la alta, fie ca urmare a presiunii politico-militare, fie ca urmare a unor avantaje economice sau datorită științei predicatorilor și misionarilor de a sparge bariera neîncrederii și de a oferi răspunsuri mai credibile decât oferea religia anterioară. Succesul prozelitismului a determinat biserica să utilizeze comunicarea interpersonală și după încheierea primei faze a convertirilor. Al IV-lea Conciliu de la Lateran cerea, încă din 1215, ca fiecare diocеză să aibă predicatori care să-l sprijine pe episcop în răspândirea cuvântului lui Dumnezeu. Papalitatea își organizează, prin ordinele înființate după același Conciliu (prin canonul 13 întreaga problemă a noilor ordine era trecută complet sub jurisdicția Sfântului Scaun)[189], o armată de comunicatori al cărei scop era ca, prin vorbă și prin atitudine, să țină mulțimea lângă spiritul credinței adevărate și la distanță de orice variantă de ieșire din canon.

În 1968, după Conciliul Vatican II, Adrianus de Groot scria în periodicul teologic *Concilium*: *„Biserica este purtătoarea mântuirii depline, s-ar nega pe ea însăși dacă ar renunța la orice*

activitate misionară."[190] Iar Athanase Bouchaud scria în 1967 în periodicul *Spiritus*: *„În ziua în care Biserica va putea să-și lase misionarii someri, în ziua aceea va veni sfârșitul. Nimeni deci nu are, în Biserică, un viitor care să fie asigurat într-un mod mai divin decât misionarii ei; viitorul le aparține în întregime, așa încât ei vor fi cei care vor încheia Istoria, pecetluind Misiunea.*"[191]

Ordinele dominicanilor, franciscanilor și, mai târziu, al iezuiților și-au trimis călugării de-a lungul și de-a latul lumii catolice pentru a ajuta la prezervarea credinței, la calmarea instinctelor sociale, la depășirea momentelor de cumpănă (se estimează că peste zece mii de călugări franciscani au murit în timpul Marii Ciume din 1348-1349, fiind alături de credincioși)[192]. Modestia franciscanilor, educația dominicanilor, înflăcărarea iezuiților au contribuit la menținerea încrederii populației în catolicism, în condițiile în care ierarhia bisericească se îndepărta tot mai mult de realitatea omului simplu și de esența ideologiei în numele căreia funcționa. Deși, inițial, călugării, izolați în mănăstiri, trebuiau să-și caute propria lor perfecționare în relația cu divinitatea și pentru aceasta să se îndepărteze de lume, noile ordine născute în mileniul al doilea au adus călugării în centrul vieții sociale, transformându-i în repere acceptate și urmate de mase. Riscul pe care-l presupunea preluarea de către neinițiați, laici sau chiar eretici a mesajului mântuirii a determinat biserica să trimită în stradă, între oamenii care deja resimțeau acut înechitatea socială, călugării. Imagologia acestora, puternic ancorată în cea a creștinismului primitiv, ascetic și fundamental sincer, a încetinit clivajul tot mai mare dintre mulțime și lideri, dintre mulțime și ideologie.

După șocul provocat de rapida expansiune islamică în spațiul nord-african și în Palestina — zone fundamentale pentru creștinism, după schisma provocată în 1054 de excomunicările pronunțate de legatul papal Humbert împotriva patriarhului Mihail Cerularie și de anatema acestuia împotriva papei — catolicismul secolului al XVI-lea este confruntat cu Reforma din centrul și nordul continentului european. Roma se află pe picior de război, de fapt se vor purta și niște războaie derivate din această revoluție religioasă. Într-o tabără și alta sunt pregătiți soldații, dar și predicatorii, se repetă din nou fenomenele de propagandă și contrapropagandă din epoca ereziilor și schismelor primelor secole creștine, locuitorii Europei au din nou de ales între două opțiuni

aflate în conflict, și o tabără și cealaltă își descoperă și își folosește cei mai buni și mai convingători purtători de mesaj.

Duelul se poartă iar atât la nivel doctrinar, între elite, cât și la nivelul maselor pentru atragerea de cât mai mulți adepți. Există o singură noutate. În jurul anului 1445, germanii Johann Gutenberg și Lauren Janszoon Koster inventează tiparul cu matriță mobilă, pe care, în 1454, tipăresc, la Mainz, o Biblie ale cărei pagini sunt compuse din patruzeci și două de rânduri într-un tiraj de o mie de exemplare[193].

Media.
Realitatea artificială

Tehnologie și cenzură

La sfârșitul secolului al XV-lea, în orașul Saint Dié din Munții Vosgi, funcționa sub oblăduirea ducelui Renaud al II-lea de Vaudemon, un grup de învățați denumit *Gymnase Vosgien*. În 1500, se achiziționează, probabil tot pe banii ducelui, o tipariță pe care intenționa să multiplice opere clasice — era luată în discuție, de exemplu, *Geografia* lui Ptolemeu — și lucrări ale membrilor grupului. Preotul Martin Waldseemüller, conducătorul confreriei, intră — după câțiva ani — în posesia textului în franceză al lui Amerigo Vespucci denumit *Patru călătorii*, în care acesta descria expediția sa din Lumea Nouă. Impresionat, Waldseemüller și colaboratorii săi editează un volum, *Cosmographiae Introductio*, în care rezuma principiile fundamentale ale cosmografiei și în care notează: *„Acum aceste părți ale pământului (Europa, Africa, Asia) au fost mult mai extensiv explorate și o a patra parte a fost descoperită de Amerigo Vespucci (așa cum se va descrie în cele ce urmează). Întrucât ambele, Europa și Asia, și-au primit numele de la femei, nu văd niciun motiv de ce ar obiecta cineva să numim această parte Amerige (din grecescul ge, care înseamnă pământul lui) adică pământul lui Amerigo, sau America, după Amerigo, descoperitorul ei, un bărbat de mare iscusință."*

Împreună cu volumul, Waldseemüller tipărește o hartă a lumii unde, alături de continentele cunoscute, apare și cel de peste Atlantic, denumit America și împodobit cu chipul lui Vespucci. Lucrarea are succes, este reeditată și circulă în Europa, în mediile universitare și la diversele curți, impunând noul nume. După câțiva ani, Waldseemüller află că a greșit și că, de fapt, descoperitorul continentului a fost altcineva. Încearcă să repare eroarea, retipărește harta ștergând și numele America și referirile la

navigatorul florentin, dar este prea târziu. Marele cartograf Gerardus Mercator publică, în 1538, o hartă a lumii în care continentul se numește, definitiv și irevocabil, America[1].

Forța textului tipărit începea să se simtă, iar informația scăpa deja de sub control. Waldseemüller nu era nici oficial al vreunui stat, nici o importantă față bisericească. Nu comunica în numele nimănui. Nici măcar nu greșea în numele cuiva. Pur și simplu, în materialul în cauză, care a dat numele unui continent, a conferit merite unui explorator și a nedreptățit un altul. El și-a exprimat propriul său punct de vedere care reflecta doar gradul său de cunoaștere și de înțelegere a unui realități oarecare. Iar partea spectaculoasă este că acest punct de vedere (total irelevant în spiritul epocii) a contat, datorită tehnologiei.

Importanța informației a fost mereu recunoscută și, de aceea, în paralel cu dezvoltarea metodelor transmiterii ei tot mai eficiente, ierarhia a perfecționat metode de control ale acesteia. Organizarea societății și nivelul tehnologic existent în secolul al XVI-lea au permis exercitarea eficientă a acestui control. Tiparul a încurcat, pentru o scurtă perioadă de timp, lucrurile. Cu toate acestea, nașterea instituției cenzurii este mult anterioară apariției sistemului de multiplicare a textului și se referă la acțiunea de a supraveghea și, la nevoie, a interzice atât ideile considerate nocive pentru o anume ierarhie, cât și transmiterea lor în interiorul acesteia.

În întreaga istorie au fost arse cărți, au fost șterse nume din arhive, au fost dărâmate statui reprezentând anumiți oameni, au fost exilați, închiși sau executați autori, nume celebre au căzut victimă delictului de gândire. *„Este important de înțeles că cenzura nu este un fenomen nou, fiecare epocă umană a avut proprii ei Ovidiu, Dante sau Soljenițîn."*[2]

Revoluția lui Akhenaton se încheie cu ștergerea numelui său și al soției sale din toate papirusurile, din toate listele de faraoni, de pe toate monumentele, cu demolarea în întregime a orașului construit de el și cu interzicerea ritualului religios al zeului său, Aton. Primul împărat al Chinei, incomodat de învățăturile confucianiștilor, încarcerează și ucide un număr important dintre ei și arde biblioteci întregi de texte. În *Faptele Apostolilor* se scrie că, în urma predicilor lui Pavel în Efes și a minunilor făcute de acesta, *„cei ce făcuseră vrăjitorie, aducând cărțile, le ardeau în fața tuturor* pentru a-și demonstra atașamentul la noua învățătură[3]. Socrate este condamnat la moarte de un juriu atenian pentru că *„nu*

cinstește zeii statului, vrea să introducă divinități noi și, în plus, corupe tineretul". Demostene și mai apoi Cicero mor din cauza atitudinii lor politice (s-ar putea spune că din cauza unor discursuri care poartă același nume, *Filipice*). Ovidiu este exilat de Octavianus Augustus, iar Juvenal este exilat de Hadrian. Tiberius îl interzice pe Crematius Cordus pentru referirile favorabile din lucrările sale făcute despre asasinii lui Caesar, Brutus și Cassius, și-l determină să se sinucidă. Claudiu îl exilează pe Seneca, iar Domițian îi execută pe Hermogenes din Tarsus (scrie Suetoniu *„pentru niște aluzii din lucrarea sa, Historia"*) [4] și pe sclavii care au transcris lucrarea și amenință cu moartea pe oricine va deține sau va difuza scrierile acestuia[5]. Augustus, citat de Suetoniu, îi explică lui Tiberius, moștenitorul său, că nu trebuie privite cu îngăduință atacurile împotriva persoanei sale și că puterea trebuie folosită pentru a împiedica astfel de manifestări[6]. La sfârșitul mandatului său, Augustus combină două legi anterioare, cea de lezmajestate și o prevedere din prima legislație scrisă a romanilor, *Lex XII Tabularum*, despre care scrie Cicero în *Republica*: *„Deși cele Douăsprezece Table ale noastre au sancționat cu pedeapsa capitală foarte puține delicte, au considerat necesar să sancționeze, între altele, chiar și acest delict: «dacă cineva compune cântece infamante sau scrie o poezie care ar defăima sau ar aduce altuia prejudiciu», foarte bine; căci trebuie să ne supunem viața judecătorilor, magistraților și sentințelor legale, nu talentului poeților, pentru a avea posibilitatea de a răspunde și a ne apăra la judecată."* [7] Atunci introduce și pedepsirea calomniei. Legea, care condamnă autorul pentru scrieri care afectează imaginea împăratului și provoacă deservicii statului, se aplică și asupra celor care citesc sau dețin lucrările incriminate[8].

Un profesor de retorică, Titus Labienus, critică legea și implicit pe Augustus și, după un proces care durează doi ani, este condamnat, întreaga sa operă fiind arsă și lui fiindu-i interzis să mai predea în școală. Cassius Severus (la aflarea veștii arderii cărților scrise de Titus Labienus, ar fi afirmat: *„dacă vor într-adevăr să distrugă operele lui Labienus, ar trebui să mă ardă și pe mine, fiindcă le-am învățat pe dinafară"*)[9] este condamnat un an mai târziu la aceeași pedeapsă la care se adaugă și un exil în Creta și apoi în insula Serifos, unde moare într-o sărăcie totală. Referindu-se în mod explicit la cazul lui Crematius Cordius, Tacitus extinde valoarea de simbol a persecuției aplicată acestuia asupra

întregului complex al cenzurii: *„Comice sunt într-adevăr iluziile celor care-si imaginează că exercitând puterea lor efemeră, posteritatea va fi lipsită de informații. Din contră, prin persecuții, reputația talentului celor persecutați crește mai puternică. Despoții străini și toți cei care au utilizat aceleași metode barbare au reușit doar să atragă rușine de partea lor și glorie de partea victimelor."*[10]

Este istoric demonstrat că, într-adevăr, cenzura nu a reușit să oprească accesul posterității la operele prohibite într-o anumită epocă, dar ținta cenzorilor era prezentul, nu viitorul. Demersul autorităților de a impune o anumită percepție despre realitate s-a bazat pe cele două componente ale comunicării: informație și imagine. Pentru ca dominarea să poată fi realizată, era nevoie ca niciuna dintre aceste componente să nu fie bruiată, informația și imaginea să ajungă în forma lor dorită la receptori. Criticile la adresa sistemului sau ale liderului, informațiile privind insuccesele, bolile sau excesele acestuia, dezvăluirile legate de imoralități sau ilegalități în clasa dominantă și chiar la cel mai înalt nivel al ierarhiei sau promovarea unor valori diferite de cele cuprinse în modelul social acceptat sunt tot atâtea căi prin care soliditatea constructului imagologic oficial poate fi pusă în pericol. Deși, la prima vedere, implicarea autorităților în limitarea libertății de gândire și de expresie pare a fi condamnată la ineficiență pe termen lung, controlul câmpului ideatic al unei comunități și implicit al sferei sale publice este perfect realizabilă pe termen scurt, acela al unei vieți de om. Este imposibil de generalizat, dar, în principiu, reparațiile actelor de persecuție intelectuală au fost făcute de istorie, nu de contemporani, iar efectele lor nu s-au resimțit în posteritate, dar au fost, de multe ori, decisive în contemporaneitatea celui afectat de cenzură.

Informația, spune Tacitus, găsește întotdeauna o cale spre a ajunge înapoi la oameni. Pe de altă parte, și cenzura găsește întotdeauna căi pentru a bloca un număr de oameni să ajungă la o anume informație, tocmai pentru a ușura misiunea comunicării oficiale care trebuie să plaseze în mintea acelor oameni altă informație. Bazându-se pe legi și pe norme, cenzura presupune o acțiune greoaie și birocratică, uneori absurdă (oamenii lui Rafael Trujillo în lupta lor anticomunistă interziseră și *Scufița Roșie* a fraților Grimm din cauza culorii compromițătoare a acoperământului fetiței), dar, în același timp, eficientă prin amploarea plasei pe care o construiește. Și aici nu este vorba doar de o listă

de titluri interzise, ci și de o legislație care pedepsește pe oricine se apropie de aceste titluri. Oricât de neglijentă ar fi plasa, printre ochiurile ei intră oricum în spațiul astfel protejat mai puțină informație ilicită decât ar intra altfel. Cărțile arse rămân arse, numele șterse rămân șterse, autorii dispăruți din diverse motive și prin diverse procedee, dispăruți rămân și astfel sursele de bruiaj se reduc și pot fi mai ușor acoperite de mesajul oficial. De aici rezultă și șocul pe care l-a presupus invenția și apoi dezvoltarea explozivă a industriei tiparului.

Luther, unul dintre beneficiarii importanți ai acestuia, a cunoscut în timpul vieții nu mai puțin de opt sute de ediții ale textelor sale cu tiraje estimate la peste trei sute de mii de exemplare[11]. Mircea Eliade, citându-l pe A.G. Dickens scrie: *„Luteranismul a fost, «de la început, pruncul cărții tipărite»: cu ajutorul acestui vehicul, Luther a putut să-și transmită, cu forță și precizi, mesajul de la un capăt la altul al Europei."*[12] Și nu au fost singurele cărți „subversive", din punctul de vedere al Vaticanului, tipărite în respectivul interval de timp.

Cenzura și propaganda catolică, cele calibrate pentru tirajele copiștilor, s-au văzut puse în imposibilitatea de a reacționa bazându-se pe dimensiunile existente. Aceeași constatare a fost valabilă și pentru ierarhiile laice. Mai ales că tiparul a putut surmonta, prin multiplicarea de imagini, inclusiv analfabetismul.

„Lucas Cranach, prieten al lui Luther, a realizat nu numai portrete ale lui Luther și ale soției sale, ci și multe stampe polemice, precum renumita Passional Christi und Antichristi, *care puneau în contrast viața simplă a lui Iisus cu măreția și măndria vicarului său, papa. Astfel, două xilogravuri îl înfățișează, pe de o parte, pe Iisus fugind de evrei ce încearcă să îl încoroneze și, pe de altă parte, pe papă, care își apără cu sabia pretenția de stăpânire temporală asupra statelor Bisericii (o referire clară la războinicul papă Iuliu al II-lea). Iisus a fost încoronat cu spini, papa cu coroana triplă sau tiara, Iisus a spălat picioarele ucenicilor săi, în timp ce papa dă piciorul să-i fie sărutat de creștini. Iisus a călătorit pe jos, în timp ce papa este purtat într-o lectică."*[13]

Deși deruta nu a durat foarte mult, Reforma a căpătat teritorialitate. Lideri politici au trecut cu tot cu popoare la protestantism și confruntarea a evoluat de la cea între religie oficială și erezie,

la cea dintre două sisteme ideologice, care vor folosi temeinic tehnologia proaspăt descoperită pentru continuarea vechii lecții a dominării — în interior pentru consolidare și control și în exterior pentru contracarare și eventual extindere.

Cenzura, inițial a catolicilor împotriva adepților lui Luther, Calvin sau Zwigli, este utilizată și de acestia din urmă împotriva catolicilor în teritoriile controlate de noile religii. Lecția este însă veche. Deoarece, prin *Constitutiile Apostolice*, atribuite, probabil cronat, lui Clement din Roma, căruia i-ar fi fost transmise de apostoli, Biserica a instituit, încă din primele secole de existență, interdicția de a citi cărțile *„celor care se află în afara bisericii"*[14]. Redactate, cel mai probabil în jurul anului 380 d.Hr. în Siria, cele opt cărți ale *Constitutiilor* — pe lângă aspectele legate de etica creștină, datoriile clerului, liturghie și alte probleme de ritual și de organizare bisericească — se referă și la cărțile pe care ar trebui să le citească sau să nu le citească un credincios adevărat.

„Dacă stați acasă, citiți cartea Judecătorilor, cărțile Regilor, citiți Profeții; cântați imnurile lui David; citiți cu mare atenție și cu sfințenie Evanghelia, care este completarea celorlalte. Abțineți-vă să citiți orice carte păgână. La ce vă trebuie voua asemenea discursuri străine, sau legi, sau falși profeți care clatină credința celor nesiguri? Ce greșeli ați găsit în legea lui Dumnezeu, dacă ați recurs la fabulele păgâne? Dacă vreți să citiți istorie, atunci aveți cărțile Regilor; dacă vreți să citiți cărți de poezie și de înțelepciune, atunci aveți cărțile Profeților, cartea lui Iov și Proverbele, în care veți găsi mai multă și mai profundă înțelepciune decât la toți poeții și sofiștii păgâni, fiindcă acestea sunt cuvintele Stăpânului nostru, singurul Dumnezeu înțelept. Dacă doriți să cântați, aveți Psalmii; dacă doriți să citiți despre originea lucrurilor, aveți Facerea; dacă doriți să citiți despre legi și despre statute, aveți glorioasele legi ale lui Dumnezeu. De aceea, abțineți-vă categoric de la citirea tuturor cărților străine și diabolice."[15]

În cartea a opta a *Constitutiilor*, instrucțiunile privind lecturile permise sunt date episcopilor al căror rol este cel de a menține puritatea ideologică a enoriașilor:

„Următoarele cărți trebuie considerate venerabile și sfinte de voi, deopotrivă cler și laici. Din Vechiul Testament: cele cinci cărți ale

lui Moise — Facerea, Ieșirea, Leviticul, Numerii și Deuteronomul —, cartea lui Iosua, fiul lui Navi, cartea Judecătorilor, cartea lui Rut, patru cărți ale Regilor, cele două cărți ale Cronicilor, cele două cărți ale lui Ezra, cartea Esterei, cartea Iuditei, cele trei cărți ale Macabeilor, cartea lui Iov, o sută cincizeci de psalmi; Pildele lui Solomon, Eclesiastul și Cântarea Cântărilor; cele șaisprezece cărți ale profeților. De asemenea, aveți grijă ca cei tineri să învețe înțelepciunea lui Sirah. Cărțile noastre sfinte, din Noul Testament, sunt următoarele: cele patru Evanghelii ale lui Matei, Marcu, Luca și Ioan; cele paisprezece Epistole ale lui Pavel; cele două Epistole ale lui Petru, cele trei ale lui Ioan, Epistola lui Iacov, Epistola lui Iuda, cele două Epistole ale lui Clement; și Constituțiile dedicate vouă episcopilor de mine, Clement, în opt cărți; care însă nu sunt pentru a fi făcute publice în fața tuturor din cauza secretelor ce se află în ele; și, de asemenea, Actele noastre ale Apostolilor. Aceste reguli canonice au fost stabilite de noi pentru voi, episcopii; dacă veți continua să le aplicați veți fi mântuiți și veți avea pace; dar dacă veți fi nesupuși, veți fi pedepsiți și veți avea războaie fără sfârșit unii cu ceilalți și veți suferi pedepse pe măsura nesupunerii voastre."[16]

În urma Conciliului de la Niceea, împăratul Constantin a cerut ca lucrările lui Arius să fie adunate și arse, iar optzeci de ani mai târziu, Inocențiu I sintetizează ceea ce a fost considerat primul index de lucrări interzise al Bisericii Catolice. Papa Gelasie a afirmat în fața împăratului bizantin Anastasius că: *„Există principial două lucruri, împărate august, prin care această lume este guvernată: autoritatea sfințită a pontifilor și puterea regală. Dar din cele două, preoții poartă o sarcină cu atât mai grea cu cât trebuie să dea socoteală Domnului chiar și pentru regi în fața judecății dumnezeiești. Trebuie să plecați un cap supus în fața ministranților lucrurilor divine și ei sunt cei de la care primiți mijloacele mântuirii voastre.*"[17] Și tot el a emis un decret, la finele secolului al V-lea d.Hr., în care sunt stipulate lucrările pe care *„catolicii credincioși trebuie să le evite*"[18]. Decretul condamnă lucrările și concluziile conciliului arian de la Sirmium, ținut sub împăratul Constantiu al II-lea și apoi enumeră șaizeci și unu de titluri nerecomandate. După ce atrage atenția asupra amuletelor care, deși se afirmă că *„sunt realizate în numele îngerilor, de fapt ele sunt scrise în numele marilor demoni"*, decretul nominalizează

alți treizeci și șase de autori condamnați alături de discipolii lor *„să fie încătușați pe vecie în anatema Bisericii Catolice"*. Între cele treizeci și șase de nume se regăsesc toți autorii de erezii și de schisme ale momentului: Marcion, Montanus, Donatus, Apollinaris, Pelagius, Arius, Sabellius, dar și Simon Magul sau Pavel din Samosata[19]. La fel ca și în *Constituțiile Apostolice*, decretul conține o listă a lucrărilor care pot fi citite, la care au fost adăugate, alături de textele Vechiului și Noului Testament, lucrările lui Ciprian, episcopul Cartaginei, lui Vasile cel Mare, lui Augustin din Hippo, ale lui Ambrozie din Milan și ale altora.

Menținerea purității credinței nu a fost doar preocuparea Bisericii Catolice. În 642, califul Omar a ars peste șapte sute de mii de manuscrise din Biblioteca din Alexandria, aruncând majoritatea în focul pentru încălzirea apei pentru baie. Atunci când a luat decizia, ar fi spus: *„Aceste cărți sunt fie în concordanță cu învățăturile Coranului, fie se opun acestora. Dacă sunt în concordanță, atunci sunt inutile fiindcă Coranul singur este suficient, iar dacă sunt în neconcordanță atunci sunt periculoase și trebuie distruse."*[20] Un alt lider arab, califul Cordobei, Ibn Abi Amir, distruge în anul 975 biblioteca de peste patru sute de mii de volume realizată de predecesorii săi pentru a câștiga simpatia partidei islamice radicale de care avea nevoie pentru jocurile politice de la curte.

Evul Mediu european abundă în titluri interzise de biserică: scrieri ale ereticilor mai vechi sau mai noi, lucrări neteologice, dar care contravin viziunii dogmatice asupra realității, opere ale anticilor — sinodul de la Paris interzice anumite părți din cărțile lui Aristotel și solicită o verificare minuțioasă a acestora —, traduceri din textele fundamentale ale altor religii. Lucrările interzise erau distruse, autorii lor erau închiși, excomunicați, exilați sau chiar, mai rar, executați, iar pedeapsa se extindea, ca întotdeauna, și asupra celor care dețineau asemenea lucrări sau care făceau referire la ele.

Apariția tiparului a dat peste cap acest mecanism. În primul rând, din cauza ritmului mult mai rapid de multiplicare și de răspândire a lucrărilor și apoi din cauza numărului mult mai mare de tiluri apărute. Cenzura nu s-a lovit doar de tehnologie, ci și de comerț. Când John Fust, personajul care l-a finanțat pe Gutenberg și care, în cele din urmă, i-a luat afacerea, a mers la Sorbona având asupra sa o duzină de exemplare ale celebrei *Biblii* din 1454, mai

mulți lideri ai breslei librarilor și copiștilor din Paris, speriați de spectrul concurenței, au anunțat politia susținând că numai Diavolul putea realiza o asemenea lucrare și blocând o primă tentativă de răspândire a unei cărți tipărite în cea mai mare universitate a lumii[21].

Tipărirea și comercializarea materialului tipărit erau afaceri interesante, noi și atractive. Tirajele cărților apreciate de public se epuizau rapid și se cereau noi ediții. În Anglia secolului al XVII-lea s-au tipărit cam patru milioane de almanahuri, în timp ce la Veneția — capitală a industriei europene a tiparului — în secolul al XV-lea a ajuns să se tipărească în jur de două milioane de exemplare de carte, iar în secolul al XVI-lea să apară peste optsprezece milioane[22]. În întreaga Europă, în secolul al XV-lea se poate estima că se tipăriseră treizeci și cinci de mii de ediții în douăzeci de milioane de exemplare, pentru ca, după un secol, producția globală să se situeze la două sute de mii de ediții în peste două sute de milioane de exemplare[23]. În anul 1500, în Germania existau tipografii în peste șaizeci de orașe, în Țările de Jos în douăzeci, în Italia în optzeci de orașe, iar în Franța în patruzeci. Existau tipografii în Scandinavia — cinci, în Elveția — patru, în Spania — treizeci și două, în Anglia — patru. În secolul al XVI-lea, tipografiile vor ajunge la Sibiu (1528), la Moscova (1563), dar și în Mexic, Peru, Filipine și Macao[24].

La început, majoritatea lucrărilor a fost scrisă în latină și cam jumătate din titluri era din spațiul religios. Comerțul însă și-a făcut loc și aici, și, cu toată opoziția bisericii, tot mai multe lucrări religioase au fost scrise în limbile vernaculare, urmate apoi de toate celelalte genuri literare. Înfrângerea limbii latine a însemnat o extindere a informației și a culturii către grupuri care nu aveau acces la ele, în mod special din categoriile ce vor constitui clasa de mijloc și o primă dislocare a monopolului informațional al Romei care este acum intermediat de traducător. La scurt timp după această primă criză, apariția jurnalistului va duce la ruperea monopolului informațional, fiindcă acesta va bloca, de la un moment dat, accesul direct al informației dinspre emitent spre publicul țintă și va genera la rândul său propriul flux informațional.

Cenzura catolică s-a adaptat din mers schimbării și a făcut ce știa mai bine: a reglementat. Sixtus al IV-lea verifică și laudă activitatea depusă de episcopii germani la universitățile din diocezele lor, pentru împiedicarea tipăririi și vânzării cărților

incorecte din punct de vedere religios. Inocențiu al VIII-lea (în 1487 interzice organizarea primului congres internațional de filozofie, inițiat și finanțat de Pico dela Mirandola, care ar fi trebuit să aibă loc la Roma si să găzduiască gânditori din tot spațiul european)[25], iar Alexandru al VI-lea și Leon al X-lea emit bule prin care stabilesc dimensiunile și căile cenzurii. Toate cărțile erau supuse cenzurii exercitate de inchizitori, de episcopi și de alte persoane desemnate de aceștia. Pedepsele erau extinse și către tipografi și constau în excomunicare, închisoare, penalități financiare, inclusiv confiscarea atelierelor și a utilajelor. Paul al III-lea reorganizează Inchiziția și-i acordă puteri sporite în domeniul cenzurii, iar Paul al IV-lea publică, în 1559, *Index Librorum Prohibitorum*.

În premieră, în acest catalog, interdicția și evident pedepsele corelate acționează și asupra cărților viitoare care urmau a fi scrise de autorii deja menționați ca fiind eretici. În a patra sesiune a Conciliului de la Trento sunt redactate zece reguli privind modul în care se vor realiza viitoarele indexuri de cărți interzise, reguli care nuanțează deciziile luate de Paul al IV-lea, considerate a fi prea rigide. Astfel, cărțile interzise deja înainte de Conciliul de la Lateran din 1515, dar care nu apar în indexuri, rămân interzise. Sunt interzise toate lucrările lui Luther, Calvin, Zwingli, Friedberg și ale tuturor celor care au stat la originea unor erezii sau care au fost lideri de mișcări eretice. De asemenea, sunt interzise cărțile ereticilor care se ocupă de religie, dar nu sunt neapărat interzise cărțile acestora, dacă nu tratează subiecte religioase. Cărțile scrise de catolici care apoi au devenit eretici pot fi permise, după ce sunt vizate de catedrele de teologie ale unei universități catolice. Nu este permisă traducerea Bibliei în limbile vernaculare de către persoane neautorizate de biserică, și în mod special de către eretici. Cei care însă vor citi sau vor deține fără o permisiune scrisă Biblia autorizat tradusă nu vor mai primi iertarea păcatelor până nu vor preda volumul. Cei care vor vinde lucrarea unor persoane care nu au permisiunea de a o detine vor fi penalizați financiar. Sunt permise lexicoanele și alte lucrări de acest tip, chiar dacă sunt editate de eretici, cu condiția să nu conțină considerații ale acestora. Deși lucrările în limbile vernaculare privind controversele dintre catolici și eretici sunt interzise, se recomandă să se vadă dacă nu cumva unele dintre ele subliniază tocmai linia corectă a catolicilor și atunci să fie permise, bineînțeles după o atentă lectură realizată de episcopi. Sunt interzise cărțile obscene

și licențioase, iar cei ce le posedă trebuie să fie foarte aspru pedepsiți. Anumite cărți antice de această factură, scrise de autori păgâni, pot fi admise datorită eleganței lor și a calității stilului, dar sunt totalmente interzise copiilor. Dacă în cărți permise sunt inserate comentarii, prefețe sau adnotări interzise sau făcute de autori interziși, cărțile vor apărea doar după ce acele părți vor fi îndepărtate. Sunt interzise toate cărțile ce se referă la *„geomanție, hidromanție, aeromanție, piromanție, chiromanție, oniromanție, necromanție sau la amestecuri de otrăvuri, auguri, auspicii, vrăjitorie, arte magice"*. Al zecelea punct din regulament se referă la acțiunile care trebuie întreprinse de oamenii bisericii în vederea punerii în aplicare a celorlalte nouă puncte.

„În toate orașele și diocezele, atelierele tipografice, bibliotecile și librăriile trebuie să fie vizitate des de persoane special desemnate de episcop sau de vicar și de asemenea de inchizitor, astfel încât nimic interzis să nu fie tipărit, deținut sau vândut. Toți vânzătorii de carte trebuie să aibă în librăriile lor o listă cu cărțile pe care le au spre vânzare semnată de persoanele împuternicite mai sus și, fără permisiunea scrisă a respectivelor persoane, nu pot să vândă alte cărți decât cele aflate pe listă. Dacă cineva aduce într-un oraș o carte este obligat să notifice persoanele autorizate. Nimeni să nu îndrăznească să dea cuiva să citească o carte pe care el sau altcineva a adus-o în oraș, fără ca această carte să fie prezentată persoanelor autorizate sau fără ca să fie verificat dacă această carte este sau nu interzisă. Același lucru se aplică moștenitorilor sau executorilor testamentari care trebuie să prezinte persoanelor autorizate o listă cu cărțile lăsate moștenire la care nimeni nu are acces până când nu este eliberată o hârtie în acest sens/... / În final, tuturor credincioșilor li se cere să nu îndrăznească să citească sau să dețină vreo carte care contravine acestor reguli sau care este interzisă prin această listă. Dacă cineva va citi sau va deține cărți scrise de eretici sau de autori condamnați și interziși pe motiv de erezie sau suspiciune de învățături false își va atrage imediat sentința de excomunicare."[26]

Între 1559 și 1583, numărul cărților trecute în *Index* crește, de la patru sute nouăzeci și cinci, la două mii patru sute nouă, numelor standard adăugându-li-se Boccacio cu *Decameronul*, Rabelais cu întreaga sa operă, Dante, Thomas Morus, Ovidiu,

Machiavelli și așa mai departe[27]. Papii Pius al V-lea, Grigore al XIII-lea și Sixtus al V-lea înființează *Congregația Indexului, Sacra Congregatio, Indicis Librorum Prohibitorul,* care preia coordonarea întregii activități de cenzură a Bisericii Catolice și editarea indexului lucrărilor interzise. De-a lungul timpului, pe această listă au existat nume fundamentale ale culturii umane: Spinoza, Voltaire, Rousseau, Gibbon, Pascal, Locke, Hume, Defoe, Swift, Kant, Heine, Balzac, Bergson, D'Annunzio, Zola, Maeterlinck, Anatole France, Croce.

În anii 1948, 1952, 1959 și 1963 sunt publicate noi ediții ale *Indexului* în care figurau, printre mulți alții, Descartes cu șapte lucrări, Montesquieu cu *Scrisorile persane*, Stendhal cu *Roșu și Negru*, Victor Hugo cu *Mizerabilii* și *Notre Dame*, André Gide și Jean Paul Sartre cu întreaga operă, Alexandre Dumas fiul cu literatura sa de dragoste, Alberto Moravia cu *Femeia din Roma*. Din 1966, *Congregația* a încetat publicarea indexului și se mărginește să atragă atenția asupra anumitor lucrări care ar putea fi considerate primejdioase pentru credință sau defăimătoare la adresa Bisericii.

Cam în aceeași perioadă, anul 1948, în România comunistă, puterea proaspăt instalată publica un catalog de peste cinci sute de pagini al lucrărilor interzise. Motivația fundamentală a acestei decizii era *„înlăturarea moștenirii propagandistice a regimului fascist"*, care a menținut masele populare în ignoranță, înșelându-le în legătură cu *„războiul de jaf și cotropire dus împotriva Uniunii Sovietice"*, dorind să ridice un zid între *„țara noastră și Uniunea Sovietică"*. Între cele două războaie mondiale *„a fost falsificată realitatea de către fascismul românesc și cel international prin toate mijloacele propagandistice posibile." „Cel mai de seamă mijloc de propagandă era cuvântul tipărit. Prin el se puteau difuza ideile legionare, rasiste, șovine, prin el puteau pătrunde, ca o otravă, cele mai odioase născociri ale imperialismului în lupta sa împotriva clasei muncitoare din întreaga lume, și în special împotriva Uniunii Sovietice."* Urmează apoi o listă întreagă de *„acțiuni ale clasei politice din perioada interbelică"*, identificate ca propagandă mascată pentru fascismul german de atunci și imperialismul american din prezent. O asemenea „minciună" este considerată asertiunea că știința este deasupra politicii, a luptelor dintre oameni și a luptelor dintre clase și că savanții nu trebuie să participe la lupta politică. O altă „minciună" este afirmația lui

Gabriel Drăgan despre Mihail Kogălniceanu: *„El a fost cel dintâi reformator care a înțeles că dezvoltarea și viitorul unui popor se clădesc pe țărănime"*, pentru că nu pe țărănime, ci pe muncitorime se sprijină progresul și pentru că un mesaj relativ similar îl avea PNȚ-ul lui Maniu și Mihalache, la acel moment, deja în afara legii.

Înaintea catalogului, care cuprinde peste șase mii de titluri, sunt niște instrucțiuni generale referitoare la politica în domeniul lucrărilor interzise. *„Toate manualele școlare anterioare anului 1947 sau care nu figurează pe tabloul oficial al manualelor aprobate de Ministerul Învățământului Public sunt din capul locului interzise. Orice hărți care înglobează între granițele Republicii Populare Române teritorii ce nu-i aparțin sunt interzise. Hărțile din cuprinsul diferitelor lucrări științifice vor fi puse în acord cu granițele țării, prin diferite procedee (hașurare, decupare), dar numai atunci când ele nu pot fi eliminate total."*[28]

Lista lucrărilor și autorilor interziși este edificatoare pentru scopul urmărit. Cenzura curăță întotdeauna terenul, pentru o cât mai bună exercitare a presiunii comunicaționale de către ierarhie asupra comunității. Se urmărește contracararea comunicării adversarilor, în cazul de față vorbim de regimurile carlist, legionar, antonescian, de monarhie în general și, de asemenea, de mai toate partidele perioadei interbelice. De aceea, vom vedea că sunt interziși toți reprezentanții mai de seamă sau secundari ai acestor regimuri, toți apologeții lor și toate scrierile care, într-o formă sau alta, se constituie în repere valorice ale acestora. Ion Antonescu, Mihai Antonescu, Corneliu Zelea Codreanu, A.C. Cuza, Octavian Goga, Horia Sima, Iuliu Maniu, întreaga familie Brătianu, dar și toți reprezentanții Casei Regale, indiferent de momentul istoric în care au fost pe tron sau în preajma lui, se află pe listă. Tot acolo se află, de exemplu, și lucrarea maiorului Virgil Arifeanu *Pentru ce trebuie să-l iubim pe rege*, sau antologia lui Gh. Cardaș *Regele Carol al II-lea preamărit cu slavă și credință de cântăreții neamului*, dar și volumul lui George Coșbuc *Povestea unei coroane de oțel*. Sunt interzise cărți legionare, de exemplu Ernest Bernea *Stil legionar*, dar și lucrările economice ale lui Mihai Manoilescu.

De același regim se bucură și cartea generalului Alexandru Lupașcu, *Paradisul românesc sau România Mare* sau cele două volume ale lui Radu Cosmin dedicate războiului din 1919, *Românii la Budapesta*, *În capitala lui Bela Kuhn*. Nu mai sunt permise referirile la Basarabia ca fiind pământ românesc, dar nici la

conflictele cu Ungaria referitoare la Transilvania și, de aceea, cărți de tipul *Când moldovenii țineau strajă la Nistru,* de Apostol Culea, sau întreaga operă a lui Ion Nistor dedicată teritoriilor pierdute prin Ultimatum sau lucrarea lui Corneliu Coposu *Ungaria ne cere pământul* sunt pe lista neagră. Este interzis Nicolae Iorga, este interzis Dimitrie Cantemir, este interzis Silviu Dragomir, este interzis Nicolae Bălcescu și este interzis jurnalul de front al mareșalului Averescu. Sunt trecute pe listă lucrările antisemite din perioada interbelică, dar, cu aceeași ocazie, este interzis și Mihai Eminescu, atât publicistica, cât și restul operei. Evident că nu mai era loc pentu titluri de tipul *Conspirația comunistă în România,* scrisă de Popescu-Cetate, nici de *Stârpirea bolșevismului* a lui Constantin Porumbescu și nici de *Războiul nostru sfânt pentru țară și cruce* a lui Mircea Dem. Rădulescu.

Pentru a putea introduce viziunea noilor dominanți, este imperativ necesară pulverizarea imaginii celor vechi. Vorbind de ideologii integratoare, de regimuri politice totalitare, cele două sisteme sunt fundamental inamice. Iar dușmanul ideologic, așa cum s-a văzut și în cazul bisericii, este totalmente negativ și trebuie eradicat. Partidul Comunist Român venise la putere cu sprijin sovietic. Adversarii sovieticilor erau, pe de-o parte, fasciștii europeni în diversele lor configurații, și, pe de altă parte, imperialiștii mondiali. Așa cum înainte de august 1944, comunicarea oficială era înțesată de mesaje de elogiere a Germaniei, Italiei și a aliaților acestora și de atacuri antisovietice, antisemite și uneori antioccidentale, după 1948 raportul s-a schimbat. Cărțile vechi au fost interzise și în locul lor vor sosi cărțile noi. Au dispărut autorii germani și italieni (în așa măsură încât au fost interzise *Cântecele Nibelungilor* și *Cuore*) și au apărut cei sovietici. Nu se mai spune niciun cuvânt despre războiul din Est, doar despre cel din Vest. Memoriile de front din Basarabia, Odessa, stepa calmucă sau Cotul Donului au fost înlocuite cu cele de la Păuliș, Oarba de Mureș, Carei, Budapesta sau Tatra. Au dispărut biografiile și operele lui Hitler, Mussolini, Ciano, Goebbels sau Rosenberg și au apărut ale lui Stalin, Lenin, Dimitrov sau Molotov. Între numele trecute în index sunt nu doar cele ale vechilor inamici, ci și ale celor noi: Churchill, De Gaulle sau deja decedatul Troțki.

Fenomenul se va extinde nu doar la cărți și nu doar la această primă listă. Un întreg sistem de valori va fi înlocuit cu un altul, sfera publică va fi impregnată cu teme acceptabile noii ordini, iar

comunicarea oficială va modela, ca întotdeauna, câmpul ideatic al mulțimii. După câteva decenii, Nicolae Ceaușescu va vorbi de *omul nou*, produs al acestei schimbări ideologice, locuitor al spațiului dominat de valorile morale, spirituale și sociale desenate de propagandă, pe terenul deștelenit continuu de cenzură și articulat de o informație centralizată, manipulativă și dogmatizantă. Analiza cenzurii este în general marcată de oftaturi de repros și de uimiri culturale. În lista din 1948 este interzis, de exemplu, Vasile Alecsandri cu întreaga sa operă. Mort în 1890 și deci aflat la mare distanță de toate disputele dintre comunism și fascism, dintre Est și Vest, dintre muncitori și exploatatori, autor al Horei Unirii, al lui Peneș Curcanul și al Coanei Chirița, susținător activ al primei uniri din 1859 și al Războiului de Independență, ce i se putea reproșa? Poate originea boierească, poate marea lui avere, poate legăturile cu masoneria, poate educația de sorginte occidentală, poate faptul că poeziile sale sunt o imagine a unei Românii diferită mult de cea care se intenționa a fi construită de autorii indexului în cauză.

Cenzura nu este un proces cultural, este un proces comunicațional al cărei singur scop este restricționarea mesajelor și ideilor nocive legate de operă sau de autorul acesteia. Cenzura nu operează cu criterii legate de valoarea produsului, ci doar cu analiza tehnică a impactului unei anumite viziuni asupra metalului comunității dominate. Pur și simplu se urmărește dacă o idee dintr-o carte, dintr-un ziar sau din activitatea curentă a unui personaj coincide sau nu cu valorile promovate de ierarhie. După ce laureatul Premiului Nobel pentru literatură, egipteanul Naguib Mahfouz, a devenit un susținător al acordului de la Camp David care instaura pacea între Israel și Egipt, operele sale au fost interzise în mai multe țări arabe, cu toate că anterior acestui moment nu existase nicio problemă.

„Pe la începutul anului 1985, regizorul chilian de film Miguel Littin, al cărui nume se afla pe lista celor cinci mii de exilați cărora le era absolut interzis să revină în patrie, a stat clandestin în Chile timp de șase săptămâni și a filmat, folosind mai bine de șapte mii de metri de peliculă, chipul patriei sale după doisprezece ani de dictatură. Cu înfățișarea schimbată, îmbrăcându-se și vorbind diferit, cu acte false, sprijinit și ocrotit de organizațiile democratice care acționau în ilegalitate, Littin a condus de-a lungul și de-a latul

țării sale, și chiar în palatul prezidențial La Moneda, trei echipe europene de filmare ce intraseră o dată cu el în Chile, sub diverse acoperiri legale, și șase echipe de tineri din Rezistența chiliană. Rodul muncii lor a fost un film de televiziune de patru ore și altul artistic de două ore, a căror vizionare începe zilele acestea în întreaga lume."[29]

Textul îi aparține altui laureat al Premiului Nobel pentru literatură, Gabriel Garcia Marquez, care a scris un roman-reportaj dedicat aventurii regizorului chilian. Filmul a fost interzis în Chile și în alte câteva țări sud-americane, iar cele paisprezece mii de volume ale cărții lui Marquez au fost confiscate la intrarea în țară, în portul Valparaiso, și după toate probabilitățile, au fost arse.

O lege din perioada imperiului colonial al Marii Britanii în Africa permitea interzicerea importului oricărei publicații de către instituțiile abilitate dacă era *„în interesul ordinii publice, sănătății sau moralei, securității Kenyei, administrării justiției sau menținerii autorității și imparțialității judecătorilor."*[30] În cazul în care decizia era încălcată, pedeapsa putea merge până la trei ani închisoare. În același timp, erau din start interzise toate lucrările editate de Partidul Comunist Britanic, Uniunea Internațională a Studenților, Federația Mondială a Sindicatelor, Consiliul de Solidaritate al Popoarelor Afro-asiatice și de alte organizații din această categorie. Exista și o listă a cărților și autorilor care nu puteau fi difuzați în colonii, în mod special lucrări marxiste sau care militau pentru independență, pentru pan-africanism și pentru afirmarea identității populației de culoare, biografii ale liderilor mișcărilor de emancipare sau cărți scrise de aceștia. După retragerea britanicilor din Africa, în majoritatea fostelor colonii, conduse acum de cei reprimați anterior, legile cenzurii au rămas intacte și sunt aplicate, cum era de așteptat, în sens invers[31].

Ca urmare a revoluției islamice a lui Khomeini, în Iran sunt scoși în afara legii peste patru mii cinci sute de autori autohtoni, plus un număr infinit de autori străini, la care se adaugă și binecunoscuta condamnare la moarte de către un tribunal islamic a indianului Salman Rushdie, autorul *Versetelor satanice,* dar și a tuturor celor care îi vor edita cartea oriunde în lume.

Ca să nu mai vorbim de faptul că în școlile din mai multe comunități din Statele Unite sunt interzise lectura și studiul ciclului de romane Harry Potter, deoarece s-a considerat că acestea

promovează vrăjitoria și contravin învățăturilor creștine[32]. Oricât pare de ciudat, dar cu cinci sute de ani în urmă, unul dintre momentele de inflexiune ale construcției imagologice a fost profund legat de vrăjitorie. Până în jurul anului 1500, Europa fusese ținută sub o autoritară dominație ideologică de către Sfântul Scaun, dominație marcată de o unică sursă a adevărului, transmis într-o limbă unică, printr-un ritual unic și în numele unui set unic de valori. Oricine se afla în afara acestei construcții devenea eretic și se confrunta cu aparatul represiv creat tocmai pentru a menține echilibrul în societatea celor trei ordine: *„cei ce se roagă, cei ce duc războiul și cei ce trudesc"*[33].

Inițial, ereticul era doar autorul singular sau urmat de discipoli al unor contestări doctrinare. În anii de criză ai finalului de Evu Mediu, anticipând propaganda totalitară — care va combina în permanență pericolul din exterior cu acela din interior, pentru a construi chipul cât mai înspăimântător al unui inamic global al fiecărui individ din comunitate — catolicismul (urmat apoi de noile religii născute din schismă) transformă ereticul în primul mare dușman colectiv al societății. Acesta nu se mai găsea ascuns doar între nobili și intelectuali, autorii de erezii, ci a coborât între *„analfabeți, ciobani, cerșetori, muncitori agricoli"*[34]. Acuzați de vrăjitorie, ei au devenit agenții răului în clasele de jos și au „democratizat" conceptul de erezie împânzindu-l în tot corpul social. De fapt, pericolul reprezentat de schismă și de o probabilă convertire de la catolicism la noua religie era valabil pentru orice cetățean al Europei occidentale. Ereticul, deci, putea fi oriunde, nu doar între știutorii de carte și cunoscătorii de doctrină. Evident că dușmanul real este diavolul, negativul suprem, cel cu care se duce adevărata luptă, dar acesta este doar răul care vine din exterior. Misiunea sa poate fi îndeplinită doar prin răii din interior, instrumentele sale. Diavolul, prin instrumentele sale lumești, între care cei mai dinamici sunt ereticul și vrăjitoarea, devine, în epoca marii confruntări ideologice dintre catolicism și reformă, soluția universală a răului.

În comunicarea electorală contemporană, fiecare strateg de campanie construiește pentru comunitatea în care vrea să obțină voturi un chip al dușmanului colectiv. Însumarea fricilor comunității, cu problemele acesteia și cu frustrările majorității, conduc, în general, spre acest artificiu al cărui scop este să unească o mulțime cât mai mare de votanți în jurul candidatului propriu.

cel care a ales să lupte împotriva acestui dușman colectiv. Într-o comunicare concentrată, cum este cea electorală, este foarte greu să explici cauzele reale ale fiecărui aspect negativ care afectează o comunitate și să oferi soluții individuale. Astfel, varianta comunicațională optimă este globalizarea explicațiilor și globalizarea soluțiilor. Probabil că Diavolul epocii postmedievale este primul astfel de dușman colectiv, născut din comunicare și ideologie.

Răspândirea acestei imagini — a diavolului, a ereticului, a vrăjitoarei și implicit a fricii corelate cu ei — a fost posibilă și datorită progresului, datorită acelei *„mirifice inventii"*[35] a tiparului. Puterea tehnologiei a fost folosită în lupta ideologică tocmai pentru diseminarea acestui portret al dușmanului tuturor și deci al fiecăruia. Mai ușor și mai eficient decât prin intermediul predicatorilor, tiparul contribuie la solida impregnare a mulțimii cu imaginile fricii, dar și cu explicațiile complete asupra întregii stări de lucruri. Fiecare aspect negativ al vieții căpăta un sens legat de marea confruntare care se purta sub ochii europeanului secolului al XVI-lea. Fenomene sau întâmplări care până atunci țineau de o realitate nefericită deveneau părți ale unui mare proiect malefic.

„Mai mult ca oricând, conducătorii Bisericii și ai Statului sunt puși în fața necesității urgente de a identifica inamicul. Acesta este evident Satan, care poartă cu turbare ultima lui mare bătălie înainte de sfârșitul lumii. În acest asalt suprem, el folosește toate mijloacele și toate camuflajele. El este cel care îi împinge pe turci spre Europa; el inspiră cultele păgâne din America; el sălășluiește în inima evreilor; el îi pervertește pe eretici; el este cel care, datorită ispitelor femeiești și a unei sexualități de multă vreme considerată drept culpabilă, caută să-i abată pe apărătorii ordinii de la îndatoririle lor; și tot el, cu ajutorul vrăjitorilor și mai cu seamă al vrăjitoarelor interpuse, tulbură viața de toate zilele, legând prin vrăji oameni, animale și recolte."[36]

În 1484, Inocențiu al VIII-lea, în bula *Summis desiderantes*, identifică pericolul vrăjitoriei și îi certifică existența: *„Ne-a ajuns la urechi, nu fără a ne provoca o mare durere, că în anumite părți ale Germaniei Superioare, la fel ca și în provinciile, orașele, teritoriile, regiunile și diocezele din Mainz, Köln, Trier, Salzburg și Bremen, multe persoane de ambele sexe, ignorând propria lor*

salvare și părăsind credința catolică, se dăruiesc diavolilor — masculi și femele."[37] Rezultatul trecerii de partea răului este pulverizarea normalității comunităților în care aceștia se află: *„provoacă sterilitatea femeilor, omoară puii animalelor, distrug produsele pământului, strugurii din vie, fructele din copaci /.../ îi împiedică pe bărbați și pe femei să își consume căsnicia, nepermițând procrearea; neagă credința pe care au primit-o prin sfântul botez și, la instigarea dușmanului umanității, nu se tem, riscându-și propriul suflet, să comită în repetate rânduri multe alte crime și ofense abominabile.*"[38]

În fața acestei primejdii, soluția este creșterea vigilenței creștine și a măsurilor de contracarare a extinderii fenomenului: *„De aceea, dorim, ca fiind datoria noastră, să îndepărtăm toate impedimentele prin care inchizitorii noștri (Heinrich Kramer și Jacob Spenger) sunt împiedicați să-și îndeplinească misiunea de a preveni coruperea eretică să-și răspândească infecția între cei inocenți /.../ va fi permis inchizitorilor mai sus numiți în aceste regiuni să-și exercite misiunea și să procedeze la mustrarea, încarcerarea și pedepsirea persoanelor care se fac vinovate de crimele și ofensele descrise mai sus.*"[39] Cei doi inchizitori nominalizați de papă în bula din 1484, dominicanii Heinrich Kramer și Jacob Spenger, vor scrie în 1486 sau 1487 un manual dedicat luptei împotriva vrăjitoriei, *Malleus Maleficarum* (*Ciocanul vrăjitoarelor*), care va deveni unul dintre marile best-seller-uri ale epocii. Deși inclusă din 1490 în *Index*, lucrarea va cunoaște nu mai puțin de treizeci și patru de ediții până în 1669, ceea ce conduce la un tiraj de aproape cincizeci de mii de exemplare[40]. Cartea este concepută în trei părți: prima este dedicată condițiilor în care vrăjitoria poate apărea, a doua se referă la metodele și căile prin care acționează vrăjile și cum pot fi ele contracarate și anulate, iar a treia enumeră procedurile judiciare, civile și bisericești, împotriva vrăjitorilor și a ereticilor în general. Unul dintre enunțurile cheie ale lucrării, aflat chiar la începutul primei secțiuni, este acela că eretici sunt și aceia care nu cred în existența vrăjitoriei[41], enunț care contracarează criticile venite din partea mediilor universitare, intelectuale și chiar religioase ale epocii, care au considerat excesive și neștiințifice abordările legate de fenomen. Minuția cu care este descrisă diavolimea, detaliile relațiilor sexuale dintre oameni și diavoli (incumbi și sucumbi), miile de declarații ale vrăjitorilor, vrăjitoarelor și victimelor acestora, faptele extraordinare ce decurg din

aceste povești au impregnat decisiv și iremediabil câmpul ideatic al cetățenilor Occidentului creștin.

Născut aproape de niciunde, constructul agenților diavolului pe pământ cheamă o replică pe măsură din partea autorităților laice și bisericești și inaugurează — alături de relele atribuite evreilor după 1096 (uciderea de copii creștini, pângărirea ostiei sfinte, otrăvirea fântânilor, răspândirea ciumei, îmbolnăvirea deliberată de către medicii evrei a pacienților creștini) — fenomenul, astăzi universal, al teoriei conspirației. Odată cu Renașterea și cu redescoperirea anticilor, chipul dușmanului capătă din nou accentele acelor timpuri, îmbogățit însă cu devastatoarea ură ideologică a modernității. Dușmanul redevine impunător, măreț, periculos, aparent imposibil de învins. Mai mult, dușmanul este organizat, este răspândit pretutindeni, agenții lui îmbracă nenumărate fețe și acționează în nenumărate moduri. Dușmanul are un scop și acela este victoria finală a răului, distrugerea lumii așa cum o cunoaștem. Victoria în Antichitate era asigurată de superioritatea militară, organizatorică și culturală a Romei. Împotriva diavolului singura armă este credința. Credința fără limite. Întreaga comunicare a vremii, indiferent de ce parte a Europei (catolică sau protestantă) se află, dezvoltă ambele subiecte. Pe de-o parte, chipul și acțiunile diavolului, pe de alta, lupta dusă zi de zi împotriva sa și a agenților săi. Demonii sunt numiți, ierarhizați și descriși. Gravuri din epocă prezintă chipul real sau chipul adoptat de aceștia. Johann Wier menționează o listă cu șaizeci și opt de nume ale prinților demonici însoțită de forța lor militară. Regele demonilor este considerat a fi *Bael*, care are și cel mai mare număr — șaizeci și șase — de legiuni, urmat de prinți, duci, marchizi și conți. Diavolii nu sunt identici și nu fac același lucru. Unii apar în înfățișare omenească, în timp ce alții au chip de leopard, de mierlă, de leu. Unii au chiar și trei capete — de taur, de om și de berbec sau trei capete de dragon. Călăresc armăsari de foc sau normali, crocodili, șerpi sau urși. Sunt îmbrăcați în haine scumpe, poartă coroane și sunt anunțați prin sunete de trompete, prin flăcări sau prin voci de animale. Se transformă în ființe omenești superbe și astfel își pot seduce și poseda victimele. Conferă celor care îi recunosc bogăție, înțelepciune, elocință, capacitatea înțelegerii graiului animalelor, cunoașterea secretelor astrologiei, potență și farmec în relațiile cu femeile tinere și frumoase, știința invizibilității și pe cea a găsirii comorilor ascunse în pământ[42].

Jean Delumeau enumeră în *Frica în Occident* câteva dintre titlurile reprezentative prin care individul este conectat la desfășurarea acestei noi cruciade care are loc, nu în teritoriile deținute de islamici, nici între cetățile ereticilor, ci în fiecare sat și în fiecare oraș din propria lui țară: Johann Wier — *Despre ademenirile demonilor*, Jean Bodin — *Demonomania vrăjitorilor*, Peter Binsfeld — *Tratat despre mărturisirile nelegiuiților și magicienilor*, Pierre Crespet — *Două cărți despre ura lui Satan*, Lorenzo Anania — *Despre natura diavolului*, Pierre de Berulle — *Tratat despre demonizați*, William Perkins — *Cuvânt despre meșteșugul blestemat al vrăjitoriei*, Pierre de Lancre — *Despre înfățișările schimbătoare ale îngerilor răi și ale demonilor*, Matthew Hopkins — *Descoperirea vrăjitoarelor*, Martin del Rio — *Controverse și cercetări magice*, Henry Boguet — *Cuvânt de afurisenie împotriva vrăjitorilor*[43].

Ce se putea citi în aceste cărți? De exemplu, Martin del Rio afirma că vrăjitoarele se duc la sabat așezate *„pe o furcă, o vergea, o coadă de mătură, ba chiar pe un taur, pe un țap sau pe un câine"*, iar Lorenzo Anania considera că vrăjitoarele pot zbura datorită unei creme realizată prin fierberea copiilor sugari pe care-i răpesc și apoi îi ucid, cremă cu care ung orice obiect doresc, dându-i astfel proprietăți portante[44]. Henry Boguet preciza că vrăjitoarele pot provoca moarte copilului din pântecele mamei doar suflând înspre aceasta, dar, în același timp, ele fură periodic nou-născuții pe care-i ucid cu un ac înfipt în creier și cărora le beau apoi sângele[45]. Oasele copiilor uciși puteau fi folosite și pentru a fabrica grindina care distrugea recoltele sătenilor[46]. Frecvent, moașele erau instrumente ale diavolului, care fie ucideau copii pentru scopuri diverse, fie îi botezau, pe ascuns, în numele acestuia și nu în biserică în numele credinței adevărate[47]. Luther scria pe aceeași temă că: *„prin mijlocirea vrăjitoarelor sale, Satan poate pricinui mult rău copiilor, înfricoșându-le inima, orbindu-i, răpindu-i, făcând să dispară un copil sau luând în leagăn locul copilului dispărut."*[48]

Una dintre principalele acuzații aduse vrăjitoarelor se referă la relațiile sexuale cu diavolul. *Malleus Maleficarum* motivează prin *„natura însăși a alcătuirii lor nervoase"* mai ușoara corupere de către diavol a femeilor. Fie că este vorba de nevoia de răzbunare pe cineva care i-a făcut rău, fie că este vorba de cleveteală, fie că este vorba de poftele carnale de nestăpânit, femeia *„rea de la*

natură" intră în legătură cu diavolul[49]. Lipsite de o statornică și profundă credință, ambițioasă și dornică să domine și, nu în ultimul rând, mânată de necontenite impulsuri sexuale, femeia aduce diavolul și în viața bărbatului. *„În primul rând, îndeamnă mintea bărbaților la o dragoste fără nicio rânduială. În al doilea rând, din cauza lor apar impotenții. În al treilea rând, îi fură bărbatului părțile fizice destinate procreării. În al patrulea rând, îi transformă pe bărbați în animale. În al cincilea rând, distrug instinctul matern al femeii. În al șaselea rând, provoacă avorturi. În al șaptelea rând, îi oferă demonilor pe noii-născuți."*[50]

Descrierea organului sexual al acestuia este infinită, începând de la un sloi de gheață și terminând cu un membru acoperit de solzi de pește, iar istoria întâlnirilor dintre femei și diavoli cuprinde zeci de mii de pagini de mărturisiri și un număr record de execuții. Martin del Rio precizează că o vrăjitoare putea să scape de condamnarea la moarte dacă *„privise diavolul în ochi"*, dar dacă întreținuse relații sexuale cu el trebuia arsă pe rug fără milă[51]. Dezbaterea se extinde asupra putinței de procreare în atari condiții, ajungându-se la supoziții de tipul celei descrise de Jean Bodin, în care o femeie pe care diavolul o posedase luând forma unei găini „născuse" ouă. Una dintre caracteristicile unirii cu diavolul era practicarea de poziții erotice mai puțin ortodoxe, considerate a fi în afara naturii și legilor firii. Descrierea lor în amănunțime de lucrările dedicate combaterii demonologiei a contribuit la răspândirea lor și la o formă incipientă de educație si de emancipare sexuală[52].

Vrăjitoria afecta bunul mers al comunității și era deci nocivă pentru orice om de bună credință. Există numeroase texte de exorcizare sau de invocare a divinității pentru lupta împotriva pagubelor provocate în agricultură de diavol și de cei ce se supun lui. Atunci când se produceau invazii de omizi, viermi, șobolani, limacși, preoții ieșeau pe câmpuri și citeau textele sfinte. Într-un asemenea caz, la Macon, în 1481, pentru a se lupta împotriva unei invazii de limacși, se cerea preoților ca *„invocând îndurarea Domnului nostru Iisus Christos să porunciți o dată, de două ori și de trei ori limacșilor să nu mai facă niciun rău oamenilor, să nu mai roadă și să nu mai aducă stricăciuni cerealelor și plantelor, câmpurilor și culturilor, precum și să nu dăuneze cu secrețiile lor mugurilor și lastarilor. Și dacă, la îndemnul Satanei, nu se vor supune acestei porunci, îi blestemăm și îi excomunicăm."* Papa

Clement al XI-lea a dat o decizie de excomunicare a lăcustelor care au pustiit zona Pisa, iar Pius al VI-lea a excomunicat lăcustele care au distrus culturile în Lombardia[53]. Martin del Rio povestește că o vrăjitoare din Germania a fost arsă pe rug fiindcă fura printr-o țeavă pusă în peretele casei sale tot laptele vacilor de la vecini[54]. În *Malleus Maleficarum*, o femeie numită Agnes, care a sfârșit și ea pe rug, a recunoscut că, împreună cu mai mulți diavoli, a vătămat caii și vitele sătenilor. Ea a făcut găuri în fața grajdurilor și diavolul a venit și a pus diverse lucruri în aceste găuri care au provocat moartea animalelor. Concluzia inchizitorilor a fost că femeia a cooperat suficient cu diavolul, deoarece acesta nu poate singur să provoace rău ființelor, ci doar cu sprijinul unui vrăjitor. De asemenea, dacă un cioban va vedea că oile sale sar în sus și apoi cad moarte înseamnă că prin preajmă se află o vrăjitoare și implicit un diavol care operează[55].

Lungul șir de depoziții, în cel mai bun caz fanteziste, obținute în general prin tortură de către inchizitori și apoi transcrise conștiincios în cărți tipărite în tiraje substanțiale, ilustrate în gravuri epice, detaliate și explicite, jucate de trupe de actori ambulanți la târguri și în interiorul marilor orașe, dezvoltate ca subiect de literatură atât de marile condeie ale epocii, cât și de autorii de povestiri ușoare au dat naștere faptului divers și a interesului pentru acesta[56]. *„Războiul sfârșitului lumii"*, cum ar putea fi denumită confruntarea dintre umanitate și diavol, era, de fapt, un caleidoscop de istorioare picante, cu iz fantastic și cu final cunoscut. Existența mărturisirilor (prea puțini luau în calcul fundamentala incidență a torturii) făcea ca tot cadrul să devină și mai interesant.

Cetățeanul mai urca o treaptă. Subiectele zilei nu mai țineau doar de regi, de cardinali sau papi, nici de războaie mai apropiate sau mai îndepărtate, nici de texte biblice referitoare la perioade de mult trecut, ci se refereau la oameni obișnuiți, confruntați cu situații excepționale, dar în principiu identificabile: amoruri ilicite, violență, pasiune, trădare, moarte, răpiri, credință, mântuire, toate cuprinse sub o mare umbrelă a conspirației globale. Faptul divers a condus în cele din urmă la nașterea media, iar teoria conspirației a condus la marile acțiuni ale propagandei totalitare. Când, la finele anilor douăzeci, Stalin a vrut să aibă o justificare pentru epurarea masivă a specialiștilor pe care el îi considera burghezi a inventat existența conspirației Partidului Industrial, al căror

scop era răsturnarea ordinii de drept din URSS. Au urmat arestări, torturi, procese și condamnări, iar în *Pravda* și în celelalte ziare ale timpului au apărut mărturiile celor implicați în comploturi, care confirmau scenariul inventat de conducerea sovietică. Nerealul devenea real, deci exista un complot, existau agenți ai răului, existau puteri străine implicate, exista un plan care, dacă nu ar fi fost descoperit, ar fi condus la o catastrofă pentru cetățeni — exista deci o justificare pentru tot sistemul de represiune al statului. Astfel, zeci de mii de specialiști din diverse domenii de activitate au putut fi eliminați fizic sau numai profesional[57]. Atât în secolele luptei împotriva vrăjitoarelor, cât și în dictaturile totalitare, neverosimilul a fost acceptat de mulțimi fiindcă venea din partea ierarhiei, dar și pentru că nu exista o altă informație pe piață. Cine contesta povestea cu vrăjitoarele și cu ereticii devenea rapid unul dintre ei, cine contesta povestea cu sabotorii și cu agenții imperialismului avea cam aceeași soartă.

Între aceste două perioade istorice, apariția media a introdus canalul alternativ de transmitere a informației și a creat cadrul care i-a permis individului să-și exprime nedumerirea, neîncrederea sau dezaprobarea față de varianta oficial enunțată. În același timp însă, media, ca și tiparul, a fost masiv utilizată de ierarhie pentru o cât mai performantă penetrare a comunicării sale și pentru o continuă dominare a tuturor temelor majore ale comunității. Dacă în Renaștere media practic nu exista, în timpul lui Stalin, de exemplu, a funcționat eficient, exclusiv în sprijinul sistemului. Pornind de la presupunerea, în principiu inexactă, că dominații și dominanții s-ar fi aflat într-o permanentă competiție și apoi acceptând ideea că atât tiparul, cât și media au fost inventate de niște persoane neincluse în ierarhie, de niște dominați deci, ar fi o naivitate să credem că această revoluție a fost consumată doar de cei din afara sistemului, de dominați și că dominanții au stat liniștiți, observând cum își pierd controlul asupra sferei publice, asupra câmpului ideatic și cum potențialul de manipulare trece din mâinile lor în mâinile celor care dețin media. Acest fenomen, de fapt, nu s-a întâmplat niciodată.

Presa ca instrument. Primii pași

Deși invenția lui Gutenberg este considerată punctul de plecare al multiplicării produsului scris și, implicit, momentul decisiv al nașterii presei, sisteme de comunicare a informațiilor au existat cu mult înainte.

„Oamenii au dezvoltat vorbirea articulată cam cu 500 000 de ani în urmă/.../Cuvintele încep să fie scrise în Mesopotamia în 4000 î.Hr. Sumerienii utilizează simboluri și semne pentru a desemna lucruri, numere și chiar idei abstracte și concepte/.../ Scrierea cuneiformă se dezvoltă în Babilon. Egiptenii folosesc hieroglifele și obțin hârtia din papirus în 2500 î.Hr. Urukagina, regele din Lagash, folosește în anul 2100 î.Hr. un cuvânt sumerian care ar putea fi tradus ca libertate. Civilizația minoică folosește un limbaj scris în Creta în jurul anului 2000 î.Hr. Un alfabet fonetic exista în Canaan în 1800 î.Hr. Sirienii dezvoltă și ei un alfabet fonetic în 1600 î.dHr. Fenicienii realizează primul alfabet modern în 800 î.Hr. În anul 600 i.Hr. la Ninive este deschisă biblioteca imperială, unul dintre așezămintele de acest tip din Imperiul Asirian."[1]

În Roma secolului I î.Hr. circulau copii scrise de mână după *acta senatus* — dări de seamă asupra activității Senatului, cu referiri la principalele luări de poziție și hotărâri din ședințe — și după *acta diurna populi Romani*, care relatau acțiuni diverse din Roma, informații mondene, noutăți culturale, relatări ale evoluției proceselor, inclusiv știri despre luptele de gladiatori. În mai multe scrisori trimise la Roma pe vremea când era proconsul în Cilicia, Cicero se plângea de calitatea proastă a acestor materiale care-i soseau periodic și care abundau în informații de nivel scăzut

scop era răsturnarea ordinii de drept din URSS. Au urmat arestări, torturi, procese și condamnări, iar în *Pravda* și în celelalte ziare ale timpului au apărut mărturiile celor implicați în comploturi, care confirmau scenariul inventat de conducerea sovietică. Nerealul devenea real, deci exista un complot, existau agenți ai răului, existau puteri străine implicate, exista un plan care, dacă nu ar fi fost descoperit, ar fi condus la o catastrofă pentru cetățeni — exista deci o justificare pentru tot sistemul de represiune al statului. Astfel, zeci de mii de specialiști din diverse domenii de activitate au putut fi eliminați fizic sau numai profesional[57]. Atât în secolele luptei împotriva vrăjitoarelor, cât și în dictaturile totalitare, neverosimilul a fost acceptat de mulțimi fiindcă venea din partea ierarhiei, dar și pentru că nu exista o altă informație pe piață. Cine contesta povestea cu vrăjitoarele și cu ereticii devenea rapid unul dintre ei, cine contesta povestea cu sabotorii și cu agenții imperialismului avea cam aceeași soartă.

Între aceste două perioade istorice, apariția media a introdus canalul alternativ de transmitere a informației și a creat cadrul care i-a permis individului să-și exprime nedumerirea, neîncrederea sau dezaprobarea față de varianta oficial enunțată. În același timp însă, media, ca și tiparul, a fost masiv utilizată de ierarhie pentru o cât mai performantă penetrare a comunicării sale și pentru o continuă dominare a tuturor temelor majore ale comunității. Dacă în Renaștere media practic nu exista, în timpul lui Stalin, de exemplu, a funcționat eficient, exclusiv în sprijinul sistemului. Pornind de la presupunerea, în principiu inexactă, că dominații și dominanții s-ar fi aflat într-o permanentă competiție și apoi acceptând ideea că atât tiparul, cât și media au fost inventate de niște persoane neincluse în ierarhie, de niște dominați deci, ar fi o naivitate să credem că această revoluție a fost consumată doar de cei din afara sistemului, de dominați și că dominanții au stat liniștiți, observând cum își pierd controlul asupra sferei publice, asupra câmpului ideatic și cum potențialul de manipulare trece din mâinile lor în mâinile celor care dețin media. Acest fenomen, de fapt, nu s-a întâmplat niciodată.

Presa ca instrument. Primii pași

Deși invenția lui Gutenberg este considerată punctul de plecare al multiplicării produsului scris și, implicit, momentul decisiv al nașterii presei, sisteme de comunicare a informațiilor au existat cu mult înainte.

„Oamenii au dezvoltat vorbirea articulată cam cu 500 000 de ani în urmă/.../Cuvintele încep să fie scrise în Mesopotamia în 4000 î.Hr. Sumerienii utilizează simboluri și semne pentru a desemna lucruri, numere și chiar idei abstracte și concepte/.../ Scrierea cuneiformă se dezvoltă în Babilon. Egiptenii folosesc hieroglifele și obțin hârtia din papirus în 2500 î.Hr. Urukagina, regele din Lagash, folosește în anul 2100 î.Hr. un cuvânt sumerian care ar putea fi tradus ca libertate. Civilizația minoică folosește un limbaj scris în Creta în jurul anului 2000 î.Hr. Un alfabet fonetic exista în Canaan în 1800 î.Hr. Sirienii dezvoltă și ei un alfabet fonetic în 1600 î.dHr. Fenicienii realizează primul alfabet modern în 800 î.Hr. În anul 600 î.Hr. la Ninive este deschisă biblioteca imperială, unul dintre așezămintele de acest tip din Imperiul Asirian."[1]

În Roma secolului I î.Hr. circulau copii scrise de mână după *acta senatus* — dări de seamă asupra activității Senatului, cu referiri la principalele luări de poziție și hotărâri din ședințe — și după *acta diurna populi Romani,* care relatau acțiuni diverse din Roma, informații mondene, noutăți culturale, relatări ale evoluției proceselor, inclusiv știri despre luptele de gladiatori. În mai multe scrisori trimise la Roma pe vremea când era proconsul în Cilicia, Cicero se plângea de calitatea proastă a acestor materiale care-i soseau periodic și care abundau în informații de nivel scăzut

„pe care nimeni nu ar fi avut impertinența să i le comunice atunci când era la Roma". El solicita să i se facă o sinteză din știri și să-i fie trimise doar acele informații utile din punct de vedere politic și nu cele dedicate *„funeraliilor, jocurilor de circ sau bârfelor mondene"*[2]. Autorii acestor foi de știri, *actuarii*, își culegeau informațiile singuri, din diversele straturi ale societății romane, dar se alimentau și din zvonurile pieții și din poveștile care circulau la petreceri și din informațiile oficiale[3]. Plîniu cel Bătrân citează în *Istoria Naturală*, în cartea a opta, dedicată zoologiei, o poveste prin care ilustra fidelitatea câinilor:

„Dar întâmplarea cea mai de seamă e din vremea noastră și e adeverită de Acta diurna populi Romani. Sub consulatul lui Appius Iunius și al lui P.Silius, Titus Sabinus și sclavii săi fiind pedepsiți cu moartea din cauza lui Nero, fiul lui Germaniscus, un câine, care aparținea unuia dintre acești sclavi, n-a putut fi gonit din închisoare, nici îndepărtat de lângă trupul stăpânului său, care fusese aruncat pe treptele Gemoniilor (acesta era traseul pe care erau târâte cadavrele criminalilor executați pentru a fi aruncate în Tibru). Urla jalnic acolo în fața unei mari mulțimi de cetățeni romani, și când cineva i-a pus înainte mâncare, el a dus-o la gura mortului. De asemenea, când cadavrul a fost aruncat în Tibru, s-a aruncat și el în apă și s-a silit să-l susțină la suprafață sub ochii unei mulțimi adunate în grabă spre a vedea fidelitatea acestui animal."[4]

Oamenii fără mari mijloace materiale puteau accesa foile în cauză în locurile de afișaj din Roma, în timp ce structuri specializate le copiau pentru a ajunge în mediile influente din întreg imperiul. Tacitus menționează că aceste materiale erau citite atent în provincii și în armată. Fiind produse guvernamentale, toate *acta* erau atent controlate din punctul de vedere al mesajelor transmise, ele reflectând viziunea politică a celor aflați la putere. Mai cu seamă în perioada agitată a ultimului secol dinaintea erei noastre, succesiunea diverșilor lideri s-a făcut simțită și în textele apărute în această formă incipientă de presă[5]. Suetoniu notează că Octavianus Augustus a suspendat apariția produsului dedicat lucrărilor senatului și a decis ca elemente din aceste lucrări, bine selecționate, să fie incluse în *acta diurna*[6].

China dinastiilor Han, Tang și Sung a produs și ea un strămoș al ziarului, o publicație guvernamentală *tipao*, care sintetiza cele mai importante informații de la curtea imperială. Spre deosebire de *acta* romană, *tipao* nu era dedicată publicului larg, ci doar oficialităților aflate în diversele părți ale vastului teritoriu chinez. Descoperirea hârtiei și apoi a unui sistem de tipărire a făcut ca materialele să nu mai fie scrise de mână. În timpul dinastiei Sung, în paralel cu *tipao* emise de guvern, dar inspirându-se din acestea, apar *hsiaopao* — într-o traducere modernă însemnând „micul ziar" — realizate de persoane private și care relatează bârfele curții, numirile și demiterile, scandalurile și evenimentele mai importante. Un oficial din secolul al XII-lea, Chou Linchih, trimite către împărat o petiție prin care îi solicită acestuia suprimarea acelei forme de publicații: *„Cred mai degrabă — indiferent de cât de trivial este subiectul — că răspândirea informațiilor pe aceste căi este ofensatoare pentru administrație și necesită atenția noastră. Solicit cu umilință ca Majestatea Voastră să emită un edict prin care să interzică difuzarea lor precizând cu claritate și pedepsele care vor fi aplicate."*[7]

În Europa medievală, știrea a circulat și în varianta ei orală de-a lungul sistemului de comunicații și în variantă manuscrisă, mai ales între diversele puncte comerciale de pe continent. *„Traficul internațional, împrumutul, schimbul, asigurările presupun o bună cunoaștere a situației politice, a solvabilității clienților, a valorii monedei, a prețului mărfurilor, a stării drumurilor și a riscului călătoriilor."*[8]

Casa bancherilor Fugger, cei care împrumutaseră toate marile curți europene, avea dezvoltat la mijlocul secolului al XVI-lea un sistem de primire a acestor informații în variantă manuscrisă. Știrile, dintre care unele veneau de peste ocean, din noile colonii spaniole în care bancherii Fugger aveau mari interese, se refereau atât la aspectele comerciale propriu-zise, conținând și relatări politice, militare sau diplomatice, dar și picanterii sau povești senzaționaliste. Din colecția de câteva zeci de mii de pagini de asemenea produse aflată în arhiva Fugger din Viena, Mitchell Stephens citează atât cazul unui soldat italian, care ar fi dat naștere unui copil, cât și relatarea amănunțită a executării în Saragosa a unor mici nobili locali[9]. În Italia, Franța și Germania, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, oamenii cu stare primeau periodic *avvisi*, o culegere de știri din domenii diverse de interes, realizate

de persoane specializate, *menanti* sau *nouvellistes*, care își câștigau existența din scrierea acestor produse care erau multiplicate până la tiraje de trei până la cinci sute de exemplare de case de copiști. Tipografii vor prelua, cu sau fără permisiune, elemente din aceste foi și vor edita caiete formate din patru, opt sau șaisprezece pagini, unele chiar și ilustrate cu gravuri pe care apoi le vor vinde fie prin librării, fie în târguri, fie la diverse manifestări populare[10].

Nevoia de conectare informațională a diverselor puncte ale unei structuri teritoriale a existat dintotdeauna, fiecare dintre civilizațiile antice căutând căi de a o soluționa. Larga utilizare a scribilor în adminstrație atât pentru stocarea datelor, cât și pentru transmiterea de mesaje este definitorie în acest sens. Fie că erau folosiți curieri, care inițial furnizau mesajul pe cale orală, fie că ulterior aceștia îl livrau scris, sub forma unor depeșe ori de câte ori era nevoie, sau periodic, sub formă de colectie de știri, așa cum am văzut în cazul Romei, al Chinei sau al Veneției medievale, ierarhia a vehiculat informația între diversele ei centre de putere. În acest context, putem considera că soldatul de la Marathon este primul sacrificat pe altarul transmiterii de știri așa cum, după foarte multe secole, în 1569, cenzura catolică, de obicei atentă la cărți, determină executarea lui Nicolo Franco, poet florentin și autor de *avvisi*. Ca urmare a interzicerii de către Pius al IV-lea a lucrării *Priapeia*, Nicolo Franco publică o serie de pamflete împotriva suveranului pontif care nu se opresc nici după moartea acestuia. Unul dintre ele a fost considerat blasfemiator și papa Pius al V-lea decide spânzurarea lui Nicolo Franco în public, lângă statuia Gladiatorului din fața Palatului Orsini, acolo unde cei care îi contestau pe papi își lipeau caricaturile și epigramele. Fără să existe un pattern anume de evoluție, ziarele se insinuează în societatea secolelor al XVI-lea și al XVII-lea în forme incipiente, cu periodicități incerte și cu politici de dezvoltare haotice. Principala lor țintă era actualitatea, atât cât putea fi ea prinsă într-un regim de apariție săptămânal sau chiar lunar. Totuși, referirea la evenimente care avuseseră loc cu șapte, zece sau treizeci de zile în urmă devenea interesantă pentru o civilizație care începea să se miște tot mai repede și care nu avea încă niciun alt reper mai rapid decât acest feed back al strămoșilor ziarelor.

Despre ce se scria în acele timpuri? Despre războaie, despre comerț, despre acțiunile reprezentanților claselor superioare, dar și despre evenimente neobișnuite. Ofensiva împotriva vrăjitoarelor,

a ereticilor și tot contextul supranatural din jurul acesteia a dat naștere, cum era normal, unui întreg filon cultural. Foile volante de la târguri, sau edițiile realizate de tipografi, în care textul era ilustrat și de gravuri, abundă în relatări senzaționale, sângeroase și macabre. Faptul divers, plecat de la istoriile demonologice, acoperă în scurt timp toate zonele interesului uman. *„O repartizare a temelor plasează în frunte istoriile supranaturale, mai mult de o treime din corpusul acestora, urmate îndeaproape, la nivelul de aproape o cincime din titluri, de calamități, afaceri criminale și fenomene celeste. Crimele sunt relatate cu lux de detalii sângeroase, cu precizări cu privire la înversunarea protagoniștilor, cu evocări oribile, cum ar fi o fată abuzată făcându-l pe amantul său să mănânce inima sau ficatul copilului lor."*[11] Nu de puține ori subiectul istorisit de „presă" devine temă de piesă de teatru sau chiar de roman, ori este ilustrat în gravuri, cu cuvinte mai puține și deci, mai ușor de înțeles de analfabeții suficient de numeroși.

Faptul divers, caracterizat de J.P. Seguin ca fiind știrea care interesează cititorul nu datorită importanței istorice sau culturale a evenimentului pe care-l descrie ci datorită caracterului său neobișnuit, senzațional sau emoțional[12], devine informația publicului mai puțin educat. În secolele care urmează, se va vedea că acest tip de abordare a realității va fi preluat de ziare și apoi de televiziuni și plasat la întregul câmp al știrilor. Cele cinci binecunoscute funcții ale media (informare, interpretare, conexare, culturalizare și divertisment) în numeroase ocazii se vor mixa între ele pentru a obține o dominație cât mai globală asupra publicului. În secolul al XVI-lea, nevoia de senzațional (divertisment, deci) este probabil să o fi depășit pe cea de informare, cel puțin la categoriile sociale inferioare. Iar presa a răspuns acestei cerințe și acestui public provocând, o lungă perioadă de timp, dezgustul oamenilor educați. Voltaire avea aceeași reacție cu a lui Cicero când lectura *acta diurna,* considerând că ziarele nu sunt decât povestirea unor nimicuri, în timp ce Diderot scrie în *Enciclopedie* că: *„toate aceste hârtii sunt hrana ignorantilor, resursă a celor care vor să vorbească și să judece fără să citească, flagelul și dezgustul celor care muncesc. Ele nu au imprimat niciodată o linie corectă unui spirit rezonabil, nici nu au împiedicat un autor prost să creeze o operă fără valoare."*[13] Jean-Jacques Rousseau, într-o scrisoare trimisă în 1755 unui proprietar de gazetă din Geneva, demonstra

în câteva fraze limitarea marilor minți ale epocii față de ceea ce urma să însemne fenomenul media:

„Iată-vă, deci, domnule, devenit autor periodic. Vă mărturisesc că acest proiect nu-mi surâde la fel de mult ca Domnniei voastre; regret atunci când văd oameni făcuți să ridice monumente mulțumindu-se să care materiale, arhitecți devenind cărăuși. Ce este o carte periodică? O lucrare efemeră, fără merit și fără utilitate, a cărei lectură, neglijată și disprețuită de persoanele titrate, nu servește decât să dea femeilor și nătângilor vanitate fără instrucție, și a cărei soartă, după ce a strălucit dimineața pe comodă, este să moară seara în șifonier."[14]

Cu toate acestea, utilitatea gazetelor începe să fie intuită atât de cei ce le produc, mai ales ca formă de prosperitate financiară, dar și de liderii politici. Richelieu și mai târziu Mazarin susțin financiar și administrativ ziarul lui Theophraste Renaudot, *Gazette de France*, care, în contrapartidă, găzduiește între paginile sale opinii favorabile curții. Prin privilegiul din 1631, reînnoit în 1635, i se permite: *„dreptul de a tipări și a vinde oricui va voi această gazetă cu știri și relatări despre tot ce se întâmplă atât în interiorul, cât și în afara regatului, conferințe, prețurile curente ale mărfurilor"*[15]. În timpul Frondei, *Gazette* este de partea lui Mazarin și a casei regale, în timp ce *Courrier français* susține mișcarea contestatară. Din 1632, lui Renaudot i s-a permis să editeze un periodic de anunțuri comerciale, *Feuille du Bureau d'adresse*, dar a trebuit să renunțe, în schimb, la suplimentul lunar de analiză și de comentarii nu foarte apreciat de sprijinitorii săi. Renaudot, absolvent al facultății de medicină din Montpellier, a creat la Paris un centru de informare și de plasament pentru oamenii săraci, a introdus un sistem de consultații medicale gratuite pentru aceștia și a scris, în premieră pentru Franța, un tratat de diagnosticare al bolilor. Este unul dintre pionierii integrării sociale a persoanelor din categoriile defavorizate și unul dintre primii autori ai unor campanii de informare în masă neinițiate de o structură guvernamentală — ani de zile a organizat cursuri gratuite de cultură medicală, de igienă și de prim-ajutor. Este medicul personal al lui Ludovic al XIII-lea și, din 1618, Comisar regal pentru problemele săracilor.

Implicarea sa în domeniul diseminării informației prin suport scris nu este, deci întâmplătoare, Renaudot intuind, înaintea majorității contemporanilor săi, unii dintre ei chiar nume celebre, apropierea epocii maselor și necesitatea orientării întregului efort social, comunicațional și comercial înspre aceasta. Mai mult, prin introducerea componentei publicitare în publicația sa — anunțurile comerciale — Renaudot trasează și traiectoria a ceea ce va deveni afacerea de media, o îmbinare între informație, joc politic și venituri din publicitate. Nu este foarte clar cât a fost de influentă *Gazette de France* în disputa comunicațională a epocii, Richelieu folosind multe alte mijloace de promovare a persoanei sale, a casei regale și a catolicismului în lupta cu hughenoții: piese de teatru, spectacole de balet (în 1641 organizează *Ballet de la Prosperité des Armes de la France* prin care sărbătorește cele șapte victorii ale lui Ludovic al XIII-lea împotriva Spaniei) picturi, sculpturi, poeme. În jurul anului 1630, înființează o structură literară asemănătoare grupărilor din jurul lui Mecena din epoca augustană, *Les cinq Auteurs*, din care face parte și marele dramaturg Pierre Corneille, a cărui piesă *Cinna* este un omagiu adus absolutismului monarhic proiectat de Richeliu și a măreției liderului unic[16]. Destinul lui Renaudot și al gazetei sale nu este nici unul romantic, nici unul însuflețitor. Intuiția sa evident revoluționară, legată de rolul comunicării periodice a informației și a analizelor, nu l-a împiedicat să fie tot timpul de partea puterii laice și religioase. Știrile publicate de el, ordonate după metoda volantelor venețiene, sunt, în cel mai bun caz, neutre, dacă nu chiar evident proguvernamentale. La un moment dat, el se întreabă într-un text, *„cine sunt eu să pun la îndoială actele guvernului"*[17]. Ludovic al XIII-lea citea periodicul lui Renaudot și îi trimitea regulat comentarii referitoare la anumite articole. *Gazette de France* acoperă în paginile sale procesul lui Galilei legat de ipoteza heliocentrică și dă dreptate Inchiziției, condamnând tezele învățatului italian pe care le-a catalogat ca fiind *„absurde și false"*[18].

Presa și-a început evoluția în Europa fiind în mare măsură un instrument al puterii care a descoperit utilitatea comunicării și cu acea parte a populației interesată de ziar mai mult decât de carte. Controlul asupra presei a fost simplu de pus la punct, fie prin metoda clasică a cenzurii, fie prin condiționarea economică, fie prin blocajul administrativ prin neînnoirea privilegiului de

funcționare a gazetelor cu puncte de vedere ostile, fie prin toate la un loc.

Istoria presei europene din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea este marcată de un lung șir de interdicții impuse jurnaliștilor de diversele structuri guvernamentale în vederea controlării cât mai complete a informației care ajungea în interiorul comunității. În Anglia nu este permisă decât publicarea știrilor oficiale, fără interpretări și fără apelarea la alte surse. La un moment dat sunt interzise știrile din afara țării, pentru ca apoi să nu mai fie permise nici relatările ședințelor din Parlament. Introducerea *licensing act* (cel din 1662 era o reluarea a celui din 1637 și stipula fixarea numărului de maeștri tipografi la douăzeci, impunea fiecărei lucrări publicate să aibă trecut pe frontispiciu numele autorului, al tipografului și să fie vizată înainte de a apărea de o comisie de licențiere care acționa, în fapt, ca o formă clară de cenzură) și apoi impunerea unei taxe de timbru extrem de costisitoare au însemnat alte blocaje în calea multor publicații considerate a fi incomode. Autorilor unei broșuri intitulate *News from Ipswich* li se taie urechile și sunt însemnați cu fierul roșu pe obraji cu inițialele SP — *seditious/pamphleteer*, răzvrătit și pamfletar[19]. În 1792, *Libel act*, legea privind calomnia, stabilește că jurații și nu judecătorul vor hotărî dacă un anumit text sau o anumită luare de poziție sunt calomnioase față de o persoană și îi provoacă prejudicii morale și materiale. În spațiul german, o perioadă de timp a existat o limitare a difuzării materialului tipărit doar la spațiul urban, de preferință universitar, tocmai pentru a împiedica accesul zonei rurale la informație. Autorizațiile de apariție erau date pe criterii personale uneori chiar de împărat, puteau fi retrase la fel de repede și, oricum, erau extrem de puține. La începutul secolului al XVIII-lea funcționau doar două gazete, una oficială și una literară, iar în cea oficială scria, periodic, chiar împăratul[20].

Presa a reușit să iasă din condiționarea guvernamentală în momentul în care, în mai multe state europene, sau pe continentul american, au apărut partidele politice adverse și alternanța la putere. Existența opoziției politice legal admise a generat nașterea cu acte în regulă a presei de opoziție și, implicit, a jurnalismului ca meserie. Războaiele de la începutul secolului al XVII-lea, războiul de independență din coloniile americane, campania napoleoniană, războaiele civile din mai multe țări europene au mărit

interesul cititorului pentru informația cât mai rapidă și au creat un public al ziarului.

După Constituția americană cu al său *First amendament („Congresul nu va alcătui niciun fel de legi referitoare la stabilirea unei religii sau la interzicerea liberului exercițiu al vreuneia; sau la restrângerea libertății cuvântului sau a presei; sau a dreptului poporului de a se reuni în mod pașnic și de a înainta petiții guvernământului pentru repararea nedreptăților")*[21] și după Revoluția franceză și Declarația drepturilor omului și cetățeanului *(„Comunicarea liberă a gândurilor și opiniilor este unul dintre drepturile cele mai de preț ale omului; orice cetățean poate deci să vorbească, să scrie și să tipărească liber, în afara cazurilor prevăzute prin lege, în care va trebui să răspundă de folosirea abuzivă a acestei libertăți")* [22], liberalizarea discursului prin presă a marcat începutul informării individului din surse alternative și nașterea ziarelor independente întâi față de putere și apoi de politic. Începând de acum, ierarhia va avea două căi de conlucrare cu media. Va încerca să o domine, prin abuz și forță ca în societățile totalitare, sau economic și prin jocuri de presiune ca în celelalte, sau va încerca să o influențeze aplicându-i tehnici de comunicare, așa cum a făcut de milenii cu populația. Din acele timpuri putem vorbi de manipularea directă a cetățeanului — după metoda deja cunoscută din istorie — sau de manipularea intermediată prin mijloacele de comunicare în masă. Independența media și apoi transformarea ei într-o afacere globală vor da naștere unor centre alternative de putere care, de la un moment dat, nu vor juca nici cartea guvernării, nici cartea opoziției, ci vor evolua conform propriilor lor interese determinate de o diversitate de factori. În acest spirit, Albert Camus scria în 1944 că *„presa este liberă când nu depinde nici de puterea guvernului, nici de puterea banilor."*[23] Adică, practic niciodată...

Din perspectiva comunicării oficiale, media este un instrument extrem de util pentru invadarea și ținerea sub un control permanent al câmpului ideatic al comunității ce trebuie dominată. Media independentă de ierarhie, media constituită în grup propriu de interese, reprezintă un inamic deranjant, care amenință exact acest control. *„Cititorul de ziar acceptă jurnalul nu atât ca pe o imagine absolut artificială având o oarecare legătură cu realitatea, ci are tendința să-l considere realitatea însăși."*[24] La fel ca în momentele electorale în contemporaneitate, sau ca în momentele

de confruntare dintre o ideologie și o contraideologie în trecut, consumatorul de media este pus să aleagă între realitatea definită de ierarhie și realitatea definită de media necontrolată de aceasta. Iar opțiunea anulează unanimitatea. În timpul discuțiilor privind adoptarea articolului al unsprezecelea din Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului, episcopul de Amiens, Louis-Charles de Machault, a ridicat o obiecție care atunci a fost respinsă, dar care, în cele peste două secole care au urmat, a fost de nenumărate ori invocată ca motiv al limitării libertății presei: *„Propria-mi conștiință și mandatul care mi s-a încredințat mă obligă să atrag atenția asupra primejdiei pe care libertatea nelimitată a presei o reprezintă atât pentru religie, cât și pentru bunele-moravuri. Câte a pătimit religia din pricina atacurilor pe care licențele anumitor scrieri le-au abătut asupra ei! Cât a fost de compromisă liniștea societății! Câți tați de familie n-au ajuns să se teamă că relele principii ale anumitor scrieri le vor perverti copiii!"*[25]

Regimurile politice de după cele două borne istorice mai sus enunțate — Constituția americană și Revoluția franceză — au trebuit să țină seama de formulările legislative de atunci și să se raporteze, polemic sau nu, la libertatea media. Dar asta nu înseamnă că pentru cei care au adoptat linia democratică a maximei libertăți a media acest fapt este convenabil și confortabil. După cum, toți cei care, printr-un artificiu legal sau prin apelul la o anumită conditionare istorică (război, catastrofe naturale, situații sociale explozive), au putut să evite sau să eludeze această libertate, au făcut-o. John Keane identifică nu mai puțin de cinci tipuri complexe de cenzură politică a presei, toate dezvoltate în societăți democratice, în care libertatea presei, garantată prin constituție, este parte integrantă a existenței sociale. Primul tip este *puterea în situație de criză* — în numele unei situații excepționale care intervine, statul consideră necesară limitarea sau chiar interzicerea prezentării unor teme legate de cazul în speță, pentru a nu amplifica starea de nervozitate a populației. Exemplele pot veni de la modul în care au abordat autoritățile franceze situația din Algeria din anii '60, de interzicerea difuzării unor anumite ziare în colonie, sau de impunerea retragerii unor materiale de pe canalele de televiziune, dar și mult mai recenta critică violentă pe care președintele României a adus-o televiziunilor private pentru prezentarea prea detaliată a inundațiilor și pentru lipsa tonului optimist în abordare. Al doilea tip este *confidențialitatea militară* — blocarea

accesului media în numele secretului de stat, a siguranței naționale și a interesului general la toate informațiile ce țin de activitățile structurilor armatei, internelor și serviciilor speciale, dar și desfășurarea de către structuri dedicate ale acestora de operațiuni de monitorizare, de influențare și de intimidare împotriva jurnaliștilor. În perioada Războiului Rece, dar și în prezent, în cadrul luptei globale antiteroriste, guvernele din țările cu democrații consolidate extind conceptul de siguranță națională peste un câmp foarte larg de teme care astfel nu ajung sau ajung trunchiate în spațiul public. Consiliul Suprem de Apărare a Țării din România a cerut, în 2006, comisiilor de apărare din Parlament dezbaterea în regim secret a șase proiecte de lege privind securitatea națională, proiecte care introduceau puteri sporite lucrătorilor din serviciile de informații, inclusiv în domeniul supravegherii activității din media. Al treilea tip se referă la *minciuni* — constructul de imagine al oricărei instituții publice presupune nuanțarea realității, astfel încât impactul negativ să fie cât de mult posibil diminuat. Acest deziderat se traduce în modelarea informațiilor, în eludarea anumitor teme, în evidențierea excesivă a altora, în utilizarea de strategii alternative de comunicare, al căror scop este să distragă atenția unei părți cât mai mari din public de la tema incomodă, în scoaterea în prim-plan a unor purtători secunzi de mesaj care să preia, sacrificându-se politic, potențialul negativ dintr-un anume eveniment și chiar în îngroparea unor subiecte deranjante sub un munte de informații diverse, preluat de segmente mai prietenoase din media. *Publicitatea statului* este al patrulea tip — pornind de la ideea că media modernă este în primul rând un business și că publicitatea este sursa principală de venituri, implicarea economică a statului în presă înseamnă dirijarea fondurilor de promovare aflate la dispoziția sa către anumite structuri în schimbul unei atitudini cooperante. Legile privind accesul la informație, dar și necesitatea socială a comunicării guvernamentale impun o activă prezență a publicității de stat în spațiul public și de aici se deschid nelimitate căi de motivare sau de penalizare a media. În timpul guvernării social-democrate din România dintre 2001-2004, cotidianele critice au primit semnificativ mai puțină publicitate decât cele mai reținute sau cele laudative. După 2004, noua putere a restricționat drastic publicitatea de stat ajungându-se la o criză de non-comunicare, ce a afectat imaginea executivului și a primului-ministru. În fine,

ultimul tip este *corporatismul* — implicarea tot mai dinamică a ONG-urilor în gestionarea, împreună cu statul, a unor segmente din activitatea guvernamentală conduce la pasarea către aceste structuri inclusiv a politicilor de comunicare și de informare din zonele respective și implicit la politizarea societății civile care devine purtător de mesaj al unei anumite tabere.[26] În România postdecembristă, în numeroase cazuri, sindicatele au ales o anume culoare politică și au plasat informații pe piață din această postură, organizațiile patronale și profesionale au acționat ca urmare a impulsului primit de la anumiți membri ai lor, membri în același timp în structuri politice, iar organizații diverse ale societății civile dedicate s-au implicat activ în campania electorală din 2004 de partea unuia dintre partidele competitoare, influențând puternic atât deciziile politice ale acestuia — candidatul său la președinție a fost determinat să renunțe la cursă în folosul altuia, considerat mai bine plasat ca urmare a presiunilor făcute de o structură a societății civile[27] —, cât și intențiile de vot printr-o sumă de acțiuni care au discreditat reprezentanții celorlalte partide. În anul 2006, în urma unor critici aduse de un cotidian ministrului de externe român în legătură cu anumite afirmații ale acestuia, treisprezece reprezentanți ai mai multor ONG-uri publică o scrisoare deschisă violentă, în care acuză ziarul în cauză de extremism ideologic și spre stânga și spre dreapta.

La numai unsprezece ani după căderea Bastiliei, Napoleon a stabilit, printr-un decret din 17 ianuarie 1800, închiderea a șaizeci de ziare numai la Paris, deoarece a constatat că acestea *„sunt instrument în mâinile inamicilor Republicii"*, a interzis apariția unor noi publicații și a decis *„suprimarea pe loc a tuturor ziarelor care insereaza articole contrare respectării pactului social, suveranității poporului și gloriei armatei, sau care publică invective la adresa guvernelor și națiunilor aliate sau prietene ale Republicii."*[28] Într-o scrisoare adresată lui Fouché în 1805, Napoleon cerea: *„Actionați asupra ziarelor, determinați-le să publice articole bune. Determinați-i pe redactorii de la «Journal des Debats» și de la «Publiciste» să înțeleagă că timpurile nu mai pot fi îndepărtate și că atunci când voi realiza că nu-mi mai sunt utile le voi suprima odată cu toate celelalte și nu voi păstra decât unul singur/.../Niciodată nu voi accepta ca ziarele să spună sau să acționeze împotriva intereselor mele."* [29] Iar lui Benjamin Constant îi declară în 1815: *„Eu nu urăsc libertatea, eu o îndepărtez*

din calea mea ori de câte ori îmi este obstacol, dar o înțeleg. Am fost hrănit cu gândurile ei."[30]

Relația lui Napoleon cu presa liberă (în timpul campaniilor din Egipt și din Italia el publică *Courrier de l'Egypte*, respectiv *Courrier de l'armée d'Italie*, în care, în repetate rânduri, scrie el însuși materiale) este clar exprimată într-o formulă care a făcut epocă: „*Trei ziare ostile sunt mai periculoase decât mii de baionete. Dacă aș fi permis o presă independentă, n-aș fi rezistat mai mult de trei luni.*"[31] În același timp, intuiește marea utilitate a unei media controlate. Celebra sa sentință din 1804, dintr-o ședință a Consiliului de Stat: „*Domnilor noi suntem aici să dirijăm opinia publică, nu să o discutăm*"[32] se concretizează prin modul în care a fost utilizat *Le Moniteur*, ziar despre care afirma că făcuse din el „*sufletul și forța guvernului, intermediarul cu opinia publică din interior și din exterior.*"[33]

Comunicarea folosită de Napoleon, combinație între propagandă de război, cenzură și cult al personalității, reprezintă primul sistem integrat de manipulare a mulțimii care utilizează programatic media. Napoleon a fost cel dintâi din epoca post-Gutenberg care a subordonat toate formele de organizare pretabile unui continuu proiect comunicațional, al cărui singur scop era menținerea încrederii populare în lider și care a inventat practic propaganda instituționalizată. Din Antichitate până la începutul secolului al XIX-lea, fiecare civilizație a avut propriile metode (unele noi, altele preluate din trecut) prin care ierarhia și-a dominat supușii și i-a determinat să evolueze conform regulilor sistemului. Numeroase surse istorice dovedesc fără dubiu că acest demers dominator a fost dorit, înțeles și aplicat ca atare de către ierarhie în vederea atingerii scopului menționat. Manipularea ca mijloc decisiv de dominare nu a fost întâmplătoare sau aleatoare. Însă foarte puțini lideri au folosit puterea integrală a statului pentru aceasta, îmbinând toate elementele disponibile în vederea realizării unui construct unic. Napoleon a intuit posibilitatea înconjurării totale, neiertătoare, a individului cu acele informații și cu acele imagini care să-l motiveze în acțiunea sa socială, astfel încât să nu existe decât o singură cale pe care el și toți ceilalți să o urmeze, calea oficială. „*Nu-i poți guverna pe oameni decât prin imaginația lor; ei nu se lasă uciși doar pentru cinci parale pe zi sau pentru vreo amărâtă de decorație; numai adresându-te sufletului lor îi poți electriza.*"[34]

După un secol și după o altă revoluție inspirată de un alt codex ideologic, comandantul Armatei Roșii, Leon Troțki, indica o altă cale de motivare a individului: *„Nu se poate construi o armată fără a face uz de represiune. Masele nu pot fi convinse să meargă la moarte, dacă ofițerii aflați la comanda lor nu au la dispoziție argumentul pedepsei capitale. Atâta timp cât maimuțele fără coadă numite oameni, mândre de tehnologia lor, vor construi arme și vor duce războaie, comandanții vor trebui să poată pune soldații în fața alternativei: moarte posibilă pe front sau moarte sigură în spatele frontului."*[35] La Stalingrad, mitralierele comisarilor politici plasate în urma trupelor care atacau transeele germane au fost un stimulent puternic pentru eroismul soldatului sovietic, prins nu arareori între două focuri, cel inamic din față și cel politic din spate.

Multiplicarea canalelor de comunicare a permis în secolul al XX-lea ca aceste instituții ale propagandei să proiecteze o realitate artificială, să acopere tot câmpul ideatic al mulțimii putând astfel să furnizeze fluxul necesar de motivații și de răspunsuri la provocările vieții reale, astfel încât regulile sistemului să apară mereu ca fiind soluția cea mai convenabilă. Comunicarea inițiată de sistem, până în epoca modernă, a intenționat doar să justifice realitatea existentă, să o consolideze și să motiveze individul să-și ocupe locul prestabilit în interiorul ei. Nicio clipă nu a încercat să modifice realitatea. Proiectul totalitar pornește de la înlocuirea realității cu o viziune ideologizată a acesteia. Întregul univers al celor aflați sub cupola totalitară este închis și rezugrăvit, și tot ce este afară este fie negat, fie blamat. Din locuința sa insalubră, săracul Lumii Vechi vedea statuia de aur a liderului alături de statuia de aur a zeului și înțelegea care sunt raporturile de forțe în această lume. Nimeni nu încerca să-i spună că locuința sa nu este insalubră, sau că el nu este sărac, ci doar că este normal să se întâmple așa. În apartamentul neîncălzit din blocul construcției socialiste, cetățeanul român al Epocii de Aur vedea la televizor că trăiește în cea mai bună dintre lumi și că se afla pe cele mai înalte culmi de progres și de civilizație. Negarea acestor afirmații și invocarea realității care însemna frig, foame, lipsă de medicamente și tot restul era pedepsită la fel cum era pedepsită revolta împotriva sărăciei în trecut. Formidabilul atribut al media de a crea o realitate alternativă a generat posibilitatea marilor dictaturi ale prezentului de a completa, printr-o contribuție proprie, lecția

manipulării inventată de antici. Prăbușirea statelor totalitare și a propagandei specifice lor a demonstrat că realitatea învinge până la urmă artificialul și că întotdeauna se va găsi un canal necontrolat care va distorsiona emisia oficială și care va introduce în sistem dubiul, neîncrederea, nemulțumirea și, în cele din urmă, revolta. Mai ales că acest canal necontrolat de structura atacată a fost, de fapt, construit de o altă structură dominantă, care utiliza însă alte paradigme comunicaționale, alte concepte cheie și o realitate artificială mai ușor de acceptat.

După ce Napoleon a fost exilat pe Insula Elba, *Le Moniteur*, portdrapelul comunicării sale, devenise regalist. Pe 1 martie 1815, Napoleon debarcă în sudul Franței și își începe înaintarea către Paris. Lista titlurilor din *Le Moniteur* din acele zile este relevantă pentru tot ceea ca va însemna de atunci înainte propaganda prin media. Acestea sunt în ordinea lor cronologică: *Antropofagul a ieșit din bârlog*; *Căpcăunul din Corsica a debarcat în Golfe-Juan*; *Tigrul a ajuns la Gap*; *Monstrul a dormit la Grenoble*; *Tiranul a traversat orașul Lyon*; *Uzurpatorul a fost văzut la 60 de leghe de capitală*; *Bonaparte avansează cu pași mari, însă nu va intra niciodată în Paris*; *Napoleon va fi mâine pe meterezele noastre*; *Împăratul a ajuns la Fontainebleau*; *Maiestatea sa Imperială și-a făcut intrarea la castelul din Tuileries, în mijlocul fidelilor săi slujitori*.[36]

Momentul de libertate

„În toate țările, guvernele au încercat să frâneze dezvoltarea presei pentru că ea făcea dificilă exercitarea puterii: ingeniozitatea legislatorilor a creat un arsenal de legi, reglementări, dispoziții diverse pentru a restrânge libertatea presei și a îngreuna difuzarea ziarelor, dar eficacitatea constrângerii și a represiunii a fost întotdeauna temporară, deoarece evoluția politică generală (lărgirea corpului electoral, progresul parlamentarismului etc.) a condus la creșterea interesului pentru chestiunile politice în pături sociale din ce în ce mai largi. Învățământul, a cărui generalizare a fost rapidă, a lărgit în mod constant audiența potențială a presei. Urbanizarea a constituit, de asemenea, un factor important al dezvoltării sale. Creșterea nivelului cultural al claselor avute ca și al maselor populare a mărit curiozitatea și a diversificat gusturile publicului: presa a fost, deci, singurul instrument capabil să le satisfacă."[1]

Percepută deja ca o afacere generatoare de prosperitate și de influență, presa a utilizat permanentele inovații tehnologice care se aplică procesului de tipărire (îmbunătățirea calității hârtiei, a cernelei tipografice, introducerea tiparului acționat cu aburi, apariția rotativei, a linotipului, a tehnicii fotografice) creând o calitate superioară a produsului finit, un grad mai mare de atractivitate, tiraje substanțiale și costuri de producție tot mai mici. Alături de acestea, presa a beneficiat de apariția telegrafului și a telefonului, care au mărit viteza circulației știrilor, de dezvoltarea poștei și implicit a sistemului de abonamente, de calea ferată, care au permis difuzarea ziarului în aceeași zi în mai multe orașe, sau de utilizarea tot mai frecventă de către agenții comerciali a publicității și anunțurilor în presă. În 1835, la Paris, ia naștere

Havas, prima agenție de știri a lumii, urmată de *Associated Press* la New York, în 1848, *Wolf* la Berlin, în 1849 și *Reuters* la Londra, în 1851[2], marcând începutul epocii în care știrea devine produs de larg consum, iar exclusivitatea sau anunțul în premieră sunt calitățile fundamentale ale unui cotidian. În S.U.A, redacțiile trimiteau mici ambarcațiuni în calea vapoarelor ce veneau din Europa pentru a afla primii eventualele noutăți interesante. Bombardarea publicului cu informația exclusivă a dus la creșterea accentuată a gradului de dependență a acestuia de media.

Evoluția tirajelor secolului al XIX-lea este semnificativă în acest sens. În Franța, între 1803 și 1870, tirajul total al ziarelor crește de la treizeci de mii de exemplare la un milion. *Times*, cel mai influent cotidian britanic al epocii victoriene, avea zece mii de exemplare în 1820, patruzeci de mii în 1850 și șaizeci de mii după 1860, în timp ce *Daily Telegraph*, reprezentant al presei populare, presa de un penny, urcă de la douăzeci și șapte de mii de exemplare în 1856 la o sută nouăzeci și unu de mii în 1871[3]. Presa din Statele Unite cunoaște aceeași curbă ascendentă ca pe bătrânul continent, mergând de la zeci de mii de exemplare la începutul secolului al XIX-lea până la șapte sute cincizeci de mii în 1850, pentru ca nevoia de informații din timpul Războiului de Secesiune și după acesta să determine un salt până la două milioane șase sute de mii de exemplare în 1870[4]. Tirajele cresc exponențial și afacerea se diversifică, fiind în permanentă căutare de piețe noi. La naștere presa locală, orientată doar spre temele de interes ale unor comunități restrânse. În același timp, explodează presa de senzație — profesiunea de credință a unui patron al unui ziar de acest tip lansat în 1834 suna cam așa: *„jurnalul va abunda în informații de la poliție, crime, violuri, sinucideri, incendieri, mutilări, lovituri de teatru, curse, pugilism și toate tipurile de accidente petrecute pe uscat sau pe apă. Pe scurt, va fi plin cu orice tip de drăcovenie care îl va face să se vândă."*[5]

Elitele se orientează spre o presă culturală sau de analiză, apar presa religioasă, presa sindicală, presa minorităților, presa specializată, presa utilitară. *Le Petit Journal* lansează moda foiletoanelor, publicând *Rocambole*. *The World* apare în culori și deschide epoca benzilor desenate cu *Yellow Kid*. *The Illustrated London News* renunță la o bună parte din text pentru a oferi cititorilor fotografii de bună calitate și de mari dimensiuni. Pulizer, Hearst, Scripps își implică trusturile în campanii de presă în

sprijinul sau împotriva unui personaj politic sau a unei realități sociale[6]. Apariția presei de investigații și de dezvăluiri completează tabloul unei epoci în permanență căutare de informație, al cărei unic furnizor este media. În scurt timp, oricine vrea să existe în câmpul social are nevoie de un ziar sau are nevoie să apară într-un ziar, iar imaginea construită astfel poate înălța sau poate demola cariere. Patronului ziarului *Herald* din New York scria la mijlocul secolului al XIX-lea: *„Cărțile au avut zilele lor de glorie, teatrele au avut zilele lor de glorie, bisericile au avut zilele lor de glorie. Un ziar poate fi făcut să preia conducerea între toate acestea în marile mișcări ale gândirii și civilizației umane. Un ziar poate trimite mai multe suflete în Rai și poate salva mai multe suflete din iad decât toate bisericile și capelele din New York — fără a mai menționa faptul că va face și bani în același timp."*[7]

Ziarul este, la sfârșitul secolului al XIX-lea, creatorul primei realități artificiale, în care individul sau grupul de indivizi să poată fi găzduiți. Lipsit de monolitul ideologic al totalitarismului și de capacitatea acestuia de a cenzura orice distorsiune a mesajului unic, universul media este discontinuu și, de aceea, incapabil să mențină mulțimea în captivitate o perioadă mai lungă de timp. Dar devenind soluție universală pentru orice — informație, distracție, aventură, povești de dragoste, povești de succes, povești macabre, ocultism, știință popularizată, nevoia de opinie etc. — media creează participare, creează apartenență și, implicit, dependență. Realitatea intermediată este mai complexă, mai interesantă, mai vie și mai motivantă decât realitatea trăită nemijlocit de majoritatea oamenilor. *„Mulți oameni cumpără un ziar pentru că propriile lor vieți sunt atât de plicticoase, încât au nevoie de emoția de împrumut obținută citind despre un număr de persoane imaginare, cu ale căror minunate vicii să se poată identifica în fantezie."*[8]

Media a perturbat decisiv și iremediabil ritmul vieții omului medieval sau renascentist sau din epoca luminilor. Evenimentele se succedau în acele timpuri în ritmul lor istoric. Ani de zile putea să nu se întâmple nimic în colțul său de lume. Puteau trece generații fără ca evenimente majore să aibă loc în proximitate. Media aduce în fața fiecărui cititor, ascultător sau privitor un set de evenimente majore în orice zi și, alături de ele, o multitudine de senzații diverse, nevoia de raportare la cele aflate, dar și cea de dialog, de socializare. Una dintre axiomele de bază ale comunicării politice — ce nu se poate repovesti nu există — pornește

de la această caracteristică a omului din epoca media, discutarea temelor importante, majoritatea aflate intermediat, cu cei din familie, vecinătate sau comunitate. În septembrie 1869, în nordul Parisului sunt găsite, într-un interval de câteva zile, cadavrele celor opt membri ai familiei Kinck, venită din Alsacia la Paris cu intenția de a-și deschide un atelier mecanic. Primul suspect pare a fi fiul cel mare, dar este găsit și el mort pe un câmp din apropiere și apoi toate indiciile conduc spre un anume Troppmann, *„un bărbat tânăr, frumos și suspect"*, prieten al familiei pe care poliția îl prinde în timp ce încerca să părăsească Franța. *Le Petit Journal* preia cazul, dedicând în primă fază două pagini, pentru ca apoi să treacă la trei, la patru și tot așa. Publică *in extenso* biografiile victimelor, prezentate ca o întruchipare a binelui, oameni cinstiți, muncitori, care au pornit de jos, dar prin efort au reușit să strângă banii necesari lansării unei mici afaceri de familie, educându-și în același timp bine copiii și neabătându-se de la valorile morale apreciate în societate. Personajul negativ, Troppmann, este fiul al unui alcoolic și al unei mame care i-a fost mult prea apropiată, prea îngrijit și cu părul blond prea bine aranjat ca să nu fie homosexual, bănuit a fi alchimist și membru al unor societăți oculte. Ziarul desenează o hartă a locului în care a avut loc crima și organizează duminică de duminică pelerinaje pentru parizienii care vin acolo cu miile. În ziua în care a prezentat crima, pe 23 septembrie, ziarul avea douăzeci și cinci de mii de exemplare tiraj. În zilele următoare urcă la trei sute cincizeci și șapte de mii. Pe 26 septembrie era deja la patru sute patru mii, iar când este descoperit cadavrul fratelui bănuit pe nedrept de poliție sunt tipărite patru sute patruzeci și opt de mii de exemplare. Pe 15 ianuarie 1870, când Troppmann este executat, *Le Petit Journal* are un reporter angajat ca ajutor de călău ca să poată fi cât mai aproape de criminal la momentul final, iar tirajul depășește jumătate de milion de exemplare[9].

Odată cu acumularea de capital, patronatele din media depășesc granița și intră în afaceri cu petrol, armament, transporturi, siderurgie, alimentație, magnați din diverse alte domenii investind în media. Sociologul Edward Alsworth Ross scria în 1910: *„atunci când acțiunile de la un ziar stau într-un seif de bancă lângă acțiunile din gaz, telefonie sau rețele de transport, un anumit tip de sensibilitate legată de aceste domenii de interes va afecta cu siguranță editorialele și știrile din ziar."*[10]

Combinațiile de interese dintre marea economie și politică se vor resimți acut în media obligată să acopere violentele conflicte armate ale sfârșitului secolului al XIX-lea, culminând cu primul război mondial. Publicul însă nu se mai putea mulțumi doar cu informațiile seci, așa cum erau ele furnizate la începuturile presei scrise. Publicul trebuia să trăiască războiul, să participe afectiv la el, să fie transpus, uneori chiar la mii de kilometri de locul în care se desfășura, în realitatea acestuia. Guvernele au nevoie de media să pregătească populația pentru război și apoi să mențină moralul celor de acasă. Numai că media nu mai joacă întotdeauna pentru guvern. Ziarul *The Times*, în septembrie 1854, trimite pe frontul din Crimeea, în Istanbul și la spitalul militar din Scutari, o echipă de corespondenți care să relateze desfășurarea războiului purtat de Imperiul Țarist pe de o parte și de alianța dintre Imperiul Otoman, Franța, Regatul Sardiniei și Imperiul Britanic pe de altă parte. Acest moment militar din epoca victoriană este considerat a fi *„cel mai prost manageriat de război din întregul secol al XIX-lea: logistica, tacticile și strategia au fost toate rău concepute și puse în practică."*[11]

Ofițerii de rang superior erau majoritatea în vârstă și nu mai comandaseră trupe în acțiune de foarte multă vreme (Lordul Raglan, comandantul corpului expeditionar britanic, luptase ultima dată la Waterloo cu patruzeci de ani în urmă), iar ofițerii tineri erau foarte tineri și, de asemenea, fără experiență. Soldații din cele șase divizii trimise în sud-vestul Rusiei nu participaseră la niciunul dintre războaiele coloniale ale imperiului, fiind majoritatea în premieră pe un câmp de bătălie[12]. Corespondentul ziarului *The Times*, William Howard Russell, prezent alături de trupe tot timpul, scrie despre debarcarea contigentului britanic care a avut loc la Eupatoria: *„Puțini dintre cei care au participat la această expediție vor uita noaptea de 14 septembrie 1854. Rareori sau probabil niciodată în istorie 27 000 de englezi s-au aflat într-o situație mai mizerabilă/.../Ploaia cădea într-una, corturile nu au fost trimise pe țărm, iar după miezul nopții rafalele de ploaie au devenit extrem de puternice, așezându-se spre dimineață ca un acoperământ umed care trecea fără probleme prin pături sau prin tunicile militare."*[13] Thomas Chenery publică, în 12 octombrie 1854, un reportaj de la spitalul din Scutari, o suburbie a Istanbulului pe țărmul asiatic, după terminarea luptei de la Alma câștigată de coaliția antirusă:

„Publicul va afla cu sentimente de surprindere și furie că nu s-a făcut suficient pentru o bună îngrijire a răniților. Nu numai că nu sunt suficienți chirurgi — s-ar putea spune că era inevitabil să fie așa; nu numai că nu sunt suficiente asistente medicale — ar putea fi un defect al sistemului de care nimeni să nu fie responsabil; dar ce s-ar mai putea spune despre faptul că nu este nici măcar suficientă pânză pentru a bandaja rănile? În țară, o mare compătimire este resimțită pentru nefericiții de la Scutari și fiecare familie trimite cearșafuri, lenjerie și îmbrăcăminte pentru a veni în întâmpinarea nevoilor acestora. Dar oare nu se putea prevede de ce era nevoie pentru a se realiza necesarul de aprovizionare? Putem afirma că bătălia de la Alma a fost un eveniment care a luat lumea prin surprindere? Nu a fost expediția din Crimeea subiectul central al tuturor discuțiilor în ultimele patru luni? Și atunci când turcii ne-au pus la dispoziție aceste vaste barăci pentru a organiza un spital, nu a fost pentru că ne așteptam ca pierderile în rândul trupelor britanice să fie considerabile? Și totuși, după șase luni de pregătire, încă nu există condiții pentru cele mai banale intervenții chirurgicale!"[14]

În articolul de fond din aceeași zi, 12 octombrie, ziarul lansează un atac dur împotriva guvernului britanic și a modului în care opinia publică se raportează la situația din Crimeea:

„Orice om cu o oarecare doză de bun-simț ar trebui să se simtă, nu neapărat rușinat de el însuși, dar măcar un pic mai mic decât în mod normal, atunci când citește straniile și teribilele noutăți ale acestui război. Iată-ne stând în fața șemineelor, devorându-ne ziarul de dimineață într-o luxoasă solitudine, urmărind leneși traseul cuceririi pe una din hărțile cele mai bune editate de Arrowsmith, numărând zilele Sevastopolelui și imaginându-ne figura țarului când realizează că îi scapă din mâini cheia Mării Negre. Pentru noi, războiul este un spectacol și dacă se întâmplă să nu avem cunoscuți implicați în el, un spectacol foarte amuzant/.../Soldații trec prin timpuri foarte grele, mușcă țărâna în agonia morții în fața vreunei redute rusești, nu pentru a-și rezolva vreo dispută de-a lor, ci pentru a ne satisface înaltul nostru sentiment al onoarei. Ne lăsăm în voia tuturor sentimentelor care răzbat din această afacere; petrecem detestând într-un mod cavaleresc Rusia și compătimind Turcia; noi conducem destinele

planetei; cântărim în balanță cele mai mari puteri ale timpurilor moderne și le enunțăm pieirea/.../Dar în timp ce ne aflăm în al treilea rai al extazului războinic, există un mic punct care ar trebui să ne abată de la sublimul delectării noastre. Ce facem pentru cauza care ne place atât de tare? Este normal ca băieții aceia nefericiți să poarte singuri întreaga povară?"[15]

Efectele numărului din 12 octombrie s-au văzut imediat. A doua zi, Sir Robert Peel, fiul lui Robert Peel, de două ori prim-ministru al guvernului britanic, trimite o scrisoare cotidianului în care oferă două sute de lire pentru a se porni constituirea unui fond dedicat îngrijirii soldaților din Crimeea. *The Times Crimea Fund* strânge în câteva zile peste șapte mii de lire, bani care îi sunt puși la dispoziție lui Florence Nightingale, care pleacă la Scutari însoțită de un prim contingent de treizeci și opt de surori de caritate. În 25 noiembrie, ziarul publică un apel din partea lui Florence Nightingale pentru colectarea de pânză pentru bandaje care provoacă un mare răspuns social. Periodic în ziar apar reportaje emoționante dedicate activității surorilor de caritate conduse de aceasta, astfel încât, la întoarcerea în țară, după sfârșitul războiului, este primită ca un erou național. Între timp, pe front, are loc bătălia de la Balaklava, la care a asistat din prima linie William Russell, al cărui reportaj despre șarja cavaleriei ușoare l-a determinat pe lordul Alfred Tennyson să scrie celebrul poem dedicat evenimentului.

„La ora 11 și 10, Brigada noastră de Cavalerie Ușoară a început să avanseze. În timp ce se îndreptau către linia frontului, rușii au deschis focul cu tunurile redutei din dreapta și cu salve de muschete și de puști. Ei au trecut mai departe, strălucind în lumina soarelui de dimineață în toată măndria și splendoarea războiului. Ne vine greu să credem evidența care ni se relevă. O mână de oameni nu poate ataca o armată așezată pe poziții! Și totuși este real — sistemul lor de valori nu cunoaște limite... Ei avansează în două linii mărind viteza cu cât se apropie de inamic. Un spectacol atât de înspăimântător nu a mai fost trăit de cineva care, fără a putea să intervină, își vede compatrioții năvălind către armele morții."[16]

Din sase sute șaptezeci și trei de ofițeri și soldați britanici, o sută zece au fost uciși și o sută treizeci și șapte răniți. Purtat de-a

lungul unei văi, între două șiruri de artilerie rusă, atacul a fost considerat o mare eroare tactică, doar intervenția cavaleriei franceze și a Regimentului 93 scoțian salvând unitatea de la o distrugere totală. Păstrat în memoria colectivă ca un act de mare eroism, atacul cavaleriei ușoare a fost, de fapt, rezultatul unor neînțelegeri ale ordinelor între diversele eșaloane militare britanice, pornind chiar de la lordul Raglan. Generalul francez Bosquet, martor al evenimentului, ar fi exclamat la finalul bătăliei: *„a fost magnific, dar nu așa se poartă un război."*[17] Într-o corespondență ulterioară, William Russell își continuă criticile: *„Sunt convins din ceea ce am văzut că lordul Raglan este cu totul incompetent să rezolve, în fruntea unei armate, orice sarcină dificilă... Cel mai serios neajuns al său este acela că nu are nicio legătură cu trupa. Nu vizitează tabăra, nu laudă soldații după o zi grea, nu vorbește cu ei."*[18] Reacția autorităților la articolele corespondenților de război ai ziarului *The Times* au fost dintre cele mai dure. Primul-ministru a acuzat ziarul de trădare de țară, l-a acuzat pe William Russell de lipsă de patriotism (ministrul de război sugerase, într-un discurs public, soldaților să-l linșeze pe jurnalist pentru prejudiciile aduse națiunii, iar ministrul de externe afimase că *„nici trei bătălii câștigate nu ar fi de-ajuns pentru a repara răul făcut Angliei prin aceste articole"*) și într-o scrisoare adresată reginei Victoria scria: *„Gradul de informare atins de acest cotidian în ceea ce privește afacerile cele mai secrete ale statului este jignitor, uimitor și de neînțeles."*[19] Reportajele în care erau descrise deficiențele comandamentului britanic, condițiile sanitare precare, proasta calitate a armelor, lipsa muniției, erorile tactice ale ofițerilor și marile pierderi de vieți omenești creează o puternică emoție în Regatul Unit, acuzele de incompetență aduse guvernului condus de lordul John Russell în pregătirea războiului determinând demisia acestuia la începutul anului 1855. Nici noul guvern nu scapă de textele critice venite din celălalt colț al Europei:

„Aproape întregul Fond Crimeea a fost acum cheltuit, mult mai repede, într-adevăr decât am bănuit, rezolvând în schimb o bună parte din problemele compatrioților noștri suferinzi. Guvernul nu a fost capabil sa facă față creșterii ritmului îmbolnăvirilor și în acest moment nu știe cum să procedeze cu miile de oameni care zac în tabără direct pe pământul umed, sub niște pânze putrezite de cort, în niște cocioabe rahitice din Balaklava și în jumătate de duzină de barăci pe malul Bosforului. Ritmul morților în spital

a crescut de la 40 la 70 pe zi. Aprovizionarea cu vin, orez, haine călduroase și orice altă formă simplă de confort este în continuare insuficientă și precară."[20]

Sunt lansate noi campanii de strângere de fonduri pentru Crimeea, numele contributorilor urmând a fi publicate în coloanele ziarului. E loc și de schimburi de replici cu reprezentanții guvernului sau ai majorității parlamentare, care acuză cotidianul că unul dintre corespondenți a mâncat rații soldățești. Ziarul afirmă că pentru respectiva mâncare corespondentul a plătit suma de șase pence.

„*Ducele de Newcastle, care s-a dovedit total ineficient în a asigura rațiile pentru cei 54 000 de soldați aflați în grija sa, a anunțat că a retras dreptul corespondentului nostru de a beneficia de respectiva rație. Este într-adevăr mult mai ușor să flămânzești un om, decât să hrănești 54 000. Oricum, alături de cei 54 000 de oameni care flămânzesc din cauza prostului management, corespondentul lui* The Times *flămânzește din cauza unui ordin.*"[21]

W.H. Stowe, un alt corespondent al ziarului, se îmbolnăvește de holeră, dar fiind civil, spitalele militare nu-l primesc și nu-i oferă tratament. „*Fără ajutor și agonizând din cauza bolii, domnului Stowe i-a fost refuzat accesul în spitalele în care multe mii de pacienți au primit din abundență și au recunoscut-o cu gratitudine, sprijinul Fondului inițiat de ziarul* The Times."[22] W.H. Stowe moare în iunie 1855, în vârstă de doar treizeci de ani, probabil în biserica din Balaklava, care funcționa ca spațiu în care erau ținuți bolnavii înainte de a fi trimiși într-un spital. În pagina dedicată corespondenților din Crimeea de pe site-ul de internet al ziarului *The Times*, este trasă următoarea concluzie: „*Dacă William Russell nu ar fi reușit să șocheze conștiința națională, nu ar fi existat Fondul Times pentru Crimeea, nici misiunea lui Florence Nightingale, nici reforma comisariatului militar, nici zguduirea clasei politice.*" [23] Și, putem adăuga, nici extrem de bine organizata cenzură militară britanică, aplicată după Crimeea tuturor corespondenților din următoarele războaie.

Ca întotdeauna, după un șoc sistemul reacționează, reglementează și controlează situația. Până la următorul șoc. Un alt merit major al echipei de corespondenți de la *The Times* a fost

aducerea, în premieră în spațiul public, a dezbaterii despre costurile reale ale războiului. Începând de atunci se poate vorbi de impunerea de către media a unei agende a comunității. În mod normal, participarea trupelor imperiale britanice la un război de peste mări nu era nimic ieșit din comun. Între 1837 și 1901, epoca domniei Reginei Victoria, armata britanică a fost implicată în peste două sute patruzeci de confruntări, mai mari sau mai mici, purtate în cele mai exotice colțuri ale lumii. Rudyard Kipling caracteriza perioada ca fiind a *„sălbaticelor războaie ale păcii"*[24]. Acestea erau purtate departe, informațiile care ajungeau în țară referindu-se la rezultatul luptei — în general victorii — la statistici militare și, eventual, la anume acte de eroism din partea militarilor britanici. Imaginarea războiului era foarte dificilă, dacă nu imposibilă, pentru cei de acasă și, din acest motiv, și relativ neinteresantă. Într-un articol de fond din același ziar *The Times*, tot din perioada războiului Crimeei, este pusă în discuție imaginea publică a militarului de profesie: *„Soldații și marinarii nu sunt acei sălbatici, criminali, violatori și distrugători pe care uneori ni-i imaginăm. Atâta vreme cât mor de foame și de sete sau își văd camarazii căzând în jurul lor, ei sunt cele mai nevinovate oi din lume."*[25]

Antinomia era făcută cu *„lupii societății"*, cei care-i trimit pe soldați la război pentru motive în general necunoscute acestora. Într-o lume fără media, o asemenea idee nu putea exista în spațiul public. Nu avea cine să o lanseze, nici liderii politici, nici cei militari, nici cei administrativi, nici cei religioși neavând niciun motiv să construiască un subiect de acest tip sau o dezbatere pe această temă. Cum am văzut, vocea soldaților nu avea nicio șansă să fie auzită, decât dacă avea loc vreo revoltă, care, în cele mai multe cazuri, era reprimată atât militar, cât mai ales imagologic. Foarte rar în istorie rebelii au fost iubiți de majoritate. Tiparul și primele gazete apărute și repede cenzurate au clătinat acest edificiu, introducând pe agenda unor comunități — mici și disparate — teme alternative celor ale sistemului. Tirajul redus, alfabetizarea și mai redusă și controlul masiv exercitat și de stat și de biserică au minimizat efectul perturbator.

La mijlocul secolului al XIX-lea, mai mulți factori combinați (urbanizarea, alfabetizarea, lungirea duratei medii de viață, scăderea mortalității infantile, calificarea forței de muncă) au condus la mărirea semnificativă și cu efecte evidente a fenomenului. Un

țăran, Albert Szilaghi, adus în fața comisiei guvernamentale de anchetă cu privire la revoltele din Ungaria rurală de la finele secolului al XIX-lea, dă o extrem de sugestivă motivație a mișcărilor de protest: *„Au crescut cererile legate de drepturile legitime ale celor ce muncesc pământul, fiindcă acum aceștia învață mai mult, știu mai mult și înțeleg mai mult. De ce ne acuzați? Am învățat să citim și să scriem. Vrem acum să avem haine mai bune, să mâncăm ca niște ființe umane și să ne trimitem copiii la școli."*[26]

Vechea justificare a stratificării sociale de sorginte divină se clătina, realitatea nu era mulțumitoare pentru cei ce viețuiau în ea iar agenda publică putea fi influențată serios de media, o structură din afara sistemului și pe care sistemul părea că o scăpase din mână. Din punctul de vedere al productivității, al profesionalismului și al dezvoltării economice, educarea muncitorilor și țăranilor era utilă și extrem de avantajoasă. Din punct de vedere politic însă, prea multă educație implica riscuri serioase. Regele Danemarcei, Frederick al VI-lea, țară cu un grad de alfabetizare de aproape nouăzeci la sută într-o epocă în care Rusia, de exemplu, avea optzeci și cinci la sută analfabeți, spunea: *„Țăranul ar trebui să învețe cititul, scrisul și aritmetica; ar trebui să învețe îndatoririle față de Dumnezeu, de sine și de ceilalți și nimic mai mult. Altfel îi vin tot soiul de idei."*[27]

Însă nu trebuie exagerat nici acest salt înainte al educației ca ferment al atacării ordinii sociale, pentru că aceasta era atent coordonată de stat din perspectiva valorilor care le erau insuflate copiilor în școli, dar și pentru că gradul de participare școlară era încă foarte scăzut chiar și în țările dezvoltate (în 1914, mai puțin de trei la sută din totalul copiilor cu vârste între paisprezece și optsprezece ani trecuseră printr-o școală)[28]. Marele pericol al educației din punctul de vedere al claselor dominante nu era asimilarea în școală a unor principii și teze care să genere nesupunere sau măcar dubitație față de legitimitatea unui sistem, ci accesul prin citit la cărți, dar mai ales la media. Așa cum în perioada timpurie a răspândirii creștinismului, apostolii și mai apoi misionarii aduceau în casa fiecărui om răspunsuri la provocările realității (chiar dacă erau date din perspectiva dogmei), media finalului de secol XIX a adus, în casa fiecărui cititor, prin intermediul știrilor, portretul integral al realității înconjurătoare, iar prin intermediul comentariilor și al articolelor de opinie, răspunsurile la noile provocări ale acesteia. Media putea modela

alternativ, chiar dacă neprogramatic și evident neunitar, conștiința socială a comunităților scoțând-o din controlul milenar al sistemului, dar și conștiința socială a individului, scoțându-l din obsesia comunitară, de asemenea fundamentală pentru înregimentare.

Curentele politice dezvoltate în această perioadă, organizarea diverselor structuri politice sau civice sunt reflexe ale acestei deschideri, la fel ca și dinamica fără precedent a fenomenului economic. Probabil că secolul al XIX-lea este cel în care se pomenește cel mai des cuvântul libertate și se acționează cel mai mult în numele acestei idei. Nu numai statul liberal care, *„încet, constituțional, se organizează cu libertățile sale fundamentale (de opinie, a presei, parlamentară, individuală, extinderea dreptului de vot)"*[29], dar și Marx, în Manifestul Partidului Comunist, după ce enumeră cele zece măsuri prin care proletariatul va deveni clasa dominantă având ca scop major desființarea dominării de clasă, conchide: *„Locul vechii societăți burgheze, cu clasele și antagonismele ei de clasă, îl ia o asociație în care dezvoltarea liberă a fiecăruia este condiția pentru dezvoltarea liberă a tuturor."*[30]

Deși aparent incomod pentru sistem, conceptul libertății devine cuvântul cheie al următoarei sute de ani, antinomia principală fiind lupta dusă între adepții și dușmanii ei. Ideologia mântuirii este depășită, la fel și confruntările între dogmă și erezie, la fel și dușmanii credinței sau mișcările populare ridicate în numele apărării acesteia. Este asamblată acum și lansată în public ideologia accesului la libertate sau, mai exact, la libertăți. Definirea acestora va împărți lumea contemporană în două blocuri majore — paznicii libertății democratice și ceilalți, care și ei, în marea lor majoritate, își vor justifica acțiunile politice, sociale, culturale și, în anumite cazuri, religioase, pornind tot de la libertate. Una dintre motivațiile actuale ale terorismului arab, măcar la nivel de enunț, este lupta pentru libertatea islamului (adică pentru libertatea de a se raporta la credință ca valoare fundamentală, nu la libertate ca valoare fundamentală). Sistemul va deveni gardianul libertății așa cum, până la Revoluția Franceză, fusese păstrătorul credinței. Adevărata credință era contrapusă celei false adoptată de sistemul advers, iar adevărata libertate va fi cea care va prevala în fața falselor libertăți pe care le vor clama ceilalți. Lenin va decide închiderea presei ostile imediat după octombrie 1917, argumentând: *„Capitaliștii definesc libertatea presei ca fiind*

suprimarea cenzurii și dreptul fiecăruia de a publica ziare după placul inimii. În realitate, aceasta nu este libertatea presei, ci libertatea pentru bogați, pentru burghezie să înșele masele opresate și exploatate ale poporului."[31] În cântecul oficial de marș al Partidului Național-Socialist, *Horst Wessel Lied*, dedicat unui membru SA, ucis într-o confruntare pentru favorurile unei prostituate de către un tânăr comunist, ultimul vers al strofei a doua anunța „*Svastica dă speranțe milioanelor de susținători ai noștri / Ziua libertății și pâinii a sosit.*"[32] Presa comunistă din România va scrie în Epoca de Aur, la rubrica „*Realități din lumea capitalului*" despre „*așa-zisele libertăți din Occident*", iar poeții proletcultismului vor declama: „*Ást an sunt zece ani de când stăpâni / Trăim pe aceste plaiuri din bătrâni; / sunt zece ani de când, în libertate / Purtăm în marș drapele-mpurpurate.*"[33] Șirul exemplelor poate continua cu discursul lui Fidel Castro, din aprilie 1967, în care acesta respingea, în numele libertății autentice, ideea plății de către Cuba a drepturilor de autor pentru cărțile traduse din alte limbi:

„*Cuba poate și dorește să-și recompenseze toți intelectualii creatori; dar, în același timp, ea renunță pe plan internațional la toate drepturile de autor pe care ar putea să le solicite. În Cuba nu sunt publicate foarte multe cărți tehnice, dar, de exemplu, noi am produs și producem muzică foarte bună, care este apreciată peste tot în lume. În viitor, în câmpul muncii intelectuale, noi vom produce tot mai mult. Și, așa cum am anunțat, noi renunțăm la încasarea drepturilor de autor corelate cu întreaga proprietate intelectuală a statului cubanez. Ceea ce înseamnă că, în orice colț al lumii, cărțile noastre pot fi traduse și publicate liber, fără niciun cost. În același timp, noi înțelegem să adoptăm aceeași clauză în legătură cu cărțile pe care le traducem și publicăm în Cuba. Dacă toate țările ar face la fel, umanitatea ar beneficia.*"[34]

Relatând orice despre orice, media a introdus dezordinea în spațiul public, generând un număr important de opțiuni pentru fiecare individ. Posibilitatea de a alege a evoluat nu numai cantitativ (mai multe variante), dar și calitativ (mai multe zone de acțiune). Omul nostru, proaspăt intrat în secolul al XX-lea, optează politic între mai multe partide, optează cultural între foarte mulți autori, optează artistic între foarte multe genuri, optează estetic

între foarte multe orientări, optează sportiv între echipe, optează la nivelul subconștientului între diverse vedete asupra cărora își revarsă dorințele secrete, optează la nivel de opinie între diverșii purtători de mesaj tot mai vizibili, optează pentru o confesiune sau alta... În același timp, optează pentru locuri de muncă, optează pentru apartenență la un sindicat sau altul, optează (de multe ori forțat de realitatea materială) pentru școală sau pentru serviciu, optează pentru o meserie, poate inclusiv avea o opțiune pentru un anume nivel social, optează pentru o țară sau alta, pentru un continent sau altul. Nașterea grupărilor crimei organizate înseamnă o opțiune pentru lege sau, din contră, pentru fărădelege. Fiecare zi care trece înseamnă un grad de libertate în plus, adică o opțiune în plus. Individul trebuie să gândească singur și de-abia după aceea să se asocieze cu alții în spatele unui lider și în numele unui țel comun. Realitatea care până nu demult era doar cea din jurul propriei persoane devine acum vastă și plină de oportunități.

Ziare, reviste, cărți, almanahuri, magazine, benzi desenate, filme, emisiuni de radio, teatre, music-hall-uri toate zidesc marea realitatea intermediată care va deveni noua casă a omului modern. Orientarea atitudinilor nu se mai face numai prin cenzură, impunere și adevăr unic emis de puterea unică (totalitarismul va ridica această metodologie la nivelul permis de tehnologia pe care o are la dispoziție), dar și prin impunerea unor modele atent construite, insistent diseminate și bine controlate, ca și prin identificarea unui scop al întregii vieți, benefic pentru individ și acceptabil pentru sistem. Splendorile lumii de după, obținute printr-o viață plină de credință și de supunere, dusă departe de răzvrătiri, de erezii și de necuviințe, fuseseră premiul promis de ierarhia Lumii Vechi, lumea trecutului. Ierarhia lumii noi, a lumii viitorului, oferă splendorile lumii acesteia. Triumful credinței fiecărui individ a fost acceptarea dogmei, triumful libertății este acceptarea confortului (desemnat după o infinitate de parametri) ca scop final al existenței. Cel care se ridica împotriva dogmei sau care contesta ierarhia și regulile acesteia pierdea șansa mântuirii, șansa lumii de după. Cel care se ridică împotriva ierarhiei moderne și care îi contestă valorile pierde confortul lumii acesteia. În puțini ani, cetățeanul occidental și după el restul au învățat acest nou raport de condiționare, această nouă ofertă.

Între nenumăratele opțiuni pe care libertatea descoperită în secolul al XIX-lea le-a făcut posibile, și pe care media le-a făcut accesibile și relativ ușor de înțeles, a existat și cea a acceptării regulilor sistemului în schimbul unei vieți confortabile. Dezordinea produsă de cantitatea mereu în creștere a opțiunilor a fost reglementată prin introducerea între acestea a unei opțiuni pe care să o aleagă o foarte mare majoritate. Pentru ca acest lucru să se întâmple, opțiunea trebuia să fie foarte convenabilă, iar pentru ca și acest lucru să se întâmple, timp de mai bine de un secol s-a desenat și se desenează încă prin toate mijloacele — din ce în ce mai perfecționate — de comunicare în masă modelul ideal al existenței umane. Acest model, derivat din ideile de confort și de bunăstare, este corelat cu integrarea ordonată în sistem și respingerea tuturor acelor opțiuni care ar genera dezordinea. Chiar dacă nu poate controla toate canalele de comunicare care s-au născut, se nasc sau se vor naște, chiar dacă libertatea de opinie și libertatea media sunt mult mai greu de cenzurat prin metodele clasice ale interzicerii, chiar dacă individul poate beneficia de un număr de libertăți nemaiîntâlnit în istorie, opțiunea pe care el poate evolua spre idealul consolidat din câmpul ideatic al epocii sale este una singură, iar distorsiunile care apar nu pot provoca mutații semnificative ale majorității. Construcția de imagine și, implicit, comunicarea oficială s-au mutat deci de pe promovarea sistemului, a liderului și a regulilor sale către promovarea modelului de viață ce trebuie ales, beneficiind de toată libertatea de opțiune posibilă. Dacă liderul trebuia urmat în numele credinței și a valorilor subadiacente acesteia, modelul este adoptat fiindcă el reprezintă soluția, calea, garanția libertății și a valorilor subadiacente acesteia. Se poate afirma că, deși început odată cu dobândirea succesivă a diverselor libertăți de la mijlocul secolului al XIX-lea, promovarea modelului de viață dominat de confort și de bunăstare ca opțiune majoră a cetățeanului occidental devine curentul principal al comunicării oficiale de-abia după ce omenirea își revine din cutremurul produs de al doilea război mondial. Mai mult, în confruntarea ideologică din timpul Războiului Rece, paradigma bunăstării ca fundament al libertății este folosită din plin de Occident împotriva unui bloc estic marcat permanent de sărăcie. Neputincios în fața evidenței, bruiat continuu de comunicarea Vestului care penetra Cortina de Fier fie prin propaganda standard a diverselor posturi de radio, fie prin exportarea imaginii

simplificate a modelului bunăstării împachetate în filme, muzică, produse sau relatări ale celor care ajungeau dincolo și se mai și întorceau, comunismul târziu a încercat, pe de o parte, metode radicale, de tipul închiderii maxime practicată de Ceaușescu (două ore de program de televiziune pe zi, filme practic numai din Est și acelea atent cernute, puține cărți traduse, tipărite în tiraje insuficiente, media obedientă și orientată doar spre construcția cultului liderului, fără niciun fel de contact cu realitatea cotidiană care era negată în totalitatea ei, o criză de alimente împinsă la extrem și, periodic, inițiative de mai lungă sau mai scurtă durată care adăugau grijă suplimentare unei populații vlăguite — tema avorturilor, demolările de case, demolările de sate, interzicerea deținerii sau tăierii unor tipuri de animale, criza lemnelor de foc, contribuțiile sociale, interzicerea resourilor și a închiderii balcoanelor, interzicerea antenelor de televiziune etc.). Pe de altă parte, s-au încercat și metode de tip competitiv, respectiv investițiile majore făcute în RDG, care trebuia să fie un soi de vitrină a Estului, mai ales că se afla într-o comparație naturală cu cealaltă Germanie, sau micile soluții locale din Ungaria și din mult lăudata Iugoslavie care generau un trai mai bun, o activitate culturală mai destinsă și chiar și o mai liberă circulație a persoanelor. În tot spațiul totalitar comunist (cu excepția guvernării lui Pol-Pot și a lui Kim Ir Sen), după consumarea terorii s-a trecut la o formulă hibridă care conținea în subtext iminența reizbucnirii acesteia, dar și o ofertă de acces la un confort adaptat valorilor ideologice tutelare. Cuminția socială, obârșia sănătoasă și acceptarea unor compromisuri individuale puteau genera o traiectorie bună în comparație cu marea masă de concetățeni, ipoteză care s-a dovedit semnificativ mai persuasivă decât teroarea inițială. Oricum, dincolo de toate celelalte capitole, în lupta dintre cele două oferte comunicaționale, Vestul a câștigat detașat, modelul său artificial fiind mult mai atractiv și mai evoluat decât cel al competitorului. Iluzia libertății menținute prin confort, de exemplu, a fost mai ofertantă decât iluzia egalității menținute prin nivelare — ca să nu spunem teroare.

Media în totalitarism

După consecințele total neașteptate ale Primului Război Mondial — început festiv cu înrolări în ritmuri muzicale, armate de voluntari, garanții că totul se va termina până de Crăciun, discursuri electrizante, editoriale patriotice și campanii de afișaj colorate și optimiste, și terminat patru ani mai târziu cu recrutări în masă, milioane de morți, economii prăbușite, populații fie disperate, fie apatice, fie frustrate, cu prăbușirea a patru imperii și cu reconfigurarea hărții Europei[1] — totalitarismul a însemnat introducerea unei metode noi de dominare, bazată pe *„o ideologie elaborată, care cuprinde toate aspectele vitale ale existenței omenești, un partid unic, de mase, dirijat de un singur om, un sistem de teroare fizică și psihologică, un monopol aproape complet asupra mijloacelor de comunicare în masă, un monopol asupra tuturor instrumentelor luptei armate, un control centralizat și conducerea întregii economii."*[2]

Manipularea totalitară este o întoarcere în timp, o negare a liberalismului secolului al XIX-lea și o anulare a ideii de opțiune. Sistemul redevine al liderului, valorile sale sunt din nou obligatorii, comunicarea presupune din nou demonizarea celuilalt. Dușmanul este din nou definit ideologic și este iar lipsit de orice drepturi. Pentru culaci, imperialiști, alb-gardiști, cadeți, clerici în Rusia Sovietică sau pentru evrei, comuniști, clerici în Germania național-socialistă, propaganda de stat construiește câte un *Malleus Maleficarum* care justifică toate persecuțiile ulterioare. Pulverizarea, în decurs de zile după preluarea puterii de către bolșevici sau național-socialiști, a Drepturilor Omului și anularea tuturor legilor care decurgeau din acestea, fără ca o reacție semnificativă să existe în corpul social al țărilor în cauză, indică perplexitatea, după expresia Hannei Arendt, pe care structurile democratice ale

acelor timpuri o manifestau în fața ofensivei ideologiilor integratoare. Revoluția rusă a produs primul stat condus de un partid unic, dar nu și prima dominare bazată pe o ideologie din istorie. *„Nu sunt unul dintre cei doisprezece apostoli, sunt mai degrabă Sfântul Pavel, primul care a predicat păgânilor"*, obișnuia să spună Troțki[2].

Mecanismele administrative, organizatorice și legislative sunt de aceea premiere, nu și cele manipulatorii. Tehnicile folosite reprezintă însumarea tuturor cunoștințelor umanității în acest domeniu. Imaginea liderului va fi construită, în foarte scurt timp, la fel ca în toate cultele imperiale, diseminarea ideologiei se va face și centralizat, dar și din casă în casă sau din comunitate în comunitate prin folosirea agitatorilor. Media și cultura vor fi din nou puternic cenzurate, vor apărea listele de titluri interzise și condamnările pentru autori nedisciplinați; comunicarea oficială, atent elaborată și subsumată unui plan coerent, va crea prin toate mijloacele avute la dispoziție realitatea artificială în care individul să fie făcut captiv. Teroarea este mecanismul nou prin care artificialul se instalează în viața de zi cu zi. Cetățeanul din lumea totalitară bolșevică, nazistă, maoistă sau cea elaborată de Pol-Pot poate fi vinovat în orice clipă, poate fi judecat oricând și poate fi condamnat oricând pe baza unor principii enunțate de lider, dar neacoperite de argumente din viața reală. Victimele represiunii nu sunt vinovații clasici ai luptei cu sistemul, ci vinovații aleator aleși de regulile unei lumi complet artificiale, în care totuși viața este posibilă. Violența impusă de structurile statului împotriva oricărui tip de nesupunere face parte dintr-un tablou deja cunoscut. Până și justificarea abuzurilor și a uciderii inocenților existase în istoria luptei împotriva marelui dușman. Dar condamnarea potențială a oricui este o noutate profundă, care marchează felul în care trăiesc indivizii în spațiul totalitar. Xun Zi enunțase ideea firii iremediabil rele a omului, care însă putea fi corectată prin lege, prin educație, prin ordinea ritualică și prin conducerea Omului Ales. În totalitarismul secolului al XX-lea, omul este iremediabil vinovat. Un *vinovat obiectiv,* cum îl numește Hannah Arendt. Rase vinovate, clase vinovate, etnii vinovate, locuitori din orașe și sate vinovate, religii vinovate, autori de texte vinovate, vorbitori de vorbe vinovate, oameni virtual făptuitori de fapte vinovate, toți compun lumea culpabilă — agresată și agresoare în același timp — a artificialului totalitar. O lume a panicii continue și a continuei

resemnări în fața iminentei descoperiri a propriei vini care atrage normal legitima pedeapsă. Construirea acestei dimensiuni unice a artificialului este marea performanță a comunicării oficiale totalitare.

Varianta totalitară a manipulării a însemnat o tentativă de întoarcere la epoca de dinaintea media, bazându-se însă pe utilizarea masivă a acesteia. În locul plasării unei opțiuni la care să adere majoritatea dintr-o infinitate de opțiuni liber generate, totalitarismul a anulat toate celelalte opțiuni, a enunțat-o pe singura existentă și a utilizat toate mijloacele de comunicare, dar și de presiune, pentru a o impune indivizilor, pentru a obține unanimitatea. Pe 4 noiembrie 1917 (datele referitoare la Rusia Sovietică respectă calendarul iulian aflat în vigoare atunci, calendar decalat cu treisprezece zile față de cel gregorian folosit în restul Europei), Lenin scrie un proiect de declarație cu privire la libertatea presei, care va apărea în *Pravda*, pe 7 noiembrie:

„Pentru burghezie, libertatea presei înseamnă libertatea celor bogați de a publica și a capitaliștilor de a deține și a controla ziarele, realitate care în orice țară, chiar și în cele mai libere, dă naștere unei prese corupte. Pentru guvernul muncitorilor și țăranilor, libertatea presei înseamnă eliberarea presei de sub opresiunea capitalistă și instaurarea proprietății publice asupra fabricilor de hârtie și a tipografiilor. Ca prim pas al acestui scop, strâns legat de eliberarea poporului muncitor de sub oprimarea capitalistă, Guvernul Provizoriu al Muncitorilor și Țăranilor a înființat o Comisie de Anchetă pentru a verifica legăturile dintre capital și publicații, pentru a vedea sursele fondurilor și beneficiilor ziarelor, lista donatorilor, banii dați pentru acoperirea deficitelor și orice alt aspect legat de afacerea de presă, în general. Ascunderea datelor, conturilor și documentelor sau furnizarea altor evidențe contabile despre care se știa că sunt false vor fi pedepsite de un tribunal revoluționar."[4]

Pentru ca această Comisie de Anchetă să își desfășoare operativ activitatea, toți proprietarii, managerii, acționarii și angajații structurilor de media erau convocați, într-o perioadă condensată de timp, la sediul noii organizații pentru a furniza toate explicațiile necesare. Dar viziunea autentică a lui Lenin asupra media va răzbate din următoarele rânduri apărute în revista *Labour*

Monthly, la începutul anilor '20: *„De ce să fie permise libertatea cuvântului și libertatea presei? De ce un guvern care acționează conform celor mai bune intenții să permită să fie criticat? Asta înseamnă să dai pe mâna opoziției arme mortale. Ideile sunt mai periculoase decât tunurile. De ce să i se permită unei persoane oarecare să cumpere o tipografie și să disemineze idei pernicioase, calculate să facă rău guvernului?."*[5] După răsturnarea Guvernului Provizoriu de către Comitetul Militar Revoluționar controlat de bolșevici și după arestarea membrilor cabinetului, una dintre primele griji ale noii puteri a fost controlarea presei ostile foarte agresive, mai ales ca urmare a loviturii de stat. Textele ce puteau fi citite în presa acelor zile la adresa lui Lenin și Troțki abundau în cuvinte tari și în acuzații viguroase. Gorki, susținător al bolșevismului, scria în *Novaia Jizn*: *„Lenin, Troțki și adepții lor sunt deja intoxicați de otrava puterii cum o dovedește atitudinea lor față de libertatea de expresie a individului și față de acest ansamblu de drepturi pentru triumful cărora a luptat democrația/.../Asistăm la o experiență ce se va face pe proletariatul rus și pe care el o va plăti cu sângele lui, cu viața lui, și, ceea ce este mai rău, cu o deziluzie durabilă față de idealul socialist."*[6] Iar Bazanov, alt bolșevic dezamăgit, îl caracteriza pe Lenin în același ziar: *„Este un maniac incurabil, care semnează decrete în calitate de șef al guvernului rus, în loc să urmeze un tratament hidroterapeutic sub supravegherea unui alienist experimentat."*[7]

Proaspăt numitul Comisar pentru probleme de Presă, N.I. Derbișev, a trimis soldați în mai multe redacții pentru a încerca să împiedice apariția ziarelor, dar confuzia din perioada în cauză a limitat succesul operațiunii. Majoritatea publicațiilor burgheze sau aparținând socialist-revoluționarilor au fost distribuite în țară. Pe 9 noiembrie, Consiliul Comisarilor Poporului emite un decret prin care își asumă dreptul de a opri publicarea ziarelor care incită la acțiuni de rezistență împotriva noilor autorități și care *„seamănă dezordine prin știri calomnioase care falsifică faptele reale"*. Oricum, acest decret este temporar până când lucrurile vor reintra în normal, moment în care libertatea de exprimare va fi complet restaurată[8]. La nivelul conducerii noii puteri au existat, în primele săptămâni după lovitura de stat, dubii și implicit dezbateri legate de legimitatea și corectitudinea limitării dreptului la liberă exprimare a adversarilor politici. Aliații bolșevicilor au contestat decretul de închidere a ziarelor critice,

dar în urma dezbaterilor și a discursurilor a fost adoptată rezoluția inițiată de bolșevicul Avanesov:

„Noi apărăm libertatea presei, dar acest concept trebuie să fie despărțit de vechea noțiune mic-burgheză a libertății. Dacă noul guvern a avut tăria să desființeze proprietatea privată asupra pământului, călcând astfel drepturile latifundiarilor, ar fi ridicol pentru puterea sovietică să apere noțiunile depășite ale libertății presei. Restaurarea așa-zisei libertăți a presei, adică înapoierea presei tipărite capitaliștilor, otrăvitorii conștiinței poporului, ar fi o capitulare de nepermis în fața voinței capitalului, o predare a uneia dintre cele mai importante fortărețe ale revoluției muncitorilor și țăranilor și de aceea ar fi, fără doar și poate, contrarevoluționară."[9]

Măsurile lipsite de echivoc preconizate de această rezoluție se circumscriau liniei de conduită pe care noul regim se pregătea să o adopte și care derivau din cele șase luni ale guvernului Kerenski: Rusia anului 1917 nu putea fi administrată prin măsuri luate în concordanță cu principiile liberale. Trebuia folosită o metodă nouă, iar Lenin și cei ce l-au susținut au adoptat teroarea. Într-o scrisoare din 1922, citată de Soljenițin în *Arhipelagul Gulag*, Lenin preciza: *„Trebuie lărgită aria de aplicare a pedepsei cu moartea! Teroarea este un mijloc de convingere."* Pentru ca după două zile să revină cu încă o notă la respectiva scrisoare cu privire la modul de corectare și adaptare a noului Cod Penal:

„să se evidențieze în mod deschis teza principială și justă din punct de vedere politic (și nu numai în sens juridic îngust), care motivează esența și justificarea terorii, necesitatea și limitele ei. Tribunalul nu trebuie să elimine teroarea; a promite acest lucru ar fi o autoamăgire, sau amăgire, ea trebuie argumentată și legiferată în principiu, clar, firesc și fără înfloriturі. Formularea trebuie să fie cât mai largă cu putință, fiindcă numai simțul revoluționar al dreptății și conștiința revoluționară vor hotărî condițiile de aplicare a terorii, mai mult sau mai puțin largă, în practică."[10]

La începutul lunii ianuarie 1918, Lenin redactează *Declarația drepturilor poporului muncitor și exploatat*, în care enunță desființarea conceptului de proprietate privată atât asupra pămân-

turilor, cât și asupra *„băncilor, fabricilor, uzinelor, minelor, căilor ferate și celorlalte mijloace de producție și de transport."*[11] Anterior acestui moment, prin aplicarea rezoluției Avanesov, încă din luna noiembrie sunt confiscate tipografii aparținând trusturilor de presă burgheze și sunt redistribuite în provinciile rusești pentru a fi folosite de media bolșevică. Oficiosul *Pravda* este primul beneficiar al acestui transfer de proprietate. Până la finele anului 1918, sunt confiscate nu mai puțin de o sută nouăzeci de tipografii, ceea ce conduce la creșterea spectaculoasă a presei bolșevice, aceasta fiind estimată la peste cinci sute de cotidiane și peste șapte sute de periodice. În mai puțin de trei luni de la lovitura de stat, sute de ziare ostile sunt închise sau dispar din motive tehnice — lipsa tipografiilor și a hârtiei. Cele care totuși rezistă au tiraje progresiv mai mici, din aceleași motive tehnice, au periodic jurnaliști arestați — deocamdată pentru durate scurte de timp —, sau sunt obligate, pentru a scăpa de deciziile de desființare ale Consiliului Comisarilor Poporului, să-și schimbe numele (ziarul socialist-revoluționar *Volia Naroda* s-a numit în șase feluri diferite în numai patru săptămâni) [12]. Gradul de penetrare și implicit influența mediei contestatare se diminuează constant, locul liber fiind ocupat în spațiul public de comunicarea bolșevică. În discursul din 4 noiembrie 1917, Lenin replica acid celor care cereau revocarea ordinului de suspendare a ziarelor burgheze: *„Doar și după răsturnarea țarismului ziarele țariste au fost interzise. Acum am scuturat jugul burgheziei. N-am născocit noi revoluția socială; ea a fost proclamată de membrii congresului Sovietelor, nimeni n-a protestat, toți au adoptat decretul prin care a fost proclamată. Burghezia a proclamat libertatea, egalitatea, fraternitatea. Muncitorii spun: «nouă ne trebuie altceva»/.../Dacă ne îndreptăm spre revoluția socială, nu putem lăsa ca bombelor lui Kaledin să li se adauge bombele minciunii."*[13]

Cenzura îndreptată împotriva publicațiilor, teroarea îndreptată împotriva jurnaliștilor și patronilor de media, restricționarea hârtiei, confiscarea utilajelor și a clădirilor aferente și emisia continuă de mesaje dinspre noua putere conturează o dimensiune coerentă în haosul primei perioade de supremație. Lipsa de claritate administrativă, excesele și ambiguitățile politice, indecizia militară, lipsa de cadre, boicotul diverselor nivele ale ierarhiei moștenite de la guvernele anterioare nu-i împiedică pe bolșevici să definească foarte repede, tocmai prin acțiunile agresive în

spațiul media, chipul dușmanului. Urmează apoi, din nou foarte rapid, instituționalizarea luptei împotriva acestuia, simultan cu permanenta demonizare a sa prin toate mijloacele disponibile. Pe 7 decembrie 1917, Lenin îi scrie lui Dzerjinski în legătură cu măsurile ce trebuie luate împotriva sabotorilor și contrarevoluționarilor:

„Burghezia, moșierii și toate clasele bogate fac eforturi disperate pentru a submina revoluția care trebuie să asigure interesele muncitorilor, ale maselor muncitoare și exploatate. Burghezia se dedă la crimele cele mai infame, cumpărând lepădăturile societății și elementele decăzute și îmbătându-le în scopul de a dezlănțui pogromuri. Partizanii burgheziei, în special cei din rândurile funcționarilor superiori, funcționarilor de bancă etc., sabotează munca, organizează greve, pentru a zădărnici măsurile luate de guvern în vederea înfăptuirii transformărilor socialiste. Se merge chiar până la sabotarea muncii de aprovizionare care amenință să ducă la înfometarea a milioane de oameni. Trebuie să se ia măsuri excepționale de luptă împotriva contrarevoluționarilor și sabotorilor."[14]

Pașii tactici indicați de Lenin în șapte puncte se referă la identificarea și ținerea sub observație a tuturor *„persoanelor care fac parte din clasele bogate (adică au un venit lunar de 500 de ruble sau mai mult, proprietarii de imobile urbane, de acțiuni și sume de bani de peste 1 000 de ruble), precum și funcționarii de la bănci, de la societățile pe acțiuni, de la instituțiile publice și de stat"*[15] prin declarații făcute pe proprie răspundere și prin inventarea unei *„cărțulii de consum și muncă în care să-și treacă săptămânal veniturile și cheltuielile și în care comitetele și instituțiile să menționeze ce funcție publică îndeplinește persoana respectivă."* [16]. Într-un discurs ținut în aceeași zi în fața Comitetului Militar Revoluționar, Dzerjinski solicită înființarea unei structuri dedicate luptei împotriva inamicului intern, a inamicului ideologic:

„Trebuie să trimitem pe acest front — cel mai periculos și mai crâncen dintre fronturi — tovarăși hotărâți, puternici, devotați, gata să facă orice pentru a apăra Revoluția. Să nu credeți că eu caut forme de dreptate revoluționară; nu de justiție avem noi nevoie acum. Acum suntem în război, într-o luptă corp la corp până la

ultima suflare. Viața sau moartea! Propun, cer crearea unui organ pentru încheierea revoluționară a conturilor cu contrarevoluționarii. Și trebuie să acționăm nu mâine, nu astăzi, ci acum..."[17]

Organul e creat, se numește Comisia Extraordinară PanRusă pentru Combaterea Contrarevoluției și Sabotajului, prescurtat Veceka sau CEKA. Sarcina fundamentală a Comisiei proaspăt înființate: *„Să reprime și să lichideze orice încercare sau act contrarevoluționar sau sabotaj de pe tot teritoriul Rusiei, oriunde este nevoie. Să aducă în fața justiției reprezentate de tribunalul revoluționar pe toți sabotorii și contrarevoluționarii și să pună la punct mijloacele pentru combaterea acestora.*"[18] În debutul anului 1918, CEKA trece și la arestarea, anchetarea și pedepsirea jurnaliștilor sau editorilor de presă considerați a desfășura activități contrarevoluționare. Viziunea asupra legii pe care o aveau aceste tribunale revoluționare înființate pe 24 noiembrie 1917 și reorganizate de Trotki pe 14 octombrie 1918 este argumentată într-o broșură scrisă în 1920 de președintele Tribunalului Militar Revoluționar al Republicii, K.H. Danișevski, citat de Alexandr Soljenițîn în capitolul *Legea-copil* din *Arhipelagul Gulag*:

„Tribunalele Militare Revoluționare sunt, în primul rând, organe de nimicire, izolare, neutralizare și terorizare a dușmanilor Patriei muncitorilor și țăranilor și doar în al doilea rând sunt instanțe care stabilesc gradul de culpabilitate al subiectului respectiv/.../ Tribunalul Militar Revoluționar este organul necesar și devotat al Dictaturii Proletariatului, care trebuie să conducă clasa muncitoare, prin distrugerile de neînchipuit, prin oceane de sânge și lacrimi în lumea muncii libere, a fericirii muncitorilor și a frumuseții. [19]

Odată cu începerea războiului civil și cu intervenția străină în statul sovietic, cenzura capătă și dimensiunea sa militară — experimentată pe larg în proaspăt încheiatul război mondial —, iar ipoteza existenței vreunui organ independent de presă devine aproape nulă. În februarie 1919, este hotărâtă suspendarea ziarului menșevic *Vsegda Vpered*, acuzat că, în articolul *Încetați războiul civil, „și-a dovedit definitiv orientarea contrarevoluționară"*. În decizia de suspendare se scrie:

„Având în vedere că lozinca «jos războiul civil» — afișată în prezent deschis de acest ziar atunci când trupele moșierilor și ale capitaliștilor, conduse de Kolceak, ocupă nu numai Siberia ci și Perm-ul — echivalează cu a sprijini pe Kolceak și a împiedica pe muncitorii și țăranii din Rusia să ducă până la victorie războiul împotriva lui Kolceak/.../Având în vedere că, în momentul luptei armate finale, hotărâtoare, celei mai îndârjite împotriva trupelor moșierilor și capitaliștilor, Puterea sovietică nu poate tolera în țara ei oameni care nu vor să suporte lipsurile grele alături de muncitorii și țăranii care luptă pentru o cauză dreaptă/.../De aceea, ziarul Vsegda Vpered *se suspendă până când menșevicii vor dovedi prin fapte hotărârea lor de a rupe în mod consecvent cu Kolceak și de a se situa cu fermitate pe poziția apărării și sprijinirii puterii sovietice; se vor lua toate măsurile pregătitoare pentru ca menșevicii care împiedică victoria muncitorilor și țăranilor asupra lui Kolceak să fie trimiși pe teritoriul democrației lui Kolceak."*[20]

Din 1922, întreaga presă din statul sovietic este etatizată, direcționată și supusă cenzurii preventive. În 1922 este creat GLAVLIT — Administrația Centrală pentru Literatură și Edituri — care devine *„fundația birocratică a întregului sistem al cenzurii în Uniunea Sovietică până la dispariția acesteia. Sub Stalin, GLAVLIT devine un foarte puternic instrument de control în care operează mai multe mii de cenzori care verifică aparițiile editoriale pe baza unei liste de subiecte interzise de către autoritățile sovietice."*[21] Tot cam de atunci, 1924, funcționează un sistem centralizat de emisiuni radiofonice care acoperă un procent important din populație. Pentru contracararea emisiunilor transmise din afara spațiului de control, majoritatea receptoarelor erau doar niște difuzoare calibrate pe o singură frecvență și plasate în toate marile întreprinderi, colhozuri sau școli[22]. *Codul penal* din 1926, articolul 58, dedicat crimelor împotriva statului, cuprinde, la aliniatul 10, infracțiuni legate de delictul de opinie: *„propaganda sau agitația, care conțin apeluri pentru răsturnarea, subminarea ori slăbirea Puterii Sovietice, precum și răspândirea ori producerea, ori păstrarea literaturii cu conținut identic."*[23] Sunt supravegheate ziarele, cărțile, piesele de teatru, filmele și spectacolele de varietăți, sunt supravegheați încă și mai atent cei care le realizează. În acest sens, în septembrie 1922, Feliks Dzerjinski emitea următorul set de dispoziții către funcționarii CEKA:

„Trebuie să clasificăm întreaga inteligheție în grupe și subgrupe: 1.scriitori; 2.jurnaliști; 3.economiști (este indispensabil să facem și subgrupe: a.financiști, b.specialiști în energie, c.specialiști în transport, d.comercianți, e.specialiști în cooperare etc); 4.discipline tehnice (și aici se impun niște subgrupe: a.ingineri, b.agronomi, c.medici, etc); 5.profesori universitari și asistenții lor etc, etc. Informațiile cu privire la toți acești domni trebuie să provină de la departamentele noastre și să fie sintetizate de către departamentul Inteligheția. Fiecare intelectual trebuie să aibă un dosar la noi."[24]

Cenzura și supravegherea unor categorii sociale nu sunt lucruri noi. Au existat practic în fiecare civilizație. Puterea bolșevică aduce însă în peisajul cunoscut al luptei ierarhiei împotriva celor ce bruiază comunicarea oficială, forța organizatorică a statului și minuțiozitatea sa birocratică. Din capitol secundar al războiului ideologic, privite mai degrabă ca un suport funcționăresc al unei lupte mult mai înalte, cenzura și supravegherea inamicului se transformă în vârful de lance al comunicării oficiale. Cu cât ceilalți transmit mai puține idei, cu atât ideile sistemului vor pătrunde mai ușor și vor fi mai ușor asimilate.

În 1920, Lenin lansează în *Tezele cu privire la propaganda pe linie de producție*, modelul functional al noii media, adaptată la cerintele luptei politice și a noului tip de informare pe care puterea o consideră utilă pentru cetățean. Cenzura funcționa, CEKA funcționa, partidul câștiga și bătăliile politice, și pe cele militare. Era nevoie de zugrăvirea noii realități. După octombrie 1917, structura dominantă, rezultată din lovitura de stat, cucerește literalmente universul media din Rusia. Nu asistăm doar la o cenzurare a presei sau doar la o îngrădire a libertății de exprimare, ci la o totală schimbare a raporturilor de proprietate și a logicii de existență a media. Cei vechi dispar, uneori chiar fizic, și sunt înlocuiți cu cei noi. Subiectele vechi dispar și sunt înlocuite cu cele noi. Se modifică limbajul, se modifică abordarea. Dispare obiectivitatea, repudiată ca fiind un sindrom mic burghez, locul acesteia fiind luat de participarea angajată, militantă. Funcțiile standard ale media sunt malformate și adaptate unor noi cerințe sociale și unei noi realități de piață. Ziarele nu mai concurează unele cu altele pentru acapararea cititorilor si a publicității si nici nu mai reflectă atitudini diferite ale proprietarilor sau editorilor. Toate

aparțin de stat și toate vorbesc despre aceleași lucruri în spiritul aceleiași ideologii. Scrie Lenin în *Teze*:

„Ziarele de directivă, și în primul rând Istvestiia *și* Pravda, *trebuie: a) să reducă spațiul rezervat problemelor politice și să mărească rubrica destinată propagandei pe linie de producție; b) să exercite o influență asupra întregii activități a partidului și a instituțiilor sovietice în sensul că și ele trebuie să consacre mai multe forțe propagandei pe linie de producție; c) să caute să organizeze în mod sistematic, la scara întregului stat, propaganda pe linie de producție și să elaboreze măsuri ample pentru dezvoltarea și îmbunătățirea ei, și în special pentru verificarea succeselor ei reale, efective."*[25]

Deja, din acest moment nu numai că nu se mai poate vorbi despre independența media, dar nu se mai poate vorbi nici măcar de acea cooperare între presă și putere existentă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în care jurnalistul își alegea subiectele și comentariile astfel încât să nu deranjeze sponsorul semioficial. Cu toate acestea, el putea naviga între mai multe opțiuni, în zonele care nu se refereau la politic, putea inova, putea încerca să-și atragă cumpărători introducând teme noi. În general, nu i se spunea ce să scrie, ci ce să nu scrie. Conform viziunii lui Lenin, media are roluri organizatorice precise, în interiorul efortului instituțional al statului. Nu este doar vectorul componentei manipulatorii a acestuia, nu servește doar diseminării ideologice și identificării dușmanului, ci devine parte a administrativului. Își conservă sarcinile specifice (informează, interpretează, culturalizează, generează divertisment și coagulează mulțimi), dar în interiorul valențelor noi pe care i le dictează nu neapărat un lider ideologic, ci unul administrativ. Având un rol care se dorește a fi bine definit, i se trasează parametrii de funcționare:

„Ziarul pentru problemele de producție trebuie să fie popular, adică pe înțelesul a milioane de cititori, dar în niciun caz să nu cadă în vulgarizare. El nu trebuie să coboare la nivelul cititorului înapoiat, ci să caute necontenit — treptat și cu multă prudență — să ridice nivelul lui de pregătire. Politicii să-i rezerve un spațiu redus, cam un sfert, și nu mai mult. Locul principal trebuie rezervat planului economic unic, frontului muncii, propagandei pe linie de

producție, pregătirii muncitorilor și țăranilor în vederea exercitării conducerii, pentru controlul aplicării efective a legilor și a măsurilor luate de instituțiile și gospodăriile sovietice și pentru un amplu și regulat schimb de păreri cu masele largi de cititori."[26]

Într-un articol din 1918, publicat în *Pravda*, Lenin critica virulent modul de a se face presă, fiind și atunci deranjat de:„*prea multă politică/.../Să ne ocupăm mai mult de economie. Dar să ne ocupăm de economie nu în sensul de a face considerații generale, cronici savante, planuri intelectualiste și alte fleacuri de acest gen/.../Nu, trebuie să ne ocupăm de economie în sensul de a aduna, de a verifica minutios și a studia faptele din domeniul construcției reale a vieții noi. Au oare în realitate marile fabrici, comunele agricole, comitetele sărăcimii, consiliile economice locale succese în construirea noii economii?*"[27] Aceasta a fost una dintre sarcinile trasate presei. În decursul deceniilor au urmat altele. De fapt, chiar în același articol au existat și alte deziderate pe care media ar trebui să le îndeplinească: să prindă, să demaste și să țintuiască la stâlpul infamiei pe „*muncitorii care se cramponează cu încăpățânare de tradițiile (deprinderile) capitalismului*" sau să se comporte „*ca un organ al dictaturii unei clase care dovedește prin faptele ei că împotrivirea capitaliștilor și a trândavilor care păstrează deprinderi capitaliste va fi înfrântă cu mână de fier*", dar și să se ocupe „*de educația maselor pe bază de exemple și modele vii concrete, luate din toate domeniile vieții.*"[28] E aproape neimportant ce i se cerea presei să facă printr-un material politic sau printr-o cuvântare. Este fundamental însă că logica presei, a media în general, se schimbase.

Media secolului al XIX-lea a colorat și a diversificat, prin caleidoscopul de informații și de opinii proiectat, viața liniară a cetățeanului, croindu-i o percepție nouă — deși artificială — asupra realității. Artificială în sensul depărtării de natural, în sensul intermedierii inevitabile produse de selecția jurnalistului, de înțelegerea și de subiectivitatea acestuia. Aflarea unei realități anume prin intermediul ziarului este artificială față de aflarea aceleiași realități prin contact nemijlocit. Varietatea necontrolată a distorsiunilor pe care jurnaliștii le introduc în realitatea descrisă de ei se constituie în lumea alternativă pe care o presupune universul media. În masa infinită a știrilor și opiniilor vehiculate de media într-o societate deschisă, toate conturând o

realitate diferită de cea de referință, adică o realitate artificială, sistemul introduce stimuli și mesaje prin care sunt direcționate tendințe ale majorității și cu ajutorul cărora sunt menținute echilibrul și valorile sociale acceptate. Artificialul totalitar pornește de la premisa controlului și a influențării decisive a distorsiunilor față de realitate, malformarea acesteia în sens ideologic fiind misiunea media. De aceea, primul pas al oricărei puteri totalitare este cucerirea completă a acestui teritoriu și apoi construirea prin intermediul media a realității artificiale necesare exercitării dominării.

Dominarea totalitară pornește de la impunerea credinței în valorile ideologice ale sistemului și în infailibilitatea liderului acestuia. Comunicarea Lumii Vechi folosea pentru acest scop orice, în afară de media, fiindcă media nu exista. Din acest motiv, a fost imposibil să proiecteze dominaților o realitate artificială. Lumea reală era pretutindeni și nu exista nimic să o ecraneze. Credința a fost, în aceste condiții, clădită pe valori ale căror finalități se regăseau în lumea de după (și aceasta putând fi considerată, de asemenea, o realitate artificială, dacă termenul realitate nu este forțat, desenată tot pe baza unor demersuri ideologice).

Totalitarismul secolului al XX-lea a încercat învierea credinței neconditionate față de sistem, în opoziție cu ideile libertății secolului al XIX-lea, având la îndemână, pe lângă o ideologie încărcată cu soluții pentru diverse categorii de majorități, instrumentul de clădit realități controlabile. Comunicarea bolșevică explică injustiția socială prin existența celor puțini și privilegiați care i-au deposedat pe cei mulți și exploatați de orice drept, condamnându-i astfel la o sărăcie perpetuă. Lupta este, deci, izvorâtă din dorința legitimă a celor mulți de a avea un stat al lor, în care nedreptatea socială să nu mai existe, și din rezistența oligarhiei împotriva acestei acțiuni. La zeci de ani de la consumarea loviturii de stat din 1917, comunicarea oficială în spațiul sovietic se învârtea cam în aceeași zonă, identificând prioritar imperialismul occidental cu fostele clase dominante care încă își revendicau drepturile pierdute. *Pravda* din 6 ianuarie 1918 scria în articolul de fond: *„Slugile bancherilor, capitaliștilor și marilor proprietari, sclavii dolarilor americani, trădătorii — socialist-revoluționarii de dreapta — cer în Adunarea Constituantă întreaga putere pentru ei și pentru stăpânii lor, dușmanii poporului. Dar muncitorii, țăranii și soldații nu vor cădea în plasa întinsă de dușmanii cei mai înversunați ai*

socialismului. În numele Revoluției socialiste și al Republicii Sovietice Socialiste, ei îi vor mătura definitiv pe asasinii știuți sau neștiuți."[29] Era pentru prima dată când capitalul american era pus în legătură cu opoziția față de bolșevici. Este binecunoscută reacția de neîncredere a lui Stalin la repetatele anunțuri venite dinspre Londra și Washington cu privire la iminentul atac german din iunie 1941. Ori de câte ori apărea o nouă notă informativă pe această temă, Stalin spunea că este vorba de o *provocare imperialistă*, al cărei scop este distrugerea statului sovietic[30]. Cu doar câteva zile înainte de atac, media sovietică publica materiale în care populația era chemată să nu dea crezare zvonurilor alarmiste referitoare la un conflict cu Germania nazistă, iar ofițerii din prima linie erau bombardați cu cablograme prin care li se cerea să nu facă niciun gest de provocare față de trupele Wermacht-ului de dincolo de graniță, precizându-li-se că nu existau motive de îngrijorare[31].

Oricât pare de ironic, atât Lenin (care trecea *ziarist* la rubrica profesie în diversele formulare completate), cât și Hitler (proprietar în numele NDSAP, manager și editorialist al *Volkischer Beobachter — Observatorul rasial*) au făcut parte din cea mai liberală breaslă a momentului, oamenii de presă. Cunoașterea din interior a fenomenului și înțelegerea potențialului media explică acțiunile celor doi de subordonare rapidă și totală a acesteia. La numai o lună și jumătate după ce a preluat puterea în iarna lui 1930 și la treisprezece zile după incendierea Reichstag-ului, Hitler înființează Ministerul Informării Populare și al Propagandei, în fruntea căruia îl instalează pe Joseph Goebbels, responsabilul cu propaganda și în interiorul Partidului National-Socialist. În repetate rânduri, în *Mein Kampf*, Hitler se plânge de presiunea exercitată de presa controlată de evrei — *„Un lucru, în sine, trebuia să dea de gândit, faptul că nu există decât un singur ziar important* (Volkischer Beobachter*) față de presa evreiască imensă*"[32] —, iar Goebbels, în jurnalul său timpuriu, perioada 1925-1926, acuză presa evreiască de răspândirea unor zvonuri privind deteriorarea relațiilor dintre el și Adolf Hitler. Ca urmare a articolelor apărute, Hitler publică un răspuns în cotidianul propriu, în care își precizează poziția:

„Recent, Berliner Tageblatt, Vossische Zeitung, Welt am Abend *și alte ziare «germane» s-au grăbit să raporteze «o ceartă fratri-*

cidă în casa lui Hitler» și să vorbească de o «dușmănie între frați». Ei au scris că există o «ruptură între Hitler și Goebbles» în NDSAP, că i-aș fi tras «o chelfăneală» lui Goebbels și că aș fi spus unui cunoscut lider al mișcării naționale că «nu sunt de acord cu metodele de propagandă ale dr. Goebbels». Declar: toate aceste alegații sunt invenții ale presei evreiești de șanț făcute pentru scopuri ușor de identificat. Nici cea mai mică schimbare nu a apărut în relațiile mele cu dr.Goebbels. Ca întotdeauna am cea mai deplină încredere în domnia-sa."[33]

În capitolul al XI-lea din *Mein Kampf, Poporul și rasa*, Hitler urmărește destinul istoric al poporului evreu pe teritoriul german, din vremea Antichității romane până în prezent, pentru a demonstra răul pe care aceștia l-au făcut germanilor și tehnicile prin care au reușit să-și urmărească interesele în mijlocul majorității. Întâi negustor, apoi intermediar și cămătar, *„evreul introduce în țară împrumutul interesat"*. Executând pe răii platnici și deposedându-i de proprietăți, evreul devine posesor de pământuri pe care le utilizează folosind mâna de lucru autohtonă. *„Tirania și rapacitatea sa devin în așa măsură de nesuportat, că victimele, exploatate până la sânge, merg până la împotrivire/.../Masele jefuite și mânate își fac singure dreptate; ele au învățat să-l cunoască în decursul veacurilor și-i consideră simpla existență la fel de înfricoșătoare ca și ciuma."* Pasul pe care evreul îl face este de a se apropia de suverani, de a-i *„asedia cu lingușiri scârboase"* și de a obține de la aceștia, în schimbul banilor, privilegii și scrisori de favoare care se traduc în mai mulți bani obținuți prin spolierea poporului. *„Scena aceasta se reînnoiește constant, iar rolul jucat de cei pe care-i numim «prinți germani» este tot atât de jalnic ca și cel al evreilor înșiși. Acești domni mari sunt, într-adevăr, o pedeapsă trimisă de Dumnezeu dragilor lor popoare, iar echivalentul îl găsim în diferiți miniștri ai vremurilor noastre."*

Ruina la care evreii îi împinge pe suverani este premeditată și are ca scop accederea — prin botezare — la cele mai înalte demnități în stat. *„El încheie afacerea, cel mai ades spre bucuria bisericii, mândră că a câștigat un nou fiu, și a lui Israel, fericit să vadă reușind încă o pungășie."* Următoarea mișcare este aceea de a se autointitula german, de a se comporta ca un german, de a vorbi ca un german și deci de a solicita drepturile civice pe care le are un german. *„Cu cât se cațără mai sus, cu atât mai mult*

solicită atingerea scopului a cărui cucerire i-a fost făgăduită odinioară și care se desprinde acum din negura trecutului; cu o ardoare febrilă, cele mai bune minți evreiești văd apropiindu-se, până este la îndemâna lor, visul dominației universale." Evreul devine filantrop, participă la acțiuni de binefacere, încearcă să-și schimbe imaginea printre germani. *„Puțin câte puțin el devine, în vorbe, campionul timpurilor noi."* În același timp, pe ascuns, el își sporește influența economică, prin intermediul societăților pe acțiuni și al bursei, devenind mai puternic decât a fost vreodată. *„El are în posesiune sau, cel puțin controlează, toată forța de muncă a națiunii."* Se implică în politică, devine liberal și susține ipocrit marile deziderate populare *(„părând că debordează de «lumină», de «progres», de «libertate», de «umanitate», el are grijă să mențină particularitatea îngustă a rasei lui"*), urmărind, de fapt, prăbușirea monarhiei și a vechilor structuri ierarhice în care nu avea cum să intre și înlocuirea acestora cu unele noi, mult mai accesibile. *„Scopul ultim, în acest stadiu al evoluției, este victoria democrației sau victoria a ceea ce se înțelege prin ea: hegemonia parlamentarismului. Ea răspunde cel mai bine nevoilor sale; ea înlătură personalitățile pentru a le înlocui cu o majoritate de imbecili, de incapabili și mai ales de lași."*

Speculând ruptura între clase, pe care tot el a produs-o, precum și îndepărtarea națiunii germane — prin evreizare — de respectul pentru munca manuală, evreul începe să-i organizeze pe muncitorii pe care tot el i-a pauperizat. *„El se apropie de muncitor, se preface ipocrit că simte compasiune pentru soarta lui sau chiar că este indignat de mizeria și sărăcia ce-i sunt hărăzite; astfel, evreul câștigă încrederea muncitorului/.../Nevoia de justiție socială care dormitează mereu în inima arianului este abil incitată de evreu până ce se schimbă în ură contra celor ce se bucură de o soartă mai fericită și dă un aspect filozofic precis luptei duse împotriva relelor sociale. El pune bazele doctrinei marxiste."* Controlând deopotrivă patronatele și sindicatele, dar și intelectualitatea de stânga care și-a însușit filozofia marxistă *„atât cât se poate da numele de filozofie acestui produs monstruos al unei minți criminale"*, evreul va dezvolta și organizațiile politice necesare ducerii la bun sfârșit a planului de robire a poporului german. *„El vrea să aibă înaintea ochilor nu o generație de oameni sănătoși și robuști, ci o turmă de degenerați, gata să intre în jug."* La această degenerare rasială se ajunge prin impurificarea continuă a

sângelui, prin amestecarea raselor și prin inocularea sângelui inferior în rasa ariană superioară. *„Tânărul evreu cu păr negru spionează, ceasuri îndelungi, cu fața luminată de o bucurie satanică, pe tânăra inconștientă de pericolul că el o mânjește cu sângele lui, răpind-o astfel din poporul de origine"*. Pentru ca tot acest plan să poată funcționa, evreul a pus la punct o presă aservită, care atacă violent pe toți cei care înțeleg dimensiunea conspirației și încearcă să i se opună. *„Este vorba de presa care denigrează, în spiritul celei mai fanatice calomnii, tot ceea ce trece drept suport al independenței naționale, al unei culturi elevate și al autonomiei economice a națiunii."*[34] Când autorul rândurilor de mai sus a ajuns cancelarul Germaniei, obținând sufragiile a o treime din populație, se poate considera că era clar pentru toată lumea ce avea să urmeze. Bolșevicii și-au inventat dușmanul în cele câteva luni scurse între prăbușirea țarului și lovitura de stat din octombrie, iar apoi și-au adaptat tirul ideologic în funcție de împrejurări.

Teroarea bolșevică a fost inițial îndreptată împotriva unor dușmani confuzi, insuficient delimitați (uneori era vorba chiar de foști sau încă prezenți aliați) și de-abia ulterior a devenit un mijloc de supunere a întregii populații. Vom constata că, pentru sovietici, dușmanul evoluează de la an la an, își schimbă chipul, obârșia socială și metodele de operare. Singura sa constantă este dorința de a face rău statului muncitorilor și liderilor acestuia. De la eseri la halatele albe și de la membrii Partidului Industrial la reprezentanții diverselor naționalități *trădătoare*, antisovieticii sunt soluții imagologice de rezolvare a unor probleme executive. Krilenko, funcționar în cadrul Comisariatului pentru Justiție și, în perioada Marii Terori, chiar șeful acestuia afirma: *„Trebuie să îi împușcăm nu doar pe cei vinovați. Executarea celor care nu au nicio vină va impresiona și mai mult masele."*[35]

În capitolul *Istoria canalizării noastre* din *Arhipelagul Gulag*, Soljenițîn enumeră în ordine cronologică *„valurile alcătuite de milioane de arestați și pârâiașele formate din câteva simple, infime zeci"* care alcătuiesc suma dușmanilor puterii sovietice începând cu octombrie 1917[36]. Între aceștia sunt burghezii, eserii, intelectualitatea care gravita în jurul cadeților, țăranii care se împotriveau detașamentelor de colectare, marinarii din Kronstadt, studenții de la Școala tehnică Superioară din Moscova, membrii Comitetului panrus de ajutorare împotriva foametei, preoții,

filozofii, credincioșii de rând, călugărițele, prostituatele, ofițerii, primele valuri naționale, cazacii, foștii funcționari de stat, ultimii reprezentanți ai familiilor nobiliare, inginerii-sabotori, menșevicii, reprezentanții Partidului Industrial, istoricii, organizatorii foametei — sabotorii din industria alimentară, trotkiștii, nepmanii, cei bănuiți că ar avea ascuns aur, cei prinși fără buletine de identitate, culacii, țăranii care rezistau colectivizării și sabotorii din agricultură care nu îndeplineau norma de predare a cotelor de cereale, copiii de țărani sau bătrânii de la sate care furau noaptea spice de grâu fiindcă în urma muncii de la colhoz nu primeau mare lucru, cei care au complotat pentru moartea lui Kirov și lista continuă... [37] Împotriva fiecărui lot de dușmani ai poporului se dezlănțuie presa, agitatorii, au loc mitinguri publice, se tipăresc afișe, se rostesc discursuri, se exprimă indignări populare. Pe 26 august 1921, Lenin decide dizolvarea Comitetului panrus de ajutorare împotriva foametei, cere arestarea liderilor acestuia, expulzarea din Moscova a celorlalți membri și dă ziarelor *„directiva de a începe chiar de mâine să-i acopere de injurii pe membrii Comitetului. Băieți de bani gata, albgardiști, gata să facă un tur în străinătate, mult mai puțin să meargă în provincie, ridiculizați prin toate mijloacele și injuriați cel puțin o dată pe săptămână timp de două luni."*[38] Dușmanul de clasă și-a avut locul bine stabilit între cei ce trebuiau opriți să distrugă statul muncitorilor și țăranilor. Motivația acestui dușman era foarte clară, își pierdea privilegiile și de aceea trebuia să reacționeze. Într-un text scris la finele lui 1917, Lenin definea această operațiune de eliminare a influenței fostelor clase dominante ca *dezinsecție.*

„Trebuie curățit pământul rus de toate insectele dăunătoare, de purecii-pungași, de ploșnițele-bogătași etc. Ici vor fi băgați la închisoare vreo zece bogătași, vreo duzină de pungași, vreo cinci-șase muncitori care se sustrag de la muncă. Colo vor fi puși să curețe closete. Într-alt loc vor primi, după ce își vor fi ispășit pedeapsa, legitimații galbene, pentru ca, până la îndreptarea lor, tot poporul să-i supravegheze ca pe niște elemente dăunătoare. În altă parte, va fi împușcat pe loc câte unul-la fiecare zece indivizi vinovați de trândăvie."[39]

Pravda preia constructiv mesajul liderului și dezvoltă tema: *„Oameni ai muncii, a sosit timpul să nimicim burghezia, altfel veți fi nimiciți de ea. Orașele trebuie să fie curățate fără milă de toată putrefacția burgheză. Toți acești domni vor fi înlăturați, iar cei care reprezintă un pericol pentru cauza revoluționară exterminați!... /Imnul clasei muncitoare va fi un cântec de ură și război.*"[40] Ulterior, culacii vor fi comparați, tot de Lenin, cu păianjenii și cu lipitorile. Dar și muncitorii au legăturile lor cu insectele, *Pravda* susținând că *„lagărul de concentrare este locul cel mai bun pentru un grevist, acest țânțar galben și dăunător.*"[41] (În marele genocid african din Ruanda anului 1994, *RTLM*, postul de radio al miliților hutu *Interahamwe* și *Impuzamugambi*, îi numea pe minoritarii tutsi, gândaci de bucătărie.) După burghezie a venit rândul culacilor. În 1918, informat în legătură cu o posibilă rebeliune în provincia Penza, Lenin adresează o telegramă *„tovarășilor Kuraev, Bosh, Minkin și altor comuniști din Penza"*, intrată în istorie drept *ordinul de spânzurare*:

„Răzmerița culacilor în cele cinci raioane ale voastre trebuie strivită fără milă. Interesele întregii revoluții o cer, căci lupta finală cu culacii a început pretutindeni. Trebuie să dăm un exemplu: 1) Spânzurați (și spun spânzurați în așa fel încât oamenii să o vadă) nu mai puțin de 100 de culaci, bogătani, băutori de sânge cunoscuți. 2) Publicați-le numele. 3) Confiscați-le toate grânele. 4) Identificați ostatecii așa cum v-am indicat în telegrama noastră de ieri. Faceți aceasta în așa fel încât în sute de locuri, unul după altul, oamenii să vadă, să tremure, să știe și să spună: îi omoară și vor continua să-i omoare pe culacii însetați de sânge."[42]

Războiul țărănesc de la începutul anilor '20, rezultat al politicii de rechiziții și de colectare a autorităților comuniste a provocat, conform lui Robert Conquest, mai mult de două milioane de morți, la care se adaugă cele încă aproximativ cinci milioane din timpul Marii Foamete dintre 1921-1922[43]. În 1918, țăranii ruși dețineau optzeci și nouă la sută din totalul suprafeței agricole. Intențiile lui Lenin de a porni procesul de colectivizare și de a dispune de produsul agricol s-au izbit de realitatea socială diferită de la sat. Culacul a fost dușmanul construit tocmai pentru a putea obține o masă de susținători pentru măsurile din domeniul agricol.

Un apropiat al lui Lenin, Yakov Mihailovici Sverdlov, atrăgea atenția încă din 1918: *„Trebuie să ne punem foarte serios problema împărțirii satelor pe clase, problema creării la sate a două tabere opuse și dușmane, prin asmuțirea straturilor celor mai sărace ale populației împotriva elementelor culace. Vom obține și la sate ceea ce am obținut la orașe, doar dacă vom fi capabili să spargem unitatea satului în două tabere, dacă vom reuși să stârnim acolo același război de clasă pe care l-am stârnit și în orașe."*[44]

Dar nu numai echilibrul satului rusesc și al proprietății țărănești a fost atacat, ci și relația specială și, la prima vedere, imposibil de distrus, dintre țăranul rus și biserică. Campaniile de educare în spirit ateist lansate de guvernul bolșevic, carnavalurile antireligioase ținute chiar în timpul marilor sărbători creștine, transformarea unor biserici importante în muzee ale ateismului sau în clădiri administrative nu au avut efectul scontat. Protestul preoților a dus la mai multe runde de arestări, dar nimic mai mult. Au urmat profanări de relicve și de artefacte religioase, pentru ca, în timpul Marii Foamete, în iarna anului 1922, guvernul să dispună confiscarea tuturor odoarelor bisericești, care nu servesc direct slujbei, în vederea finanțării Comisiei centrale de ajutorare a înfometaților, care luase locul Comitetului panrus, desființat de Lenin cu jumătate de an înainte. Rezistența mai multor credincioși în localitatea Șuia i-a permis lui Lenin să declanșeze o mare ofensivă antireligioasă, care s-a încheiat cu asasinarea sau executarea a peste opt mii de preoți, călugări și călugărițe, cu arestarea sinodului și a patriarhului bisericii ruse și cu procese publice împotriva înaltelor fețe bisericești ținute în mai multe orașe din țară. În martie 1922, Lenin descria membrilor Biroului Politic strategia care trebuia folosită împotriva bisericii:

„Într-adevăr, momentul actual este în mod excepțional favorabil pentru noi și nu pentru ei/.../Cu toți acești indivizi înfometați care se hrănesc cu carne de om, cu toate aceste străzi presărate cu sute, cu mii de cadavre, acum și numai acum putem (și în consecință trebuie) să confiscăm bunurile Bisericii cu o energie crâncenă, neîndurătoare. Tocmai acum, și numai acum, imensa majoritate a maselor țărănești ne poate susține sau, mai exact, poate să nu fie în măsură să susțină această mână de clerici/.../Putem astfel să ne procurăm un tezaur de câteva sute de milioane de ruble-aur (gândiți-vă la averile anumitor mânăstiri)/.../Trebuie cu orice preț

să punem mâna pe acest tezaur de sute de milioane de ruble (poate chiar miliarde!)/.../Totul arată că nu ne putem atinge scopurile într-un alt moment, căci numai disperarea generată de foamete poate atrage după sine o atitudine binevoitoare, sau cel puțin neutră, a maselor față de noi."[45]

Oprit în timpul NEP-ului, războiul împotriva culacilor este reluat de Stalin la finele anilor '20, în perioada premergătoare și apoi în timpul Marii Foamete dintre 1932-1933, care a provocat la rândul ei peste șase milioane de victime[46]. Culacii reprezentau, conform *Anuarului statistic oficial al URSS* pe 1928, 3,9 la sută dintre gospodării și 5,2 la sută din populația rurală. Identificarea lor era făcută fie pe baza valorii mijloacelor de producție pe care le dețineau, fie pe baza zilelor din an în care angajau forță de muncă. Ulterior, această încadrare s-a extins și asupra celor care aveau un anumit număr de animale sau o anumită suprafață de pământ[47]. Între cele două mari perioade de foamete, cea de la începutul deceniului al doilea și cea de la sfârșitul său, agricultura sovietică s-a bazat într-o copleșitoare măsură pe producția din gospodăriile țăranilor mijlocași și săraci și pe aceea din gospodăriile culacilor. Într-o discuție avută cu studenții Institutului Profesura Roșie al Academiei Comuniste și ai Universității Sverdlov, Stalin admitea, în anul 1928, că *„sovhozurile și colhozurile produc de opt ori mai puține cereale decât gospodăriile culacilor"*[48], iar în *Pravda* din 3 aprilie 1930, în articolul *Răspuns tovarășilor colhoznici*, liderul sovietic, după ce citează considerațiile lui Lenin despre culaci: *„Culacii sunt exploatatorii cei mai fioroși, cei mai brutali, cei mai sălbatici, care nu o dată au restabilit, în istoria altor țări, puterea moșierilor, a țarilor, a popilor, a capitaliștilor"* explică, în cel mai pragmatic mod cu putință, evoluția politicii față de aceștia:

„Noi am tolerat aceste lipitori, acești păianjeni și vampiri, ducând o politică de limitare a tendințelor lor exploatatoare. I-am tolerat pentru că n-am avut cu ce să înlocuim gospodăria culacilor, producția culacilor. Acum avem putința să înlocuim cu prisosință gospodăria lor, prin gospodăria colhozurilor și sovhozurilor noastre. N-avem pentru ce să-i tolerăm mai departe pe acești păianjeni și vampiri. A-i tolera mai departe pe acești păianjeni și vampiri care dau foc colhozurilor, care asasinează pe activiștii colhoznici și

încearcă să împiedice semănatul înseamnă a merge împotriva intereselor muncitorilor și țăranilor."[49]

În timpul procesului eserilor de dreapta erau organizate mitinguri muncitorești în fața tribunalului unde avea loc judecata, organizatorii punându-i pe inculpați în fața ferestrelor deschise pentru a putea fi huiduiți și insultați de manifestanții furioși. În sala de o mie două sute de locuri doar douăzeci de persoane erau rude ale inculpaților, restul public ostil, care vocifera și intervenea la fiecare declarație importantă sau care apostrofa avocații apărării. Într-una din zile, judecătorul a permis intrarea în sală a unei delegații a manifestanților care a ținut mai multe discursuri în fața completului în care solicitau pedeapsa cu moartea pentru acuzați. La finalul acestui tur de forță, judecătorii i-au condus pe muncitori afară, nu înainte de a le mulțumi pentru intervenție și de a le promite că vor fi necruțători cu dușmanii poporului[50]. Pe 13 ianuarie 1953, *Pravda* anunța arestarea unui grup de medici-sabotori al căror scop era

„(...)asasinarea liderilor Uniunii Sovietice prin metodele sabotajului medical. Investigația a stabilit că participanții în acest grup terorist, folosindu-se de poziția lor de doctori și abuzând de încrederea pacienților, în mod deliberat și răuvoitor au subminat sănătatea acestora prin diagnostice false și apoi i-au ucis prin prescrierea unor tratamente incorecte/.../Printre victimele acestei bande de bestii inumane s-au aflat tovarășii A.A. Jdanov și A.S. Șerbakov/.../În primul rând, acești criminali au încercat să submineze sănătatea liderilor militari sovietici, să-i îndepărteze din structurile lor de comandă și prin aceasta să slăbească apărarea patriei. Arestarea criminalilor a stricat acest plan ticălos, prevenind îndeplinirea scopurilor sale monstruoase. În slujba cui se află acești monștri? Cine a coordonat activitatea teroristă, criminală și distrugătoare a acestor trădători ai Patriei Mamă? Ce sperau ei să obțină asasinând figuri marcante din guvernul sovietic?"[51]

Ancheta la care face referire ziarul a descoperit că medicii în cauză fuseseră recrutați de serviciile de spionaj americane și de o structură a *sionismului burghezo-naționalist* cu sediul în America. Altă parte a grupului a fost instrumentată de serviciile

britanice de spionaj. Atât englezii, cât și americanii au cheltuit peste o sută de milioane de dolari pentru *„acțiuni subversive de teroare și spionaj în țările aparținând blocului comunist"*. În fața acestor realități tot mai grave

„(...)poporul sovietic trebuie să nu uite niciun minut să-și intensifice vigilența în toate modurile posibile, să fie atent la toate mișcările provocatorilor de război și agenților lor, să sprijine constant forțele armate și organele de informații ale guvernului nostru/.../În Uniunea Sovietică, suntem conduși unitar și indivizibil de relații socialiste. În Marele Război pentru Apărarea Patriei, poporul sovietic a câștigat o victorie fără precedent în istorie. Într-o surprinzător de scurtă perioadă au fost lichidate toate consecințele nefaste ale războiului. În toate ariile construcției economice și culturale înregistrăm succese. Pornind de la aceste realități, anumite persoane au tras concluzia că acum pericolul distrugerii, sabotajului sau spionajului au dispărut și că boșii lumii capitalului vor renunța la tentativele lor de a ordona desfășurarea de activități subversive împotriva URSS/.../Demascarea bandei de medici-otrăvitori a însemnat o lovitură puternică dată provocatorilor de război anglo-americani. Agenții lor au fost capturați și neutralizați. Din nou, fața adevărată a canibalilor stăpâni de sclavi din Satele Unite și Anglia apare în fața întregii lumi. Poporul sovietic cu mânie și indignare denunță banda criminală de ucigași și stăpânii lor străini. Cât despre mercenarii josnici, vânduți dolarilor și lirelor sterline, poporul îi va strivi ca pe niște reptile scârboase."[52]

Plasat în interiorul campaniei antisemite derulată de guvernul sovietic încă din 1947, complotul medicilor evrei era piesa finală care trebuia să devină semnalul epurării evreilor din toate structurile de comandă ale statului sovietic. În vara anului 1952, la Moscova s-a desfășurat procesul membrilor Comitetului Evreiesc Antifascist, la finalul acestuia contabilizându-se o sută douăzeci și cinci de condamnări, dintre care douăzeci și cinci la moarte, toate executate, și alte o sută la detenție în lagăr[53]. Declanșarea propriu-zisă a cazului medicilor a fost provocată de o scrisoare trimisă în august 1948, de doctorița Timașuk — șefa cabietului de electrocardiografie a Spitalului Kremlinului — generalului Vlasik, șeful Direcției generale de Protecție din Ministerul Securității de Stat, în care aceasta contrazicea diagnosticul pus

lui Jdanov de mai mulți medici celebri în epocă. După toate aparențele, generalul Vlasik i-a comunicat profesorului Egorov, șeful lui Timașuk, existența acestei scrisori și doctorița a fost mutată din funcția de la Kremlin la o policlinică moscovită. Cu această ocazie, ea trimite încă o scrisoare, de data aceasta unui fost pacient al său, membru în Comitetul Central, în care reiterează acuzațiile privind malpraxisul în cazul Jdanov. După patru ani i se răspunde, este implicată în anchetă și după ce *Pravda* publică articolul demascator, pe 21 ianuarie este decorată cu *Ordinul Lenin* și i se atribuie merite majore în zdrobirea conspirației — un poet la modă o consideră chiar o Ioana d'Arc a Rusiei Sovietice și se pune problema realizării unui film dedicat acțiunilor ei. Pe 5 martie 1953, moare Stalin și după numai o lună, doctoriței Timașuk îi este retras *Ordinul Lenin*, de vreme ce se constată că nu existase niciun complot și că grupul de medici de la Kremlin fusese arestat pe nedrept. Cu excepția a doi decedați în timpul anchetei, toți cei reținuți și incriminați de toată lumea au fost puși în libertate și reabilitați, iar marea ofensivă împotriva evreilor nu a mai avut loc[54].

Oricum, în mai multe țări satelite, în epoca respectivă s-au reglat conturile între liderii comuniști, și un număr important de evrei aflați în poziții de conducere au fost epurați. Cea mai completă definiție a dușmanului, a celuilalt, a personajului împotriva căruia trebuie obligatoriu să lupți până dispare a dat-o tot Lenin, într-un text neterminat, *Oameni de pe lumea cealaltă*. Scris la începutul anului 1918, după o întâlnire cu reprezentanții partidelor alături de care fusese înfăptuită Revoluția din Octombrie și care formau Adunarea Constituantă pe care Lenin nu a lăsat-o să funcționeze, demarând prin blocarea acesteia instituirea partidului unic, textul face referire la ziua de 5 ianuarie, decisivă pentru desființarea Adunării Constituante și pentru ignorarea rezultatelor alegerilor din noiembrie 1917, în care bolșevicii se clasaseră pe locul doi după socialiștii-revoluționari.

„«Mi-am pierdut zadarnic ziua, prieteni». Așa sună o veche maximă latină, care fără să vrei îți vine în minte când te gândești cum a fost pierdută ziua de 5 ianuarie. După o muncă sovietică, vie, adevărată, printre muncitori și țărani care fac treabă, taie pădurea și smulg rădăcinile exploatării moșierești și capitaliste, deodată am fost nevoiți să ne transportăm în altă lume, să avem

de-a face cu un fel de apariții de pe lumea cealaltă, din lagărul burgheziei și al acoliților, lingăilor, slugoilor și al apărătorilor ei, cu voie și fără voie, conștienți și inconștienți. Din lumea luptei maselor muncitoare și a organizației lor sovietice împotriva exploatatorilor — în lumea frazelor dulcegi, a declamațiilor pomădate, lipsite de conținut, a unor nesfârșite promisiuni, care se bazau, ca și înainte, pe politica de conciliere cu capitaliștii. Ai fi zis că, din nebăgare de seamă sau din greșeală, istoria și-a întors ceasul înapoi, și în loc de luna ianuarie 1918 ne-am trezit pentru o zi în mai sau iunie 1917! Este îngrozitor! Dintr-o lume de oameni vii să nimerești în societatea unor cadavre, să respiri duhoare de cadavru, să asculți aceleași mumii ale frazeologiei sociale."[55]

Deși presărat cu epitete dure, textul este liniștit și tocmai de aceea convingător. Dușmanul bolșevicilor este deja mort, doar că nu știe. Iar legăturile dintre cele două lumi, despărțite de o dată istorică — 25 octombrie — sunt la fel de probabile ca legăturile dintre cei vii și cei morți. Această concepție sintetică a fost diseminată de regimurile totalitare îmbrăcată în felurite forme specifice, unele intransigente, altele aparent tolerante, unele radicale, altele nuanțate, dar toate cu același final. Ceilalți sunt altfel decât noi, la fel de fundamental diferiți cum sunt morții față de cei vii. De multe ori, șabloanele comunicării comuniste din timpul Războiului Rece se refereau la *putrefacția societății capitaliste*, la *decesul iminent* al acesteia, la *scufundarea* sau pur și simplu la *dispariția* celor de dincolo de Cortina de Fier. O lume vie, colorată (sintetic ce-i drept), dinamică și motivată, contrapusă unei lumi de zombi. Ironia face ca atât naziștii, cât și staliniștii europeni sau cei orientali să-i fi transformat pe dușmanii la care au avut acces — în principiu cei interni — în morți aflați încă în viață. Lagărele, trenurile de marfă încărcate cu persoane, convoaiele deportaților, câmpurile morții, canalul, coloniile de muncă de la stuf sau din mine sunt teritorii special create de mintea totalitară pentru depozitarea celorlalți în singura formă tolerată, cea a morții — sociale pentru început și biologice într-un final. Sistemul penitenciar totalitar nu a urmărit (cu vagi excepții) reeducarea nimănui, ci extirparea din societatea corect construită a celor incorecți, a celor diferiți, a celor vinovați, deci a dușmanilor. Identificați însă — indiferent de absurdul situației — pe baza

unor mereu invocate precepte ideologice, acceptate de majoritate ca fiind valabile.

În statul nazist, dușmanul este unul singur, iar ceilalți care apar sunt, de fapt, agenți ai săi. Modelul german este mult mai apropiat prin rigoare și prin consecvență de cel al demonologiei medievale. Tot ce se întâmpla rău în lume provenea de la diavol. Tot ce se întâmplă rău germanilor provine de la evrei. Participarea evreilor la istoria germană, descrisă de Hitler pe multe pagini, este ilustrativă în acest sens. Conflictele ideologice ale lumii sovietice nu au istoric, nu rezolvă probleme ale trecutului. Deși există speculații cu privire la executarea fratelui lui Lenin de către poliția secretă țaristă și la dorința de răzbunare a acestuia, acțiunile sale nu au părut a fi puternic motivate de aceasta. Conflictele rasiale din lumea germană au o vechime primordială și reprezintă corectarea finală a unei mari nedreptăți. Leon Poliakov rezumă unul dintre miturile fondatoare ale gândirii lui Richard Wagner perpetuat până în anii '20 și devenit model pentru ideologia lui Rosenberg și a celorlalți:

„Odinioară, în vremea vârstei de aur, oamenii trăiau într-o inocență primitivă și vegetariană, pe înaltele platouri asiatice. Dar a avut loc păcatul originar, cu prima ucidere a unui animal: de atunci, setea de sânge a pus stăpânire pe neamul omenesc, înmulțind asasinatele și războaiele și, în trena lor, cuceririle, exilurile și rătăcirile. Hristosul, un Hristos indian sau arian, ar fi încercat să-i salveze pe oameni arătându-le o cale de întoarcere înspre inocența vegetariană primitivă, simbolizată în masa Cinei cea de Taină, prin transformarea pâinii în vin și a cărnii în pâine; apoi și-a dat viața ca să răscumpere sângele vărsat de oamenii carnivori de la începutul lumii încoace. Dar o biserică evreizată a pervertit sensul acestui mesaj, astfel că neamul omenesc a continuat să degenereze, poluat de carnea de animal pe de o parte, de otrava sângelui evreiesc pe de alta."[56]

Constructul sovietic este acela al unei lumi noi, mai bune și mai performante decât toate lumile anterioare. O lume a viitorului, în care dispar clasele și exploatarea omului de către om. Constructul nazist este acela al unei lumi care repară milenii de erori rasiale ce au condus la degradarea aproape iremediabilă a speciei umane. O lume a trecutului salvat, în care specia supe-

rioară își poate reîncepe drumul fără a mai fi poluată de speciile inferioare. De aceea, din momentul luării puterii, acțiunile echipei lui Hitler au fost permanent orientate împotriva elementului evreiesc. Lenin obișnuiă să spună că *„de-a lungul întregii perioade de început, decretele au fost una din formele propagandei noastre"* [57], fiindcă prin acestea au stabilit populației prioritățile, temele de interes, amenințările și dușmanii. Veniți la putere prin scrutin, naziștii au trebuit să treacă foarte repede la îndeplinirea punctelor din oferta electorală și, în același timp, la consolidarea poziției lor politice.

„În Germania, formele organizatorice ale opoziției politice au fost distruse în decurs de șase luni. Pe parcursul altor șase luni, au dispărut și ultimele urme ale autonomiei regionale, aceasta fiind pur și simplu strivită după săptămânile în care Hitler a devenit cancelar/... / În același timp, singurele instituții sociale importante care nu au fost naziﬁcate, în afară de armată, cum ar fi Bisericile creștine, au fost silite să adopte o poziție defensivă, atitudini pasive și rezervate, în care compromisul politic a mers mână în mână cu o luptă tenace de a bara infiltrarea naziștilor în practicile și instituțiile bisericești."[58]

Pe 4 februarie 1933 este emis decretul pentru *Protejarea poporului german*, prin care sunt restricționate demonstrațiile politice și sindicale și este demarată operațiunea de *curățare* a Germaniei de cărțile considerate *negermane*. Un comitet studențesc de informare populară, citat de oficiosul nazist *Volkischer Beobachter* din 12 mai, făcea o listă cu sloganurile de utilizat în timpul arderii diverselor cărți prohibite. De exemplu, atunci când urmau să fie arse lucrările lui Marx, trebuia să se strige *„pentru unitatea poporului și pentru un mod de viață idealist"*, Marx fiind acuzat de promovarea materialismului și a luptei de clasă. Împotriva lui Heinrich Mann, de fapt a cărților sale, sloganul recomandat era *„pentru disciplină și decență în familie și în stat"*, Heinrich Mann fiind interzis din cauza decadenței și a imoralității. Când pe foc ajungeau *Trei camarazi* sau *Pe frontul de vest nimic nou*, de Erich Maria Remarque, cuvintele potrivite erau *„pentru educarea națiunii în spiritul potenței militare"*, Erich Maria Remarque considerându-se că a trădat jertfa soldaților germani din Primul Război Mondial[59]. Pe 5 februarie sunt confiscate

tipografiile și clădirile redacționale ale ziarelor comuniste, iar persecuția devine generalizată după incendierea Reichstag-ului. La o zi după catastrofă (vinovatul pentru acest act este găsit un comunist olandez, Marinus van der Lubbe, prins la fața locului de poliție, fapt care permite lui Hitler, Goering și celorlalți să vorbească de un complot de largi proporții care ar fi vizat destabilizarea Germaniei și declanșarea războiului civil), sunt modificate în regim de urgență articolele 114,115.117,118,123,124 și 153 ale Constituției de la Weimar, fapt care conduce la o restrângere radicală a drepturilor și a libertăților cetățenilor: libertatea de opinie și, implicit, libertatea presei, libertatea de întrunire și de organizare, protecția secretului corespondenței și al convorbirilor telefonice. Sunt anulate garanțiile procedurale legate de libertatea persoanei (*habeas corpus*) și cele care țin de metodele de percheziție, intrare pe proprietatea privată sau de confiscări. *„Conform prevederilor acestui decret, prizonierii politici puteau de acum să fie reținuți pe o perioadă nelimitată fără să mai fie aduși înaintea unui tribunal. Până în aprilie, numai în Prusia aproximativ 25 000 de persoane erau în arest preventiv. Decretul cu privire la incendierea Reichstagului a inaugurat o stare de necesitate, care practic a durat tot atât cât regimul hitlerist."*[60]

Urmează apoi legea prin care guvernul controlat de Hitler poate legifera fără a mai aștepta aprobarea parlamentului (23.03.1933), legea prin care erau controlate politic, respectiv rasial, posturile din administrație, din școli, universități și biblioteci (07.04.1933), legea prin care era limitat accesul persoanelor non-ariene în universități la maximum 1,5 la sută din cifra de școlarizare (25.04.1933), ordinul lui Hitler prin care sunt desființate toate sindicatele socialiste din Germania (02.05. 1933), legea prin care este interzisă crearea unor noi partide politice — la acel moment NDSAP era singurul partid rămas în legalitate — și legea prin care cetățenia germană putea fi retrasă persoanelor considerate indezirabile (14.07.1933), decretul prin care germanii sunt obligați să folosească salutul nazist în relațiile interpersonale (20.07.1933), legea care permitea eugenia și care obliga orice doctor de pe teritoriul german să raporteze existența între pacienții săi a persoanelor cu handicap fizic sau psihic (25.07.1933). Pe 22 septembrie 1933, este înființată Camera Culturii, o organizație integratoare a tuturor formelor de cultură din Germania care, la rândul ei, este subîmpărțită în *camere* profesionale: presă, literatură, teatru, muzică, radiodifuziune, cinematografie, arte plastice. Președenția Camerei Culturii

îi aparține lui Goebbels care îi numește pe președinții celorlalte *camere*.

„Jurnalistul, pictorul, cineastul, actorul sau scriitorul, deopotrivă cu simplul vânzător de cărți poștale sau de ziare, este, astfel, obligat să se înregistreze la Camera Culturii, pentru a-și mai putea exersa profesia. Adeziunea sa este, în prealabil, supusă aprobării președintelui camerei, pe baza unui chestionar completat de către candidat și a unei anchete a Poliției în ceea ce-l privește/.../Orice artist a cărui candidatură a fost refuzată se vede, astfel, privat de garanția morală pe care o reprezintă Camera Culturii și constrâns la inactivitate absolută, niciuna dintre operele sale nemaiputând fi difuzată, expusă sau montată în scenă pe întreg teritoriului Reichului."[61]

În octombrie 1933 este promulgată legea editorială, care reglementează existența presei în cel de-al Treilea Reich. În secțiunea a cincea din lege sunt precizate condițiile pe care o persoană trebuie să le îndeplinească pentru a fi editor: să fie cetățean german; să nu își fi pierdut drepturile cetățenești; să provină din părinți arieni și să nu fie căsătorit cu un non-arian; să aibă minimum douăzeci și unu de ani; să fie capabil să conducă o afacere; să fi fost instruit pentru această profesie; să dețină calitățile intelectuale solicitate. Secțiunea a paisprezecea conține tipurile de materiale pe care un editor nu ar trebui să le publice: cele care îndrumă greșit cititorii, amestecând scopurile individuale ale autorului cu cele ale comunității; cele care au tendința de a slăbi forța statului german în interior sau în exterior, de a submina voința poporului german, de a afecta capacitățile de apărare ale Germaniei, cultura și economia acesteia sau sentimentele religioase ale diverselor comunități; cele care ofensează onoarea și demnitatea Germaniei; cele care afectează în mod ilegal onoarea sau bunăstarea unei persoane, îi strică reputația, îl fac să arate ridicol sau demn de dispreț; cele care sunt imorale. Legea stipulează înființarea Reichsverband der Deutschen Presse (Asociația națională a presei germane), instituție publică din care fac parte obligatoriu toți editorii acreditați. Șeful acestei structuri este numit de ministrul Informării Populare și al Propagandei. La nivelul fiecărui land din Germania se va înființa o sucursală a Asociației Naționale, care va coordona activitatea editorilor din respectiva subdiviziune administrativă.

Pentru rezolvarea litigiilor este înființat un Tribunal profesional, care, de asemenea, funcționează la nivelul landurilor și a cărui instanță de apel este Tribunalul profesional național. Acesta poate decide dacă un editor își face sau nu datoria conform legii și îi poate aplica pedepse care variază de la avertisment verbal sau scris, la o amendă nu mai mare de un salariu lunar, mergând până la retragerea dreptului de a profesa. Ministrul Informării Populare și al Propagandei poate lua decizia penalizării unui editor, independent de Tribunalul profesional. Dacă un patron de media decide folosirea unui editor care nu are acreditare sau căruia aceasta i-a fost retrasă, va fi condamnat la închisoare. Aceeași pedeapsă este aplicată oricui încearcă să determine un editor (prin mituire sau prin forță) să publice articole care contravin normelor impuse de această lege[62].

Una dintre consecințele cele mai importante ale acestei legi a fost schimbarea structurii acționariatului la majoritatea marilor case de presă din Germania. Dacă la începutul lui 1933, NSDAP-ul era proprietar a o sută douăzeci de cotidiane și periodice, aproximativ 2,5 la sută din totalul pieții, în 1939 partidul avea peste o mie cinci sute de case de presă și mai mult de două mii de publicații. La finalul războiului, procentul de ziare deținute crescuse la peste optzeci la sută[63]. Este de la sine înțeles că și celelalte douăzeci la sută (cu excepția notabilă a lui *Frankfurter Zeitung*, căruia i-a fost tolerată o independență condiționată) erau controlate și coordonate. *„Din biroul său de la Ministerul Propagandei, Goebbels supraveghea peste 3 500 de ziare și sute de magazine. În fiecare dimineață, el îi primea pe editorii cotidianelor berlineze și pe corespondenții serviciilor de știri ale ziarelor din alte orașe și le dădea directive precise în legătură cu ce trebuia să apară în ziua respectivă. De asemenea, trimitea directive similare prin telegraf sau prin poștă ziarelor mai mici de provincie."*[64] În timpul celor două conferințe de presă ținute zilnic de către purtătorii de cuvânt ai Ministerul Propagandei, departamentul de presă punea la dispoziția celor acreditați informații de trei categorii: cele care puteau fi imediat publicate citând sursa, cele care puteau fi publicate, fără a cita însă sursa, și directive dedicate exclusiv ochilor celor acreditați la minister sau editorilor ziarelor al căror rol era să dezvăluie dedesubturile unor decizii politice sau a unor viitoare campanii de media[65]. De altfel, *gleichschaltung*, coordonare, în traducere directă, este unul dintre conceptele cheie

ale puterii naziste. În timp ce bolșevicii lui Lenin au ideologizat treptat societatea rusă — fie și pentru că atunci când au luat puterea se aflau în războiul mondial și că până să încheie pacea au intrat în războiul civil —, naziștii au făcut-o în mai puțin de un an. Definit de *Mein Kampf* și de alte câteva lucrări ale celor din jurul lui Hitler, spiritul național-socialist a fost cel în numele căruia întreaga Germanie, ceea ce înseamnă toate activitățile din ea, a fost supusă coordonării. Din însiruirea de legi de mai sus, se poate constata că, în câteva luni, bazele noului mod de viață fuseseră stabilite. Simultan cu acestea fusese practic anihilată orice formă de rezistență (politică sau militară) și orice formă de bruiaj ideologic. În mai puțin de un an răspunsul la toate întrebările societății germane era dat conform spiritului noii puteri.

Jean Marie Domenach, comparând propagandele nazistă și leninistă, considera că *„pentru leniniști propaganda era traducerea strategiei, atunci când Lenin lansează sloganul «pământ și pace» este chiar vorba de împărtirea pământului și de semnarea tratatului de pace"*, în timp ce mesajele naziste *„nu prezintă nicio realitate concretă, ci doar cea mai bună formă de mobilizare a masei."* Dacă propaganda leninistă are o *bază rațională*, cea nazistă urmărește *„să răscolească cât mai profund în mulțime ura și dorința de putere"* [66]. Trecând peste „sinceritatea" dovedită a lui Lenin și a bolșevicilor atunci când promiteau pământ, leniniștii emiteau mesajele dorite de masa rusă — de fapt, de o parte semnificativă a acesteia — sătulă de un război impopular și presată de sărăcie. Comentând *Decretul Pământului* emis pe 8 noiembrie 1917, Lenin spunea că bolșevicii se opuseseră legii pe care o semnaseră până la urmă, deoarece *„nu am vrut să ne opunem dorinței majorității țăranilor/.../De aceea am ajutat la divizarea pământurilor, deși noi am înțeles că nu era o soluție."*[67] În schimb, naziștii emiteau mesajele dorite de masa germană în căutare de explicații și de vinovați pentru înfrângerea din același război care-i supărase pe țăranii rusi, pentru dificultățile economice de după război și pentru eșecul Republicii de la Weimar. Lenin promitea un stat fără exploatatori, iar Hitler promitea un stat fără evrei, cu toate consecințele care decurgeau de aici. Amândoi folosiseră însă această linie de mesaj din motive ideologice, pe de o parte, dar și din nevoia majoră de a veni în întâmpinarea nevoilor masei, nu doar din punctul de vedere al soluțiilor executive, dar și al explicațiilor imagologice. La fel ca peste tot, când

dominarea își schimbă paradigma, liderul enunță ierarhiei și supușilor atât regulile după care va funcționa societatea, cât și motivele pentru care acestea trebuiesc urmate. Decretele și inițiativele politico-administative, adoptate de cele două puteri încă din primele momente ale instalării lor, au fost întărite și au căpătat consistență fiindcă au fost însoțite de un complex de explicații și de justificări imagologice care derivau din programul ideologic de la care se revendicau și care, la rândul său, răspundea nevoilor măcar a unei clase sociale, dacă nu cumva a unei societăți în ansamblul ei. Jacques Ellul, atunci când definește *propaganda sociologică*, afirmă că *„factori economici, politici sau sociali existenți permit unei ideologii să penetreze progresiv indivizii și masele"*. Odată această ideologie asumată ea conduce la acceptarea de către popor a diverselor acte politice întreprinse de ierarhie[68]. Hannah Arendt îl citează și apoi dezvoltă teoria lui Konrad Heiden conform căruia: *„propaganda nu este arta de a insufla o opinie în mase, ci aceea de a primi o opinie de la mase."* [69] Așa cum marele sau mai micul proprietar de pământuri era unul dintre personajele negative ale rusului obișnuit, evreul era unul dintre personajele negative ale Germaniei postrăzboi. Acest personaj negativ putea fi lesne folosit ca explicație pentru toate disfuncționalitățile trecute, prezente și viitoare ale sistemului, lupta împotriva sa devenind încă și mai utilă din punct de vedere social. Într-o tiradă împotriva culacilor, Lenin explică, prin intermediul unor metafore foarte sugestive, întreaga criză alimentară din Rusia postrevoluție: *„Acești vampiri s-au îmbogățit de pe urma nevoilor poporului în timpul războiului; ei au strâns mii și sute de mii de ruble, ridicând prețurile la grâu și la alte produse. Acești păianjeni s-au îngrășat pe socoteala țăranilor ruinați de război, pe socoteala muncitorilor flămânzi. Aceste lipitori au supt sângele celor ce muncesc, îmbogățindu-se cu atât mai mult, cu cât au flămânzit mai mult muncitorii de la orașe și din fabrici."*[70]

Pentru ca un asemenea mesaj să devină o explicație credibilă pentru o situație dezavantajoasă trebuie să pornească de la o ipostază preexistentă (reală sau fabricată), să se refere la percepții și dorințe ale masei și să facă parte din complexul comunicațional al realității artificiale impuse de noua putere. Când Stalin a trecut la lichidarea clasei culacilor — foarte mulți așa-ziși culaci erau oameni săraci sau sărăciți de măsurile economice anterioare — nu mai dețineau proprietățile care i-ar fi putut plasa în acea clasă

și nici nu mai angajau forță de muncă. Cu toate acestea, fenomenul a mers mai departe, în jur de un milion de gospodării au fost „curățate" de culaci, și milioane de țărani au fost uciși, deportați sau trimiși în Gulag[71]. Iar reacția celorlalți, a celor din jur care — teoretic — știau adevărul, nu a fost niciuna de revoltă, niciuna de compasiune. În *Panta Rhei*, romanul-povestire al lui Vasili Grossman, o femeie rememorează sfârșitul anilor '20:

„Se uitau la dezchiaburiți ca la niște vite, ca la porci; la culaci totul era scârbos, și persoana lor, și nici suflet n-aveau, și putoarea tot dinspre ei venea și toți erau molipsiți de boli venerice, dar, ce era mai grav, toți erau dușmanii poporului și exploatau munca altora/.../Vorbele astea au început să mă influențeze și pe mine; eram doar o fetișcană, și vorbele astea se spuneau și la adunări, și în instructajele speciale, și la radio erau transmise, și la cinema numai asta se vedea, și scriitorii scriau despre asta, și Stalin însuși, și toți băteau într-un singru punct: culacii, paraziții ard grânele, omoară copiii/.../Așa că am început și eu să mă las vrăjită, și să mi se pară că tot răul de la culaci vine, și că de or fi să fie dintr-o dată stârpiți vor veni vremuri fericite și pentru țărani."[72]

Similitudinea cu persecutarea evreilor de către naziști este evidentă: *„Mă tot gândesc, vreau să-mi aduc aminte — cine a inventat cuvântul acesta — culăcime, nu cumva l-a inventat Lenin? Ce blestem au luat asupra lor? Pentru a-i putea omorî trebuia mai întâi declarat: culacii nu sunt oameni! Tot așa cum ziceau și nemții: jidanii nu sunt oameni!"*[73] Și la fel de evidentă este și similitudinea dintre reacțiile populației martoră la evenimente. *„Cinematograful, clubul, teatrul, școlile — toate au fost umplute cu arestați. Dar acolo nu i-au ținut mult. I-au dus la gară unde, pe liniile moarte, îi așteptau eșaloanele din vagoane de marfă goale. Sub escortă i-au dus — miliție, GPU — ca pe criminali: bunici și bunice, femei și copii, că pe tați îi ridicaseră încă din toamnă. Iar oamenii spuneau: «îi duc pe culaci», de parcă de lupi ar fi vorbit. Și unii chiar strigau «blestemaților», dar ei nu mai plângeau, împietriseră."*[74] Max Weinreich, într-o carte celebră, *Universitătile lui Hitler*, demonstrează atașamentul pe care o bună parte din intelectualii germani de marcă l-au avut pentru segmentul antievreiesc din ideologia nazistă, încă înainte de a se porni procesul de *coordonare*. Este suficient să citâm o declarație

din 1924 a lui Johannes Stark, laureat al Premiului Nobel pentru fizică în 1919, pentru cercetări referitoare la efectul câmpului electric asupra unui spectru de lumină: *„Ne-am dori ca personalitățile noastre individuale să fie limpezi și integre, așa cum este cea a lui Hitler. El, împreună cu tovarășii săi de luptă, ne apare ca un dar al lui Dumnezeu, venit dintr-un timp de mult apus, în care rasele erau mult mai pure, oamenii mult mai măreți și mințile mai puțin amăgitoare."*[75] În 1935, același fizician merge și mai departe și, într-o conferință ținută în fața unui auditoriu de specialitate, afirmă:

„Fizica evreiască, ce a luat ființă în ultimele trei decenii, a fost creată și propagată atât de evrei, cât și de elevii și imitatorii lor, și-a găsit într-un alt evreu, Einstein, cel mai potrivit mare preot. Propaganda evreiască vrea să-l transforme în cel mai mare savant al tuturor timpurilor. Cu toate acestea, teoriile despre relativitate ale lui Einstein nu sunt în esență nimic altceva decât o îngrămădire de formule artificiale/... / Este necesar ca formalismul evreiesc să fie eliminat prin orice mijloace din cercetarea științifică."[76]

O analiză comparată a evoluției — măcar din punct de vedere comunicațional — a celor două mari sisteme totalitare ale secolului al XX-lea ne indică extrem de multe similitudini, diferențele fiind mai degrabă dictate de nivelul diferit de dezvoltare al masei și al tehnologiei avute la dispoziție, precum și de conjuncturile istorice semnificativ deosebite. În rest, amândouă organizațiile au confiscat media, au adaptat comunicarea lor la agenda comunității, pe care apoi au modificat-o în spiritul ideologiei proprii, și-au demonizat adversarii și i-au eliminat după ce convinseseră majoritatea de pericolul pe care-l reprezentau, au impus noi reguli de funcționare a întregului sistem social și le-au respins polemic pe cele vechi sau pe cele existente în alte țări, au oferit un scop major întregii societăți și au subordonat acestui scop întregul demers al existenței individuale, dar mai cu seamă colective al respectivului popor. Au urmat ca efecte aproape normale: gulagul și holocaustul. Realitatea artificială, construită de o medie integral coordonată, care transmitea în toate colțurile teritoriului, prin toate canalele posibile, un mesaj unitar pornit de la necesități concrete ale mulțimii, dar și de la idei și concepții considerate adevărate sau juste de un număr important de cetățeni (chiar dacă

nu majoritar în primul moment) a făcut posibilă acceptarea și chiar aprobarea de către milioane de oameni a violențelor dezlănțuite asupra unor semeni ai lor. Participarea activă a unor mase importante de cetățeni la acțiunile antievreiești din 1938 sau, în cel mai bun caz, indiferența față de suferințele foștilor lor concetățeni (deposedați de această condiție prin legile rasiale) manifestată de populația germană, îl determină pe Hermann Rauschning, fost lider al NDSAP în Danzing și apropiat al lui Hitler, după 1936 transfug și critic al regimului, să constate: *„Reacția poporului german la pogromurile din toamna lui 1938 arată până la ce stadiu l-a adus Hitler în cinci ani și cât de mult l-a înrăit."*[77] Identificarea și tratarea acestora ca dușmani este determinată tocmai de realitatea în care cetățenii celor două imperii totalitare au viețuit. Dar este un model care se va regăsi și în Revoluția Culturală chineză și în reeducarea cambodgiană și în masacrele etnice africane sau balcanice. Motivul pentru care bolșevicii ruși sau naziștii germani și-au ucis adversarii derivă din viziunea lor asupra exercitării puterii. Motivul pentru care populația țărilor respective a acceptat crimele celor două regimuri a fost influențat, în mare măsură, de comunicarea oficială, cea care a construit realitatea în care acele acțiuni deveneau necesare sau, dacă nu, măcar justificabile. Paul Johnson citează mai multe fragmente dintr-o discuție particulară pe care Hitler a purtat-o, în 1922, cu maiorul Josef Hell, în care îi explică acestuia că toate *„revoluțiile aveau nevoie de un centru al ostilităților pentru a exprima sentimentele de ură ale maselor largi"*. Motivele pentru care a ales evreul ca soluție pentru portretizarea dușmanului dezirabil al națiunii germane erau și de natură personală, dar și animate de cea mai rece rațiune: *„Odată ce ura și bătălia împotriva evreilor vor fi cu adevărat stârnite, rezistența lor va fi foarte iute înfrântă în mod inevitabil. Ei nu se pot apăra și nimeni nu va sări în apărarea lor/.../Bătălia împotriva evreilor va fi tot atât de populară pe cât va fi de victorioasă."* [78]

În lucrarea de față am enumerat metodele, comunicaționale în primul rând, prin care dominanții și-au consacrat și menținut supremația asupra dominaților. Până la apariția tiparului și apoi a media, dominarea a fost realizată în numele credinței și la adăpostul apărării ei. Libertatea și apărarea ei au devenit ulterior pârghiile de control și de justificare a supunerii. Comunicarea totalitară reprezintă o întoarcere la dominarea prin credință (deși

este mimată în continuare lupta pentru autentica libertate, cea a accesului neîngrădit la credința în liderul fondator). Subiectul acesteia e schimbat, canonul este schimbat și artificialul propus este mult mai profund, fiind exclusiv de sorginte umană. Sunt binecunoscute obsesiile lui Lenin, Troțki, Goebbels sau Hitler pentru metodologia creștină (ortodoxă sau catolică în funcție de geografie), precum și imitarea unor elemente de ritual sau de diseminare a dogmei. Comunicarea totalitară este ultima tentativă asumată de direcționare a cetățeanului în vederea respectării regulilor sistemului. După căderea totalitarismului și implicit a modelului său de comunicare, nicio ierarhie nu mai acceptă posibilitatea manipulării cetățeanului, a dezinformării sale programatice sau a malformării adevărului din rațiuni superioare. Este suficient însă să ne uităm la recent consacrata idee de *blogosferă* (substitut globalizat al sferei publice a lui Habermas) pentru a vedea că *gate-keeperii* există în continuare, dar nu mai sunt identificabili ca pe vremea cenzurii și propagandei totalitare, ci total invizibili și anonimi. Temele agendei publice în vremea lui Hitler erau hotărâte de Goebbels și transmise prin media *coordonată* de sistem. Temele care intră astăzi în ciberspațiu nu mai este clar de cine sunt lansate. Între ele însă, cu siguranță vom regăsi opțiunea centrală și majoritar acceptabilă în jurul căreia este construit modelul oficial.

Ministerul Informării Populare și al Propagandei condus de Goebbels a coordonat în cei doisprezece ani de existență absolut toate componentele ce puteau influența percepția germanilor asupra realității. Departamentul I al ministerului era dedicat aspectelor administrative (buget, personal, juridic și organizatoric). Departamentul al II-lea, cel de Propagandă, era în primul rând o structură de concepere a campaniilor statului nazist, în mod special în domeniul luptei rasiale, dar și în acela al comunicării externe, fie către germanii din alte țări, fie către simpatizanții ideologiei național-socialiste, sau în promovarea diverselor politici ale guvernului, a sărbătorilor naționale, a inaugurărilor de tot felul, a zilelor de naștere ale liderilor. În timpul războiului se va ocupa de menținerea tonusului populației de acasă prin prezentarea mereu avantajoasă a realităților de pe front, dar și prin introducerea în spațiul public a unor *legende* care să stimuleze încrederea în victoria finală. Armele secrete ale lui Hitler, dotate cu o incredibilă putere de distrugere, care urmau să apară la timp

pentru a întoarce soarta războiului sunt cel mai cunoscut exemplu. (Mulți germani au crezut campania de zvonuri lansată de Departamentul al II-lea conform căreia armele vor fi scoase la iveală pe 20 aprilie 1945, de ziua de naștere a Führer-ului). La fel și anunțurile referitoare la armatele miraculoase, bine înarmate și bine dotate, care veneau în ajutorul Berlinului asediat de sovietici în primăvara lui 1945. Tot acest departament a organizat manifestările prilejuite de decorarea unor soldați și ofițeri participanți la recucerirea orașului silezian Lauban, în martie 1945, moment pe care Goebbels l-a considerat a fi începutul revenirii puterii germane[79]. În timpul ofensivei rusești desfășurate pe teritoriul german și marcată de numeroase violențe împotriva populației civile, departamentul de Propagandă a produs filme documentare despre violurile în grup la care fuseseră supuse femeile germane (primul a fost realizat despre soarta celor șaizeci și două de femei din localitatea Nemmersdorf, în Prusia de Est, violate și apoi executate) și le-a proiectat în jurnalele de știri de la cinematografele din toată Germania, dar și în sălile amenajate pentru uzul militarilor, pentru a-i motiva în lupta antisovietică[80].

Departamentul al III-lea coordona activitatea radiofonică. Goebbels identificase comunicarea prin radio ca fiind superioară celei tipărite încă înainte de a deveni ministrul Propagandei. Bun orator, la fel ca Hitler și ca alți lideri național-socialiști, Goebbels a folosit radioul în timpul campaniilor electorale de la începutul anilor '30. Din 1933, toate stațiile radio, din Berlin sau din provincie, naționale și locale au fost integrate în Camera de Difuzare Radiofonică. Preocupat de ideea de saturație a publicului, Goebbels a orientat programele radio spre divertisment care *„trebuiau să servească la destinderea vieții de zi cu zi"*[81], doar treizeci și cinci la sută din timp fiind dedicate politicii și activității guvernului. Momentul central al transmisiunilor il constituiau discursurile lui Hitler, care erau ascultate în direct în uzine, unde se întrerupea lucrul, în școli sau la megafoane în spațiile publice[82]. Este introdus în fabricație un model popular de aparat de radio *Volksempfanger*, ieftin și ușor de întreținut, care prindea cu acuratețe posturile germane și mai greu pe cele străine. Departamentul de Propagandă lansează apoi o serie de afișe dedicate acestui aparat de radio — prezentat în dimensiuni uriașe — în jurul căruia se află mari mase de cetățeni care ascultă discursurile lui Hitler. Sloganul campaniei este *„Toată Germania își ascultă Conducătorul*

mulțumită receptorului popular."[83] Reprezentanții locali ai Ministerului Propagandei aveau în sarcină să se asigure ca în toate locurile publice radioul să funcționeze. Dacă aparatul era stricat, revenea în sarcina organelor de partid să-l repare. În cazul în care proprietarul se opunea acestei inițiative, aparatul putea fi confiscat și respectivul proprietar primea o amendă. Tot acești reprezentanți trebuiau să verifice și să se informeze în legătură cu posibila ascultare a posturilor străine de radio, care era totalmente interzisă și să le explice cetățenilor motivele acestei decizii. Într-un material cu circuit închis, consacrat instruirii propagandiștilor din teritoriu, se specifica în capitolul dedicat propagandei prin radio: *„Transmisiunile inamicului au scopul de a demoraliza poporul german, de a-l otrăvi cu îndoiala. Scopul interdicției este acela de a mări forța propagandei noastre, care nu va cheltui energie suplimentară respingând fiecare minciună a inamicului. Majoritatea zvonurilor își au originea în transmisiunile radio inamice/.../Este o misiune a fiecăruia să respecte hotărârea Führerului de a nu permite ascultarea posturilor străine în vederea protejării puterii militare a poporului german.*"[84]

O altă misiune a Departamentului al III-lea a fost propaganda externă care, până în 1939, a funcționat în ideea unor promovări mai degrabă culturale ale valorilor național-socialiste în alte țări (sunt realizate emisiuni destinate germanilor de peste granită — germanii sudeți, cei polonezi sau pentru naziștii austrieci în preajma Anschlussului). În timpul Jocurilor Olimpice de la Berlin din 1936 sunt difuzate emisiuni în douăzeci și opt de limbi, iar după izbucnirea războiului ca factor de presiune asupra populației din țările inamice. Referindu-se la soluția obținută de Germania prin *Acordul de la München*, din 1938, Hitler spunea: *„Domnilor, de această dată am primit 10 milioane de oameni și un teritoriu de 100 000 de kilometri pătrați datorită propagandei puse în sprijinul unei idei. Este absolut fantastic.*"[85]

Departamentul al IV-lea — presa scrisă — asigura, în principal, ghidarea zilnică a ansamblului constituit din toate cotidianele și periodicele din Germania, astfel încât acestea să transmită aceleași informații și aceeași interpretare a lor. Dacă toți cetățenii unei comunități, indiferent de cât de extinsă teritorial este aceasta, primesc continuu același mesaj, vor ajunge într-un interval scurt de timp să dezvolte reacții relativ similare și să devină o structură unitară. În viziunea lui Goebbels *„presa trebuia*

să funcționeze ca un pian în mâinile guvernului, uniformă în principii, dar poliformă în nuanțe pentru a nu plictisi."[86] Partitura pianului în cauză era redactată zilnic de oamenii Departamentului al IV-lea și retransmisă docil către cetățeni prin intermediul media. Factor vital de influențare, ziarul nu cuprindea numai știrile bine alese și util comentate, ci și o întreagă gamă de campanii sociale (o variantă totalitară a activității societății civile în democrație), al căror scop era acela de a mări gradul de implicare și de participare a individului în mecanismul politicii și implicit în cel al propagandei. Un om convins va vorbi și altora despre convingerile sale și, de multe ori, o va face mai aplicat decât propagandistul profesionist.

După o lungă perioadă de ruptură între politic și cetățean, național-socialismul a mimat — foarte convingător însă — readucerea politicii în fiecare casă. Numeroși istorici consideră că una dintre cheile lipsei de suport popular pentru Republica de la Weimar a fost ineficiența sau, mai degrabă, inexistența comunicării oficiale. În fața formalizării comunicării, flexibilitatea naziștilor, mitingurile și întâlnirile lor cu cetățenii încă din primii ani ai deceniului doi, soluțiile oferite de aceștia, ideologia explicată la cel mai de jos nivel de comunicatori puțin instruiți, dar foarte pătrunși de justețea afirmațiilor — majoritatea foști militari în primul război mondial — au condus la deznodământul electoral cunoscut. După luarea puterii însă, Goebbels și ai lui nu au părăsit acest teren și au continuat să trimită ideologia în casa fiecărui german prin mult mai numeroasele mijloace pe care le aveau la dispoziție. Așa cum scria un editorialist al lui *Frankfurter Zeitung* în 1937: *„scopul final al propagandei era unul educațional, acela de a-i conduce pe cetățeni către Stat, astfel încât toți să participe la activitățile acestuia."*[87] În toamna aceluiași an, de exemplu, este inițiată campania *Ziua Solidarității Naționale*, în cadrul programului mai larg denumit *Ajutorul de iarnă*, care viza strângerea de fonduri pentru măsurile sociale dedicate săracilor. O parte a acestuia era o reluare a unei inițiative din 1933, *un singur fel la masă*, care fusese aplicată și în restaurante și în casele private în aceeași idee a obținerii unor fonduri pentru categoriile dezavantajate. Hitler, însuși, mâncase un singur fel de mâncare foarte simplă într-una dintre duminicile alese pentru program. Întreaga presă a fost implicată, Ministerul Propagandei furnizând toate materialele, titlurile și pozele pentru susținerea campaniei

care a fost relativ bine primită. În câteva ore s-au strâns cam un milion și jumătate de mărci, sumă care a fost imediat comparată de media cu cele șase milioane de mărci pe care le-a strâns Germania în cea mai prosperă epocă a imperiului Wilhelminian într-un interval de peste șase luni. Concluzia dictată de Ministerul Propagandei după încheierea acestei campanii sociale a fost: *„nici un guvern din lume nu ar putea apela la sprijinul propriei națiuni cu mai multă încredere și în deplină cunoștință de cauză ca guvernul poporului german."*[88]

Când presa britanică a atacat politica de trimitere a evreilor în lagăre de concentrare, Departamentul al IV-lea a replicat prin mai multe rememorări istorice ale diverselor acte de brutalitate din timpul războaielor coloniale ale Regatului Unit: cei două mii de buri, femei și copii, morți în lagărele de prizonieri la începutul secolului, violențele din India, din Sudan sau încălcarea acordurilor făcute cu arabii după primul război mondial[89]. Cultivarea antisemitismului și perpetuarea acestuia ca temă centrală în sfera publică au căzut tot în seama presei scrise. Alfred Berndt, șeful Departamentului al IV-lea între 1935 și 1938, cerea ziarelor ca zi de zi să funcționeze îndoctrinarea cu antisemitism, ceea ce în viziunea sa însemna ca niciun articol sau nicio știre să nu apară fără o legătură cu această temă. Chiar și periodicele de divertisment sau cele dedicate familiei trebuiau să se supună acestei directive[90]. În vara anului 1935, într-o mașină abandonată lângă lacul Werbelliner, sunt găsite cadavrele a două persoane, un bărbat de cincizeci și nouă de ani și o femeie de douăzeci și cinci. Legistul sosit la fața locului indică o sinucidere cu otravă. După toate aparențele, între cei doi exista o relație extraconjugală, soția bărbatului nu i-a acordat divorțul, singura soluție găsită a fost aceasta. Un caz standard de fapt divers pentru presa tabloidă. În faimosul *Der Stumer*, condus de Julius Streicher (executat la Nürnberg exclusiv pentru ceea ce a scris și susținut în discursuri publice în cei doisprezece ani de nazism), cazul arată însă altfel. Bărbatul, Paul Falckenstein, este un evreu care are o relație interzisă cu o dansatoare germană căreia nu i se dă numele întreg, Anny J. Deși el îi spune povestea legată de imposibilitatea divorțului, aceasta este o minciună. Motivul disperării lui Falckenstein este acela că *„în urma revoluției național-socialiste care avea loc în Germania"*, neregulile pe care le făcea în interiorul companiei sale ieșiseră la iveală și el ar fi intrat în pușcărie în câteva zile.

„Cei care au crezut că evreul s-a sinucis din cauza fetei nu știu nimic despre evrei. Un evreu nu s-ar sinucide din cauza unui neevreu. Un evreu nu este capabil de o asemenea mare și adâncă dragoste/.../Evreul s-a sinucis de frica legii. Dar s-a gândit că face un lucru bun dacă va lua și un creștin după el. Cum o fi mințit-o evreul Falckenstein pe tânăra Anny J. ca să o determine să se otrăvească? Anny J. a crezut că moare în numele dragostei. Dar a fost trădată mortal de un evreu."[91] Alături de articol o ilustrație prezintă o tânără tristă, cu capul plecat, dezgolită, alături de un evreu caricaturizat — nasul mare, foarte păros, mâini ca niște gheare în care ține o pungă, cocoșat — care privește cu poftă la un alt grup de tinere triste și demoralizate.

La fel ca în *Mein Kampf*, orice aspect negativ trebuia să aibă legătură cu evreii, orice mesaj potrivnic Germaniei și național-socialismului trebuia să aibă o sursă evreiască. Nu putea exista nimic bun ce venea din partea unui evreu. De fapt, exista... Leon Poliakov citează cazul unui evreu, lider al unui club sportiv dintr-o localitate din Württemberg, care, după venirea la putere a naziștilor, se sinucide lăsând un bilet cutremurător: *„Prieteni! E ultimul meu rămas bun! Un evreu german nu poate accepta să trăiască știind că mișcarea de la care Germania națională își așteaptă salvarea îl consideră un trădător ! Plec fără ură! Nu am decât o dorință arzătoare: să revină rațiunea/.../Nu mă plângeți. Încercați, mai curând, să înțelegeți și faceți ca adevărul să învingă. Numai așa mă veți cinsti."* Ziarul local comentează astfel evenimentul: *„Fritz Rosenfelder e rezonabil și se spânzură. Ne bucurăm și nu avem nimic împotrivă ca toți congenerii lui să-și ia rămas bun în același fel."* [92] Un mesaj similar putea fi auzit în lagărul de la Buchenwald în 1935: *„Orice evreu care vrea să se spânzure este rugat să aibă amabilitatea să-și pună în gură o bucată de hârtie cu numele său, ca să știm despre cine este vorba."*[93]

În același *Der Sturmer* a funcționat, între 1934 și 1939, o rubrică în care cetățenii germani își turnau vecinii pentru că aveau relații cu evreii sau își exprimau puncte de vedere legate de colaborarea dintre diverse structuri economice germane și evreiești. Astfel, un asemenea cetățean atrăgea atenția că un ziar local din Rhineland primește în continuare reclamă de la firme evreiești sau că *„evreul Carsch este încă angajatul firmei Seifert de la care primește la finalul anului și un procent din dividende. Firma Seifert, deci, nu este ariană."* Un corespondent din Hesse era indignat pentru că

„domnii Georgi, Enghof, Knell, Deckerle și Drakert al III-lea sunt lacheii evreilor, dar când Franz Hauser, membru al SA, dansează cu evreica Edel Frankel, nu mai am cuvinte să descriu această depravare. Dă-ți jos cămașa brună!" Un altul, din Birkenfeld, considera *„o rușine că fermierii din tată în fiu, Georg Heinrich Sassmannshausen și Heinrich Dreisbach, fac afaceri cu binecunoscutul evreu talmudic și antinazist Simon din Erndtebrück. Acesta este modul în care lacheii evreilor îl răsplătesc pe Adolf Hitler pentru că i-a eliberat din sclavia evreiască."*[94] În 1936, ca supliment al publicației *Der Sturmer*, apare — sub semnătura Elwirei Bauer — o carte dedicată copiilor, prima dintr-o serie mai lungă. Ilustrată cu desene colorate și scrisă în versuri, cartea conține capitole de tipul: *Tatăl evreilor este diavolul*, *Numele evreiești* (în care copiii erau învățați să recunoască evreii după nume chiar dacă aceștia și le germanizaseră *„Abraham devine Brahm, Levinson devine Levin, iar un baron ca Rotschild îndrăznește să-și numească fata Kriemhild"*), *Evreul rămâne evreu*, *Avocatul evreu* (a cărui singură preocupare este să fure banii sărmanilor germani care vin să-i ceară sfatul), *Servitoarea* (aceeași veche poveste a evreului care o seduce pe fata în casă blondă, tânără și neștiutoare — de altfel legile rasiale de la Nürnberg interziceau evreilor, la articolul trei, să aibă menajere de sânge german sau asimilat, mai tinere de patruzeci și cinci de ani), *Doctorul evreu* (care vrând să-și salveze un coreligionar de o boală gravă testează întâi pe creștini medicamentul, omoară mai mulți dintre ei și de-abia după ce testele ies bine aplică tratamentul celuilalt evreu). Capitolul final este intitulat *Tineretul lui Hitler*, tineret care are un viitor spectaculos pregătit, a cărui principală șansă este să-l urmeze pe lider și a cărui principală datorie este să-i urască pe evrei. *„Departe în sud/este țara de unde se trag evreii/Să se ducă acolo cu tot cu neveste și copii/La fel de repede cum au venit/Ce tablou dezgustător/Îl reprezintă acești evrei murdari și sălbatici:/Abraham, Solomon, /Blumenfeld, Berinson,/Rebecca și micul Jonathan,/Apoi Simon și Aaron Kahn/"*. Ultima ilustrație reprezintă un grup mare de evrei caricaturizați, care părăsesc Germania petrecuți de copii blonzi foarte bucuroși, care cântă și dansează, pe indicatorul care le arată evreilor drumul fiind scris: *„Sens unic. Mergeți mai repede! Voi, evreii, sunteți ghinionul nostru!"*[95]

Soluția finală declanșată de naziști împotriva evreilor a fost, înainte de toate, comunicațională. Când s-a trecut la exterminarea fizică, la holocaust, la moartea pe bandă rulantă, executată industrial și urmărită birocratic de structurile statului, evreii erau deja dușmanii majorității germanilor. *„Banalitatea răului"*, pe care Hannah Arendt a identificat-o urmărind procesul lui Eichmann la Ierusalim, provine din cea mai elementară conduită socială a individului. În fiecare moment al vieții sale, acesta reacționează la diversii stimului funcție de suma de informații, de patternuri, de cutume și de valori la care a fost obișnuit să se raporteze.

În realitatea neintermediată a Antichității sau a Evului Mediu, omul avea propria sa percepție cotidiană despre rău, aceeași pentru multe generații care vieţuiau într-o anume zonă. Răul era evident, era cunoscut și devenea banal, chiar dacă, uneori, era înspăimântător sau chiar dacă, ori de câte ori se manifesta, provoca traume importante. De aceea, oamenii se apărau cum puteau de el, încercau să-l evite sau să-l contracareze. Răul realității intermediate este o combinație între percepțiile proprii ale individului și cele transportate și apoi induse de media. Cu cât realitatea artificială construită este mai completă și mai impenetrabilă din exterior, cu atât percepțiile proprii scad și cresc cele induse. În rest însă, în acest decor decupat din realitate, totul funcționează normal. Inclusiv răul și reacția față de acesta. Performanța, dacă este permisă folosirea acestui cuvânt, comunicării naziste a fost neignorarea niciunui detaliu care ar fi trebuit să fie acoperit, a niciunui colț liber prin care să se zărească altceva decât se dorea. Probabil că între 1933 și 1945, naziștii au reușit să creeze în Germania cea mai completă realitate artificială pe care o cunoscuse până atunci planeta. Astfel încât, răul acelei lumi — banal pentru ea, ca orice rău al unei realități normale — reușește să îngrozească până în ziua de azi. În subcapitolul *Explicații ale răului,* din *Confruntarea cu extrema,* Tzvetan Todorov citează mai multe replici ale supraviețuitorilor lagărelor care admit că, în locul poporului german, putea să existe orice alt popor asupra căruia se aplica aceeași metodă. *„Doresc din tot sufletul, scrie Germaine Tillion — supraviețuitoare de la Revensbrück — să atrag atenția celor responsabili asupra tragicei ușurințe cu care «oamenii cumsecade» pot să se transforme în călăi fără ca măcar să-și dea seama."*[96]

Atunci când fiecare sursă din universul imediat indică valori malformate, aceste valori devin dominante și toate celelalte devin eronate. Ministerul Informării Populare și Propagandei care, pe lângă cele patru departamente descrise, le mai cuprindea și pe cele dedicate filmului (despre care vom vorbi într-un capitol separat), muzicii, teatrului, literaturii, educației (deși o bună parte din aceasta a fost coordonată de ministerul deținut de Bernhard Rust) a demonstrat că birocrația dusă la extrem, controlul cât mai complet al temelor vehiculate și cultul — la prima vedere excesiv și necredibil — al unui lider, al ideologiei sale și al realității compusă după această ideologie pot transforma acțiunea unui popor de cincizeci de milioane de oameni într-o metaforă a răului global. Exceptând posturile de propagandă străine din timpul războiului și foarte riscantele încercări de rezistență ale unor grupuri izolate, în toată perioada nazismului a fost prea puțin contestată public varianta oficială. Istoria trebuie să ia în calcul curajul extrem de care au dat dovadă cei din grupul Popitz, cei adunați în jurul lui Carl Goerdeler, cercul de la Kreisau, grupul *Trandafirul Alb*, sindicaliștii reuniți în Uniunea Sindicală Germană, comuniștii rămași în libertate, clericii și bineînțeles militarii care au stat în spatele afacerii Stauffenberg[97]. Foarte puține din aceste voci au fost auzite de publicul larg, foarte puține idei contrare ideilor emise de sistem au pătruns în sfera publică.

În manifestele realizate de grupul *Trandafirul Alb*, răspândite în mediul universitar din München, dar și în căsuțe poștale din mai multe orase germane, se făceau trimiteri la scrierile lui Goethe, Lao Zi, Aristotel, Novalis, la texte din Ecleziastul și din Sfântul Augustin sau se realiza o comparație între codul de legi al lui Lycurg și cel al lui Solon.

E foarte trist că marile gesturi morale sunt foarte rar încărcate și de o conștiință practică. Împotriva manipulării se acționează cu manipularea, nu cu bunul simț și nici cu speranța conexiunii intelectuale cu valorile universale. Mesajele culturale ale acestui grup din München nu aveau cum să contracareze mesajele propagandistice ale puterii. Construcția imagologică a ceea ce s-ar putea numi opoziție a fost practic inexistentă în fața construcției imagologice a puterii. Disproporția era uriașă, atât din punctul de vedere al mijloacelor, dar și din acela al puterii de acceptare al masei. În timp ce comunicarea oficială continua să identifice dușmanii în rândul evreilor, aliaților acestora, bolșevicii,

și anglo-americanilor manipulați de evrei, grupurile protestatare îi indicau pe Hitler și național-socialismul ca unici vinovați. Mesajele puterii se așezau pe un soclu construit în ani de îndoctrinare, mesajele *opoziției* încercau să zgâlțâie tocmai acest soclu. Viitorul propus de comunicarea oficială — deși de la un moment dat, necredibil — vorbea de o victorie miraculoasă, obținută prin mijloace aproape oculte, care se baza însă pe credința necondiționată în Hitler, în timp ce viitorul proiectat de *opoziția civilă* era încetarea războiului, capitularea, pacea care semăna foarte bine cu cea din 1918, despre care fiecare german auzise de nenumărate ori că fusese, de fapt, o lovitură dată pe la spate de politicieni, soldaților germani. (Unul dintre membrii grupului *Trandafirului Alb* explica într-un manifest că solicitarea de capitulare necondiționată enunțată de Aliați în Conferința de la Casablanca „nu era împotriva poporului german, ci doar a nazi-știlor.")[98] Realitatea artificială clădită atât de minuțios de Goebbels și ceilalți nu putea fi anulată de vocile curajoase ale câtorva rezistenți. Nici realitatea povestită, nici cea prevestită nu încurcă o asemenea construcție. De aceea, realitatea artificială a nazismului a rezistat până când a fost pulverizată de realitatea trăită de întreaga populație. Dar realitatea trăită, nefiind încărcată ideologic, nu a oferit răspunsuri decât atunci când învingătorii nazismului au început să proiecteze un nou cadru de artificialitate. În Est, ideologia comunistă, în Vest, modelul american. În epoca media, schimbarea nu se poate consuma fără existența unui proiect comunicațional nou care să-l înlocuiască pe cel vechi, și care să proiecteze pentru cetățean paradigmele funcționale ale noii realități.

Ficțiunea ca instrument

În 1942, la scurt timp după atacul de la Pearl Harbour, George Marshall, șeful Statului Major al armatei americane, i-a ordonat marelui regizor Frank Capra, la acel moment maior, să *„realizeze — pentru prima dată în istoria noastră — o serie de filme documentate și bazate pe informații factuale, care să explice băieților noștri din armată de ce ne aflăm în luptă și care sunt principiile pentru care luptăm"*.[1] În primul moment, Frank Capra a refuzat sarcina, explicând că nu a făcut niciodată filme documentare, la care George Marshall i-ar fi replicat: *„Nici eu n-am fost Șef de Stat Major până acum, iar băieții care azi comandă vase de război acum un an nu văzuseră oceanul."*[2] În cartea sa de memorii, Frank Capra povestește că, după ce a acceptat provocarea, a văzut cu mare atenție filmul lui Leni Riefenstahl, *Triumph des Willens* (*Triumful voinței*), despre care a notat că *„nu trăgea cu tunul, nu lansa bombe, dar ca armă psihologică destinată distrugerii voinței de a rezista era letal ca un tun sau ca o bombă."*[3] Dedicată congresului Partidului Național-Socialist ținut la Nürnberg în septembrie 1934, producția, difuzată în premieră la UFA-Palast Cinema din Berlin, în 1936, a obținut premii la festivalurile de film de la Veneția și de la Paris și a fost considerată revoluționară din perspectiva tehnicilor de filmare și de montaj. *Triumph des Willens* debutează cu muzica lui Wagner și cu textul: *„Film făcut la ordinul Führerului la 20 de ani de la izbucnirea războiului mondial, la 16 ani de la începutul mizeriei Germaniei și la 19 luni de la începutul Renașterii germane: 1934, Congresul Partidului."*[4] Documentarul urmărește ceremoniile, discursurile, mitingurile și spectacolele desfășurate în timpul congresului, toate centrate pe Hitler și pe susținerea pe care acesta și politica sa o au în rândul tuturor categoriilor sociale din Germania. Hitler sosește la

Nürnberg cu avionul. După ce trece de stratul de nori, se vede orașul și, camera apropiindu-se, se văd oamenii care se pregătesc pentru miting. Avionul planează deasupra lor și umbra acestuia pare că le indică direcția în care trebuie să meargă. *„Soarele dispăruse în spatele norilor. Dar, când Führerul sosește, razele soarelui inundă cerul, cerul hitlerist"*[5], scria Leni Riefenstahl în memoriile dedicate acestui eveniment, publicate în 1935. Liderii partidului — Goering, Himmler, Goebbels, Schirach, Streicher, Dietrich — sunt prezentați enunțând ideile programatice ale politicii naziste, mărșăluind în fruntea trupelor sau a muncitorilor sau a tineretului, însoțindu-l pe Hitler, ascultând atenți frazele acestuia. Masele sunt unitare, se mișcă organizat, aplaudă coordonat, salută la unison trecerea Führerului, pe care-l privesc cu încredere și pe care-l aprobă zgomotos. Defilările nocturne, steagurile verticale, acvilele, luminile proiectate în sus care dau stadionului un aspect de catedrală, zecile de mii de manifestanți grupați ordonat în batalioane perfect aliniate, zvastica realizată din torțe în mijlocul unui stadion care scandează numele lui Hitler, sunt punctate de discursurile acestuia. *„De la voi, cei de aici, membri ai partidului, se cer mai multe decât de la ceilalți germani. Nu este îndeajuns să crezi, trebuie să lupți. De acee,a numai cei mai buni vor deveni membri ai partidului. Trebuie să curățăm tot ce este rău, fiindcă Reichul va dăinui o mie de ani."*[6]

Frank Capra va folosi în filmele sale secvențe din *Triumph des Willens* și din alte filme naziste pentru a-și ilustra propria variantă asupra războiului din Europa. Intitulată *Why we fight* (*Pentru ce luptăm*), seria de documentare americane conține șapte producții: *Preludiul războiului, Lovitura nazistă, Dezbină și cucerește, Bătălia Angliei, Bătălia Rusiei, Bătălia Chinei, Războiul vine spre America.* Dedicate câte unei teme centrale, fiecare dintre documentarele cu durată de o oră (cel dedicat Rusiei durează două ore) încearcă să explice miza reală a confruntării, să arate locul Statelor Unite în contextul mondial, să pozitiveze țările aliate — un efort deosebit a fost făcut pentru modificarea percepției asupra sovieticilor — și să prezinte în cea mai negativă lumină adversarii. Sunt lansate idei puternice, care apoi sunt repetate de-a lungul întregii serii, dar și în restul propagandei de război americane. De exemplu, războiul este între *„lumea liberă și o lume de sclavi"*, *„există o conspirație mondială a totalitarismului"*, *„dacă nu ne implicăm acum în război, Axa va cuceri întreaga lume și apoi se va năpusti*

asupra Americii."[7] Sunt folosite din plin imagini din războiul din Polonia, specificându-se că cele treizeci de divizii poloneze nu au avut cum să reziste celor șaptezeci de divizii germane. Sunt arătate Stukas-urile care bombardează orașele și omoară civili. Sunt prezentate execuții sumare împotriva militarilor sau civililor. *„În numai 90 de minute, 30 000 de bărbați, femei și copii au murit în timpul bombardamentului sălbatic al Rotterdamului"*. Cu ajutorul hărților desenate de compania Disney, sunt explicate planurile ascunse ale Germaniei, Japoniei și Italiei. În *Bătălia pentru China* este folosit chiar și celebrul *Memoriu Tanaka,* un presupus material creat de primul-ministru japonez, Tanaka Giiki, în 1927, prin care acesta îi supunea atenției împăratului Hirohito o strategie de cucerire a Asiei și de atacare a Statelor Unite. După toate probabilitățile, acest plan nu a existat niciodată (un soi de *Protocoalele înțelepților Sionului* în variantă orientală), dar a fost profund speculat pentru a mobiliza populația americană în fața pericolului japonez. În filmul dedicat rezistenței sovieticilor, sunt trecute în revistă tentativele anterioare de cucerire a vastului teritoriu rusesc: atacul teutonilor din 1242, atacul suedezilor din 1704, Napoleon în 1812, kaiserul Wilhelm în Primul Război Mondial, toate sortite eșecului. Un laitmotiv al tuturor producțiilor este construit în jurul urii pe care popoarele cucerite o simt față de invadator, de cel care le răpește libertatea, ură care se transformă inevitabil în rezistență. Americanul care pleacă la război este aliatul tuturor popoarelor care luptă pentru libertate, este însoțit de dorința de revanșă a tuturor oprimaților, este cel care va răzbuna morții, rănitii și încarcerații Europei și Asiei.

Filmele lui Frank Capra au fost foarte bine primite de conducerea politică. Despre primul film din serie, *Preludiul războiului,* în care sunt explicate manevrele Germaniei, Italiei și Japoniei înainte de septembrie 1939, Roosevelt a spus că *„este cel mai bun film cu gangsteri făcut vreodată."* [8] De aceea, s-a decis ca tot personalul combatant să vadă acest film și apoi pe celelalte din serie, pentru ca apoi să se dispună difuzarea lor în cinematografe. Pentru apariția în Marea Britanie, Churchill a filmat o introducere, iar Stalin a permis ca filmul dedicat Rusiei, al cincilea din serie, să fie proiectat în cinematografele din Uniunea Sovietică. Dorind să aibă o cât mai clară înțelegere a fenomenului comunicațional, Statul Major decide efectuarea unei cercetări asupra modului în care aceste filme de propagandă afectează capacitatea combativă

a soldatului american. În acest scop, o echipă de sociologi și psihologi, condusă de Carl Hovland, este desemnată pentru a întreprinde o serie de studii dedicate efectelor propagandei de război asupra propriei armate. Sunt selectați patru mii două sute de subiecți — o parte fiind grupul pe care se va efectua experimentul și altă parte fiind grupul de control, folosit pentru a compara efectele. Celor din grupul experimental le este proiectat al patrulea film din seria realizată de Capra, *Bătălia Angliei*. Scopul științific al cercetării era acela de a afla *„dacă filmul a reușit să îmbunătățească nivelul de cunoștințe despre evenimentele legate de război; în ce măsură conținutul filmului a schimbat opiniile și interpretările soldaților cu privire la temele majore prezentate; cât de mult a îmbunătățit filmul atitudinea soldaților față de forțele aliate, mai ales față de britanici; dacă filmul a reprezentat un factor hotărâtor pentru motivarea recruților de a lua parte la un conflict dificil și de lungă durată."*[9] Rezultatele studiilor, care au condus în timp la dezvoltarea unor teorii esențiale pentru definirea persuasiunii și pentru înțelegerea limitelor acesteia, au demonstrat că moralul celor care au văzut filmul în cauză nu s-a modificat practic deloc, singurele efecte sesizabile fiind la nivelul acumulării de informații și al orientării opiniei.

„Majoritatea soldaților a gustat pelicula proiectată și a perceput-o ca pe un efort de a-i informa în legătură cu anumite fapte și evenimente. Puțini s-au autoperceput ca subiecți experimentali sau au declarat că există o notă manipulativă asociată cu filmele. Majoritatea a declarat că filmele oferă o imagine veridică a ceea ce se întâmplă (65%); 33% au declarat același lucru, chiar dacă au menționat că, uneori, perspectiva era partizană; un procent foarte mic a declarat că faptele sunt prezentate dintr-o perspectivă accentuat partizană și nu foarte corect."[10]

Propaganda de război a fost instituționalizată și folosită ca mijloc de luptă în primul război mondial, atunci când s-a spus că *„adevărul a fost prima sa victimă."*[11]

Întreaga istorie militară a umanității conține elemente care pot fi incluse în zona propagandei de război, ale cărei scopuri sunt motivarea propriilor trupe, menținerea moralului în propria populație civilă și, pe de altă parte, demobilizarea trupelor adverse și introducerea panicii și a neîncrederii în civilii celeilalte tabere.

Intuitiv sau programatic, liderii militari au folosit de-a lungul timpului un întreg arsenal de metode pentru a atinge aceste scopuri. Napoleon a fost probabil primul care a centralizat acest efort, dar în marea conflagrație începută în 1914, a apărut în premieră un front al propagandei, fiecare dintre puterile aflate în conflict utilizând această armă. În majoritatea țărilor angrenate în război sunt înființate structuri administrative destinate acestui scop, care cumulau în atributiile lor activități diverse, începând cu cenzura, productia de materiale propagandistice (afise, broșuri, filme, articole de presă, publicitate în presă, cântece, emisiuni radiofonice), angajarea și instruirea vorbitorilor „spontani", care, în spațiile publice, să inducă idei mobilizatoare și favorabile, organizarea de turnee ale unor trupe de teatru sau de music-hall între soldați sau între civili, dar și propaganda externă prin posturi de radio în limbi străine, aruncarea din avion de manifeste, introducerea de idei subversive în media și asa mai departe. Mai mult, în țările netotalitare, activitățile pe care aceste instituții le executau și care în timp de pace ar fi depășit litera constituției și regulile democratice au putut fi justificate prin starea de război. Propaganda de război din țările cu o democrație instaurată n-a diferit semnificativ de cele aflate sub dictaturi, tocmai din cauza situației excepționale, dar și datorită necesității de apărare împotriva atacului propagandei adverse. În ambele războaie mondiale, fiecare parte a justificat populației prezenta în luptă prin invocarea unei diferențe fundamentale de valori morale și ideologice față de adversar. Fiecare tabără era posesoarea adevărului și a justei raportări față de el, în timp ce adversarul se afla exact la polul opus. O ironie naturală, dacă ținem seama de secolul în care au loc războaiele, este aceea că absolut toată lumea a luptat pentru și în numele libertății pe care ceilalti intenționau să o răpească. La fel ca în conflictele religioase din Evul Mediu și de după Reformă, dușmanul era exponentul răului absolut, diavolul, păgânul, ereticul. Propaganda de război a tuturor țărilor combatante asa l-a zugrăvit pe inamic. De la exagerările britanice referitoare la atrocitățile germane din Belgia, la posterul italian care îl prezenta pe soldatul american (negru, cu o alură mai degrabă patrupedă) pipăind lasciv o statuie de marmură care aducea cu Venus din Millo[12], și de la cumplitul editorial al lui Ilia Ehrenburg, în care sustinea că violurile Armatei Roșii în Germania erau de fapt dorite de femeile germane, deci legitime[13], până la afișul american din

1942 care-l reprezenta pe Iisus pe cruce mitraliat de un avion de vânătoare german și împuns între coaste cu o suliță ținută de trei soldați, evident, german, japonez și italian[14], toată imaginea inamicului a fost îngroșată până dincolo de caricaturizare.

Justețea luptei împotriva unui asemenea monstru și riscurile la care ar fi expuși cei de acasă dacă monstrul ar învinge sunt elementele cheie ale comunicării de acest tip. Un afiș răspândit între militarii sovietici reprezenta o tânără cu mâinile și picioarele legate, textul care însoțea poza fiind: *„Ce s-ar întâmpla dacă iubita ta ar fi astfel legată de fasciști? Întâi ar viola-o, apoi ar arunca-o sub un tanc! Înaintează, războinicule! Împușcă dușmanul! Sarcina ta este să împiedici violatorul să-ți necinstească fata!"*[15]

Propaganda de război nu era nici corectă, nici coerentă, nici consecventă, fiindcă nu avea cum. În momentul semnării pactului Ribbentrop-Molotov, Stalin era zugrăvit în aceleași culori sumbre ca și proaspătul său aliat, Hitler, sau, din contră, ironizat într-o caricatură care-l prezenta ca fiind mireasa lui Hitler[16], pentru ca, după iunie 1941, să fie proiectat eroic și tutelar, supervizând marșul triumfător al Armatei Roșii la parada din 7 noiembrie. Armata Roșie era reprezentată în afișele propagandiste de dinainte de iunie 1941 ca un schelet cu stea roșie în frunte, înarmat cu o coasă retezând teritoriul Poloniei, pentru ca apoi afișele britanice să glorifice colaborarea dintre cele două armate, prezentând un convoi naval al Marinei Regale transportând echipament militar la Murmansk sub acoperirea aviației sovietice[17]. În momentele grele de la Stalingrad, propaganda sovietică se va întoarce la miturile istorice rusești, îi va învia de sub teascul cenzurii pe Suvorov, învingătorul turcilor și autorul modernizării armatei țariste, pe Nevski, învingătorul teutonilor, pe Donskoi, învingătorul tătarilor, și pe Kutuzov, învingătorul lui Napoleon, va renunța la o bună parte din mesajul comunist și se va orienta spre cel patriotic. De altfel, întregul efort militar sovietic a devenit *„Marele război patriotic"*, preluându-se sintagma din vremea rezistenței antinapoleoniene[18].

Alexandr Nevski, realizat de Eisenstein în 1938, a fost în primă fază interzis din cauza explicitării conflictului dintre teutoni și slavi — la acea oră, statul sovietic încerca să rămână un aliat al Reichului, drept care elimina orice formă de provocare la adresa acestuia — pentru ca, după iunie 1941, să fie pus din nou în

circulație. Muzica filmului, compusă de Serghei Prokofiev, a fost difuzată masiv pe posturile de radio sovietice, iar fraza *cine va veni în Rusia cu sabia ridicată, de sabie va pieri*, rostită de Nevski în finalul filmului (după consumarea bătăliei de la Lacul Peipus), va deveni unul dintre laitmotivurile propagandei antigermane. La fel ca în cazul lui Suvorov, armata sovietică va instaura o medalie cu numele lui Nevski. În permanenta căutare a unor noi surse de legitimitate, Kremlinul a apelat chiar și la Biserica Ortodoxă — unul dintre dușmanii tradiționali ai regimului —, preoții vorbind enoriașilor despre dimensiunea sfântă a războiului purtat de ruși, Hitler fiind identificat cu Antihristul[19].

Deși conflictul a fost purtat, în al Doilea Război Mondial, între ideologii adverse, ideologizarea mesajului propagandistic a depășit cu mult limitele doctrinare. Răutatea adversarilor provenea din istorie, nu avea relevanță doar în prezentul apropiat și nu era generată doar de un anume context politic sau social. În principiu, adversarul se situa sub standardul uman, era chiar în afara speciei. Acest demers, perfecționat de naziști împotriva evreilor și a celorlalți „suboameni", a fost folosit pretutindeni. Unele dintre comparațiile frecvente erau făcute cu animalele de pradă, cu dăunătorii care trebuie stârpiți fără milă: păianjeni, șobolani, lupi, urși, șacali, hiene, rechini, caracatițe, toate îmbrăcau chipul sau forma inamicului. O fetiță drăguță — un soi de scufiță roșie — era urmărită în semiobscuritate de doi ochi verzi ai unui lup pe care se vedea svastica. *„Dușmanul îți pândește copilul. Nu-l lăsa să ajungă la el!"*[20] În *comicsurile* americane din timpul conflagrației, diverșii eroi ai respectivelor publicații se confruntau cu monștri creați de naziști sau de japonezi, pe care evident îi doborau. Armata Germaniei era prezentată scăpând țările pe care tocmai le cucerise de sub tentaculele caracatiței evreiești[21] sau din plasa bolșevică a unui păianjen uriaș, colorat în roșu[22]. Existau și animale pozitive, care sugerau forța și măreția subiectului propagandei. Lupoaica italiană sfâșia steagul britanic de deasupra Mediteranei[23], buldogul britanic, întruchiparea lui Churchill, punea pe fugă diviziile naziste[24], acvilele germane survolau teritoriul european deschizând drumul aviației naziste[25], iar Donald Duck — celebrul rățoi — îi arunca lui Hitler o roșie între ochi în producția Disney din 1942, *Der Führer's Face*. În concluzie, bestiarul imagologic are două fețe, același animal, folosit de același autor pentru a caracteriza același personaj, poate fi și pozitiv și

negativ. Ursul sovietic monstruos calcă în picioare Europa sub oblăduirea zvasticii și a secerei și ciocanului și același urs sovietic, cu o mină îndârjită dar mai prietenoasă, zdrobește în strânsoare figuri cunoscute ale Reichului[26].

Deși foarte intens, foarte vizibil și foarte analizat, fenomenul propagandei de război nu se deosebește nici din punctul de vedere al scopurilor, nici din cel al metodelor, de manipularea clasică exercitată de dominant asupra dominatului. Noutatea derivă din rapiditatea cu care trebuie implementate anumite idei și anumite atitudini. Dacă paradigmele supunerii, cu toate componentele lor, au fost sădite în patternul funcțional al masei în secole, războaiele mondiale au trebuit să introducă termeni noi de funcționare într-un interval foarte scurt de timp. Până în 1914, războiul era — în principiu — o activitate a armatelor și semnificativ mai puțin a populațiilor. Desigur, au existat atrocități și victime civile în toate conflictele cunoscute, dar media pe de o parte, posibilitatea bombardamentelor la distanță de linia frontului și efortul economic presupus de o astfel de conflagrație, pe de altă parte, au adus războiul în casa fiecărui individ. Lipsa motivării suplimentare, sesizate de Hovland la soldații americani din Pacific după vizionarea unei serii din *Why we fight* , pornește tocmai din această scurtă expunere la propagandă a unor oameni expuși timp de mult mai multă vreme la ideea de izolaționism. Supunerea față de lideri i-a făcut să au aibă dubii în legătură cu războiul și cu nevoia de a lupta. Prezentarea unui film despre eroismul britanic și despre cruzimea nazistă și despre riscurile ca Axa să ajungă în SUA le-a completat o imagine relativ cunoscută, dar nimic mai mult. Timpul scurt trecut de la Pearl Harbour până la proiectarea acestui film, în jur de un an, nu a permis propagandei să construiască în jurul acelor oameni realitatea artificială din care să rezulte, ca unică valabilă, soluția dorită de oficialități. Maniheismul comunicării de război, aliatul mereu alb și dușmanul mereu negru, urmărește tocmai acest lucru. Cenzurarea atentă a știrilor vizează tot conservarea pe o perioadă cât mai lungă de timp a universului informațional dorit de ierarhie. Winston Churchill, în memoriile sale de război, nota atunci când trupele britanice se retrăgeau în grabă de la Dunkerque, cu aviația germană vânându-le și cu diviziile de Panzere pe urmele lor:

„Un incident înspăimântător s-a întâmplat pe 17 iunie, la St. Nazaire. Vasul de linie de 20 000 de tone, Lancastria, cu cinci mii

de oameni la bord, a fost bombardat exact când era gata de plecare. Au pierit peste trei mii de oameni. Restul au fost salvați, sub un atac aerian continuu, cu devotamentul ambarcațiunilor mici. Când vestea a ajuns la mine, în camera liniștită a Cabinetului, în cursul după- amiezii, am interzis publicarea ei spunând: «Ziarele au avut suficiente dezastre pentru ziua de azi.» Am intenționat să dau publicității știrea câteva zile mai târziu. Dar evenimentele ne-au copleșit atât de mult și atât de repede, încât am uitat să ridic interdicția, așa că a trecut un timp până când această oroare a devenit publică."[27]

Winston Churchill este considerat, alături de președintele Roosevelt, paznicul lumii libere, al democrațiilor în războiul dus împotriva totalitarismului. Cenzura media a funcționat însă strict și eficient în oricare dintre tabere, propaganda a avut aceleași excese în oricare dintre tabere, adevărul a fost deformat profund în oricare dintre tabere, fiindcă masele sunt conduse la fel în război, indiferent de justețea sau injustețea acestuia. De fapt, războiul mondial a însemnat plasarea statelor democratice, a liderilor acestora și implicit a populațiilor lor, într-un hibrid comunicațional, în care, deși se folosea din plin ideea libertății, se solicitau comportamente din epoca triumfului credinței. La fel ca în totalitarism am putea spune, dacă totuși comparația nu ar fi prea forțată. Încă din Antichitate, conducătorii de oști considerau lipsa de dubii a trupei în legătură cu motivul luptei un atribut fundamental.

Am descris în capitolele anterioare metode de motivare folosite în diversele perioade ale istoriei. Invocarea credinței și a luptei pentru aceasta se putea constitui într-un factor lămuritor suficient de puternic. Apariția opțiunii și dezvoltarea diverselor grade de libertate în lumea occidentală a debutului secolului al XX-lea au generat și instaurarea dubiului în modul de gândire al fiecărui cetățean. Liber să aleagă, sau măcar lăsat să creadă astfel, acesta era mai greu de mobilizat simplist, prin apeluri globale și prin trimiteri la tradiție, divinitate, lider. Desigur, au existat și aceste metode, au și prins în suficiente locuri, dar totuși militarul american al anului 1942 avea mult mai multe întrebări de pus referitor la prezența lui în teatrul de război european (la acea dată doar în Anglia și apoi în nordul Africii), decât o avea soldatul german al anului 1939 referitor la prezența sa în Polonia să zicem, sau în 1941 în stepa rusă. În timp ce germanul îl urma pe Führer,

japonezul pe împărat și întreaga sa tradiție militară, americanul, cel mai probabil, își urma instinctul bazat pe valorile dominante din câmpul său ideatic, greu de penetrat doar în câteva luni de propagandă, în principiu, impersonală. (Fenomenul a devenit cu atât mai dificil de controlat în timpul razboaielor purtate de SUA după 1945 — conflictul din Vietnam fiind cel mai edificator exemplu —, războaie nedorite de o bună parte a populației, puternic atacate de media și greu de justificat combatanților.) Atitudinea mai relaxată a soldatului american și parțial a celui britanic față de cel german sau japonez în cel de-al Doilea Război Mondial derivă nu din diferența propagandei la care au fost supuși, ci din modul în care s-au raportat la aceasta, precum și din realitățile artificiale diferite din care proveneau. Una construită în paradigma libertății, iar cealaltă în cea a credinței. Prima glorificând nesupunerea constructivă, căutarea continuă și izbânda individuală (oricum într-o lume coezivă, dominată de spirit comunitar și de conformism, și până la capăt supusă regulilor oficiale), pe când cealaltă glorifica supunerea ca atribut major al apartenenței la noua istorie, ce trebuia să derive din vechea glorie pierdută. Individul este prezentat ca fiind liber în interiorul unei mulțimi, acționând independent, conform voinței sale, pentru ca aceasta să-l îndemne la o dinamică similară cu a celorlalți, și ei oameni liberi, dar uniți de idealuri comune — varianta americană opusă celei germane a individului, care nu se vede în mulțimea compactă ascunsă în spatele personalității unice, tutelare, care acoperă întregul orizont. Cel de-al doilea război mondial a adus față în față aceste două lumi ale propagandei, nu doar pe linia frontului ci și acasă, în cotinua construcție și adaptare a realității artificiale, menită să mențină confortul și încrederea între civili. Filmul, noua artă a secolului al XX-lea, a devenit unul dintre vectorii majori ai acestei construcții.

În spatiul presei scrise, realitatea artificială este provocată de distorsiunea introdusă de jurnalist — programatic sau nu — asupra relatării unui fapt la care cititorul nu a avut acces decât prin intermediul articolului de ziar. Un fenomen asemănător poate avea loc dacă jurnalistul oferă o cu totul altă explicație cititorului asupra unui fapt la care acesta din urmă a asistat, dar viziunea proprie nu i se pare la fel de interesantă sau solid argumentată ca aceea din ziar. În ambele cazuri, realitatea artificială derivă din fapte petrecute și din percepțiile asupra acestora ale individului,

ale comunicatorului și ale persoanelor din proximitate care contribuie cu informații sau stări la consolidarea imaginii finale a reflectării faptului în cauză. În principiu, individul primește realitatea la care nu a fost parte prin intermediul unui martor profesionist — jurnalistul. La fel de bine însă, individul ar fi putut să fie martor el însuși dacă se afla la locul potrivit, în momentul potrivit și atunci ar fi trăit, cel puțin până la lectura primului ziar, o realitate nemijlocită. Filmul artistic nu oferă această posibilitate, fiindcă realitatea sa nu există. Este integral mimată. Filmul nu își propune să informeze, chiar dacă o face, și nu își propune să comenteze realitatea, chiar dacă, din nou, o face. Dimensiunea impactului imaginii asupra informației s-a văzut odată cu apariția televiziunii.

În cinematografe vedem impactul poveștii și al imaginii asupra realității. În timp ce jurnalistul malformează realitatea existentă și introduce elemente de distorsiune asupra unor fapte petrecute — și pe care le pot relata și alți martori, ceea ce ar conduce la o nivelare a deformării —, cineastul construiește modele de realitate artificială, pornind de la zero. În film chiar și realitatea este ficțiune. Decorurile sunt butaforie, actorii nu mor atunci când personajul moare, luptele nu sunt reale, iubirile nici atât, soții nu sunt soți și copiii nu sunt descendenții părinților lor de pe ecran, pistoalele nu au gloanțe și monștrii sunt creați pe calculator. În marea lor majoritate, spectatorii știu toate aceste lucruri, de aceea povestea în sine contează mai puțin. Fundamental este modelul propus. La fel ca și istoria, dar mai ușor de accesat, filmul oferă finaluri. Și implicit concluzii. Întotdeauna filmul se încheie și se încheie cu o morală. Cei buni învinge, cei răi plătesc până la urmă, există justiție — pământeană sau imanentă —, familia este întotdeauna soluția, copiii ar trebui să asculte de părinți, dar și părinții să aibă grijă de copii, munca este până la urmă răsplătită, la fel și fidelitatea, la fel și curajul, la fel și patriotismul, la fel și cinstea. Deși nu a fost creat în acest scop, filmul a ajuns să educe, să informeze, să explice, să moralizeze, să repare frustrări și să ofere soluții. D.W. Griffith spunea, la începutul anilor '20: *„în mai puțin de un deceniu, copiii din școlile publice vor învăța totul din filme... Desigur, ei nu vor mai fi niciodată obligați să citească istorie."*[28] Este de notat că această frază a fost spusă după lansarea filmului *The Birth of a Nation* (*Nașterea unei națiuni*), o frescă inexactă din punct de vedere istoric a Sudului de dinainte și de

după Războiul de Secesiune, în care este idealizată sclavia, este susținută oprirea poluării rasiale și este preamărită lupta Ku-Klux-Klanului. Intrarea filmului în viața cotidiană a însemnat extinderea privirii masei asupra unor zone neaccesibile până atunci. Istoria povestită în film, știința povestită în film, economia povestită în film, politica povestită în film, toate au contribuit la lărgirea orizontului de informare, dar și la o manipulare mai lejeră a câmpului ideatic. Realitatea, chiar și cea prezentată de presa scrisă, este discontinuă, de aceea concluziile sunt mai greu de tras și morala este mai dificil de extras. Într-o oră și jumătate de proiecție însă, realitatea (oricât de desprinsă de ea însăși este) se arată a fi lesne de înțeles și de catalogat. Mult mai accesibil decât literatura sau decât artele plastice, mai puțin fragmentat ca mesajul media, mai explicit decât muzica, filmul a devenit arta secolului al XX-lea. *„Înflorind în America, tărâmul cuceririi spațiului și a timpului, arta filmului s-a democratizat și a devenit populară în aceeași epocă în care literatura se învăluia în mister fiind accesibilă doar inițiaților/.../Nicio artă anterioară nu a fost atât de larg și de complex cooperantă, atât de dependentă de logodna artei cu tehnologia sau de plăcerea comunității."*[29]

Spectacolele, mai ales cele dedicate unui public larg, au avut întotdeauna rolul lor în susținerea tezelor sistemului. Tragediile grecești, dar și comediile lui Aristofan, aveau o puternică încărcătură politică. Dacă în cazul comediilor, critica anumitor personaje publice și a acțiunilor acestora este clară și fără echivoc, (în anul 440 î.Hr. este interzisă aducerea pe scenă și deci ironizarea unor personaje aflate în viață)[30], tragediile promovează un întreg sistem de valori aflat în strânsă legătură cu deciziile și cu acțiunile structurilor conducătoare ale cetății [31]. Astfel, cetățenii care participau la dezbaterile politice din agora, care ascultau discursurile diverșilor lideri sau purtători de mesaj, aveau ocazia de două ori pe an, în timpul serbărilor citadine dedicate lui Dionisos, să audă aceleași idei în gura unor personaje istorice, a zeilor sau a eroilor. În *Orestia,* Eschil contrapune justiția socială vechilor obiceiuri de răzbunare ale clanurilor, în *Antigona*, Sofocle așază față în față obligațiile familiale și cele civice, Euripide în *Rugătoarele*, și Sofocle în *Aiax* și în *Oedip la Colonos*, compară guvernarea autoritară cu cea democratică, Eschil în *Eumenidele* vorbește despre limitarea puterilor în areopag, iar în *Cei șapte contra Tebei* arată consecințele funeste ale discordiei în cetate[32]. *„Tragedia*

a fost cea mai adecvată expresie a unei lumi în care tragicul devenise o condiție curentă de viață. Lirismul personal dispare, deoarece problemele individuale nu se mai află pe primul plan. Tragedia se adresează întregului demos fiind o tribună care-și îngăduie chiar și discutarea unor probleme de actualitate."[33] Violența de pe scenă era identificată de fiecare spectator în propria sa experiență de viață marcată de violență și de instabilitate[34], dar, în același timp, spectacolul în sine era purtătorul unui mesaj global, integrator și eventual manipulator care, prin caracterul său desprins din realitate, se adăuga și, în principiu, întărea mesajul ierarhiei, nefiind asociat cu acesta.

În Evul Mediu, teatrul religios — născut din dramele liturgice jucate în limba latină în școlile monastice de către magistri și învățăcei la începutul mileniului al II-lea — este principalul spectacol la care asistă mulțimea Occidentului catolic și este reprezentat fie de *mistere*, în care subiectele sunt împrumutate din Vechiul și Noul Testamenat, fie de *miracole*, în care subiectele pornesc de la viețile sfinților[35]. Una dintre contribuțiile sale importante, alături, bineînțeles, de mai buna răspândire a credinței și a valorilor creștine este dezvoltarea antisemitismului de masă. Cele mai importante *mistere* medievale erau dedicate lui Hristos și patimilor Lui. Jean Delumeau inventariză nu mai puțin de douăsprezece scene în care evreii au un rol negativ în relația cu Hristos, rol evidențiat de oricare dintre piesele care abordau acest subiect: *„1. disputa dintre Iisus copil și învățați; 2. izgonirea zarafilor din Templu; 3. ispitirea lui Iisus de către farisei; 4. sfatul evreilor care hotărăște moartea lui Iisus; 5. vânzarea lui Iuda; 6. prinderea lui Iisus; 7. Iisus în fața marelui preot; 8. suferințele lui Iisus în temniță; 9. sfatul evreilor vineri dimineață; 10. biciuirea și încununarea cu spini; 11. drumul patimilor și răstignirea; 12. încercările evreilor de a opri Învierea."*[36] Interpretați de actori machiați caricatural, evreii sunt contrapuși lui Hristos și Fecioarei Maria, efectul dramatic fiind obținut prin specularea acestei permanente opoziții. Leon Poliakov observa că în multe cazuri cei care interpretau evreii din timpul răstignirii lui Iisus, deci din epoca Imperiului Roman, erau îmbrăcați ca evreii Evului Mediu și chiar purtau numele unor evrei din oraș[37]. În fața ochilor unei populații prea puțin educate, spectacolul proiecta o realitate contrafăcută, dar care devenea — în lipsa oricărei alteia — singura autentică. Vinovăția poporului deicid a fost inculcată în câmpul

ideatic al europeanului medieval mai degrabă de acest tip de spectacole și de către predicatorii itineranți, decât de demersurile clerului. Efectele unor asemenea piese erau atât de semnificative, încât autoritățile locale ordonau poliției să protejeze ghetourile, atunci când se știa că o astfel de reprezentație urma să aibă loc în oraș[38]. Fiind vorba de o ficțiune, un produs scăpat din orice canon, atât religios cât și istoric, piesele reinventau tema, având din acest punct de vedere către libertate doreau. Diavolii completează alături de evrei pentru uciderea lui Iisus în *misterul* german *Alsfelder Passionspiel*. Apar, între evreii trădători, și Ana și Caiafa și Iuda, apar și cei treizeci de arginți, apar și niște cămătari medievali amestecați printre evreii Palestinei lui Iisus și totul culminează cu răstignirea executată de evrei. Unul dintre aceștia îi spune celui crucificat: *„Vezi cuiul acesta, ți-l înfig în mâna dreaptă / Și vei suferi chinuri și dureri!"*, iar un alt evreu îi răspunde: *„Îți voi da un sfat bun; / Aduceți o frânghie: / Îi vom întinde brațele, / Și-i vom strânge frânghia pe corp / Așa încât să-l sfârtecăm în bucăți."*[39] Este important de precizat că, în majoritatea acestor piese, răstignirea are loc și realizatorii încearcă să o facă foarte veridică. Sunt folosite lichide colorate pentru a simula sângele, cuiele sunt bătute în lemn, actorul care-l interpretează pe Iisus este lovit, scuipat și împuns cu sulița (după toate aparențele, un actor a și decedat în urma unei asemenea reprezentații), crucea este ridicată pe scenă și calvarul este prelungit de-a lungul mai multor ore. În piesa sus menționată sunt peste șapte sute de versuri dedicate numai crucificării[40]. De aceea, imaginea pe care spectatorii prezenți la o astfel de piesă o vor avea asupra acestui moment fundamental al istoriei creștine va fi cu siguranță cel văzut pe scenă și nu cel desprins din textul Bibliei. La fel ca în cazul filmului, peste niște secole, au fost martorii unei povești puse în imagini, care s-a transformat într-o realitate artificială de tipul celei create de media, cu singura deosebire că nu pornea de la un fapt la care jurnalistul a fost martor și pe care acesta l-a proiectat cu distorsiunile propriei sale percepții, ci de la o ficțiune. Care însă s-a impus ca fiind adevărată și care, în cele din urmă, a determinat modul de comportament al mulțimilor.

În 1954, Marshall McLuhan scria despre film că este *„un substitut al realității și nu un mijloc de a o reconstrui"* [41], observație care se aplică oricărei forme de spectacol. Diferența este dată însă, din nou, de tehnologie. Care permite, pe de o parte, o simulare

a realității fără precedent și, pe de altă parte, o răspândire a produsului astfel rezultat, de asemenea, fără precedent. În 1948, peste o sută cincizeci de milioane de oameni din lumea întreagă văzuseră la cinematograf *The Birth of a Nation*[42]. Accesul la film este practic nelimitat, popularitatea filmelor este incontrolabilă, iar actorii devin personaje de prim rang ai societății, așezându-se lângă politicieni, magnați și mai târziu, sportivi. La această listă am putea adăuga și gangsterii, dar numai pentru perioade limitate de timp. Star-sistemul inaugurat de armatele antice care promovau succesele generalilor merituoși, extins apoi la clasa politică și la jurnaliști, devine o industrie generatoare de profit și imagine odată cu politica studiourilor americane de la începutul anilor '20 de a deține exclusivitatea serviciilor unor actori, luptând astfel împotriva concurenței. Aproape instantaneu, starul de cinema devine model de viață și deci, îi este confecționată o viață, care să poate servi drept model. Probabil prima din lungul șir de staruri a purtat numele Gladys Smith, s-a născut la Toronto și a trăit o copilărie săracă. La șaisprezece ani, a fost distribuită de D.W. Griffith în primul ei rol, contra sumei de douăzeci de dolari pe săptămână. Tot cam de atunci datează și noul ei nume, Mary Pickford. Devine „logodnica Americii", se căsătorește cu Douglas Fairbanks (pe numele său adevărat Douglas Elton Ulman), trăiește într-o casă spectaculoasă pe malul oceanului, unde se organizau petreceri monumentale la care era invitată toată crema „cetății filmului". Aparițiile ei publice se aflau în concordanță cu rolurile din filme, personajul de pe ecran fiind o continuare a celui din realitate, totul fabricat pentru a coincide cu proiecția „visului american". A jucat, în general, personaje din clasa de mijloc, morale și verticale, care, indiferent de obstacole, nu cedează în lupta cu viața și, în final, învinge[43]. Starul avea imaginea construită după un pattern similar cu al omului politic, atât din punctul de vedere al tehnicilor folosite, cât și al identificării portretului dezirabil pentru un anume public țintă. Încă din anii premergători primului război mondial, erau lipite afișe ale starului în sălile de proiecție, erau distribuite cărți poștale cu chipul său, apăreau interviuri în reviste, se organizau întâlniri cu fanii[44]. Biografia sa împlinea așteptările publicului, răspunzând implicit unora dintre nevoile sale, fiindcă în fapt era făcută să coincidă cu proiecția modelului majoritar.

Nu doar starurile hollywoodiene au fost construite astfel, ci și cele provenind din alte spații ale largului succes de public. Este

binecunoscută imensa audiență pe care a avut-o a doua parte a carierei pugilistice a lui James Braddock, care, la treizeci de ani, a reușit să câștige titlul mondial la categoria grea împotriva mult mai titratului Max Baer. Simpatia cu care a fost înconjurat Braddock, stimulată de media care, de altfel, i-a și dat porecla *Cinderella Man* (*Bărbatul Cenușereasă*), pornea de la situația sa materială foarte grea, similară cu a multor americani loviți de Marea Criză. Victoria sa a fost dorită de „săracii" acelei perioade, care au identificat în traiectoria lui Braddock o șansă pe care și ei ar putea-o avea într-o zi. Ulterior, revenirea lui Braddock și ascensiunea sa de la statutul de hamal la cea de campion mondial a fost asimilată cu evoluția Americii, după Marea Criză, sub conducerea lui Delano Roosevelt. În 1975, un actor falit, necontactat de niciun agent de mai bine de nouă luni, asistă la meciul dintre Muhammad Ali și Chuck Weppner, un boxer de treizeci și trei de ani, cu un palmares modest, care, în acel moment, lucra la un magazin de băuturi. Deși în primele trei reprize Ali l-a culcat de mai multe ori, Weppner a refuzat să se dea bătut, s-a ridicat de fiecare dată, a reușit să-l doboare o dată pe campionul negru care l-a făcut knock-out cu doar nouăsprezece secunde înaintea finalului celei de-a cinsprezecea reprize. Impresionat de luptă și de reacția lumii din sală, actorul în cauză scrie un scenariu pornind de la acest fapt și se prezintă cu el la United Artists. Cei de acolo sesizează potențialul poveștii și îi oferă șaptezeci și cinci de mii dolari pe scenariu, sumă care urcă până la trei sute cincisprezece mii de dolari. Studioul avea de gând să contruiască un film ușor retro, în care să distribuie în rolul albului fără șanse pe Paul Newman, Gene Hackman sau James Caan. Autorul scenariului, care la acel moment avea o sută șase dolari în cont și o nevastă gravidă, a refuzat ofertele solicitând rolul principal. În cele din urmă, studioul a fost de acord să i-l ofere, plătind doar douăzeci de mii de dolari pentru scenariu, împreună cu zece la sută din încasări. Filmul s-a numit Rocky și, așa cum declara Sylvester Stallone, *„nu eu l-am creat pe Rocky Balboa, el m-a creat pe mine."*[45] Succesul filmului a depășit orice așteptare (nouă nominalizări și trei Oscaruri, dintre care *cel mai bun film* și *cea mai bună regie*), Stallone (nominalizat și el de două ori, atât pentru scenariu, cât și pentru rol principal) a devenit un om bogat și un star de primă mărime la Hollywood. Succesul filmului și al actorului derivă din aceeași imagine a Americii — *land of opportunity*

care a dus la construcția așa-numitului *vis american*. Rocky — pugilistul de mâna a treia din film — și Stallone — actorul de mâna a treia din realitate — au o șansă, se agață de ea și reușesc. Nicio comunicare politică dedicată, nicio campanie socială bine organizată, niciun discurs al unui ales nu crează o realitate artificială mai motivantă decât o poveste bine spusă pe ecran, susținută de o poveste de succes din viața reală. Opțiunea oficială, cea la care cetățeanul ajunge în cele din urmă alegând dintr-o mulțime de opțiuni, se află acolo, în centrul poveștii lui Rocky Balboa. Există o șansă pentru fiecare, totul este să joci după reguli și sistemul are grijă de tine. Continuarea seriei Rocky dezvoltă mitul. Pugilistul de mâna a treia devine campion mondial, model al altor oameni aparent fără șanse și ajunge să se lupte la Moscova, în fața unui săli ostile și a unui secretar general al CC al PCUS, teribil de asemănător cu Gorbaciov, cu simbolul fricii comuniste, sovieticul construit ca un robot, dar lipsit de spiritul libertății. Spirit care în cele din urmă va învinge. După un meci extenuant, în care reușește să-și domine durerea și să-l doboare pe rusul semnificativ mai puternic decât el, Rocky ține un discurs dedicat ideii de libertate, discurs aplaudat mai întâi de secretarul general al CC al PCUS și apoi de întreaga sală. Războiul rece se apropia de sfârșit și învingătorul era deja cunoscut.

La scurt timp după apariție, filmul a devenit cel mai simplu mijloc de promovare a valorilor sociale și de construcție a modelelor comportamentale, atât pentru individ, cât și pentru mulțime. Potențialul său — a cărui dezvoltare a fost exponențială — a fost imediat sesizat de ierarhie care a adoptat aceleași măsuri ca și în cazul tiparului, al presei sau al radioului. A cenzurat ce nu i-a convenit, a controlat mecanismele economice ale afacerii, a impus reguli clare de evoluție și, pe de altă parte, a folosit noua tehnologie și noul canal de comunicare pentru diseminarea propriilor mesaje. Propaganda de război, dar și cea totalitară anterioară războiului au folosit din plin filmul — artistic sau documentar — pentru a caricaturiza definitiv imaginea adversarului și pentru a consolida încrederea în propriile forțe și în proprii lideri. Marile națiuni combatante au produs intens în timpul războaielor mondiale trei categorii majore de filme: de propagandă, de contrapropagandă și „distractive" care încercau să facă abstracție de război[46]. Naziștii au combinat filmele antievreiești cu cele eroice și cu cele care prezintă noua viață a germanilor în timpul regimului lui

Hitler. Cel mai celebru film antisemit, *Der Jud Süss* (*Evreul Süss*) este povestea adaptată foarte inexact după romanul lui Lion Feuchtwanger a unui evreu care devine consilier financiar al ducelui de Württemberg și care — la fel ca în descrierea făcută de Hitler în *Mein Kampf* — îl subjugă pe acesta, îi procură bani prin metode ilegale, care atrag nemulțumirea germanilor și îl îndepărtează de popor. Ducele ridică interdicțiile care se aplicau evreilor, drept care Süss se îmbogățește și îi îmbogățește și pe toți congenerii săi pe care îi cheamă să vină în Württemberg. Populația se revoltă și evreul Süss reprimă violent acțiunea și îl spânzură pe liderul acesteia, fierarul Hans Bogner. Ducele nu își ascultă nici măcar camaradul de arme, care încearcă să-i prezinte situația disperată în care au fost aduși germanii din Württemberg de metodele financiare ale evreilor. Süss încearcă să pună mâna și pe fiica lui Sturm, șeful consiliului provinciei, adversar al său și al cheltuielilor excesive pe care le face ducele. În fața refuzului acesteia, îl convinge pe duce și obține arestarea lui Surm pe motiv de trădare. Apoi îl arestează și pe logodnicul fetei pe care îl torturează. Fata cedează pentru a obține eliberarea bărbatului iubit și apoi, dezonorată, se sinucide. Revolta reizbucnește, ducele pleacă să întâlnească un emisar al împăratului, lăsând astfel mână liberă lui Süss să reprime mișcarea de protest, dar face un atac de cord atunci când află că împăratul a respins actul prin care a acordat drepturi evreilor în Württemberg. Süss este prins și condamnat la moarte, iar familia fierarului ucis ridică cea mai înaltă spânzurătoare din ținut pentru execuția sa. Simultan, ceilalți evrei părăsesc în grabă Württembergul[47]. În timp ce filmul dedicat evreului Süss a avut un mare succes de public atât în Germania, cât și în Europa (în Marsilia, de exemplu, a fost urmat de mai multe acțiuni antisemite), documentarul *Der Ewige Jude* (*Eternul evreu*) realizat de Franz Hippler, regizorul favorit al lui Goebbels, a fost un mare eșec. Filmat în Polonia imediat după cucerirea de către germani, filmul s-a dorit o antiteză între arieni și evrei, operată în imagini profund contrastante. Germanii apăreau scăldați în lumină, în timp ce evreii erau surprinși în cadre întunecate. Una din scenele de început ale documentarului prezenta un cârd de șobolani ieșind dintr-un canal suprapus peste un grup de evrei care ieșea dintr-o sinagogă, comentariul fiind *„așa cum șobolanii sunt cea mai de jos treaptă a regnului animal, evreii sunt cea mai de jos treaptă a umanității."*[48] Sunt trecute apoi

în revistă toate „vinovățiile" evreiești începând cu camăta și terminând cu desfrânarea și pornografia asociate cu Freud, trecând prin relativismul lui Einstein, comunismul Rosei Luxemburg și infanticidul ilustrat în imaginile din filmul lui Fritz Lang, *M*, în care actorul de origine evreiască Peter Lorre (cel care îl va juca pe Ugarte — hoțul permiselor de transit — în *Casablanca*) interpreta rolul unui asasin de copii. Finalul filmului conține și cea mai șocantă scenă în care este prezentată, în detaliu, uciderea, de către un rabin, cu respectarea ritualului kosher, a unei vaci și a trei miei. Acest fapt se dorea a fi o dovadă a sălbăticiei evreilor care nu practicau anestezia animalelor așa cum făceau arienii[49]. Filmele eroice descriau, pe de-o parte bătălii și momente din războiul care era în curs, dar existau altele care rememorau fapte de arme anterioare, încărcate însă de semnificații contemporane. Astfel, Veit Harlan, autorul lui *Der Jud Süss*, regizează, la finele lui 1944, filmul *Kolberg*, a cărui acțiune se petrecea în timpul războaielor napoleoniene. Orașul fortăreață Kolberg a fost asediat de armatele franceze între 26 aprilie și 2 iulie 1807, dar nu a capitulat. Realizat în AgfaColor, cu o figurație de mii de oameni luați de pe linia frontului, îmbrăcați în costume de epocă și puși să se joace de-a războiul, *Kolberg* a costat peste opt milioane de mărci, fiind cel mai scump film realizat de naziști. Conform ideilor lui Goebbels, filmul ar fi trebuit să influențeze spiritul soldaților germani și să-i determine să-și apere țara așa cum o făcuseră prusacii în secolul anterior. A fost difuzat în premieră pe 30 ianuarie 1945 și, din cauza distrugerilor și a penelor de curent, a avut puține săli unde să apară. După nouă mai 1945, orașul Kolberg a fost inclus în Polonia, etnicii germani de aici au fost expulzați în RDG și, în locul lor, au fost aduși polonezii din teritoriile pierdute de Polonia în favoarea URSS[50].

Rolul Departamenului al V-lea din cadrul Ministerului Propagandei a fost acela de a *„direcționa centralizat producția germană de film din punct de vedere artistic, tehnic și economic și de a asigura cooperarea armonioasă a tuturor componentelor implicate."*[51] Pe 16 februarie 1934, a fost emisă o lege a filmului din Reich, similară în intenție și în conținut cu cea editorială din octombrie 1933. Sunt înființate instituții de cenzură care supervizau întregul proces de realizare al unui film. Reichsfilmdramaturg (Biroul Reichului pentru scenarii) controla fiecare scenariu propus pentru ecranizare, dar și biografia autorului acestuia. De

asemenea, structura trimitea indicații scenariștilor privind temele asupra cărora ar trebui să se concentreze, uneori fiind sugerate subiecte consolidate, povești și portrete de personaje. Goebbels personal s-a implicat în mai multe rânduri în influentarea sau chiar în scrierea unor segmente de scenarii. După ce filmul era terminat, trecea prin fața Filmprüfstelle (Oficiul de Cenzură al Filmelor) și acolo erau solicitate modificările de ultimă oră, scene care nu puteau fi acceptate sau replici care se cereau introduse. În final se putea ajunge și la Oberprüfstelle (Oficiul General al Cenzurii) forul suprem în acest domeniu care, la rândul său, putea introduce modificări sau putea pur și simplu să interzică un film[52]. De exemplu, filmul lui Karl Ritter, *Bersatzung Dora* (*Echipajul Dora*), realizat în vara lui 1942 și difuzat la începutul anului 1943, a fost interzis fiindcă personajele sale vorbeau despre anexarea Rusiei, fapt care devenise total improbabil după Stalingrad[53].

Filmul, odată trecut de toate formele de cenzură, era distribuit în cinematografe pe tot cuprinsul țării și apoi și în teritoriile ocupate, în țările aliate și sporadic în restul lumii. Trecerea oricărui film prin furcile cenzurii avea și un avantaj. În 1936, Goebbels a interzis critica de film pe care a înlocuit-o cu *filmbeobachtung* (observarea filmului), jurnaliștilor nefiindu-le permis decât să relateze despre conținutul filmului, fără să-i pună în discuție calitățile sau defectele. Dacă filmul fusese considerat bun de partid înseamnă că nu mai era nimic de spus. Pe cuprinsul Germaniei, ministerul lui Goebbels organiza exact și modul în care se făcea vizionarea filmelor la cinematograf. În capitolul anterior am citat dintr-un material cu circuit închis dedicat propagandistului radio. În același ghid, există un masiv grupaj de indicații legate de modul în care trebuie pregătită o proiecție de film într-o localitate: *„Toate afișele prin care este anunțat evenimentul trebuiesc puse în locuri de mare vizibilitate; Fluturașii dedicați evenimentului se vor distribui tuturor capilor de familie; Nu este suficient ca biletele să se vândă la casa de bilete sau la resturant, este indicat să fie vândute din casă în casă cu mai multe zile înainte de proiecție; Trebuie folosită fiecare oportunitate pentru propaganda la nivel personal; Dacă există, trebuie folosit crainicul local pentru promovarea evenimentului."*[54] Există și o listă de zece „porunci" pentru responsabilul cu filmul pe plan local, în care se reiau obligațiile mai sus menționate. A opta „poruncă" atrage atenția:

„Amintește-ți întotdeauna că tu ești unnul dintre propagandiștii mișcării național-socialiste! Niciodată nu urma pur și simplu indicațiile! Acestea sunt doar sugestii, dar tu trebuie să le aduci la viață prin modul în care le aplici!" în timp ce întregul program este pus sub semnul ideii că filmele propuse de partid informează, motivează și relaxează cetățenii germani, le întărește puterea și forța de muncă, le deschid orizonturile în direcțiile corecte, îi apropie de cultura autentică. Pentru partid *„acest program național de vizionare de filme este deosebit de util deoarece îi scoate pe cetățeni din izolare, furnizându-le relaxare și distracție, idei și cunoștințe, experiență și lărgire de orizonturi, toate acestea împlinind importante sarcini din domeniul politic, cultural și propagandistic."*[55]

Filmul german nu a fost folosit doar pentru impresionarea și motivarea poporului, ci și pentru demotivarea adversarilor. În aprilie 1940, ambasadorii germani din Oslo și Copenhaga au invitat simultan mai multe personalități din diverse domenii de activitate din țările respective la un dineu la care au proiectat un documentar foarte violent despre prăbușirea Poloniei, realizat de același Franz Hippler (autorul lui *Der Ewige Jude*). Intenția oficialilor germani era ca atunci când invazia Danemarcei și Norvegiei va începe, o bună parte din opinia publică din aceste țări, impresionată de soarta polonezilor, să adopte o atitudine defetistă[56]

Și în partea sovietică, dincolo de tranșeul ideologic al războiului din Est, filmul a fost supus unui regim similar, la fel de restrictiv, la fel de conștient de importanța cinematografiei în manipularea indivizilor, dar mai puțin organizat. Într-un articol publicat în 1923 în *Pravda*, Troțki scria referindu-se la film: *„Această armă este cel mai bun instrument pentru propagandă: pentru propaganda tehnică, educațională, industrială, propaganda împotriva alcoolului, propaganda pentru igienă, propaganda politică, pentru orice tip de propagandă e necesară, o propagandă accesibilă oricui, atractivă, ușor de reținut și care poate deveni și o importantă sursă de venituri."*[57]

Și în URSS cenzura a măcinat atât producția internă, cât și eventualele filme din exterior, și acolo cetățenii erau aduși să vadă filme bine alese, stimulatoare și motivante din punct de vedere politic, și acolo artiștii se situau ori de partea puterii, ori în afara artei, ori pe linia subțire dintre compromis și creație. Într-o

scrisoare adresată adjunctului lui Lunacearski, Litkens, Lenin solicita ca *Narkompros* — Comisariatul Poporului pentru Informare — să aibă o evidență strictă a tuturor filmelor naționale sau străine care sunt proiectate în țară.

„Trebuie să existe un raport echilibrat între filmele de amuzament, care vor fi folosite pentru a atrage oamenii în sălile de cinema și pentru profit (evident însă fără a se recurge la obscenități și la idei contrarevoluționare) și cele dedicate vieții diverselor popoare cu un important caracter propagandistic: de exemplu, comportamentul colonial al Angliei în India, munca Ligii Națiunilor, foametea din Berlin etc/.../Trebuie acordată o atenție specială organizării de proiecții de filme în Est și la sate, acolo unde cinematografia este o noutate și de aceea propaganda noastră ar trebui să fie de și mai mare impact."[58]

Lunacearski a organizat caravane cinematografice în cele mai îndepărtate provincii unde a proiectat *agitki*, documentare sau scurt metraje artistice cu un bogat conținut ideologic și de clasă care erau, în principiu, buletine de știri transpuse în peliculă. Metoda a fost folosită pe scară largă și în al doilea război mondial, când, înaintea filmelor, erau proiectate în sălile de cinematograf lungi jurnale dedicate mersului frontului și activităților lui Stalin și a fost preluată de Fidel Castro în primii ani după victoria sa în Cuba[59]. Dziga Vertov a realizat, prin proiectul său *Kinopravda* de la începutul anilor '20, o serie de douăzeci și trei de documentare dedicate vieții din statul sovietic în momente normale sau în momente excepționale. Al douăzecilea film din serie este dedicat copiilor, sunt prezentați pionieri mărșăluind, vizitând o fabrică, plecând într-o excursie într-un sat în care sunt surprinse scene cu țărani care lucrează, are loc o vizită la un colhoz, pionierii se alătură unor komsomoliști care taie lemne în ajutorul sătenilor, pionierii, komsomoliștii și sătenii mănâncă împreună, iar după masă cei tineri le citesc bătrânilor ziarul. Al douăzeci și unulea film însă este dedicat lui Lenin și începe cu șocul provocat în societate, între muncitori și țărani de atentatul lui Fanny Kaplan, continuă cu secvențe din timpul Revoluției, al Războiului Civil și al epocii NEP-ului. În paralel, alături de discursurile lui Lenin, sunt prezentate întâlniri ale acestuia fie cu oameni politici, fie cu cetățeni în diverse colțuri ale țării, dar și activități care să sugereze

mersul înainte al societății: tractoare care ară, copii la școală care învață, muncitori lângă mașini moderne în uzine. Moartea lui Lenin este privită atât din perspectiva oficialităților aflate lângă sicriul său, cât și din perspectiva mulțimii care se adună în piețe. Există și o imagine animată cu un capitalist care se bucură de moartea liderului sovietic, dar plânge când vede numărul crescând de membri ai Partidului Comunist. Chiar și după moartea lui Lenin, țara merge mai departe, pionierii mărșăluiesc, muncitorii lucrează, la diversele sedii ale partidului sunt cozi de oameni care vor să se înscrie și care au portretele defunctului Lenin în mâini[60]. Rusia Sovietică a dat regizori majori și filme foarte importante, chiar dacă și ele au fost considerate propagandistice și extrem de utile regimului. Despre *Bronenoseț Potiomkin* (*Crucișătorul Potiomkin*), Goebbels avea să afirme că *„oricine nu are păreri politice formate poate ajunge bolșevic după vizionarea acestui film."* [61] Fiind permanent în război, fie civil, fie de clasă, statul sovietic a avut nevoie de o cinematografie care să dezrădăcineze patternurile de dinainte de Revoluție, să rescrie istoria în varianta acceptată oficial (Eisenstein, de exemplu, a trebuit să scoată scenele cu Trotki din filmul *Oktiabrî* (*Octombrie*), dedicat Revoluției sovietice, acesta fiind în dizgrația lui Stalin) și să proiecteze poveștile, imaginile și conceptele noii realități. Alături de producțiile foarte importante ale lui Eisenstein, Pudovkin, Dovjenko, Vertov sau Protazanov — și acestea tributare ideologiei comuniste și viziunii oficiale asupra evenimentelor istorice, religiei sau claselor sociale — cinematografia sovietică a însemnat și lungul șir al filmelor dedicate procesului de producție, economiei de materiale, construcției de drumuri și de baraje, strângerii recoltelor în colhoz, ședințelor de partid, dar și nenumăratelor secvențe din viața lui Lenin sau Stalin sau stereotipurilor dedicate luptei împotriva țariștilor, culacilor, preoților, imperialiștilor și așa mai departe.

Într-o carte dedicată industriei sovietice de film, Paul Babitsky și John Rimberg au realizat un studiu cantitativ asupra personajelor pozitive și negative care apar în filmul sovietic din perioada 1923-1950. Rezultatele lor sunt exemplificatoare pentru modelul ideologic al producției cinematografice. Astfel, cincizeci și patru la sută din personajele negative sunt străini, iar din sovieticii negativi (restul de patruzeci și șase la sută) douăzeci și șase la sută, deci mai bine de jumătate, sunt agenți ai străinilor. În schimb,

peste nouăzeci la sută dintre eroi sunt sovietici. Cei mai numeroși străini buni sunt germanii care, la mijlocul anilor '30, luptă împotriva nazismului. După semnarea Pactului Ribbentrop-Molotov, aceste personaje dispar. Diversele războaie sau conflicte diplomatice provoacă creșterea sau scăderea numărului unei anumite națiuni în rândul răilor ecranului sovietic. În ceea ce privește motivația faptelor unui personaj, în cazul negativilor, șaizeci și unu la sută din motivație este personală și doar treizeci și nouă la sută este socială, în timp ce, în aceeași perioadă, la pozitivi șaizeci și șapte la sută din motivație este socială și doar treizeci și trei la sută personală. Cei buni sunt buni fiindcă se gândesc la întreaga societate, cei răi sunt răi fiindcă se gândesc la ei înșiși[62].

Marele război a pus cinematografia sovietică într-o situație administrativă delicată. Rapida cucerire de către Axă a aproape întregului teritoriu european al URSS a necesitat mutarea infrastructurii mult în spatele liniei frontului la Alma-Ata[63]. Filmul de război sovietic face parte din marele efort propagandistic al Kremlinului, respectă aceleași reguli ale demonizării adversarului și apelează la aceleași resorturi personale sau colective ca și în cazul Germaniei naziste. Marea deosebire este că rușii își apărau patria de agresiune și motivarea pe care soldatul trebuia să o primească era mai ușor de atins decât în cazul unui război de agresiune. Impopularitatea regimului sovietic, mai ales între neruși, privațiunile economice și sechelele Marii Terori au determinat însă procente importante din cetățenii imperiului (civili sau soldați) să treacă alături de armatele germane. De aceea, propaganda sovietică a insistat enorm asupra atrocităților comise de germani în teritoriile cucerite și a căutat să promoveze alte legături cu cetățenii decât mesajele ideologice. Filmele războiului cuprind deci imagini violente ale agresiunii naziste (femei violate, copii uciși, bătrâni lăsați să moară de foame, sate călcate de tancuri, bărbați spânzurați sau arși cu aruncătoarele de flăcări) și, în contrapartidă, reacția omului sovietic care își răzbună morții.

În 1943, odată cu pelicula *Ona zaşcișceaiet rodinu* (*Ea își apără patria*) se inaugurează filmul de partizani care va face epocă, atât în URSS, cât și în fosta Iugoslavie. Personajul principal, colhoznica Praskovia, intră în mișcarea de partizani și luptând pe un tanc răzbună moartea fiului ei[64]. Toate patternurile anterioare ale propagandei și, implicit, ale filmului de propagandă sunt

schimbate în război, miza fiind doar confruntarea dintre sovietici și agresori. Filmul *Salavat Yulaev* este povestea participării unui bașchir la revolta condusă de Pugaciov, în secolul al XVII-lea, prilej pentru regizor să dezvolte tema frăției dintre bașchiri și ruși, dintre majoritari și minoritari în lupta împotriva imperialismului, iar *Georgii Saakadze* surprinde, relativ exact istoric, un capitol al luptei gruzinilor pentru independența față de Persia și față de Turcia, tot în secolul al XVII-lea, și despre sacrificiul personajului principal care își înfrânge și orgoliile, își pierde și fiul, dar nu renunță la apărarea patriei.

Ar fi o greșeală să se considere că tentativa de control a industriei cinematografice a ținut doar de regimurile totalitare și că ierarhia s-a implicat în a șaptea artă doar acolo. Sesizând că duminica este principala zi de mers la cinematograf și că, implicit, din acest motiv lumea nu mai merge la biserică, mai multe grupuri de lideri religioși și de conservatori au înființat o coaliție în mai multe orașe americane de la începutul secolului al XX-lea, pentru supravegherea cât mai atentă a fenomenului cinematografic. Permisele pentru deschiderea de săli de proiecție trebuiau eliberate de poliție, după atenta investigare a profilului solicitantului, iar în 1907, primarul New Yorkului, George McClellan, decide revocarea licențelor tuturor celor peste cincisute cinzeci de săli de proiecție din oraș[65]. Începând cu anul 1910, în diverse state ale Uniunii, se creează structuri de cenzură a filmelor. În 1915, Curtea Supremă consideră constituționale aceste structuri, deoarece filmul nu poate fi supus Primului Amendament — cel care face referire la libertatea de expresie. Se scria în hotărârea Curții: *„Nu poate fi trecut cu vederea că proiecția de filme este pur și simplu o afacere, născută și condusă pentru profit, la fel ca orice altă formă de spectacol, care nu poate fi considerată și care nu intenționează să fie considerată ca parte a presei naționale sau ca organ al opiniei publice. Filmele sunt doar reprezentări de evenimente, idei și sentimente pline de viață, utile și antrenante, fără dubii, dar și capabile de rău, având acest potențial, tocmai din cauza atractivității lor și a modului de expunere."*[66] De-abia după patru decenii, în 1952, Curtea Supremă a decis că filmele pot fi acoperite de Primul Amendament și deci nu mai puteau fi obiectul cenzurii. Până atunci însă, în 1930, The Motion Pictures Producers and Distributors Association(MPPDA) — Asociația Producătorilor și Distribuitorilor de Filme — se aliniază Codului Hays. William

Harrison Hays, șeful campaniei electorale a președintelui Harding, membru în cabinetul prezidențial al acestuia, a fost ales în 1922 de studiourile de filme de la Hollywood ca primul președinte al MPPDA. În această calitate, a impus liniile de conduită ale producției de filme, care urmăreau ținerea sub control a mesajelor transmise de acestea și a modelelor de viață pe care le promovau. În preambulul Codului se scrie: *„Deși filmul artistic este privit ca un mijloc de amuzament, fără un scop explicit în educare sau în propagandă, este evident că acesta poate fi direct responsabil pentru progresul moral și spiritual, pentru nivelele superioare ale vieții sociale și pentru un mod de a gândi mai corect."*[67]

Zguduit de scandalurile din jurul vedetelor sale, de acuzațiile venind din partea organizațiilor religioase, de atacurile diverșilor politicieni care încercau să obțină adeziuni în publicul conservator, de zvonurile privind implicarea structurilor crimei organizate în industrie, cartelul producătorilor de la Hollywood a adoptat Codul pentru a-și ușura viața și pentru a reduce presiunea la care era supus.

Deși nu a fost aplicat de stat, Codul este o formă de cenzură impusă de acesta. La scurt timp după înființarea structurilor de aplicare, în 1934, multe dintre oficiile de cenzură din diverse orașe se autodesființează. Principiile generale ale Codului stipulau că niciun film nu trebuie să coboare standardele morale ale privitorilor și că simpatia publicului nu trebuia îndreptată către partea *„crimei, fărădelegii, răului sau păcatului. Legea, naturală sau umană, nu trebuie ridiculizată, și nici nu trebuie stimulată înțelegerea pentru încălcarea ei."*[68]

Din aceste principii generale decurg o serie de aplicații pe care Codul le detaliază minuțios, pentru a evita orice confuzie. Capitolul I este dedicat *Crimelor împotriva legii*. După ce se reia ideea că filmul nu trebuie să genereze simpatie pentru criminal și nici să inspire tendința de imitare a faptelor acestuia, se atrage atenția ca: uciderile brutale să nu fie prezentate în detaliu, tehnicile de asasinare să fie prezentate astfel încât să nu poată fi imitate, să nu fie justificate răzbunările din timpurile moderne, folosirea armelor de foc să fie limitată la strictul necesar, să nu fie niciodată prezentat traficul de droguri, să nu fie arătate persoane care consumă alcool decât dacă este absolut necesar din punctul de vedere al conflictului dramatic sau al caracterizării personajului, tâlhăriile, jafurile, spargerea seifurilor, dinamitarea trenurilor sau

a clădirilor să nu fie niciodată prezentate în detaliu. Capitolul al II-lea, dedicat sexului, începe cu precizarea că „*instituția căsătoriei și căminul familiei trebuiesc prezentate la superlativ, iar formele josnice de relații sexuale nu trebuiesc prezentate ca fiind acceptabile sau răspândite.*" Adulterul, deși necesar în construcțiile filmice, trebuie să nu fie explicit, justificat sau atractiv. În ceea ce privește sexul, Codul detaliază: scenele pasionale nu trebuie folosite decât dacă sunt absolut necesare, săruturile excesive, îmbrățișările lascive, gesturile și pozițiile explicite nu trebuie să apară, seducția sau violul nu trebuie să apară decât sugerate, doar în condițiile în care sunt necesare firului acțiunii și niciodată prezentate explicit, perversiunile sexuale sunt interzise sub orice formă, relațiile sexuale între rasele albă și neagră sunt interzise, prezentarea sclaviei femeilor albe este interzisă, igiena sexuală și bolile venerice nu sunt subiecte de film, este interzisă prezentarea procesului de naștere, nu se vor face comedii despre seducție sau viol, este interzisă nuditatea frontală sau din profil, sunt interzise dansurile care simulează interacțiunea sexuală. Capitolul al VIII-lea, dedicat religiei, interzice referirile tendențioase, ironice sau critice la adresa oricărei forme de cult, nu permite prezentarea preoților în registru comic sau în posturi negative și nici prezentarea altfel decât respectuoasă a ceremoniilor religioase[69].

A doua parte a Codului explică rațiunile sociale, politice, morale și religioase care au stat la baza restricțiilor impuse, ceea ce deosebește acest act de cenzură de cele din totalitarism. În timp ce acolo exista impunerea unor reguli derivate din ideologie, dar mai ales din credința nestrămutată în voința și viziunea liderului, în Codul Hays și, în general, în politicile de restricții ale societăților deschise, cenzura pornește din tendința ierarhiei de a conserva niște valori, în principiu acceptate de majoritate. Riscul ca aceasta să se abată de la regulă, să adopte o altă linie de conduită, guvernată de alte valori, este neacceptabil pentru dominanți, astfel încât majoritatea este conservată ideologic și valorile acesteia sunt păzite chiar prin încălcarea unora dintre ele. „*Amuzamentul, se scrie în textul Codului, poate fi deopotrivă util sau dăunător speciei umane și de aceea este necesar să existe o distincție foarte clară între: amuzamentul care încearcă să îmbunătățească specia sau cel puțin să revigoreze, să reclădească ființa umană istovită de realitățile vieții și amuzamentul care are tendința de a degrada ființa umană sau de a-i coborî standardele de viață.*"[70] Pentru a ilustra

diferența între civilizații din prisma *entertainmentului,* autorii Codului compară „reacția sănătoasă" la sporturi ca baseball-ul sau golful față de cea „nesănătoasă", corelată cu sporturi de tipul luptelor de cocoși sau a coridelor. De asemenea, se face o trimitere și la decadentele piese de teatru din timpul romanilor sau la sângeroasele lupte de gladiatori. *„Un om poate fi judecat după nivelul amuzamentului său la fel de ușor ca după nivelul muncii pe care o depune."*[71]

Manipularea pe care acest Cod o definește și o trasează riguros și argumentat este justificată de nevoia majorității de a avea parte de spectacole care să o surmonteze după greutățile vieții de zi cu zi (Codul a fost elaborat în perioada Marii Crize), dar și de nevoia ierarhiei de a oferi masei modelele de urmat care să nu creeze breșe majore în varianta oficială. Familia este superioară aventurii, legea este superioară fărădelegii, rațiunea este superioară pasiunii, omul bun câștigă în fața celui rău. Dezbaterea legată de film pornește, conform autorilor Codului, de la constatarea că *„această artă ajunge în locuri nepenetrate de orice altă formă de artă, accesând simultan fiecare clasă, matură, imatură, dezvoltată, subdezvoltată, legalistă sau criminală."* [72] În timp ce muzica, literatura sau teatrul sunt limitate în expansiune de nivelul de cunoaștere și de înțelegere al diverselor tipuri de public, filmul nu are această limitare. *„Spre deosebire de cărți sau de muzică, filmul nu poate fi dedicat doar unor grupuri selecționate."* [73] Astfel încât, fiind accesibil oricui, trebuie luat în calcul nivelul diferit de discernământ între grupul cititorilor, de exemplu, și cel al celor care pot vedea un film. Cu cât numărul spectatorilor crește, cu atât discernământul scade și atunci trebuie să sporească atenția cenzorilor față de mesajele transmise de pe ecran către mase.

„O carte descrie; un film prezintă o realitate vie. Într-un caz, povestea se află pe o pagină rece de hârtie; în celălalt, este aparent trăită de persoane reale/.../Reacția față de o carte a unui cititor depinde, în mare măsură, de ascuțimea imaginației sale; reacția față de un film depinde de realismul prezentării/.../Entuziasmul și interesul manifestat pentru actrițele și actorii de film, dezvoltat mult peste orice alt fenomen similar din istorie, generează o simpatie din partea audienței pentru personajele pe care acestea le interpretează și pentru poveștile în care ei apar. De aceea, publicul este pus în situația de a confunda actorul cu personajul pe care-l

interpretează și, de asemenea, publicul devine foarte receptiv la emoțiile, ideile și idealurile prezentate de starurile favorite. [74]

În fața acestei situații fără precedent în care, cu ajutorul tehnologiei, modele alternative puteau intra în fiecare comunitate (încă nu apăruse televiziunea care permite intrarea în fiecare casă) și puteau genera opțiuni majore și greu de controlat, sistemul și-a adjudecat industria și a trasat ca regulă generală de conduită promovarea intensă a modelului oficial.

Regulile promovate de Cod sunt conforme cu standardul social al acelui moment în SUA, standard pe care filmele nu trebuiau să-l deranjeze, ba din contră, trebuiau să-l întărească. Sistemul și valorile pe care acesta se bazează trebuie să iasă întărite din colaborarea cu a șaptea artă. Se menționează în capitolul al III-lea din a doua parte a Codului că tribunalele nu vor fi prezentate ca injuste. Dacă, totuși, subiectul solicită ca un tribunal să fie injust, atunci doar o singură curte va apărea ca fiind injustă, pentru ca imaginea justiției din țară să nu fie afectată[75]. Joseph Ignatius Breen a fost desemnat ca fiind primul șef al structurii care administra Codul Hays, biroul său fiind cel care a condus practic destinele filmului american timp de aproape trei decenii. Rolul său în industria cinematografică era extins și divers, începând cu discuții cu producătorii în legătură cu temele alese pentru filmele viitoare și încheind cu citirea detaliată a scenariilor, înainte de a se trece la filmarea propriu-zisă. Puterea reală a acestei structuri era suficient de mare ca filmul pe care îl considera neconform cu litera sau cu spiritul Codului să fie modificat în zonele incriminate. Dacă ștampila lui Production Code Administration nu era aplicată, atunci filmul nu putea fi distribuit de sălile de proiecții decât cu riscul unor amenzi usturătoare. Vorbind de amenzi, una dintre cele mai celebre i-a fost acordată producătorului David Selznik, pentru că a refuzat să schimbe replica lui Rhett Butler din *Gone with the Wind* (*Pe aripile vântului*) din *„Frankly, my dear, I don't give a damn"* în *„Frankly, I don't care !"* [76]

Istoria cinematografiei americane abundă în anecdote privind modul de aplicare a Codului de către Joseph Breen. Nu era permis sărutul, în condițiile în care personajele stăteau întinse, nu era permisă prezentarea scaunului de toaletă când era filmată sala de baie, nu era permisă expunerea ugerelor vacilor. Maureen O'Sullivan — cea mai celebră Jane a lui Tarzan — a fost

considerată prea puțin îmbrăcată în anumite scene din *Tarzan and his Mate* (*Tarzan și perechea sa*), westernul *The Outlaw* (*Banditul*), produs de Howard Hughes, a fost blocat ani de zile din cauza decolteurilor lui Jane Russell; Ingrid Bergman și Cary Grant în *Notorious* al lui Alfred Hitchcock au trebuit să rupă un sărut mai lung de trei secunde (maximum permis de Cod) într-o serie de cinci sărutări a câte trei secunde întrerupte de discuții, de mângâieri și de alte discuții[77]. Dincolo de aceste excese tipice oricărui proces birocratic de cenzură, filmul american al perioadei respective a servit cauza, a abundat în happy-end-uri, în povești împlinite de dragoste, în victorii pe linie ale personajelor pozitive, în triumfuri profesionale ale celor bine pregătiți, în comedii spumoase, jucate de oameni frumoși și, de la un moment încolo, colorați. Venirea războiului peste America a zguduit această imagine, dar după Pearl Harbour, Hollywoodul a plecat la război și a făcut-o la fel de organizat ca în timpul păcii. Pe lângă Codul Hays aplicat de Joseph Breen, au apărut rigorile militare, instituțiile de cenzură specifice războiului și propaganda necesară acestuia. În iunie 1942, este creat The Office of War Information (OWI) al cărui scop era să ajute publicul în înțelegerea efortului de război, să coordoneze activitarea guvernamentală în domeniul informațiilor publice și să asigure relația dintre guvern și media, radio și cinematografie. OWI a distribuit producătorilor de film un chestionar format din șapte întrebări la care aceștia ar fi trebuit să răspundă atunci când demarau realizarea unui film.

„Va ajuta acest film la câștigarea războiului? Ce problemă legată de război caută el să clarifice, interpreteze sau dramatizeze? Dacă acest film va fi văzut în afara Statelor Unite, va afecta el efortul de război construind o imagine falsă Americii, aliaților acesteia sau a lumii în care trăim? Merită să folosești războiul pentru a face un film profitabil, dar care să nu contribuie cu nimic semnificativ la efortul de război și poate chiar să micșoreze impactul pozitiv pe care alte filme l-ar putea avea? Aduce acest film ceva nou pentru a ajuta înțelegerea conflictului mondial și a forțelor implicate sau subiectul a fost deja acoperit corespunzător de alte filme? Când filmul va atinge maxima audiență va mai fi de actualitate și va acoperi o nevoie a acelui moment sau va fi depășit? Acest film spune adevărul sau tinerii de astăzi au un motiv să spună că au fost înșelați de propagandă?"[78]

Răspunsurile date acestui chestionar, suficient de persuasiv, au fost filmele artistice dedicate războiului, al căror efect nu a fost calculat așa cum s-a întâmplat cu documentarele lui Frank Capra. Este foarte greu să hotărâm acum cât a contat Hollywoodul în război, cât i-a mobilizat pe cei de pe front, cât i-a întărit pe civili, dar imaginea marilor staruri masculine ale momentului îmbrăcate în uniformele marinei, aviației sau infanteriei, luptând și învingând dușmanii perfecți întruchipați de răii ecranelor, așteptate duios acasă de „logodnicele Americii" a însemnat proiectarea și în timpul războiului a unei realități artificiale similare cu cea anterioară. Așa cum vedetele au desenat pentru mulțime opțiunea corectă și modelul de succes în America de dinainte de război, tot ele au oferit calea de urmat și în timpul marelui conflict. Constrângerile Codului Hays, valorile morale, triumful binelui și măreția Statelor Unite impuse de acesta în filmele din timpul păcii au fost adoptate natural de America aflată în război. Sunt foarte puține filme realizate în Europa în anii respectivi care să fie atractive acum pentru marele public. Și filmele germane și cele rusești păcătuiesc prin încrâncenare și prin manipulare manifestă. America a reușit să creeze atunci filme care rezistă, tocmai pentru că valorile promovate derivau dintr-un model social asumat de o majoritate, model artificial, dar viu. E greu să consideri *Casablanca* un film de propagandă, un film de război al cărui scop este demonizarea adversarului și mobilizarea aliatului. Și totuși... Nemții din *Casablanca* sunt la fel ca în orice caricatură a epocii — rigizi, aroganți, cruzi, perfizi —, italianul, fiindcă unul singur apare, este guraliv și inofensiv, iar francezii, chiar dacă la un moment dat colaborează cu naziștii, sunt emoționați până la lacrimi de *La Marseillaise* cântată de un ceh care vorbește în engleză și sfârșesc prin a închide ochii la uciderea aliatului german. În rest, Victor Laszlo — europeanul ocupat de naziști — este bun, curajos, dedicat, motivat și demn, iar americanul cinic și aparent izolaționist îl ucide pe neamț, se aliază cu francezul și salvează europeanul idealist sau idealul european. Pe de altă parte, există Ilsa, Rick, Ugarte, Ferrari, Louis, Sam și *„a kiss is just a kiss"* sau *„of all the gin joints in all the towns in all the world, she walks into mine"* sau *„it would take a miracle to get you out of Casablanca, and the Germans have outlawed miracles"* sau bineînțeles *„the beginning of a beautiful friendship"*. Într-un raport al Bureau for Motion

Pictures, structură care în timpul războiului viziona filmele înainte de prezentarea către marele public, se scrie despre *Casablanca*:

„Filmul prezintă o imagine excelentă asupra spiritului mișcării de rezistență antinazistă/.../Din acest film publicul poate înțelege că oameni de toate naționalitățile se întâlnesc în secret pretutindeni și în pofida pericolului, plănuiesc să-l distrugă pe opresor. Acest curaj, această determinare și acest sacrificiu de sine ar trebui să-i facă pe americani mândri de aliații lor din mișcarea de rezistență/.../Filmul evidențiază atitudinea majorității francezilor care nu cooperează cu inima deschisă cu naziștii/.../Este păstrată o dimensiune importantă a onoarei poporului francez/.../America este prezentată ca un rai al oprimaților și al celor fără cămin. Refugiații vor să vină în America fiindcă aici le sunt asigurate libertatea, drepturile democratice și imunitatea în fața fricii. Dragostea și stima cu care țara noastră este privită de cei opresați ar trebui să deștepte în publicul spectator responsabilitatea de a-și menține această reputație și de a lupta împotriva nazismului până la capăt."[79]

Probabil că încă din anii '40 spectatorii au plecat de la *Casablanca* cu gândul la *„Here's looking at you, kid"*, și nu la responsabilitatea pe care o au față de combatanții rezistenței europene, dar, până la capăt, acest film are incluse, între Bogart și Bergman, toate ideile propagandistice ale epocii. Deși spectatorii și-ar fi dorit ca Ea să rămână cu El, nu s-a întâmplat așa fiindcă Ea era căsătorită cu celălalt (și aici intervine Codul Hays), care avea o sarcină de îndeplinit și un mandat de dus la capăt, și fiindcă există un sistem de valori care guvernează și lumea de ecran și cu atât mai mult lumea cealaltă, a spectatorilor. Revoluția produsă de media a fost aceea că a adus lumea cea mare în viața cea mică a individului. Tot ce se întâmpla în lume putea ajunge în fața ochilor oricărui om obișnuit. Realitatea vieții de zi cu zi s-a expandat și a fost înlocuită cu o realitate construită din percepții și din comunicări intermediate. Filmul a înlocuit viața cea mică a individului cu un șir infinit de povești mari. În timp ce media relatează unui om dintr-un colț de lume ce se întâmplă în alt colț de lume, filmul îi povestește ce s-ar putea întâmpla în viața lui, dacă aceasta ar arăta altfel. Cum anume altfel? În principiu, plasată între parametrii agreați de sistem.

Marele manipulator

În centrul Romei, exact înainte de magnifica Piazza di Spagna, acolo unde din secolul al XVII-lea era ambasada regilor catolici pe lângă Sfântul Scaun, la intersecția dintre Via Due Macelli și Via di Propaganda, se află o clădire cu o importanță istorică excepțională și în același timp, necunoscută majorității turiștilor ce asaltează an de an Cetatea Eternă. Pe 6 ianuarie 1622, papa Grigore al XV-lea (așezat în scaunul lui Petru cu un an înainte, în 1621, și decedat un an după, în 1623) înființează Congregatio de Propaganda Fide. Pe 22 iunie a aceluiași an, bula papală *Inscrutabili divinae* stabilește forma de organizare și scopurile acestei noi instituții catolice. Clădirea din Piazza di Spagna, donată în 1622 Congregației de către episcopul Giovanni Baptisto Vives, a fost reconstruită pentru noile scopuri de marele arhitect Francesco Borromini, care s-a sinucis la numai o săptămână după încheierea lucrărilor. Formată din șaisprezece persoane (doi episcopi, treisprezece cardinali și un secretar), organizația avea ca țel sprijinirea Suveranului Pontif în nobila sa misiune de răspândire a credinței adevărate, prin convertirea unui număr cât mai mare de necredincioși și prin readucerea la calea cea dreaptă a protestanților. Confruntată cu finalul expansiunii otomane în spațiul european, cu dezvoltarea fără precedent a noilor imperii coloniale, care găsiseră dincolo de oceane populații ce nu cunoșteau creștinismul, dar mai ales cu explozia luteranismului în nordul continentului, Biserica Catolică impunea lumii întregi un concept aparent nou: propaganda. Și o meserie aparent nouă: propagandistul.

Ar fi însă o greșeală să se creadă că propaganda a început să existe ca fenomen comunicațional în anul de grație 1622, ca urmare a eforturilor bătrânului Alessandro Ludovisi, mai bine cunoscut lumii ca papa Grigore al XV-lea. Modernizarea societății europene

și marile provocări pe care instituția catolică le avea de surmontat au determinat o primă instituționalizare a eforturilor comunicaționale și o definire, poate mai clară, a mașinii propagandistice.

În fond, gestul lui Martin Luther din 1517 de a-și afișa cele nouăzeci și cinci de teze pe ușa catedrei de teologie de la Facultatea din Wittenberg este, pe lângă demersul teologic revoluționar, o banală metodă de comunicare deschisă, un soi de *out-door avant la lettre*, cu nimic însă superior acțiunii suveranului indian Așoka Maurya Vardhana care, în jurul anului 250 î.Hr. și-a înscris cele douăzeci și unu de edicte de pacificare a țării pe optzeci și patru de mii de stupas și le-a plantat pe tot teritoriul imperiului stăpânit de el. Istoria a reținut din gestul marelui monarh indian aspectul umanist și cel religios. În spatele acestor realități incontestabile, stă un amplu, perfecționat și, în ultimă instanță, esențial efort de comunicare. Din recent încheiata criză din Irak până înapoi în timp la incipientele forme de statalitate născute în aceeași câmpie fertilă a Mesopotamiei, toată evoluția omenirii construită în jurul paradigmelor dominației și dezvoltării se bazează pe comunicare. Îndelung cercetata comunicare interumană a fost în permanență dublată și întărită de comunicarea între sistem și cetățean, între om și organizarea socială din care făcea acesta parte, între om și stat în ultimă instanță.

Actul de comandă care generează ascultarea din partea masei are, conform lui Max Weber, două trasee: forța și dominația. *„Forța înseamnă orice șansă de a face să triumfe în sânul unei relații sociale propria voință, chiar împotriva unor rezistențe, având puțină importanță pe ce se bazează această șansă. Dominația înseamnă șansa de a găsi persoane motivate, capabile să ducă la îndeplinire un ordin cu conținut determinat.*"[1] De aceea, nevoia de comunicare a liderului, nevoia de comunicare a reprezentanților unui sistem social derivă din tentativa de eludare a folosirii forței și din dorința de a obține, printr-un proiect de lungă durată, dominarea comunității țintă prin inducerea credinței în legitimitate a respectivei ierarhii și a respectivului raport social. Când ordinul de care face vorbire Weber sosește, cei ce-l recepționează sunt deja convinși că datorează ascultare emitentului și îndeplinesc ordinul tocmai datorită acestei ascultări asumate. În lipsa acesteia, ordinul trebuie impus unei mase nepregătite să-l accepte. De aceea, comunicarea dintre vârful ierarhiei și baza acesteia presupune obligatoriu combinarea informării și a propagandei. Supușii trebuie

să știe ce au de făcut și de ce e bine să facă acest lucru. Deși rareori este exemplificat acest proces al comunicării, este foarte clar că el a existat, programatic sau nu, încă din momentele incipiente ale organizării statale.

Franz Oppenheimer, în studiile sale dedicate originilor statului, spunea că momentul în care cuceritorul a renunțat să-și mai masacreze victima și a pus-o să lucreze pentru el pentru a-i genera profit este unul fundamental în crearea statului. Tranziția anevoioasă de la organizările primitive ale culegătorilor și vânătorilor, adunați în societăți fără instinctul proprietății, fără lider formal și fără departajări generate de clasă sau de bogăție, spre statele în care cei bogați, cei ce aveau pământuri, turme, unelte și, în cele din urmă, armate care să le protejeze bunurile își stabileau dominația și legile care le justificau dominația, s-a făcut datorită descoperirii de către oameni a proprietății. Oppenheimer vorbește de cele două metode prin care se putea ajunge la proprietate: munca proprie și furtul muncii celuilalt.

Există un moment în zorii civilizației umane când grupuri de indivizi renunță să mai muncească și să trăiască de pe urma muncii lor și-și îndreaptă privirile către produsele obținute de ceilalți. Bande de jefuitori, care acționează fie pe uscat, fie pe mare, atacă micile comunități, le masacrează și le fură bunurile. La un moment dat, liderii bandelor înțeleg utilitatea cruțării învinșilor și supunerii acestora dând naștere, așa cum am arătat mai sus, statului primitiv[2]. Doar că unele comunități refuzau să se supună și se apărau. Mai multe legende indică o practică foarte utilizată în acele timpuri. După ce un astfel de sat răzvrătit era făcut una cu pământul, învingătorul punea capetele tăiate ale celor învinși într-un sac și le trimitea următorului sat ca locuitorii acestuia să știe ce-i așteaptă. De multe ori, în fața unui asemenea demers, bazat pe toate elementele violenței simbolice, decizia înțeleaptă era supunerea. Cuceritorul în acel moment a folosit, probabil fără să știe, tehnici de comunicare instituțională, a folosit simbolul în locul acțiunii și a manipulat în favoarea sa o comunitate care sigur avea inițial alt punct de vedere.

Dar nimic nou sub soare. În 1942, după ce Reinhard Heydrich a fost ucis într-o ambuscadă de luptători cehi, Hitler a ordonat distrugerea din temelii a satului Lidice și executarea întregii populații masculine, fiindcă erau indicii că niște locuitori de acolo sprijiniseră mișcarea de rezistență antigermană. Cu nouă secole

mai devreme, împăratul Vasile al II-lea, după victoria de la Kimbalongos împotriva bulgarilor conduși de țarul Samuel, decide scoaterea ochilor celor peste paisprezece mii de prizonieri ca avertisment pentru toți cei ce mai doreau să se împotrivească Bizanțului. Despre țarul Samuel se spune că ar fi murit de supărare la vederea multimii celor mutilați. Iar metode similare de obținere a supunerii și de impunere a dominării viitoare pe baza unor fapte trecute și a proiecției acestora asupra oamenilor sunt prezente în orice epocă și pe orice meridian.

Odată cu supunerea soseau și regulile acestei supuneri. Tributul pe care satul trebuia să-l plătească periodic în produse sau sclavi ca preț pentru cruțare. De asemenea, exista permanent și imaginea a ceea ce avea să se întâmple dacă tributul nu era plătit. Cu cât teritoriul statului se extindea, suveranul care trebuia să-și protejeze avuția, atât de atacuri exterioare, cât și de revolte interioare, avea grijă să transmită către toate colțurile lumii dominate de el proiecții ale propriei măreții și regulile ce trebuiau respectate, informația și imaginea fiind cele două principii majore care au constituit și constituie încă baza comunicării instituționale. Imaginea suveranului, a liderului, deși a cultivat și megalomania unora dintre conducători, a fost unul dintre elementele timpurii de consacrare a superiorității unui om, care, în fapt, reprezenta o instituție fundamentală: statul.

Cultul personalității liderului, de multe ori considerat a fi doar un detaliu al unor comportamente deviante, a fost, și în multe cazuri este încă, o tehnică de impunere a unei figuri centrale în universul unui grup social, figură în jurul căreia acel grup să se strângă și de care acel grup să se simtă reprezentat. Dacă aruncăm o privire în Irakul lui Saddam, vom vedea că pe lângă palate, emisiuni de televiziune dedicate sieși, articole de ziare, manuale școlare, cărți și poeme, afișe și statui, poporul aflase că Saddam avea legături speciale cu extratereștrii care-l protejau, că poarta stelară nu este doar un artefact din Hollywood, ci o realitate a zilelor noastre și este găzduită într-una din reședințele dictatorului, că Saddam are în corpul său o piatră magică dăruită de un vrăjitor enigmatic care-l face nemuritor, că Saddam este fie reîncarnarea lui Hammurabi — părintele legii —, fie a lui Nabucodonosor — înrobitorul evreilor —, fie a lui Salladin — învingătorul creștinătății.

Toată această concentrare de informație, imagine, mitologie, istorie și adulație probabil că-l măgulea pe liderul irakian, dar motivul principal al cultului personalității era dominarea, sufocarea în fapt a întregului univers informațional al poporului. Care putea să-l iubească fiindcă întruchipa legende, putea să-l admire fiindcă rezolva lucruri, sau putea să se teamă de el fiindcă era nemuritor.

Cultul personalității liderului, dezvoltat încă din Antichitate, conține și elemente amuzante în tragismul lor, cum este povestea nefericitului Clutorius Priscus, un nobil roman cu ceva talent literar care, în anul 19 d.Hr., scrie o elegie bine primită, dedicată morții lui Germanicus, fiul împăratului Tiberius, care îl premiează el însuși pe autor. După numai doi ani, al doilea fiu al împăratului, Drusus, se îmbolnăvește. Clutorius Priscus anticipează și scrie un nou text dedicat morții acestuia, care însă nu survine, Drusus însănătoșindu-se. Supărat, poetul citește totuși lucrarea unor cunoscuți, informația ajunge la curte și tribunalul întrunit degrabă consideră textul lui Clutorius Priscus crimă de lezmajestate și îl condamnă pe poet la moarte[3].

Lucrarea de față și-a propus să urmărească strategiile, tehnicile și metodele prin care clasa dominantă, prin intermediul statului și al instituțiilor sale a încercat să informeze cetățeanul în legătură cu regulile de funcționare ale sistemului și să-l determine să urmeze aceste reguli. Comunicarea de sorginte oficială, venită dinspre vârful ierarhiei, formată deci din informare și propagandă, este o prezență continuă în istoria umană cu un impact decisiv asupra organizării sociale, militare, economice, politice sau religioase. Deși s-a vorbit mult despre comunicarea din epoca recentă, corelată cu ideologiile totalitare și explozia mass-media, o privire atentă asupra trecutului mai îndepărtat dovedește omniprezența demersului comunicațional și, de fapt, imposibilitatea evoluției umane fără existența permanentă a acestui demers.

În fond, cum ne putem imagina realizarea impunerii diverselor coduri de legi, de precepte și principii, care au existat încă de acum patru mii de ani, diverselor populații, uneori despărțite de teritorii semnificative ca și de bariere lingvistice fără comunicarea centralizată a acestora? Sau cum putem interpreta nașterea de eroi și de simboluri unificatoare pentru populații întregi fără o reală strategie de imagine?

Nu este intenția noastră să plasăm termeni acolo unde nu își au locul sau să fim protocroniști cu orice preț, dar propaganda nu a însemnat doar Goebbels, Stalin, Mao și Ceaușescu, iar construcția de imagine nu este doar clipul de promovare al unui candidat la președinție, difuzat pe rețelele naționale de televiziune. Propagandă este, desigur, *Stela Vulturilor*, aflată în prezent la Muzeul Luvru, în care cuceritorul sumerian Eannatum I descrie cu lux de amănunte supunerea, jefuirea și distrugerea cetății rivale Umma. Celebra statuie a lui Perseus, ținând capul Medusei realizată de Cellini în 1554, a fost realizată la comanda ducelui Florenței Cosimo I, care, prin această reprezentare, vroia să transmită adversarilor săi ce soartă îi aștepta.

Filip cel Frumos decide arestarea, pe 13 octombrie 1307, a tuturor templierilor de pe teritoriul francez. Misiunea era cu atât mai dificilă cu cât templierii erau un model imagologic al epocii; luptători faimoși, eroi ai războaielor împotriva Islamului, depuneau la intrarea în ordin jurământ de castitate și de sărăcie. Monarhul trimite o scrisoare fiecărui comisar regal care trebuia să opereze dificila arestare, în care încearcă să schimbe percepția asupra călugărilor-soldați. Aceștia erau acuzați că scuipă pe crucifix, că practică sodomia, că se închină unui idol întruchipat de un cap bărbos, că îi neagă lui Iisus calitatea divină, considerând că este un fals profet și multe altele. În scrisoare era scris: *„am descoperit o crimă detestabilă, o ticăloșie execrabilă, un act abominabil, o infamie groaznică, un lucru complet inuman."*[4] Efectul celor descrise în scrisoare a fost atât de puternic, încât nimeni nu i-a avertizat pe templieri de ce li se pregătește, iar în anumite cazuri soldații implicați în arestare erau atât de furioși pe aceștia și pe fărădelegile de care aflaseră, încât i-au ucis pe templieri deși aveau ordin doar să-i captureze. Filip cel Frumos a folosit — știind exact ce urmărește — o tehnică de comunicare internă, în interiorul organizației, adresându-se printr-o scrisoare fiecărui lider de structură locală și folosind mai multe elemente ale deformării și caricaturizării imaginii adversarului, părți definitorii ale oricărei campanii moderne de propagandă.

Tot încadrabilă în fenomenul propagandei este, fără doar și poate, și atitudinea cuceritorilor arabi din secolele VII-VIII din nordul Africii care, fără să interzică vreunui creștin să-și practice credința, interzic existența medicilor, negustorilor, meșteșugarilor creștini și, de asemenea, interzic medicilor, negustorilor,

meșteșugarilor musulmani să aibă legături profesionale în afara comunității musulmane. Mesajul era foarte clar pentru cei de altă religie: convertiți-vă sau dispăreți. Tehnică preluată aproape identic de regii catolici ai Spaniei la finele *reconquistei*.

După cum, construcție de imagine este fiecare monument al Antichității care proslăvește un lider al acelei comunități sigur aflată în conflict cu altă comunitate ce își proslăvea propriul lider. Când un oraș era cucerit de forțele adverse, primele statui distruse erau cele ale liderului local. Nimic deosebit de tancul american care târăște prin praful Baghdadului statuia descompusă a învinsului Saddam.

În lucrarea sa dedicată istoriei propagandei, Oliver Thomson scrie:

„Unul dintre cele mai remarcabile și mai puțin studiate aspecte ale istoriei umanității este cel legat de ușurința cu care oamenii pot fi conduși. Cu o uluitoare credulitate, am idolatrizat cuceritori, am aplaudat genociduri, am susținut persecuții și am trecut cu vederea exploatări sângeroase. Am fost convinși de fanatismul religios să venerăm zei cruzi, să ne temem de iaduri stranii, să binecuvântăm sacrificiile umane și tortura. Am ajuns să credem cele mai prostești mituri, să ne lăsăm simțurile conduse de fanfare militare, sloganuri poetice, profeții absurde și imagini exotice."[5]

Mulțimea manipulată a generat cele mai cumplite momente ale existenței omenești, fiind practic autoarea oricărei monstruozități a istoriei. În același timp însă trebuie să acceptăm că tot mulțimea manipulată este autoarea majorității faptelor colective ce au dus la progresul uman. Mulțimea manipulată a comis pogromurile și distrugerile violente, dar tot ea stă la baza întregii existențe a producției de masă, a revoluției industriale și, de asemenea, este cea care a comis și faptele eroice pe care noi, ca membri ai diverselor națiuni ce și-au câștigat independența, teritoriul sau măreția pe câmpurile de luptă ale trecutului, le învățăm cuminți în școli și, ca masă manipulată ce suntem, le venerăm din când în când, în contexte mai mult sau mai puțin festive.

Nu doar grozăvia oamenească este un produs al manipulării, ci întreaga evoluție a mulțimii ca fenomen social se subscrie aceleiași paradigme comunicaționale. Ori, de la bandele de prădători

din zorii statalității umane până la mașina de război nazistă, de la eroii oricărui război de independență până la voluntarii plecați pe șantierele tineretului să construiască șosele și diguri pentru Republica Populară, și de la gărzile roșii ce aplicau revoluția culturală în China maoistă până la sud-coreenii care și-au donat valorile statului ca să iasă din marea criză financiară, mulțimea a avut un rol fundamental în construcția societății omenești. Însă mulțimea nu a acționat niciodată fără un impuls modelator. Generat de un lider informal întâmplător sau de un stat conștient și pregătit, acest impuls a determinat de multe ori chiar coagularea mulțimii și trimiterea acesteia spre îndeplinirea misiunii.

Deși geniul individual a desenat lumea așa cum o știm, construcția sa a fost realizată de mulțime. De o mulțime manipulată... Relele identificate de Oliver Thompson sunt reale, dar privirea exclusiv a lor este doar o jumătate din întregul relației dintre manipulator și manipulat. În relativ scurta istorie a civilizației omenești, se poate constata că principalul mare manipulator a fost structura sau individul din vârful piramidei sociale, indiferent de momentul istoric la care ne raportăm. Dacă motivația actului a fost pozitivă sau negativă este mai puțin important. Mecanismele folosite și reacțiile obținute sunt identice.

Plasându-se deasupra moralei, mulțimea nu percepe în decursul acțiunilor sale răul sau binele, ci numai necesitatea. Mulțimile nu fac rău, mulțimile rezolvă situații. Sau dacă nu rezolvă situații se dispersează în indivizi dezbinați. Animate de ură sau de iubire, mulțimile au mărșăluit prin istorie. Au clădit și au distrus, au ridicat și au doborât idoli, zei sau simboluri, au înființat și au desființat imperii. Dar niciodată actele acestea nu au fost întâmplătoare. Grupurile de Hitlerjugend nu ardeau cărțile marilor clasici întâmplător, ci fiindcă știau că ceea ce fac este bine. Iar bine era pentru că acest lucru le fusese spus suficient de convingător și de des încât să ajungă să-l creadă, de către o persoană suficient de credibilă pentru ei. Tot ei, între *Horst Wessel* și *Sieg Heil*, recitau un catren celebru în epocă: *„Îi spun: în lături! vorbei rele/Sclipind iudaic și fatal/Un bun german al țării mele/Nu poate fi intelectual."*[7] Cam în același timp, studenții de dreapta de la Universitatea din Salamanca i-au strigat marelui umanist spaniol Miguel de Unamuno „moarte intelectualilor!", pentru ca, după șaizeci de ani, mulțimi de mineri și de muncitori convinși de prezența legionarilor în Piața Universității în paralel cu bătaia

democratic distribuită tuturor celor cu aparență de intelectuali (ochelari, barbă, costum) să strige același lucru. Toți, de aceasta putem fi siguri, au crezut că este bine și corect ce fac. Nimic nu poate fi mai devastator decât o mulțime acționând în numele unei idei în care crede.

Chiar și în cele mai dure regimuri în care teroarea este parte componentă a actului de guvernare, informația și imaginea au fost cheia de mobilizare a mulțimii. Fiecare cuceritor, fiecare brigand care în urma unei bătălii lua în stăpânire o cetate sau orice altă formă organizată de existență socială era obligat să încerce imediat după încetarea luptelor (de multe ori chiar din timpul lor) să-și organizeze achiziția.

Mult mai puțin spectaculoasă decât cucerirea militară, organizarea acestei cuceriri presupunea instaurarea propriei birocrații care să impună și să supravegheze propriile reguli. Recunoașterea zi de zi de către supuși a ceea ce armele au hotărât în câteva ore solicita un efort evident superior din partea liderului. Consolidarea dominării este — istoria o dovedește — infinit mai complicată decât obținerea ei. Și aceasta fiindcă mulțimea cedează în fața forței. Brusc și decisiv. Intră în panică și fuge de pe câmpul de luptă. Învingătorul intră în cetate, îl omoară sau îl închide pe liderul învins și-i îi ia locul, palatul, averile, nevasta, titlurile. Câteva zile, în teritoriile cucerite mai au loc răfuieli, jafuri, violuri. Dar apoi se face liniște. Dominația este impusă. Oamenii stau în casele lor, iar noul lider în palatul cucerit. Consolidarea dominației presupune formarea urgentă a mulțimii care să accepte până la urmă noua realitate. Dacă mulțimea nu este formată în acest spirit, ea se va forma până la urmă sub imboldul unui lider informal, care va genera neacceptarea noii realități.

Ca să parafrazăm celebrul dicton chinezesc legat de măreția golului ce așteaptă să fie umplut, imaginea unei instituții este asemănătoare unui vas gol. Dacă nu este umplută cu percepții pozitive de către cel ce conduce acea instituție, va fi umplută cu percepție negativă de adversarul ei. De aceea se poate afirma că impunerea dominării ține de mecanismele militare și economice ale istoriei omenirii, în timp ce consolidarea acesteia este, mai mult decât orice, politică de comunicare. Mulțimea și nu individul trebuie adusă la stadiul de mulțumire și de acceptare (resemnată sau nu) a realității. Oricare ar fi aceasta. Deși Voltaire spunea că *primul rege a fost un soldat norocos* (probabil cel mai puternic

supraviețuitor din vreo bătălie a timpurilor imemoriale) și deși mai mulți istorici, contrazicându-l pe Voltaire, consideră că monarhii Antichității îndepărtate continuă ideea de *pater familialis* și întruchipează și legătura cu divinitatea în diversele forme ale acesteia, regele a fost în primul rând un lider după conceptul unor teorii enunțate ce-i drept, la mai bine de cinci milenii de la apariția primelor regate. Erou, războinic, învingător al adversarilor lumești și al celor mitologici, întemeietor și ctitor, de obârșie divină sau sprijinit de divinitate, mag sau preot, liderul și-a impresionat desigur supușii și pe cei ai lumilor cu care a venit în contact prin toate aceste atribute, utilizând toate mijloacele pe care acele timpuri le permiteau pentru ca strălucirea să fie cât mai mare și gradul de penetrare al imaginii să fie cât mai profund.

Dar imaginea instituției în mulțime (șeful unui stat, fie el și antic este tot o instituție) este dată de ideea fundamentală de utilitate. Într-o măsură egală cu fascinația pe care o împrăștia peste mulțime, regele și întreaga sa structură socială trebuiau să fie utili acelei mulțimi. Utilitatea era definită (nu neapărat în texte de lege, cu toate că există în dreptul antic capitole dedicate îndatoririlor monarhului) de îndeplinirea unor obligații și de rezolvarea unor probleme pentru popor. Împărțirea justiției, apărarea hotarelor, planificarea economică, dar și aducerea de ofrande zeilor și înduplecarea acestora în caz de furie erau doar câteva dintre aspectele care defineau utilitatea liderului. Când Sigmund Freud spune că „*Moise i-a creat pe evrei*"[7], definește într-o frază eliptică și spectaculoasă esența influenței liderului asupra unei mulțime neomogene. Moise a dăruit poporului evreu nu o armată, nu un teritoriu, nu o limbă, ci un factor de coeziune esențial supraviețuirii în istorie, credința într-o relație unică și privilegiată cu Dumnezeu. Generații întregi de evrei (răspândiți pe tot globul) au învățat fiecare pas al lui Moise și, din povestea perpetuată prin toate canalele specifice comunicării, au înțeles de ce sunt speciali. Liderul, deci, cunoaște problemele și le rezolvă. Supușii săi știau căile prin care problemele lor erau rezolvate și regulile care erau aplicate pentru aceste rezolvări. Planificat sau nu, se poate constata din textele antice, că exista un schimb informațional între cele două componente ale societății, schimb care definea în fapt echilibrul social.

Departe de imaginea de ins desprins de realități, liderul vechi ca și cel nou răspund unor cerințe și îndeplinesc niște sarcini (direct

sau mai degrabă prin funcționari ai statului), cunoscute de întreaga societate. Fiindcă, utilitatea supremă a acestuia era dată de capacitatea de a conduce. Herodot scria despre faraoni (persoane de multe ori asimilate cu luxul exorbitant, sfidător și complet rupt de societatea egipteană) că aveau numeroase sarcini, participau la ritualuri și se constituiau în adevărate modele de virtute pentru supuși. La fel ca prinții, în anii feudalismului, viitorii faraoni erau instruiți riguros pentru poziția pe care urmau să o ocupe, fiind pregătiți atât fizic pentru o carieră militară, cât și științific pentru cunoașterea legilor, a economiei și a artelor. Intrat într-un rol social al cărui preț era dominarea masei, liderul își interpreta partitura fără foarte multe variațiuni. Am văzut că aparatul din jurul conducătorilor, pe lângă funcția de asistență, o avea, de foarte multe ori, și pe aceea de regulator al atitudinilor monarhului care nu era lăsat să deregleze prin excentricitățile sale echilibrul social.

Imaginea monarhului, parte fundamentală a supremației unui grup asupra restului populației, trebuia conservată cu orice preț și apărată de depreciere. Faptul istoric al ascunderii, pentru perioade mai lungi sau mai scurte de timp, a informației privind decesul liderului (faraon, rege sau secretar general al partidului) în vederea pregătirii serioase a urmașului și a comunicării într-o manieră potrivită a acestei realități mulțimii, ține tot de locul major pe care imaginea celui din vârf o ocupă în istorie.

Anul 3100 î.Hr. este considerat începutul erei organizării sociale a umanității prin geneza statului egiptean de-a lungul cursului Nilului, oarecum simultan cu organizarea orașelor-state sumeriene în bazinul mesopotamian. Acest moment, care va genera un lanț neîntrerupt de evoluții pe scara organizării statal-administrative, este finalul unei lungi perioade de gestație a speciei umane cu o durată estimată la peste trei sute de mii de ani[8]. Imediat după dezvoltarea celor două focare de civilizație în valea Nilului și în ținutul dintre Tigru și Eufrat, în cea mai mare insulă a lumii grecești, Creta, se năștea civilizația minoică. Într-un interval relativ scurt de timp, dacă ne raportăm la lentoarea ce a precedat acest moment, întregul bazin al Mediteranei orientale, valea Indusului, Podișul Iranian, bazinul Fluviului Galben, Podișul Armeniei, zona Balcanilor cunosc dezvoltarea unor structuri de organizare umană ce conduc la apariția statelor și apoi a imperiilor. Instrumentele necesare organizării statale (legislație, taxe, ierarhie, birocrație, armată) sunt și ele elaborate rapid și multe

dintre ele dăinuie milenii.

Omul primitiv a avut unelte cu două milioane patru sute de mii de ani înaintea erei noastre, a folosit focul cu un milion de ani înaintea erei noastre, și-a îngropat morții cu șaptezeci de mii de ani înaintea erei noastre, a confecționat podoabe și haine cu treizeci de mii de ani înaintea erei noastre, a pictat pereți de peșteri cu reprezentări zoo sau antropomorfe cu douăzeci de mii de ani înaintea erei noastre, a inventat armele (arcul cu săgeți și lănci scurte de luptă și mai lungi de aruncat) cu cincisprezece mii de ani înaintea erei noastre, a domesticit câinele, capra, oaia, găinile, porcul și bivolul cu zece mii de ani înaintea erei noastre, a construit case din cărămidă cu opt mii de ani înaintea erei noastre, a practicat agricultura cu tot cu sisteme de irigații pentru câmpurile de grâu cu șase mii de ani înaintea erei noastre și a inventat tot cam atunci un sistem de recensământ al animalelor unei comunități. În toată această perioadă, omul primitiv a construit marii megaliți care au devenit astăzi obiective turistice, fie în Europa, fie în alte îndepărtate colțuri ale lumii, a desenat prima hartă, a realizat primele rogojini și primele împletituri, a construit primele silozuri și sisteme de depozitare a produselor, a dezvoltat credințe și concepții religioase și și-a perfecționat cultul morților, a consacrat instituția omului magic de pe lângă o comunitate, a început observația astronomică și a încercat ordonarea calendarului pe care, de altfel, l-a și realizat cam cu patru mii două sute de ani înaintea erei noastre, a extras, topit și utilizat cuprul, a construit primele bărci și primele obiecte decorative și de uz religios[9].

Apoi, omul primitiv a generat primul lider. Care și-a condus poporul spre cuceriri și spre întemeieri, binecuvântat desigur de preotul, magul sau vraciul acelui popor și justificat în acțiunile sale de zeii acelui popor, de legendele și datinile sale, de memoria unor strămoși și de învățăturile unor vârstnici. Probabil că liderul aflat în fața oștirii sale a rostit și câteva vorbe de mobilizare, a promis glorie și bogății, poate un loc în lumea de după, configurată sau nu de acea religie și, scuturându-și armele, mulțimea l-a urmat. Cam cinci mii de ani dacă este să adunăm corect.

Apariția liderului și a voinței sale ca instrument al puterii sistemului este marele pas al modernizării făcut de specia umană în jurul anilor 3000 înaintea erei noastre.

„În societățile primitive, astfel cum ne sunt nouă cunoscute, mimetismul este îndreptat spre generația mai în vârstă și spre strămoșii răposați, care rămân nevăzuți, dar nu fără să li se simtă prezența, în spatele celor mai vârstnici încă în viață, întărindu-le prestigiul. Într-o societate în care mimetismul este astfel îndreptat către trecut, cutuma domnește și societatea rămâne strictă. Pe de altă parte, în societățile angajate în procesul de civilizare, mimetismul este îndreptat către persoanele creatoare, care poruncesc să fie imitate. În asemenea societăți, coaja tradiției este sfărâmată și societatea se găsește într-o mișcare dinamică reprezentând o adevărată cursă spre schimbare și dezvoltare."[10]

Liderul ia locul tradiției și, în foarte scurt timp, pregătit cu grijă de cei din jurul lui, va da naștere liderului care este tradiția și care încununează atât voința strămoșilor cât și voința divină. În jurul noului centru al puterii lumești se vor aduna toate metodele și mijloacele care să-i confere acestuia strălucire, utilitate și legitimitate în ochii supușilor. Probabil nicio creație instituțională umană nu a avut atâta nevoie de imagine ca statul timpuriu. *„Statul este invizibil; trebuie personificat pentru a putea fi detectat, simbolizat înainte de a putea fi iubit, imaginat înainte de a putea fi gândit/.../De aceea, statul, când este văzut ca un organism politic, este adus într-o relație mai apropiată cu întreaga lume vie, organică. Același vocabular descrie și corpul uman și comunitățile politice, făcându-le pe cele din urmă să pară la fel de familiare, la fel de naturale, la fel de ușor de explicat și de înțeles ca acesta. Astfel, regii devin capul și soldații brațele; schimbarea este percepută în termenii creșterii; dezordinea este o boală; declinul este senilitate."*[11] Saltul făcut între comunismul primitiv și ierarhia statală a fost probabil greu de explicat și greu de suportat. Înaintea existenței ierarhiei, singura dimensiune superioară omului era spațiul, divin sau nu, din care derivau regula naturală și zilnicul mecanism de supraviețuire. Reunirea socială a oamenilor a generat ierarhia, care a plasat deasupra fiecărui individ propriul ei set de reguli, având un esențial element comun: supunerea. *„O haită oarecare de animale de pradă blonde, o rasă de cuceritori și stăpânitori care, organizată războinic și dăruită cu putere de organizare, își înfige cumplitele gheare într-o populație poate numeric mult superioară, dar încă neorganizată, încă rătăcitoare. Așa*

începe de fapt statul *pe lume;cred că s-a renunțat la acea părere visătoare care punea la temelia statului un contract.*"[12]

Pas cu pas, nou înființata ierarhie construiește, programatic sau nu, o întreagă cămașă de aur cu care își îmbracă liderul și în numele căruia își impune supremația. Iar în spatele acestei supremații bine disimulată, există nevoia clasei dominante de a justifica și perpetua inechitatea socială: raportul de forțe dintre cei ce au și cei ce n-au. De ce, în tot cursul istoriei cunoscute, săracii s-au revoltat atât de rar (deși numărul izbucnirilor sociale a fost numeros în sine, dar irelevant în ansamblu) și mai ales de ce săracii nu au câștigat practic niciodată? De ce masele semnificativ superioare ale dominaților nu au răsturnat decisiv micul grup al dominanților? Desigur, aceștia din urmă aveau legi, armate, organizare, cetăți, bani, putere. Continuitatea dominării nu a fost realizată prin victorii militare asupra dominaților, ci prin neîntrerupta supunere a acestora. Dominații nu au fost învinși și de aceea supuși. Au fost mereu supuși și de aceea nu a fost nevoie să fie învinși. În jurul fiecăruia dintre cei mulți, clasa dominantă a construit o rețea de mituri, credințe, patternuri și idei care l-a condus pe omul simplu la iluzia că este normal ce i se întâmplă. De la răsplata ce avea să vină în lumea de după a creștinătății, până la textul din cartea egipteană de morților, în care supunerea față de faraon și de sistemul acestuia era o garanție a intrării în lumea zeilor care *„se vor apropia de el și-l vor îmbrățișa căci va fi asemenea lor*"[13], și de la garantarea ascensiunii politice a celor cu dosar bun în comunism și a celor de rasă pură (concept care nu desemna doar limpezimea sângelui ci și atitudinea față de sistemul politic) în nazism, masa dominată a găsit mereu în jurul ei motive pentru a-și accepta condiția. Fie că buna purtare era un pașaport pentru minunile lumii de după, fie că era o garanție a supraviețuirii sau chiar a ascensiunii în această lume, existența continuă a acestor motive este sursa principală a liniștii sociale și a permanenței grupului dominator. Care și-a folosit forța doar în cazul accidentelor, doar atunci când, din diverse cauze, mulțimea nu a mai suportat și a atacat însăși esența sistemului: raportul dintre dominat și dominant. Victoria pe care grupul dominant a obținut-o practic de fiecare dată s-a adăugat și ea la marea construcție de imagine care trebuia să justifice mulțimii poziția pe care aceasta (prin indivizii care o compuneau) o avea în alcătuirea socială.

S-a scris mult despre cultul personalității dezvoltat de Stalin sau de Hitler, considerat de biografii săi ca fiind cea mai fotografiată și filmată personalitate a epocii sale. În România, am văzut născându-se și dezvoltându-se consecutiv două uriașe culturi ale personalității, unul ridicat în jurul lui Gheorghiu-Dej și altul, mult mai amplu, clădit în jurul lui Nicolae Ceaușescu. Pornind de la experiența nazisto-comunistă din prima jumătate a secolului trecut, s-a ajuns la comentarea pe scară largă a fenomenelor de propagandă și de totalitarism. Excesele diverșilor dictatori mai mari sau mai mici care au traversat secolul al XX-lea au devenit subiecte de ironie, de romane celebre și de filme. Începând cu *Dictatorul* lui Chaplin, în cinematografie există un prototip, întâlnit în numeroase filme, al liderului totalitar contemporan, caricaturizat și parodiat, desigur (în fond, aceste filme erau realizate în marea lor majoritate în SUA, patria democrației și străjerul drepturilor omului pe mapamond).

Principala identificare a dictatorului, fie luat în glumă, fie luat în serios, era ritualizarea existenței sale. O citire rapidă a rapoartelor la Congresele Partidului Muncitoresc Român și apoi ale Partidului Comunist Român va scoate în evidență extraordinara repetitivitate a tuturor pașilor făcuți. Privite din afară, aceste mari adunări politice, fără nicio însemnătate practică însă (acolo nu se hotăra nimic, deciziile erau luate cu mult timp înainte, textele vorbitorilor erau aprobate cu mult timp înainte și concluziile manifestării erau, de asemenea, trase cu mult timp înainte) păreau copiate la indigo. La un moment dat, se putea constata că aceeași oameni spuneau aceleași vorbe despre același lucru. Mai mult chiar... Adunările populare care urmau acestor evenimente ale partidului dominant erau identice, lozincile scandate sau tipărite erau identice, emisiunile televizate care preluau evenimentul erau, desigur, identice, iar după acestea erau difuzate pe toate posturile de radio și de televiziune, programe identice de preamărire a liderului și a structurii pe care el o reprezintă. Bineînțeles că la fiecare dintre aceste manifestări spectatorul avizat putea să observe anumite modificări ale ritualului, dispariția anumitor persoane din prezidiu, așezarea altora mai aproape sau mai departe de locul liderului, lungimea diferită a discursului aprobat. În fond, și aceste aspecte fac parte tot din identitatea ritualului. Când la Congresul al XII-lea, Constantin Pârvulescu a rostit celebra sa interpelare, cutremurul receptat de cei din sală a fost

major. Un tipar vechi de peste douăzeci de ani se spărsese. Ritualul desprins din veșnicia la care părea că sunt condamnați liderii comuniști în România sé clătina.

Împietrirea unei populații întregi într-un ritual domestic gestionat doar de cei inițiați, cei cu acces la secretele puterii (lumești sau divine) este pasul esențial pe care grupul dominant îl face pentru a desemna limitele adevărului în societatea condusă de el. Nici bun, nici rău, ritualul este o cale spre un anumit tip de apartenență la grup (etnic, social, religios, politic, etc.) format din două și numai două componente: dominat și dominant. Ritualul nu definește esența dominării și nici nu întregește sau lămurește imaginea unor concepte abstracte (stat, putere, adminstrație, lege, religie), ci doar marchează o cale din interiorul acestora. Fără o valoare cognitivă proprie, ritualul, prin caracterul său dinamic, vectorial, începe și se termină și, odată drumul parcurs, se parcurge și o anumită treaptă de evoluție. Regele devine definitiv și inatacabil rege ca urmare a unui ritual, secretarul general al partidului comunist devine public secretar general ca urmare a unui ritual, Iisus reînvie în fiecare seară de Paște în bisericile creștine la capătul unui ritual, căsătoria dintre doi muritori obișnuiți este legitimă după consumarea unui ritual. Până și banalul premiu I, pe care elevul silitor îl obține după un an de note bune, devine fapt ca urmare a unui ritual. Creat pentru a marca măreția unui zeu, a unui lider sau a unui sistem de valori, ritualul a devenit parte componentă a vieții oricărui om, factor regulator și coeziv al societății, adevărată legătură între trecut și viitor. *„Ritualurile, fiind non-verbale, nu au antonime. De aceea, ele conduc la o armonizare a voințelor fără să provoace și fără să producă reacții recalcitrante; dacă un om își joacă rolul în ritual, fiind de facto în armonie cu alții, nu se mai gândește la altceva, așa cum o balerină nu se gândește la alt ritm decât al orchestrei.*"[14] Cea mai ordonată societate a lumii antice, lumea chineză, exacerba utilitatea ritualului tocmai fiindcă acesta domolea mișcarea aleatorie a indivizilor în interiorul unei mase neconstituite și îi așeza pe toți în matrițe prestabilite de unde era foarte ușor să fie coordonați.

Ordinea a fost întotdeauna marele aliat al clasei dominante, dar și conceptul cheie pe care aceasta l-a furnizat dominaților, tocmai pentru a-i determina să o accepte ca pe o condiție *sine qua non* a bunăstării, a confortului, a siguranței, a independenței sau chiar a democrației. Supravegheați de puterile excepționale ale

zeului lor, dominați de lider și de aparatul din jurul său, ordonați de reguli pe care le urmau de bună voie, convinși fiind că este singurul lucru just pe care trebuie să îl facă, încorsetați de ritualuri care le sporeau admirația pentru zei și pentru lideri, dar și sentimentul de apartenență, cei ce au populat cei cinci mii de ani de civilizație socială au trăit tot timpul cu iluzia unei libertăți a spiritului pe care nimeni și nimic nu le-o putea lua. În lagărele naziste circula un cântec faimos, *„Die gedanken sind frei"* (*Toate gândurile sunt libere*), care sintetiza această credință milenară. Trupul poate fi încorsetat, dar spiritul niciodată. Frază spectaculoasă, dar nerelevantă, dacă ținem seama de faptul că, din primele momente ale organizării statului, până la puternicele mașini de propagandă contemporane, grija grupului dominant a fost aceea de a controla și direcționa gândurile mulțimii. În dialogul, desigur fictiv, dintre Licurg și Pitia, la întrebarea liderului spartan legată de legile cele mai potrivite pentru cetatea sa, preoteasa răspunde: *„Legile cele mai potrivite sunt acelea care-i vor obliga pe unii să cârmuiască așa cum se cuvine, iar pe ceilalți să fie supuși."*[15]

Informație, învățământ, artă, istorie, filozofie, tradiție, mitologie, religie, toate au contribuit la ordonarea gândului mulțimii, care niciodată nu a zburat nici foarte departe, nici foarte liber. În timp ce oameni excepționali sau simpli trăitori au avut revelațiile lor și unicele momente de libertate totală, mulțimile au stat cuminți sub comanda liderului, cu ochii ațintiți spre ținta arătată de acesta. Trestia gânditoare nu a dezvoltat niciodată un lan gânditor, ci doar un lan de trestii ce se înclină extrem de docil în direcția vântului dominant. Exceptând excesele fiecărei epoci în care au existat victime individuale ale interzicerii spiritului liber, aceste holocausturi ale gândirii s-au organizat exclusiv pe mulțimi.

Controlul câmpului ideatic al grupului dominat a fost o necesitate pe care și-au asumat-o toți liderii de sistem. În jurul anului 2100 î.Hr., faraonul Kheti îl sfătuia pe fiul său, Merikare: *„fii un bun vorbitor și atunci vei fi puternic; cuvintele sunt mai viguroase decât toate luptele/.../Justifică-ți acțiunile prin zei și atunci oamenii vor aproba planurile tale."*[16] Inocularea perpetuă a acelor informații, teze, idei, concepte, credințe, superstiții și alegorii care să impună o anumită tendință administrativă, socială, politică, militară sau economică a determinat consolidarea în timp a

tuturor raporturilor de forțe cu care a pornit societatea omenească în cadrul ei organizat. *„La începuturi, cuvântul a fost cuvânt al conducătorului: el ordona, avertiza, amenința, condamna. Apoi, copiat și preluat ca un ecou, a devenit și cuvânt al supușilor: așa a ajuns să aprobe, să aplaude, să flateze, să repete."*[17] De-abia în ultimele două-trei sute de ani, apariția surselor de informație independente, sub diverse forme, a condus la prăbușirea vechiului sistem de dominare a câmpului ideatic al mulțimii și la nașterea noilor abordări. Cele radicale, specifice totalitarismului care au ca prim pas interzicerea oricăror forme de independență a gândirii (presă, sindicate, organizații non-guvernamentale, biserici și secte religioase, partide politice) sau cele democratice, în care metodele de control și dominare au evoluat, dar și-au pierdut din eficacitate, orientându-se spre convingerea unei majorități și nu spre impunerea unei unanimități.

„De câte ori deschidem radioul sau televizorul, de fiecare dată când deschidem o carte, un săptămânal sau un cotidian, cineva încearcă să ne educe, să ne convingă să cumpărăm un produs, să ne determine să votăm un candidat sau să fim de acord cu o anumită versiune a ceea ce este drept, adevărat sau frumos."[18]

Portretul contemporan al manipulării, desigur foarte cunoscut oricărui cetățean al statului global, este în fapt punctul final al unei istorii în care omul a fost convins să respecte și să perpetueze sistemul în care s-a născut și din care face parte. Până să existe ziarele, televiziunile, radiourile și cinematografele care să direcționeze cetățeanul, au fost templele, scribii, artiștii ambulanți și monumentele, legendele și miturile, ceremoniile și tot cortegiul de ritualuri și, nu în ultimul rând, educația. În fiecare clipă a existenței sale sociale, individul a primit de la liderii săi, politici sau spirituali, indicații privind traseul pe care ar fi bine să-l urmeze în această viață și explicații asupra realității înconjurătoare. Indivizii, în marea lor majoritate, au ascultat indicațiile și au crezut explicațiile. Prin supunerea lor cvasipermanentă, au perpetuat în familie și în comunități modelul oficial, îmbogățit generație după generație cu noi indicații și cu noi explicații. Fenomenul a generat sistemului o nevoie permanentă, întotdeauna conștientizată, de a încadra — prin forță, dar mai ales prin convingere — mulțimea în cadrul său de valori și de a respinge —

prin convingere, dar mai ales prin forță — orice viziune care ar atenta la propria sa supremație.

Evoluția care a rezultat din acest raport, în definitiv manipulatoriu, dintre ierarhie și supuși, este binecunoscută. Noi suntem beneficiarii ei. Întrebarea care s-ar putea pune din perspectiva acestei lucrări, „ce-am fi fost fără manipulare?" sau, și mai clar, „am fi fost ce suntem fără manipulare?" capătă un cert răspuns negativ.

Individul contemporan datorează capacității ierarhiei de a-l menține supus și, prin aceasta participant activ la construcția societății umane, la fel de mult ca marilor minți economice, științifice sau culturale care au trasat această evoluție. Evoluție marcată, chiar dacă nu este foarte simplu de acceptat, de ritmul zilnic al manipulării.

Note

Lumea veche. Inventarea imaginii liderului

Egipt

1. C. Lalouette, *Civilizația Egiptului Antic*, Editura Meridiane, București, 1987, vol.I, p.20–21.
2. M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, vol.I, p.89.
3. *Ibidem*, pg.88.
4. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, Editura Sport-Turism, București, 1981, I:36.
5. W. F. Edgerton, „The Government and the Governed in the Egyptian Empire", în *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 6, No. 3, 1947, p.153-155.
6. C. Lalouette, *op. cit.*, vol.I, p.27-29.
7. *Ibidem*, p.22-24.
8. M. Eliade, *op.cit.*, vol.I, p.93.
9. O. Thomson, *Easily Led. A history of Propaganda*, Sutton Publishing, London, 1999, p.93.
10. S. Moscati, *Vechi imperii ale Orientului*, Editura Meridiane, București, 1982, p.133.
11. *Apud* C. Lalouette, *op.cit.*, vol. I, p.187.
12. Oleg Berlev, „Funcționarul", în S. Donadoni (coord.), *Omul egiptean*, Editura Polirom, Iași, 2002, p.96-97.
13. *Apud* A. J. Toynbee, *Studiu asupra istoriei*, Editura Humanitas, București 1997, sinteza volumelor I-IV, D.C. Sommervell, p.437. Toynbee citează sfaturile lui Duauf către fiul său Pepi pe care intenționa să-l înscrie în Școala Cărților din Memphis. Textul a fost conservat deoarece o lungă perioadă de timp a fost exercițiu de caligrafie pentru școlarii Noului Imperiu. Un text similar denumit „Învățăturile lui Kheti" sau „Satira meseriilor" dezvoltă aceeași temă urmând același scenariu; Kheti îl însoțește pe fiul său la Memphis pentru a-l înscrie în Școala Cărților (vezi Alessandro Roccati, „Scribul", în S.Donadoni (coord.), *op.cit.*, p.72.)
14. S. Moscati, *op.cit.*, p.137.
15. A. Roccati, „Scribul" în S.Donadoni (coord.), *op.cit.*, p.67.
16. S. Pernigotti, „Preotul" în S.Donadoni (coord.), *op.cit*, p.140.
17. M. Eliade, *op.cit*, vol.I, p.115.
18. *** *Cartea Mortilor*, 72, *apud* F. Comte, *Les Livres Sacres*, Bordas, Paris, 1990, p.100.

19. Ch. Maystre, „Les Declarations d'innocence", Cairo, 1937, p.23, *apud* F. Comte, *op. cit.*, p.99.
20. R.P.Sertillanges, „Le probleme du mal", vol.I, Aubier, Paris, 1948, p.22, *apud* G. Minois, *Istoria infernurilor*, Editura Humanitas, București, 1998, p.14-15.
21. **** *Enseignement de Ptahhotep*, XIV, 6, *apud* F. Comte, *op. cit*, p.98.
22. **** *Merikare*, 49-50, *apud* F. Comte, *op. cit*, p.98.
23. S. Pernigotti, „Preotul", în S. Donadoni (coord.), *op.cit*, p.128-129.
24. M. Eliade, *op.cit*, vol I, p.110.
25. C. Lalouette, *op. cit.*, vol. II, p.77.
26. John A. Wilson, „Egiptian Civilization", în H.D. Laswell, D. Lerner, H. Speier (coord.), *Propaganda and Communication in World History*, The University Press of Hawaii, Honolulu, 1979, p.150.
27. *Ibidem*, p.150.
28. W. F Edgerton, *op. cit.*, p.153-155.
29. A. J. Toynbee, *op.cit.*, p.437.
30. M. Eliade, *op.cit*, vol I, p.111.
31. P. Vandenberg, *Nefertiti*, Editura Meridiane, București, 1980, p.95 și următoarele, p.125.
32. D. J. Boorstin, *Creatorii*, Editura Meridiane. București, 2001, vol.I, p.195.
33. M. Eliade, *op.cit*, vol I, p.112.
34. K. Marvin și H. I. Abelson, „Persuasion: How Opinions and Attitudes Are changed", New York, Springer Publishing Co., 1970, p.2, *apud* DeFleur, Melvin L, Ball-Rokeach, Sandra, *Teorii ale comunicării de masă*, Editura Polirom, 1999, p.273.

Mesopotamia

1. A. J. Toynbee, *op. cit.*, p.108.
2. S. N. Kramer, *Istoria începe la Sumer*, Editura Științifică, București, 1962, p.90.
3. *Ibidem*, p.94.
4. J. J. Finkelstein, "Early Mesopotamia, 2500-1000 BC", în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *Propaganda and Communication in World History*, The University Press of Hawaii, Honolulu, 1979, p. 54 și după.
5. *Ibidem*, p.58.
6. W. McNeill, *Ascensiunea Occidentului*, Editura Arc, Chișinău, 2000, p.34.
7. *Ibidem*, p.33.
8. S. Moscati, *op. cit.*, p.49-50.
9. J. J. Finkelstein, *op. cit.*, p.61.
10. W. McNeill, *op. cit.*, p.52
11. M. Eliade, *op. cit.*, vol.I, p.76 și după.
12. P. K. Hitti, *The Near East in History: A 5000 Year Story*, Van Nostrans Co., Princeton, 1961, p.5.
13. J-P. Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, Editura Meridiane, București, 1998, p.105.
14. M. Eliade, *op. cit.*, vol.I, p.79.
15. S. N. Kramer, *op. cit.*, p.115.
16. J. Deshayes, *Civilizațiile vechiului Orient*, Editura Meridiane, București, 1976, vol. I, p.87.
17. J. Guilaine, G. Lafforgue, H. van Effenterre, P. Levenque, M. Rouche, *Istoria Universală*, Editura Univers Enciclopedic, Larousse, Bucuresti, 2005, vol.I, p. 210.

18. W. F. Edgerton, „Amelu and Muskenu in the Code of Hammurabi", în *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, vol.41., No.1, (oct. 1924), p.58-63.
19. *Ibidem*.
20. *** C. Daniel, A. Negoiță, *Gândirea asiro-babiloniană în texte*, Editura Științifică, București, 1975, p. 304-359.
21. *Ibidem*, „Prolog", coloana I, 10-40.
22. *Ibidem*, „Prolog", coloana a V-a, 1-20.
23. *Ibidem*, „Epilog", 65-70, 90-91, 7-20.
24. M. Eliade, I.P. Culianu, *Dicționar al religiilor*, Editura Humanitas, București, 1993, p.230.
25. J. Deshayes, *op. cit.*, p.128.
26. E. Faure, *Istoria artei. Arta Antică*, Editura Meridiane, București, 1988, p.100.
27. O. Thomson, *op. cit.*, p.95.
28. E. Faure, *op. cit*, p.101.
29. P. M. Taylor, *Munitions of the mind*, Manchester University Press, Manchester, 1995, p.24.

India

1. Kautilya, *Arthashastra* 5.2.39-45, *apud* Angot, Michel, *India clasică*, Editura Bic All, București, 2003, p.80.
2. R. S. Sharma, „Indian Civilisation", în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *op. cit*, p.187.
3. *Ibidem*, p.189.
4. Kautilya, *Arthashastra*, Penguin Books India, New Delhi, 1992, 1.6.4-12; 1.7.1-8.
5. *Ibidem*, 1.19.1-5.
6. *Ibidem*, 1.19.26-28.
7. D. J. Boorstin, *op. cit.* vol.I, p.12.
8. M. Hulin, L. Kapani, „Hinduismul", în J. Delumeau (coord.), *Religiile lumii*, Editura Humanitas, București, 1996, p.335.
9. *Ibidem*, p.336.
10. *Ibidem*, p.346.
11. *** *Cartea Legii lui Manu*, Aldo Press, București, 2001, I-31.
12. *Ibidem*, X–3, 4.
13. *Ibidem*, X-10.
14. *Ibidem*, X-8, 9, 12, 15.
15. *Ibidem*, X- 60, 69.
16. M. Eliade, *op. cit.*, vol.I, p.233-234.
17. Kautilya, *op. cit.*, 1.17.1-2.
18. *** *Cartea Legii lui Manu*, VII–3, 4, 5, 6.
19. D. J. Boorstin, *op.cit.*, vol.I, p.12.
20. *** *Cartea Legii lui Manu*, VII-32, 37.
21. *Ibidem*, VII-18,19-22.
22. M. Eliade, *op.cit.*, vol.II, p.73-75.
23. M. Eliade, I. P. Culianu, *op. cit.*, p.66.
24. M. Eliade, *op.cit.*, vol.II, p.75.
25. J-N. Robert, „Budismul. Istorie și fundamente", în J. Delumeau (coord.), *op. cit*, p.431.
26. M. Wijayaratna, „Budismul în țările Theravadei", în J. Delumeau (coord.), *op. cit*, p.443.

27. R. S. Sharma, *op. cit.*, p.199.
28. M. Wijayaratna, *op. cit.*, p.471.
29. V. Dhammika, *The edicts of King Ashoka*, Buddhist Publication Society, Kandy, 1993, preluată de pe internet de la adresa www.tphta.ws.
30. *Ibidem*.
31. *Ibidem*.
32. *Ibidem*.

China

1. Y. Utazub, *Viața intimă a suveranilor chinezi*, Editura Nemira, București, 2003, p.23-27.
2. M. Eliade, *op. cit.*, vol.II, p.13-14.
3. J. Gernet, *Lumea chineză*, Editura Meridiane, București, 1985, vol.I, p.81.
4. A. Cheng, *Istoria gândirii chineze*, Editura Polirom, Iași, 2001, p.39.
5. J-P. Roux, *op. cit.*, p.132.
6. *** *Shu Jing, The Counsels of Kao Yao*, 7, traducere de J. Legge, Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960, p.68.
7. J-P. Roux, *op. cit*, p.134.
8. *** *Shu Jing, The Great Declaration*, I:3-5, traducere de J. Legge, Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960, p.281.
9. J. Gernet, *op. cit*, p.146.
10. *Ibidem*, p.149-150.
11. Confucius, „Lun-Yu", II:4, în *Doctrina sau cele patru cărți clasice ale Chinei*, Editura Timpul, Iași, 2001, p.130.
12. L. Vandermersch, „Confucianismul", în J. Delumeau, *op. cit.*, p.548.
13. Confucius, „Li Ji", I:5.21-23, *apud* Cheng Ana, *op. cit.*, p.55.
14. D. J. Boorstin, *op. cit.*, vol.I, p.18-19.
15. Confucius, „Chong-Yong", XXIX:3-4, în *op. cit.*, p.115.
16. *Ibidem*, XX:14-15, în *op. cit.*, p.104.
17. Confucius, „Lun-Yu", XII:11, în *op. cit.*, p.190.
18. *Ibidem*, II:20, în *op.cit.*, p.133.
19. Confucius, „Chong-Yong", XX:12, în *op. cit.*, p.102.
20. F. Braudel, *Gramatica civilizațiilor*, Editura Meridiane, București, 1994, vol. I, p.220.
21. I. P. Kamenarovic, *China clasică*, Editura Bic All, București, 2002, p.77 și după.
22. *Ibidem*, p.190
23. Xun Zi, *Calea guvernării ideale*, Editura Polirom, Iași, 2004, 1.3, p.60.
24. M. Weber, *Introducere în sociologia religiilor*, Institutul European, Iași, 2001, p.255.
25. F. Braudel, *op. cit.*, p.231.
26. M. Weber, *op. cit.*, p.142.
27. A. F. Wright, *Chinese Civilisation*, în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *op. cit.*, p.221.
28. *Ibidem*.
29. A. Cheng, *op. cit.*, p.61.
30. A. F. Wright, *op. cit.*, p.225.
31. Confucius, „Lun Yu", XIII:3, în *op. cit.*, p.194.
32. A. F. Wright, *op. cit.*, p.225.
33. A. Cheng, *op. cit.*, p.198.
34. Sima Qian, „Shi Ji", 6, *apud* A. Cheng, *op. cit.*, p.199.

35. A. Cheng, *op. cit.*, p.197.
36. Confucius, „Li ji", *apud* A. Cheng, *op. cit.*, p.552.
37. *Guanzi*, 67, *apud* A. Cheng, op.cit., p.183-184.
38. Xun Zi, *op. cit.*, 3.6, p.81.
39. *Ibidem*, 3.7, p.82.
40. *Ibidem*, 23.1b., p.344-345.
41. *Ibidem*, 23.2a, p.347.
42. *Ibidem*, 23.6b, p. 353.
43. *Shangjun Shu*, 17, *apud* A. Cheng, op. cit, p.185.

Poporul evreu

1. *Facerea*, 22:1-12.
2. D. J. Boorstin, *Căutătorii*, Editura Meridiane, București, 2001, p.14-15.
3. P. Johnson, *O istorie a evreilor*, Editura Hasefer, București, 2003, p.25.
4. *Facerea*, 15:18.
5. J. Eisenberg, *O istorie a evreilor*, Editura Humanitas, București, 1993, p.13.
6. *Ieșirea*, 1:22.
7. *Ieșirea*, 4 :10.
8. M. Gauchet, *Dezvrăjbirea lumii*, Editura Științifică, București, 1995, p.158.
9. *Ieșirea*, 18:13-23.
10. J-C. Attias, E. Benbassa, *Dicționar de civilizație iudaică*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999, p. 267.
11. *Deuteronomul*, 27:2-3.
12. P. Johnson, *op. cit*, p.37.
13. S. Freud, *Moise și religia monoteistă*, în *Studii despre societate și religie*, Editura Trei, București, 2000, p.420.
14. J. Eisenberg, *op.cit.*, p.22.
15. M. Eliade, op.cit., vol.I, p.351.
16. *Judecători*, 8:22-23.
17. M. Eliade, *op.cit.*, p.351-352.
18. J-P. Roux, *op. cit.*, p.108.
19. P. Johnson, *op. cit.*, p.42.
20. *I Regi*, 9:17.
21. *I Regi*, 15:10.
22. *I Regi*, 16:1.
23. *I Regi*, 17:4-9.
24. *I Regi*, 17:45.
25. *III Regi*, 8:13.
26. P. Johnson, *op. cit.*, p.60.
27. *Ibidem*, p. 74.
28. *Ibidem*.
29. J-C. Attias, E. Benbassa, *op. cit.*, p.306-307.
30. *Cartea lui Iov*, 1:1.
31. *Cartea lui Iov*, 1:9-13.
32. *Cartea lui Iov*, 1:22.
33. *Cartea lui Iov*, 2:10.
34. *Cartea lui Iov*, 13:19-24.
35. D. J. Boorstin, *op.cit.*, p.20.
36. M-R. Hayoun, „Iudaismul", în Jean Delumeau, *op. cit.*, p.206-209.
37. *Ibidem*, p.209.

38. J. Servier, *Istoria utopiei*, Editura Meridiane, Bucureşti, 2000, p.59-60.
39. E. Cioran, *Evreii — un popor de solitari*, Editura Tesu, Bucureşti, 2001, p.24.
40. V. Petercă, *Mesianismul în Biblie*, Editura Polirom, Iaşi, 2003, p.72-73.
41. *Isaia*, 9:1-6.
42. *Amos*, 3:6-7.
43. M. Weber, „Judaism: The psychology of the prophets", în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *op. cit.*, p.301-302.

Cetatea greacă

1. P. Grimal, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană*, Editura Saeculum I.O., Bucureşti, 2003, p.391.
2. J-P.Vernant, *Mit şi gândire în Grecia Antică*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1995, p.196.
3. Herodot, *Istorii*, VIII:111.
4. Plutarh, *Temistocle*, 21.
5. P. Vidal-Naquet, *Vânătorul negru*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1985, p.42.
6. E. Will, *Le monde grec et l'Orient*, Presses Universitaires de France, Paris, 1972, p.411.
7. Aristotel, *Statul atenian*, II.
8. *Ibidem*, VII.
9. *Ibidem*, XVI.
10. I. M. Finley, *Vechii greci*, Editura Emínescu, Bucureşti, 1974, p.103.
11. *Ibidem*, p.77.
12. E. Will, *op.cit.*, p.450.
13. F. de Coulanges, *Cetatea antică*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1984, vol.II, p.72.
14. J.-P. Vernant, *Originile gândirii greceşti*, Editura Symposion, Bucureşti, 1995, p.67.
15. H-I. Marrou, *Istoria educaţiei în Antichitate*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1997, vol. I, p.90.
16. *Ibidem*, p.95.
17. Platon, *Sofistul*, 231 d, e.
18. *Apud* E. Will, *op. cit.*, p.479.
19. S. Moscovici, *Epoca maselor*, Institutul European, Iaşi, 2001, p.291.
20. H-I. Marrou, *op.cit.*, vol.I, p.93.
21. *Apud* R. Flaceliere, *Istoria literară a Greciei Antice*, Editura Univers, Bucureşti, 1970, p.259.
22. E. Will, *op. cit.*, p.452.
23. Platon, *Gorgias*, 466 c.
24. Platon, *Hipias Maior*, 304 b.
25. Platon, *Gorgias*, 455 a.
26. Gorgias, *Elogiul Elenei*, 11:2.
27. *Ibidem*, 11:6.
28. *Ibidem*.
29. *Ibidem*, 11:7.
30. *Ibidem*, 11:8.
31. *Ibidem*, 11:19.
32. *Ibidem*, 11:20.
33. H-I. Marrou, *op. cit.*, vol.I, p.99.
34. *Ibidem*.
35. Henofon, *Tratat de vânătoare*, XIII.

36. H-I. Marrou, *op. cit.*, vol.I, p. 136 și după și G. P. Neserius, „Isocrate's Social and Political Ideas", in *International Journal of Ethics*, vol.43, No.3, (apr.1933), p.308-311.
37. E. Will, *op.cit.*, p.489.
38. C. H. Wilson, „Thucydides, Isocrates and the Athenian Empire", in *Greece and Rome*, 2nd ser., vol.13, No.1 (apr.1966), p.56.
39. Isocrate, *Asupra schimbului de bunuri*, XV: 254-257.
40. G. P. Neserius, *op. cit.*, p.308-311.
41. H-I. Marrou, *op. cit.*, vol.I, p.136.
42. Isocrate, *Nikokles*, III:9.
43. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, VII:12.
44. Arnold J. Toynbee, *op. cit.*, p.249.
45. Xenofon, *Statul spartan*, I.
46. A. J. Toynbee, *op. cit.*, p.247-248.
47. H-I. Marrou, *op. cit.*, vol.I, p.48.
48. Plutarh, *Lycurg*, 9.
49. F. de Coulanges, *op. cit.*, vol.II., p.52.
50. Plutarh, *Lycurg*, 16.
51. P. Leveque, *Aventura greacă*, Editura Meridiane, București, 1987, vol.I, p.252.
52. Thucidide, *Războiul peloponesiac*, II:36-42.
53. M. M. Markle, „Support of Athenian Intellectuals for Philip: a study of Isocrates' Philippus and Speusippus Letter to Philip", in *The Journal of Hellenic Studies*, vol.96, (1976), p.81-85.
54. *Ibidem*.
55. Demostene, *Olintica*, I:6-15.
56. Demostene, *Olintica*, II:18-19.
57. *Ibidem*, 24.
58. Demostene, *Olintica*, III:23-24.
59. *Ibidem*, 26-29.
60. *Ibidem*, 30-31.
61. J-M. Domenach, *Propaganda politică*, Institutul European, București, 2004, p.69 și după.
62. Demostene, *Discurs despre coroană*, V:235-237
63. P. Leveque, *op. cit.*, vol.II, p.24.
64. Plutarh, *Alexandru*, 3.
65. *Ibidem*, 14.
66. *Ibidem*, 27.
67. J. Guilaine, G. Lafforgue, H. van Effenterre, P. Levenque, M. Rouche, *op. cit.*, p.423.
68. Plutarh, *Alexandru*, 20.
69. P. Leveque, *op. cit.*, vol.II, p.42.
70. Plutarh, *Alexandru*, 72.

Roma

1. Titus Livius, *Ab urbe condita*, II:12.
2. *Ibidem*.
3. *Ibidem*, II:10.
4. R. Bloch, J. Cousin, *Roma și destinul ei*, Editura Meridiane, București, 1985, vol.I, p.81.
5. Titus Livius, *op. cit.*, IX:6.

6. *Ibidem*, Epitoma cărții a XIII-a.
7. Plutarh, *Pyrrhus* 20.
8. *Ibidem*.
9. Titus Livius, *op. cit.*, Epitoma cărții a XVIII-a.
10. Polybios, *Istorii*, I:20.
11. Cassius Dio, *Istoria romană*, XIII:2-4.
12. Titus Livius, *op. cit.*, XXII:50.
13. *Ibidem*, XXVI:15.
14. *Ibidem*, XXX:32.
15. *Ibidem*, XXXVII:40.
16. F. de Coulanges, *op. cit.*, vol.II, p.233.
17. *Apud* P. Grimal, *Tacit*, Editura Universitas, București, 2000, p.27.
18. J-C. Fredouille, *Dicționar de civilizație romană*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000, p.205.
19. A. J. Toynbee, *op. cit.*, vol.II, p.91-92.
20. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, vol.II, p.113.
21. J. Ferguson, „Classical civilisation", în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *op. cit.*, p.280.
22. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, vol.II, p.113.
23. Polybios, *op. cit.*, VI:54.
24. H-I. Marrou, *op. cit.*, vol.II, pg.18.
25. Polybios, *op. cit.*, VI:53
26. E. Cizek, *Istoria Romei*, Editura Paideia, București, 2002, p.116.
27. Sallustius, *Conjuratia lui Catilina*, 38:2,3,4.
28. Plutarh, *T.Gracchus*, 20.
29. *Apud* M. Crawford, *Roma republicană*, Editura Meridiane, București, 1997, p.96.
30. Plutarh, *op.cit.*, 20.
31. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit*, vol.II, p.8.
32. Tacitus, *Istorii*, I:1.
33. Cassius Dio, *op. cit.*, 47:19,20.
34. Suetonius, *Vietile celor doisprezece Caesari*, Augustus, 94.
35. *Ibidem*.
36. A. Gosling, Octavian, „Brutus and Apollo: a note to opportunist propaganda", în *The American Journal of Philology*, vol.107, no.4 (winter 1986), p.586-589.
37. Cicero, *Filipicele*, V:17.
38. Cassius Dio, *op. cit.*, 53:4.
39. Octavianus Augustus, *Res gestae*, XXXIV, *apud* Duduleanu, Mircea, *Octavianus Augustus*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
40. R. Syme, *The roman revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1960, p.313-314.
41. Cassius Dio, *op. cit.*, 53:16
42. Tacitus, *Anale*, I:3
43. *Ibidem*, I:2
44. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, vol.II, p.229.
45. R. Syme, *op. cit.*, p.475.
46. E. Cizek, *op. cit.*, p.261.
47. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, vol.II, p.214.
48. M. Eliade, *op.cit.*, vol. II, p.351.
49. *Ibidem*.
50. P. Grimal, *Civilizația romană*, Editura Minerva, București, 1973, vol.I, p.225.
51. Vergiliu, *Eneida*, VI:847.
52. D. J. Boorstin, *Căutătorii*, Editura Meridiane, București, 2001, p.157.
53. Vergiliu, *op. cit.*, VI:790-805.

54. Suetonius, *op. cit.*, *Augustus*, 29.
55. Vergiliu, *op. cit.*, VIII:716.
56. J. Morwood, „Aeneas, Augustus and the Theme of the City", în *Greece and Rome*, 2nd ser., vol.38, No.2 (oct. 1991), p.212-223.
57. Vergiliu, *op. cit.*, VIII:446.
58. *Ibidem*, VIII:675.
59. Vergiliu, *Georgicele*, II:135-140.
60. E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, Societatea Adevărul, București, 1994, vol.I, p.268.
61. R. Syme, *op. cit.*, p.129.
62. K. J. Reckford, „Horace and Maecenas", în *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 90, (1959), p.195-208.
63. Cassius Dio, *op. cit.*, 52:28-30.
64. *Ibidem*, 52:35.
65. K. J. Reckford, *op. cit.*, p.200.
66. M. L. Clarke, „Poets and Patrons at Rome", în *Greece & Rome*, 2nd ser., vol.25, No.1 (Apr.1978), p. 46-54.
67. Suetonius, *op. cit.*, *Augustus*, 89.
68. R. Syme, *op. cit.*, p.461.
69. E. Cizek, *Istoria Romei*, p.269.
70. *Ibidem*.
71. Horatius, *Carmen saeculare*, 8-12, 57-68.
72. Suetonius, *Viata lui Horatiu*, 36-49.
73. Horatius, *Ode*, III, 14:13-16.
74. J. M. Benario. „Book 4 of Horace's Odes: Augustan Propaganda", în *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol.91, (1960), p.339-352.
75. R. Syme, *op. cit.*, p.460.
76. Horatius, *Ode*, IV. 15:15-20.
77. *Ibidem*, 2:37-40.
78. *Ibidem*, 6:25-27.
79. P. Grimal, *op. cit.*, vol.I, p.249.
80. P. Grimal, *Literatura latină*, Editura Teora, București, 1997, p.234.
81. J. M. Benario, *op. cit.*, p.339-352.

Concluzii. Lumea veche

1. A. Maalouf, *Grădinile luminii*, Editura Polirom, Iași, 2005, p.155.
2. C. Sturzu, „Prin fapte mari în timpul legendar", în E. Negrici, *Poezia unei religii politice*, Editura Pro, București, p.345.
3. I. Cringuleanu, „Un om, un timp, o țară", în E. Negrici, *op. cit.*, p.325.
4. *Romani*, 13:1-2.
5. Cicero, *Despre legi*, III:3.
6. *Ieșirea*, 32:26-28.
7. F. de Coulanges, *op. cit.*, vol.II, p.54.
8. Aristotel, *Retorica*, 1.2.1356a:5-20.
9. Platon, *Phaidros*, 266-272.
10. *Ibidem*.
11. T. Mommsen, *Istoria romană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, vol.II, p.233.
12. *Apud* C. Lalouette, *op. cit.*, vol.I, p.120.
13. *Ibidem*, p.121.

14. *Ibidem*, p.123.
15. *Ibidem*.
16. Plutarh, *Alexandru*, 33.
17. Caesar, *Războiul civil*, I:?.
18. Titus Livius, *op. cit.*, XXI;44.
19. Shakespeare, *Henric al V-lea*, IV:3.
20. J. R. R. Tolkien, *Întoarcerea Regelui*, Editura Rao, București, 2001, p.155.
21. Octavianus Augustus, *Res gestae*, XXII-XXIII, *apud* Duduleanu, Mircea, *op. cit.*
22. Iuvenal, *Satire*, X:77-81.
23. E. Cizek, *Istoria Romei*, Editura Paideia, București, 2002, p.414.
24. Sun Tzu, *Arta războiului*, I:4.
25. *Apud* P. Montet, *Egiptul pe vremea dinastiei Ramses*, Editura Eminescu, București, 1973, p.338.
26. Kautilya, *op. cit.*, 10.3:27-44.
27. *** „Jurământul soldaților", în C. Daniel, A. Negoiță, *Gândirea hitită în texte*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p.321.

Răspândirea credinței.

Apostoli, misionari, predicatori

1. *Luca*, 5:10.
2. *Marcu*, 16:15-16.
3. *Ioan*, 20:21.
4. *Fapte*, 1:8.
5. *Fapte*, 2:7-11.
6. *Fapte*, 5:28.
7. Patriarhul Iustin Moisescu, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică*, Editura Anastasia, București, 2004, p.29.
8. *Ibidem*, p.42.
9. *I Petru*, 5:2-3.
10. *Iacov*, 5:14-15.
11. Ignatiu din Antiohia, *Scrisoare către Smirnioți*, VIII, *apud* J. Comby, *Să citim istoria bisericii*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din București, 1999, vol.I, p.52.
12. L. Hertling, *Istoria bisericii*, Editura Ars Longa, Iași, 2001, p.8.
13. Eusebiu din Cesareea, *Istoria Bisericească*, III:1, 24;V:10.
14. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *Istoria bisericească universală*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, vol.I, p.67.
15. Eusebiu din Cesareea, *op.cit.*, I:13.10.
16. *Fapte*, 9:4-5.
17. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *op. cit.*, vol.I, p.74.
18. *I Corinteni*, 15:3-8.
19. V. V. Muntean, *Istoria creștinătății*, Editura Sofia, București, 2004, p.52.
20. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *op. cit.*, vol.I, p.91.
21. *I Corinteni*, 1:26-28.
22. L. Hertling, *op. cit.*, p.12-13.
23. Pliniu cel Tânăr, *Scrisori*, X:96, *apud* J. Comby, *op. cit.*, vol.I, p.35.
24. Tertulian, *Apologetica*, 37, *apud* J. Comby, *op. cit*, vol.I, p.32.
25. D. J. Boorstin, *Cãutãtorii*, Editura Meridiane, București, 2001, p.80.

26. *Ieremia*, 1:8-9.
27. J. Rogues, „Catolicismul", în J. Delumeau (coord.), *op. cit.*, p.135.
28. *Luca*, 9:1-2.
29. *II Corinteni*, 11:25-27.
30. E. Cizek, *Istoria Romei*, Editura Paideia, București, 2002, p.487.
31. Minucius Felix, *Octavius*, XXXI:8, *apud* M. Tepelea, *Aspecte ale vieții sociale în biserica primară*, Editura Emia, Deva, 2004, p.121.
32. **** Doctrina celor doisprezece Apostoli* II:2-4, în E. Porfirescu, *Doctrina celor doisprezece Apostoli și învățăturile ei*, Institutul de arte grafice Carol Gobl, București, 1902, p.88.
33. **** Epistola către Diognet*, V:6-16, *apud* M. Tepelea, *op. cit.*, p.118.
34. *Marcu*, 14:22.
35. V. V. Muntean, *op. cit.*, p.61.
36. E. Gibbon, *The Christians and the Fall of Rome*, Penguin Books — Great Ideas, London, 1994, p.3.
37. Tacitus, *Anale*, XV:44.
38. M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Stiințifică și Enciclopedică, București, 1981, vol.II, p.356.
39. Tertulian, *Apologetica*, 40, textul a fost tradus de pe site-ul www.earlychristianwritings.com/text/tertulian01.html.
40. Eusebiu din Cesareea, *op. cit*, VI:28.
41. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *op. cit.*, vol.I, p.125.
42. E. E. Cairns, *Crestinismul de-a lungul secolelor*, Editura Dragostea lui Dumnezeu in actiune, Chisinău, 1992, p.87.
43. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *op. cit.*, vol.I, p.127.
44. *Apud* R. Trousson, *Istoria gândirii libere*, Editura Polirom, Iași, 1997, p.35.
45. Eusebiu din Cesareea, *op. cit.*, VIII:2-4,5.
46. Lactantiu, *De mortibus persecutorum*, XIII:1, textul a fost tradus din biblioteca virtuală Early Church.org.uk, adresa www.ccel.org/fathers2/ANF-07/anf07-15.htm
47. Eusebiu din Cesareea, *De laudibus Constantini*, VII, textul a fost tradus din biblioteca virtuală Early Church.org.uk, adresa www.ccel.org/schaft/npnf201.pdf.
48. Tertulian, *op.cit*, 50.
49. *Apud* P. Speed, *Those who prayed*, Italica Press, New York, 1997, p.15.
50. L. Hertling, *op. cit.*, p.86.
51. **** Decretum Gelasianum*, *apud* P. Brown, *Cultul sfinților*, Editura Amarcord, Timișoara, 1995, p.86.
52. Lactantiu, *op. cit.*, XLIV:4-5.
53. E. Cizek, *op. cit.*, p.532.
54. Eusebiu din Cesareea, *op. cit.*, X:5.4.
55. **** Doctrina celor doisprezece Apostoli* XII:1-5, în E. Porfirescu, *op. cit.*, p.102.
56. Lucian din Samosata, *Moartea lui Peregrinus*, 13, text tradus din bibliotaca virtuală The Tertulian Project, adresa www.tertulian.org/rpease/lucian/peregrinus.htm
57. H-I. Marrou, *Biserica în Antichitatea târzie*, Editura Universitas, București, 1999, p.90.
58. B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *Viețile sfinților Augustin, Benedict, Bernard, Francisc din Assisi, Ioan al Crucii*, Editura Humanitas, București, 1996, p.115.
59. F. Braudel, *Gramatica civilizațiilor*, Editura Meridiane, București, 1994, vol.II, p.37.
60. Eusebiu din Cesareea, *op. cit.*, VII.
61. H-I. Marrou, *op. cit.*, p.117.

62. *** *Codex Theodosianus*, XVI:1-2, *apud* J. Comby, *op. cit.*, vol.I p.65.
63. *Ibidem*, XVI:12.
64. *Apud* P. Johnson, *A history of Christianity*, Atheneum, New York, 1987, p.97.
65. *Apud* P. Riche, *Europa barbară. Din 476 până în 774*, Editura Corint, București, 2003, p.47-48.
66. R. Trousson, *Istoria gândirii libere*, Editura Polirom, Iași, 1997, p.37.
67. St. Augustin, *Filosofii păgâni și creștinismul*, 8, în *Antologie din scrierile părinților latini*, Editura Anastasia, București, 2000.
68. St. Augustin, *Scrisoarea 185 (417)*, *apud* J. Comby, *op. cit.*,vol. I, p.67.
69. Eusebiu din Cesareea, *Viața lui Constantin*, IV:24.
70. H. Vintilă, *Dicționarul papilor*, Editura Saeculum, București, 1999, p.28.
71. *Apud* D. J. Boorstin, *op. cit.*, p.89-90.
72. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *op. cit.*, vol.I, p.265-267.
73. *Apud* J-C. Eslin, *Dumnezeu și puterea*, Editura Anastasia, București, 2001, p.104-105.
74. A. Cameron, *The Mediterranean world in late antiquity, Routledge*, London, 1993, p.67.
75. *Apud* J-C. Eslin, *op. cit.*, p.117.
76. H. Vintilă, *op. cit.*, p.30.
77. D. J. Boorstin, *op. cit.*, p.86.
78. P. Aries, G. Duby, *Istoria vieții private*, Editura Meridiane, București, 1994, vol.I, p.282.
79. *Apud* Patriarhul Iustin Moisescu, *op.cit.*, p.41.
80. *Fapte*, 4:34-37.
81. Sfântul Clement Romanul, *Epistola către Corinteni*, XXVIII:1-2, *apud* M. Țepelea, *op. cit.*, p.168.
82. Tertulian, *op.cit.*, 39.
83. L. Hertling, *op. cit.*, p.54.
84. *Apud* B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.*, p.71.
85. H-I. Marrou, *op. cit.*, p.125.
86. *Apud* B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.*, p.128-129.
87. *Matei*, 18:20.
88. *Efeseni*, 4:4-5.
89. Ciprian, *Despre unitatea bisericii*, 5-6, în H. Bettenson (ed.), *Documents of the Christian Church*, Oxford University Press, London, 1953, p.103.
90. L. P. Qualben, *A History of the Christian Church*, Thoman Nelson and Sons, New York, 1958, p.99.
91. I. P. Culianu, *Eros și magie în Renaștere. 1484*, Editura Nemira, București, 1994, p.140.
92. H. Pirenne, *Mahomed și Carol cel Mare*, Editura Meridiane, București, 1996, p.117.
93. Grigore cel Mare, *Scrisori*, XI:56, *apud* J. Comby, *op. cit.*, vol.I, p.110.
94. Grigore din Tours, *Istoria francilor*, 30, în A-F. Platon, L. Rădvan (ed.), *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes*, Editura Polirom, Iași, 2005, p.17.
95. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *op. cit.*, vol.I, p.290.
96. H-I. Marrou, *op. cit.*, p.271.
97. Grigore din Tours, *op. cit.*, 31, în A-F. Platon, L. Rădvan (ed.), *op. cit.*, p.18.
98. *Apud* P. Speed, *op. cit.*, p.32.
99. *Apud* A-F. Platon, L. Rădvan (ed.), *op. cit.*, p.194.
100. P. Riche, *op. cit.*, p. 169.
101. Willibald, *Viața Sfântului Bonifaciu*, în A-F. Platon, L. Rădvan (ed.), *op. cit.*, p.197-199.

102. *Ibidem*.
103. *Ibidem*.
104. *Apud* J. Comby, *op. cit.*, vol.I, p.110.
105. *Apud* J. Carpentier, F. Lebrun, *Istoria Europei*, Editura Humanitas, București, 1997, p.133.
106. *Ibidem*, p.127.
107. *Apud* J. Comby, *op. cit.*, vol.I, p.114.
108. Laurentian, *Russian Primary Chronicle*, p.94, *apud* A. Koestler, *Al treisprezecelea trib: khazarii*, Editura Antet, București, p.97.
109. *Ibidem*, p.99
110. *Apud* J. Carpentier, F. Lebrun, *op. cit.*, p.135.
111. K. Onasch, *Civilizația Marelui Novgorod*, Editura Meridiane, București, 1975, p.31.
112. M. Eliade, *op. cit.*, vo.III, p.78.
113. J. Paul, *Biserica și cultura în Occident*, Editura Meridiane, București, 1996, vol.II, p.208; A. Vauchez, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental*, Editura Meridiane, 1994, p.136.
114. Sfântul Ieronim. *Epistola* 108:13, text tradus de pe www.newadvent.org/fathers/3001108.htm.
115. *Apud* P. Brown, *op. cit.*, p.111.
116. *Ibidem*, p.19.
117. *Apud* P. Speed, *op. cit.*, p.42.
118. J. Comby, *op. cit.*, vol.I, p.133.
119. *Apud* P. Speed, *op. cit.*, p.172.
120. *Ibidem*, p.174.
121. D. Barthelemy, *Anul o mie și pacea lui Dumnezeu*, Editura Polirom, Iași, 2002, p.116.
122. A. Vauchez, *op. cit.*, p.137.
123. J. Flori, *Război sfânt, jihad, cruciadă*, Editura Cartier, Chișinău, 2003, p.167.
124. D. J. Boorstin, *Creatorii*, Editura Meridiane, București, 2001, vol.I, p.350.
125. D. Barthelemy, *op. cit.*, p.118.
126. *Ibidem*, p.122.
127. J. Paul, *op. cit.*, vol.II, p.213.
128. D. J. Boorstin, *Descoperitorii*, Editura Meridiane, București, 1996, vol.I, p.153.
129. *Apud* P. Speed, *op. cit.*, p.183.
130. C. T. Maier, *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p.3.
131. Sergiu al IV-lea, *Encicliică de cruciadă*, *apud* J. Flori, *op. cit.*, p.303.
132. Ademar de Chabannes, *Chronicon*, III:47, *apud* J. Flori, *op. cit.*, p.300.
133. Grigore al VII-lea, *Registrum*, I:49, *apud* J. Flori, *op. cit.*, p.289.
134. *Ibidem*, II:37, p.291.
135. Foucher de Chartres, *Historia hierosolymitana*, I:3, *apud* J. Flori, *op. cit.*, p.294.
136. *Apud* P. Contamine, „Un război pentru Împărăția Cerurilor", în R. Delort (coord.), *Cruciadele*, Editura Artemis, București, 1999, p.103.
137. C-E. Dufourq, *Extraordinara călătorie în Țara Sfântă*, în R. Delort, *op. cit.*, p.23-25.
138. D. J. Boorstin, *op. cit.*, vol.I, p.156.
139. Guibert de Nogent, *Dei gesta per Francos*, II:8, *apud* J. Flori, *op. cit.* p.299.
140. L. Poliakov, *Istoria antisemitismului*, Editura Hasefer, București, 1999, vol.I, p.48.
141. *Ibidem*.
142. *Apud ibidem*, p.153.

143. *Apud* B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.*, p.190.
144. Eugeniu al III-lea, *Apelul la cruciadă* (1 decembrie 1145), în A-F. Platon, L. Rădvan, *op. cit.*, p.228.
145. Inocentiu al II-lea, *Ad Liberandam Terram Sanctam*, 17, în A-F. Platon, L. Rădvan, *op. cit.*, p.237.
146. *Apud* B. Sese, P. Aymară, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.*, p.191.
147. *Ibidem*, p.189.
148. P. Epinoux, „Une reponse a l'heresie: Dominique et les dominicains", în J. Berlioz (coord.), *Le Pays cathare*, Editions du Seuil, Paris, 2000, p.104-105.
149. C. T. Maier, *op. cit.*, p.34.
150. *Ibidem*, p.7.
151. *Ibidem*, p. 33.
152. *Ibidem*, p. 40 și după.
153. *Apud* D. J. Boorstin, *op. cit.*, vol.I, p.173.
154. A. Olichon, *Les Missions*, A la Librairie Bloud & Gay, Paris, 1936, p.183.
155. S. Berstein, P. Milza, *Istoria Europei*, Institutul European, Iași, 1998, vol.III, p.108.
156. *Apud* L. N. Rivera, *A Violent Evangelism. The Political and Religious Conquest of the Americas*, Westminster/John Knox Louisville, Kentuky, 1982, p.29-30.
157. *Apud* J. Comby, *op. cit.*, vol. II, p.52.
158. *Apud* L. N. Rivera, *op. cit.*, p.30.
159. L. Hertling, *op. cit.*, p.445.
160. P. Johnson, *op.cit.*, p.402.
161. *Ibidem*.
162. E. Galeano, *Memoria focului*, Editura Politică, București, 1988, p.49
163. Bernal Diaz Delcastillo, *Adevărata istorie a cuceririi Noii Spanii*, Editura Meridiane, București, 1986, vol.II, p.241.
164. *Apud* J. Comby, *op. cit.*, vol. II, p.54.
165. A. Olichon, *op. cit.*, p.185
166. *Apud* L. N. Rivera, *op. cit.*, p.119
167. J. Beeching, *An Open Path. Christian Missionaries 1515-1914*, Ross-Erikson Publishers, London, 1979, p.18
168. T. Todorov, „Călători și indigeni", în E. Garin (coord.), *Omul Renașterii*, Editura Polirom, Iași, 2000, p.304
169. *Apud ibidem*, p.303.
170. *Ibidem*.
171. *Ibidem*.
172. H. L. Borges, *Opere*, Editura Univers, București, 1999, vol.I, p.116.
173. J. Beeching, *op.cit.*, p.22.
174. L. N. Rivera, *op. cit.*, p.222.
175. *Ibidem*, p.218
176. L. Hertling, *op. cit.*, p.434.
177. *Apud* L. Poliakov, *op. cit.*, vol.II, p.183.
178. A. Olichon, *op. cit.*, p.187.
179. L. Hertling, *op.cit.*, p.450.
180. L. N. Rivera, *op. cit.*, p.225.
181. J. Beeching, *op.cit.*, p.19.
182. E. Galeano, *op. cit.*, p.133.
183. *Ibidem*, p.111.
184. *Ibidem*, p.182.
185. J. Beeching, *op.cit.*, p.25.
186. A. Olichon, *op. cit.*, p.192.

187. *Ibidem*, p.207-220.
188. P. K. Balachandran, „Portuguese ruined Jaffna", în *Colombo Diary*, 10 aprilie 2006, preluat și tradus de pe www. hindustantimes.com
189. L. Hertling, *op. cit.*, p.232.
190. A. De Groot, „Misiunea după Vatican II", în *Concilium* nr. 36, 1968, *apud* J. Comby, *op. cit.*, vol. II, p.217.
191. A. Bouchaud, în *Spiritus* nr.30, 1967, *apud* J. Comby, *op. cit.*, vol. II, p.217.
192. E. E. Cairns, *op. cit.*, p.220.
193. A. Hellemans, B Bunch, *Istoria descoperirilor științifice*, Editura Orizonturi, București, 1999, p.88,102.

Media. Realitatea artificială

Tehnologie și cenzură

1. D. J. Boorstin, *Descoperitorii.*, vol.I, p.323-325.
2. I. Peleg (coord.), *Patterns of censorship around the world*, Westview Press, Boulder, 1993, p.10
3. *Fapte*, 19:19.
4. Suetonius, Viețile celor doisprezece Caesari, Editura Științifică, București, 1958, *Domitian*, 10.
5. L. T.Beman, *Selected censorship of Speech and Press*, H.W. Wilson, New York, 1930, p.12.
6. Suetoniu, *op. cit.*, *Augustus*, 51:3.
7. Cicero, *Republica*, IV:12.
8. F. H. Cramer, „Bookburning and censorship in Ancient Rome", în *Journal of the History of Ideeas* vol 6, no 2 (apr. 1945), p.170-171.
9. *Ibidem*, p.175.
10. Tacitus, *Anale*, 35.
11. G. Giovannini (coord.), *De la silex la siliciu. Istoria mijloacelor de comunicare în masă*, Editura Tehnică, București, 1989, p.116.
12. M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, vol.III, p.248.
13. A. Briggs, P. Burke, *Mass-media. O istorie socială*, Editura Polirom, Iași, 2005, p.80.
14. *Constitutiile Apostolice*, I:5, text tradus din *Christian Classics Ethereal Library*, www.ccel.org.
15. *Ibidem*, I:6.
16. *Ibidem*, VIII-85.
17. *Apud* J. C. Eslin, *Dumnezeu și puterea*, Editura Anastasia, București, 2001, p.133.
18. *Decretum Gelasianum*, V, text tradus din www.tertullian. org/decretum_eng.htm.
19. *Ibidem*.
20. L. E. Ingelhart, *Press Freedom: A descriptive Calendar of Concepts, Interpretations, Events and Court Action from 4000 BC to the Present*, Greenwood Press, New York, 1987, p.6.
21. *Ibidem*, p.10.
22. A. Briggs, P. Burke, *op. cit.*, p.59.
23. A. Labarre, *Istoria cărții*, Institutul European, Iași, 2001, p.78.
24. *Ibidem*, p.65-66.
25. H. Vintilă, *Dicționarul papilor*, Editura Saeculum, București, 1999, p.155.

26. Text tradus din *Modern History Source Book* — www.fordham.edu/halsall/mod/trend-booksroules.html.
27. M. Petcu, *Puterea și cultura. O istorie a cenzurii*, Editura Polirom, Iași, 1999, p.52.
28. ***, *Publicațiile interzise până la 1 mai 1948*, Ministerul Artelor și Informațiilor, București 1948, p.6-17.
29. G. G. Marquez, *Aventura lui Miguel Littin, clandestin in Chile*, Editura Rao, București, 2002, p.3.
30. J. S. Read, „Censored", în *Transition*, nr.32(aug-sep 1967), p.37-41.
31. *Ibidem*.
32. H. N. Foerstel, *Banned in the USA: A Reference Guide to Book Censorship in Schools and Public Libraries*, Greenwood Press, Westport, 2002, p.188.
33. Adalberon, *Poem pentru regele Robert*, *apud* Comby, Jean, *Să citim istoria bisericii*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din București, 1999, p.116.
34. Alexandrian, *Istoria filozofiei oculte*, Editura Humanitas, București, 1994, p.374.
35. G. Giovannini (coord.), *op. cit.*, p.75.
36. J. Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV — XVIII). O cetate asediată*, Editura Meridiane, București, 1986, vol.II, p.338.
37. Text tradus din *Medieval Source Book*, Witchcraft Documents (IVth Century), www.fordham.edu/halsall/source/witches1.html.
38. *Ibidem*.
39. *Ibidem*.
40. J. Delumeau, *op. cit.*, vol.II, p.79.
41. ***, *Malleus Maleficarum* — I:I, text tradus din www.malleusmaleficarum.org.
42. A. M. Di Nola, *Diavolul*, Editura All, București, 2001, p.214.
43. J. Delumeau, *op. cit.*, vol.II, p.82.
44. A. M. Di Nola, *op. cit.*, p.232.
45. Alexandrian, *op. cit.*, p.382.
46. P. B. Levack, „Vrăjitoarea", în Villari, Rosario (coord.), *Omul baroc*, Editura Polirom, Iași, 2000, p.265.
47. *Ibidem*, p.267.
48. *Apud* J. Delumeau, *op. cit.*,vol.II, p.97.
49. ***, *Malleus Maleficarum*, I:VI.
50. *Ibidem*.
51. Alexandrian, *op. cit.*, p.376.
52. *Ibidem*.
53. A. M. Di Nola, *op. cit.*, p.291.
54. Alexandrian, *op. cit.*, p.378.
55. ***, *Malleus Maleficarum*, II:I.
56. R. Muchembled, *O istorie a diavolului*, Editura Cartier, Chișinău, 2002, p.177.
57. N. Werth, „Un stat impotriva poporului său", în S. Courtois, (coord), *Cartea neagră a comunismului*, Editura Humanitas, București, 1998, p.162.

Presa ca instrument. Primii pași

1. L. E. Ingelhart, *op. cit.*, p.4.
2. Cicero, *Epistulae ad Familiares*, II:8.1 și VIII:1.1, *apud* M. Stephens, *A History of News*, Viking, New York, 1988, p.62-63.
3. P. Albert, *Istoria presei*, Institutul European, Iași, 2002, p.11.
4. Pliniu cel Bătrân, *Istoria Naturală*, VIII:61.
5. M. Stephens, *op. cit.*, p.65.

6. Suetoniu, *op. cit., Augustus*, 36.1.
7. M. Stephens, *op. cit.*, p.70.
8. Thoveron, Gabriel, *Istoria mijloacelor de comunicare*, Institutul European, Iași, 2003, p.8.
9. M. Stephens, *op. cit.*, p.75.
10. P. Albert, *op. cit.*, p.12.
11. R. Muchembled, *op. cit.*, p.178.
12. M. Stephens, *op. cit.*, p.319.
13. *Apud* P. Albert, *op. cit.*, p.19.
14. *Apud* J-N. Jeanneney, *O istorie a mijlocelor de comunicare*, Institutul European, Iași, 1997, p.47.
15. P. Albert, *op. cit.*, p.165.
16. O. Thomson, *Easily Led. A history of Propaganda*. Sutton Publishing, London, 1999, p.190.
17. M. Stephens, *op. cit.*, p.173.
18. *Ibidem*.
19. M. Petcu, *op. cit.*, p.24.
20. *Ibidem*, p.41.
21. *Apud* S. Rials, *Declaratia drepturilor omului și cetățeanului*, Editura Polirom, Iași, 2002, p.397.
22. *Apud ibidem*, p.15.
23. *Apud* J. Keane, *Mass-media și democrația*, Institutul European, Iași, 2000, p.125.
24. M. McLuhan, *Mass-media sau mediul invizibil*, Editura Nemira, București, 1997, p.263.
25. S. Rials, *op. cit.*, p.187.
26. J. Keane, *op. cit.*, p.86-96.
27. Alina Mungiu-Pippidi, „Vechiul regim și noua societate civilă", în *Revista 22*, anul XVI(797), București, 2005.
28. P. Albert, *op. cit.*, p.34.
29. *Ibidem*, p.35.
30. L. Regenbongen, *Napoleon a spus*, Editura Universalia, București, 1999, p.237.
31. O. Thomson, *op. cit.*, p.222
32. L. Regenbongen, *op.cit.*, p.127.
33. P. Albert, *op.cit.*, p.35.
34. L. Regenbongen, *op. cit.*, p.101.
35. *Apud* R. Pipes, *Scurtă istorie a Revoluției ruse*, Editura Humanitas, București, 1998, p.230.
36. J-N. Jeanneney, *op. cit.*, p.89.

Momentul de libertate

1. P. Albert, *op. cit.*, p.38.
2. *Ibidem*, p.42.
3. *Ibidem*, p.56.
4. M. L. DeFleur, S. Ball-Rokeach, *Teorii ale comunicării de masă*, Editura Polirom, Iași, 1999, p.68.
5. M. Stephens, *op. cit.*, p.204.
6. G. Thoveron, *op. cit.*, p.33 și după.
7. *Apud* M. L. DeFleur, S. Ball-Rokeach, *op. cit.*, p.64.
8. W. Lippmann citat de A. Briggs, P. Burke, *op. cit.*, p.187.
9. J-N. Jeanneney, *op. cit.* p.107-019.

10. *Apud* M. Stephens, *op. cit.*, p.211.
11. B. Farwell, *Queen Victoria's little Wars*, Wordsworth Editions, Hertfordshire, 1973, p.69.
12. *Ibidem*, p.70.
13. *Apud* P. M. Taylor, *Munitions of the Mind*, Manchester University Press, Manchester, 1995, p.163.
14. Text tradus din arhiva online a ziarului *The Times* www.timesonline.co.uk/article/0,,17629-1317949,00.html.
15. *Ibidem*.
16. *Ibidem*.
17. I. V. Hogg, *Dicționarul marilor bătălii*, Editura Artemis, București, 2000, p.28 și G. Bruce, *Dictionary of Wars*, HarperCollins Publishers, Glasgow, 1995, p.27.
18. *Apud* P. M. Taylor, *op. cit.*, p.164.
19. J-N. Jeanneney, *op. cit*, p.84.
20. Text tradus din arhiva online a ziarului *The Times* www.timesonline.co.uk/article/0,,17629-1317949,00.html.
21. *Ibidem*.
22. *Ibidem*.
23. *Ibidem*.
24. *Apud* B. Farwell, *op. cit.*, p.10.
25. Text tradus din arhiva online a ziarului *The Times* www.timesonline.co.uk/article/0,,17629-1317949,00.html.
26. R. J. Goldstein, *The War for the Public Mind*, Prager, Westport, 2000, p.4.
27. *Ibidem*, p.5.
28. *Ibidem*, p.7.
29. F. Braudel, *Gramatica civilizațiilor*, Editura Meridiane, București, 1994, vol.II, p.32.
30. K. Marx, F. Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, Editura Nemira, București, 1998, p.32.
31. *Apud* L. E. Ingelhart, *op. cit.*, p.247.
32. Text tradus din *Modern History Source Book*: www.fordham.edu/halsall/mod/horstwessel.html.
33. E. Frunză, „E timpul!", în E. Negrici, *Poezia unei religii politice*, Editura Pro, București, p.116.
34. M. Kenner, J. Petras, *Fidel Castro speaks*, Penguin Books, Middlesex, 1972, p.319.

Media în totalitarism

1. P. M. Taylor, *op. cit.*, p.176.
2. C. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian, Dictatorship and Autocracy*, Harper, New York, 1956, *apud* T. Wolton, *Roșu-brun. Răul secolului*, Fundația Academia Civică, București, 2001, p.125.
3. *Apud* C. Malaparte, *Tehnica loviturii de stat*, Editura Nemira, București, 1996, p.106
4. V.I. Lenin, „Proiect de rezoluție cu privire la libertatea presei", în *Opere complete*, Editura Politică, București, 1965, vol.35, p.54-55.
5. *Apud* L. E. Ingelhart, *op. cit.*, p.250.
6. *Apud* B. Souvarine, *Stalin*, Editura Humanitas, București, 1999, p.173.
7. *Apud ibidem*, p.174.
8. P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, p.29.

9. *Ibidem*, p.30 și după.
10. *Apud* A. Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag*, Editura Univers, Bucureşti, 1997, vol.I, p.260.
11. V. I. Lenin, „Declaraţia drepturilor poporului muncitor si exploatat", în *Despre Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie*, Editura de Stat pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1957, p.43-45.
12. P. Kenez, *op. cit.*, p.33.
13. V. I. Lenin, „Cuvântare în legătură cu problema presei", în *Opere complete*, vol.35, p.56-58.
14. V. I. Lenin, „Notă conţinând proiectul de decret cu privire la lupta împotriva contrarevolutionarilor şi sabotorilor", în *op. cit.*, p.163.
15. *Ibidem*, p.164.
16. *Ibidem*, p.165.
17. *Apud* G. Leggett, *CEKA: Poliţia politică a lui Lenin*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2000, p.52.
18. *Ibidem*, p.53.
19. *Apud* A. Soljeniţîn, *op. cit.*, vol.I, p.219.
20. V. I. Lenin, „Cu privire la suspendarea unui ziar menşevic care subminează apărarea ţării", în *Opere complete*, vol.28, Editura de Stat pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1955, p.448-449.
21. I. Peleg (coord.), *op. cit.*, p.38.
22. G. Thoveron, *op. cit.*, p.83
23. *Apud* A. Soljeniţîn, *op. cit.*, vol.I, p.52.
24. *Apud* N. Werth, *op. cit.*, p.125.
25. V. I. Lenin, „Teze cu privire la propaganda pe linie de producţie", în *Opere complete*, vol.42, Editura Politică, Bucureşti, 1966, p.14-17.
26. *Ibidem*.
27. V. I. Lenin, „Despre caracterul ziarelor noastre", în *Opere complete*, vol.28, p.85.
28. *Ibidem*.
29. *Apud* R. Pipes, *Scurtă istorie a Revoluţiei ruse*, Editura Humanitas, Bucureşti, 1998, p.156.
30. B. Souvarine, *op. cit.*, p.547.
31. A. Beevor, *Stalingrad*, Editura Rao, Bucureşti, 2005, p.21-23.
32. A. Hitler, *Mein Kampf*, Editura Beladi, Craiova, 1999, vol.II, p.186.
33. J. Goebbels, *The Early Goebbels Diaries: The Journal of Joseph Goebbels from 1925-1926*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1962, p.147.
34. A. Hitler, *op. cit.* vol.I, p.274-292.
35. *Apud* R. Pipes, *op. cit.*, p.210.
36. A. Soljeniţîn, *op. cit.*, vol.I, p.23.
37. *Ibidem*, p.433-434.
38. *Apud* N. Werth, *op. cit.*, p.118-119.
39. V. I. Lenin, „Cum trebuie organizată întrecerea?", în *Opere Complete*, vol.35, p.214.
40. *Apud* N. Werth, *op. cit.*, p.73.
41. *Ibidem*, p.88.
42. *Ibidem*, p.71.
43. R. Conquest, *Recolta durerii*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2003, p.61.
44. *Apud ibidem*, p.53.
45. *Apud* N. Werth, *op. cit.*, p.121.
46. *Ibidem*, p.139.
47. R. Conquest, *op.cit.*, p.82-84.
48. I. V. Stalin, „Pe frontul cerealelor", în *Problemele leninismului*, Editura Partidului Muncitoresc Român, Bucureşti, 1948, p.308.

49. I. V. Stalin, „Răspuns tovarășilor colhoznici", în *op.cit.*, p.515-516.
50. A. Soljenitin, *op. cit.*, vol.I, p.260-269.
51. Textul articolului de fond din *Pravda* — 13 ianuarie 1953, tradus din www.cyberussr.com/rus/vrach-ubijca-e.html.
52. *Ibidem*.
53. N. Werth, *op. cit.*, p.232-233.
54. N. Zenkovici, *Misterele Kremlinului*, Editura Universal Dalsi, București, 2000, p.152-163.
55. V. I. Lenin, „Oameni de pe lumea cealaltă", în *op. cit.*, p.239-241.
56. L. Poliakov, *Mitul arian*, Editura Est, București, 2003, p.408.
57. *Apud* B. Souvarine, *op. cit.*, p.174.
58. I. Kershaw, *Hitler. Ascensiunea la putere*, Editura Antet, București, p.82.
59. Articol de fond în *Volkischer Beobachter* din 12 mai 1933 referitor la primul mare rug cultural din Germania nazistă, organizat de Asociația Studenților Germani — celula național-socialistă a studenților de la Universitatea din Berlin. Textul a fost tradus din http://dizzy.library.arizona.edu/images/burnedbooks/goebbels.htm.
60. I. Kershaw, *op. cit.*, p.86.
61. A. Guyot, P. Restellini, *Arta nazistă*, Editura Corint, București, 2002, p.24.
62. Textul *Legii editoriale* promulgate în octombrie 1933 a fost preluat și tradus din www.adolfhitler.ws/lib/proc/Editorial-Law.html.
63. R-G. Reuth, *Goebbles*, Harcourt Brace&Company, New York, 1993, p.176.
64. L. L. Snyder, *Encyclopedia of the Third Reich*, Robert Hale, London, 1976, p.248.
65. E. K. Bramsted, *Goebbels and National-Socialist Propaganda*, Michigan State University Press, Detroit, 1965, p.90.
66. J. M. Domenach, *op. cit.*, p.51-53.
67. *Apud* R. Conquest, *op.cit.*, p.50.
68. J. Ellul, *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*, Vintage Books, New York, 1973, p.63-64.
69. H. Arendt, *Originile totalitarismului*, Editura Humanitas, București, 1994, p.473.
70. *Apud* I. V. Stalin, *op.cit.*, p.515.
71. R. Conquest, *op.cit.*, p.138-140.
72. V. Grossman, *Panta Rhei*, Editura Humanitas, București, 1990, p.108-109.
73. *Ibidem*, p.110.
74. *Ibidem*, p.111.
75. *Apud* M. Weinreich, *Universitățile lui Hitler*, Editura Polirom, Iași, 2000, p.19.
76. *Ibidem*.
77. *Apud* L. Poliakov, *Breviarul urii*, Editura Est, București, 2004, p.37.
78. *Apud* P. Johnson, *O istorie a evreilor*, Editura Hasefer, București, 2003, p.379.
79. A. Beevor, *Berlin*, Editura Rao, București, 2005, p.195.
80. *Ibidem*, p.72.
81. A. Guyot, P. Restellini, *op. cit.*, p.26.
82. P. Albert, A-J. Tudesq, *Istoria radioteleviziunii*, Institutul European, Iași, 2003, p.36.
83. A. Guyot, P. Restellini, *op. cit.*, p.26.
84. Textul face parte din F. J. Huber, „Propagandisten — Fibel", Leitner&Co, 1942 și a fost tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/cas/gpa/fibel.htm#g.
85. *Apud* E. K. Bramsted, *op. cit.*, p.102.
86. *Apud* R-G. Reuth, *op. cit.*, p.174.
87. *Apud* E. K. Bramsted, *op. cit.*, p.56.
88. *Ibidem*, p.102-104.
89. *Ibidem*, p.105.

90. *Ibidem*, p.106.
91. Articol apărut în *Der Sturmer* nr.37/1935, sub semnătura lui Fritz Fink, sub titlul „Sfârșitul. Trădată mortal de un evreu." Tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/cas/gpa/ds12.htm.
92. *Apud* L. Poliakov, *op. cit.*, p.30-31.
93. *Ibidem*, p.37.
94. Text tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/cas/gpa/ds13.htm.
95. Text tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/cas/gpa/fuchs.htm.
96. *Apud* T. Todorov, *Confruntarea cu extrema*, Editura Humanitas, București, 1996, p.126.
97. M. Baumont, *Marea conjuratie impotriva lui Hitler*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p.53 și după.
98. Cele șapte manifeste ale grupului Trandafirul Alb au fost consultate la adresa www.jlrweb.com/whiterose/leaflets.html.

Ficțiunea ca instrument

1. Text tradus din http://history.acusd.edu/gen/Filmnotes/whywefight.html.
2. P. M. Taylor, *op. cit.*, p.231.
3. Text tradus din http://history.acusd.edu/gen/Filmnotes/whywefight.html.
4. L. L. Snyder,*op. cit.*, p.351.
5. A. Guyot, P. Restellini, *op. cit.*, p.92.
6. L. L. Snyder,*op. cit.*, p.352-353.
7. Text tradus din http://history.acusd.edu/gen/Filmnotes/whywefight.html.
8. P. M. Taylor, *op. cit.*, p. 231.
9. P. Dobrescu, A. Bârgăoanu, *Mass media și societatea*, Editura Comunicare.ro, București, 2003, p.148-149.
10. *Ibidem*.
11. J-N. Jeanneney, *op. cit.*, p.127.
12. A. Rhodes, *La Propagande dans La Seconde Guerre Mondiale.*, France Loisirs, Paris, 1989, p. 82
13. A. Beevor, *Berlin*, Editura Rao, București, 2005, p.286.
14. A. Rhodes, *op. cit.*, p.248.
15. A. Beevor, *Stalingrad*, Editura Rao, București, 2005, p.159.
16. A. Rhodes, *op. cit.*, p.242.
17. *Ibidem*, p.224.
18. A. Beevor, *op. cit.*, p.46.
19. P. M. Taylor, *op. cit.*, p.237.
20. A. Rhodes, *op. cit.*, p.211.
21. *Ibidem*, p.28.
22. *Ibidem*, p.38.
23. *Ibidem*, p.59.
24. *Ibidem*, p.313.
25. R. S. Rose, *Dictionar critic de mituri și simboluri ale nazismului*, Editura Paralela 45, Pitești, 2005, p.30.
26. A. Rhodes, *op. cit.*, p.241.
27. W. Churchill, *Al Doilea Război Mondial*, Editura Saeculum I.O., București, 1996, vol.1, p.303.
28. D. J. Boorstin, *Creatorii*, Editura Meridiane, București, 2001, vol.2, p.411.
29. *Ibidem*, vol.2, p.406.

30. P. Leveque, *Aventura greacă*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1987, vol.1, p.430.
31. G. Rachet, *Tragedia greacă*, Editura Univers, Bucureşti, 1980, p.106-108.
32. Charles Segal, „Auditor şi spectator", în J. P. Vernant(coord), *Omul grec*, *Editura* Polirom, Iaşi, 2001, p.196.
33. P. Leveque, *op. cit.*, vol.1, p.415.
34. Z. Petre, *Cetatea greacă*, Editura Nemira, Bucureşti, 2000, p.374.
35. J. Le Goff, *Civilizatia Occidentului medieval*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970, p.666.
36. J. Delumeau, *op. cit.*, vol.2, p.146-147.
37. L. Poliakov, *Istoria antisemitismului*, Editura Hasefer, Bucureşti, 1999, vol.1, p.121.
38. *Ibidem*, vol.1, p.122.
39. *Ibidem*, vol.1, p.123.
40. *Ibidem*.
41. M. McLuhan, *op. cit.*, p.281
42. D. J. Boorstin, *op. cit.*, p.414.
43. Ricarda Strobel, „Starul", în U. Frevert, H-G. Haupt (coord.), *op. cit.*, p.60-61.
44. C. Gledhill, *Stardom: Industry of Desire*, Routledge, London, 1991, p.5.
45. Rikke Schubart, „Birth of a Hero: Rocky, Stallone and Mythical Creation", în C. Henry, A. Ndalianis (coord), *Stars in Our Eyes: The Star Phenomenon in the Contemporary Era*, Praeger, Westport, 2002, p.150-155.
46. M. Gheorghiu, *Filmul şi armele*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1976, p.141.
47. Poiecţia filmelor la cinematograf în Germania interbelică era însoţită de un program de sală care sintetiza pentru spectatori cele mai interesante momente ale filmului. Textul programului de sală al filmului *Der Jud Süss* era el însuşi un produs de propagandă antisemită. Am folosit traducerea din germană în engleză a programului de sală de la adresa www.calvin.edu/academic/cas/gpa/judsuss2.htm.
48. Scriptul filmului *Der Ewige Jude* şi imagini din acesta se găsesc pe site-ul www.holocaust-history.org/der-ewige-jude/program.shtm/
49. *Ibidem*.
50. Detalii despre filmul *Kolberg* am găsit pe site-ul www.imdb.com/title/tt0036989.
51. E. K. Bramsted, *op. cit.*, p.65.
52. *Ibidem*, p.66-67.
53. M. Gheorghiu, *op. cit.*, p.144.
54. Vezi nota 84, capitolul *Media în totalitarism*.
55. *Ibidem*.
56. M. Gheorghiu, *op. cit.*, p.142.
57. *Apud* P. Kenez, *op. cit.*, p.219.
58. *Apud*, *ibidem*, p.203.
59. http://secure.britanica.com/ebc/article-52145.
60. Sinteza celor 23 de documentare ale lui Vertov se află pe site-ul: http://www.osa.ceu.hu/filmlibrary/browse/country?val=59.
61. E. K. Bramsted, *op. cit.*, p.78
62. P. Babitsky, J. Rimberg, *The Soviet Film Industry*, Praeger, New York, 1955, p.218-235.
63. M. Gheorghiu, *op. cit.*, p.150.
64. *Ibidem*, p.152.
65. P. L.Gianos, *Politics and Politicians in America Film*, Praeger, Westport, 1998, p.45.
66. *Ibidem*, p.46.
67. Textul integral al *Codului Hays* l-am găsit pe site-ul: www.artsreformation.com/a001/hays-code.html.

68. *Ibidem.*
69. *Ibidem.*
70. *Ibidem.*
71. *Ibidem.*
72. *Ibidem.*
73. *Ibidem.*
74. *Ibidem.*
75. *Ibidem.*
76. P. L.Gianos, *op. cit.*, p.50.
77. *Ibidem*, p.51.
78. Textul chestionarului a fost tradus după http://history.acusd.edu/gen/st/aksoroka/hollywood3.html.
79. Textul integral al raportului realizat de Bureau for Motion Pictures despre filmul *Casablanca* se găseşte pe: www.digitalhistory.uh.edu/historyonline/bureau_casablanca.cfm

Marele manipulator

1. M. Weber, *The Theory of Social and Economical Organization*, The Free Press, New York, 1969, p.152.
2. F. Oppenheimer, „The Idolatry of the State", în *Review of Nations*, 2, 1927, p.13-26.
3. F. H. Cramer, „Bookburning and censorship in Ancient Rome", în *Journal of the History of Ideeas*, vol.6, No.2, p.187.
4. Laurent de Vargas, *Istoria secretă a ordinului templierilor*, Libripress, Bucureşti, 2000, p.72.
5. O. Thomson, *Easily Led. A history of Propaganda*, Sutton Publishing, London, 1999, p.2.
6. D. Bering, „Intelectualul", în U. Frevert, H-G. Haupt (coord.), *Omul secolului XX*, Editura Polirom, Iaşi, 2002, p.177.
7. S. Freud, *Studii despre societate şi religie*, Editura Trei, Bucureşti, 2000, p.420.
8. A. J. Toynbee, *Studiu asupra istoriei*, Editura Humanitas, Bucureşti, 1997, vol. I, p.80.
9. A. Hellemans, B. Bunch, *Istoria descoperirilor ştiinţifice*, Editura Orizonturi, Bucureşti, 1999, p.20-23.
10. A. J. Toynbee, *op. cit.*, vol.I, p.77.
11. M. Walzer, „On the role of symbolism in political thought", în *Political Science Quaterly* , 82, 1960, p.194.
12. F. Nietzsche, *Genealogia moralei*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2006, p.94.
13. *** *Cartea Morţilor*, 72, *apud* F. Comte, *Les Livres Sacres*, Bordas, Paris, 1990, p.100.
14. J. G. A. Pocock, „Ritual, language, power", în *Political Science*, 16:3-31, 1964, *apud* D. I. Kertzer, *Ritual, politică şi putere*, Editura Univers, Bucureşti, 2002, p.27.
15. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1981, VII:12.
16. Text tradus din *Treasures of Ancient Egypt*, http://nefertiti.iwebland.com/merikare_papyrus.htm.
17. S. Moscovici, *Epoca maselor*, Institutul European, Iaşi, 2001, p.185.
18. A. Pratakis, E. Aronson, *Age of Propaganda*, W.H. Freeman and Company, New York, 1992, p.2.

Bibliografie

A

1. Albert, Pierre, *Istoria presei*, Institutul European, Iași, 2002.
2. Albert, Pierre, Tudesq, Andre-Jean, *Istoria radiotelevizIunii*, Institutul European, Iași, 2003.
3. Alexandrian, *Istoria filozofiei oculte*, Editura Humanitas, București, 1994.
4. Angot, Michel, *India clasică*, Editura Bic All, București, 2003.
5. Arendt, Hannah, *Originile totalitarismului*, Editura Humanitas, București, 1994.
6. Aries, Phillippe, Duby, Georges, *Istoria vieții private*, Editura Meridiane, București, 1994.
7. Aristotel, *Statul atenian*, Editura Antet, București, f.a.
8. Aristotel, *Retorica*, Editura IRI, București, 2004.
9. Attias, Jean-Christophe, Benbassa, Esther, *Dicționar de civilizație iudaică*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999.
10. St. Augustin, *The City of God*, translated by Rev. Marcus Dods, Random House Inc, New York, 1999.

B

1. Babitsky, Paul, Rimberg, John, *The Soviet Film Industry*, Praeger, New York, 1955.
2. Barthelemy, Dominique, *Anul o mie și pacea lui Dumnezeu*, Editura Polirom, Iași, 2002.
3. Baumont, Maurice, *Marea conjuratie împotriva lui Hitler*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977.
4. Beeching, Jack, *An Open Path. Christian Missionaries 1515-1914*, Ross-Erikson Publishers, London, 1979.
5. Beevor, Antony, *Berlin*, Editura Rao, București, 2005.
6. Beevor, Antony, *Stalingrad*, Editura Rao, București, 2005.
7. Beman, Lamar T., *Selected censorship of Speech and Press*, H.W. Wilson, New York, 1930.
8. Benario, Janice M., „Book 4 of Horace's Odes: Augustan Propaganda", în *Transaction and Proceedings of the American Philological Association*, vol.91 (1960).
9. Berlioz, Jacques (coord), *Le Pays cathare*, Editions du Seuil, Paris, 2000.
10. Bernal Diaz Delcastillo, *Adevărata istorie a cuceririi Noii Spanii*, Editura Meridiane, București, 1986.
11. Berstein, Serge. Milza, Pierre, *Istoria Europei*, Institutul European, Iași, 1998.
12. Bettenson, Henry (ed.), *Documents of the Christian Church*, Oxford University Press, London, 1953.
13. Bloch, Raymond, Cousin, Jean, *Roma și destinul ei*, Editura Meridiane, București, 1985.
14. Boorstin, Daniel J., *Căutătorii*, Editura Meridiane, București, 2001.

15. Boorstin, Daniel J., *Creatorii*, Editura Meridiane, București, 2001.
16. Boorstin, Daniel J., *Descoperitorii*, Editura Meridiane, București, 1996.
17. Borges, Jorge Luis, *Opere*, Editura Univers, București, 1999.
18. Bramsted, Ernest K., *Goebbels and National-Socialist Propaganda*, Michigan State University Press, Detroit, 1965.
19. Braudel, Fernand, *Gramatica civilizațiilor*, Editura Meridiane, București, 1994.
20. Briggs, Asa, Burke, Peter, *Mass-media. O istorie socială*, Editura Polirom, Iași, 2005.
21. Brown, Peter, *Cultul sfinților*, Editura Amarcord, Timișoara, 1995.
22. Bruce, George, *Dictionary of Wars*, HarperCollins Publishers, Glasgow, 1995.

C

1. Caesar, *Războiul galic. Războiul civil*, Editura Științifică, București, 1964.
2. Cairns, Earle E., *Creștinismul de-a lungul secolelor*, Editura Dragostea lui Dumnezeu în acțiune, Chișinău, 1992.
3. Cameron, Averil, *The Mediterranean world in late antiquity*, Routledge, London, 1993.
4. Carpentier, Jean, Lebrun, Francois, *Istoria Europei*, Editura Humanitas, București, 1997.
5. Cassius Dio, *Istoria romană*, Editura Stiințifică, București, 1973.
6. Cheng, Anna, *Istoria gândirii chineze*, Editura Polirom, Iași, 2001.
7. Churchill, Winston, *Al Doilea Război Mondial*, Editura Saeculum I.O., București, 1996.
8. Cicero, *Despre supremul bine și supremul rău*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
9. Cicero, *Filipicele*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968.
10. Cioran, Emil, *Evreii — un popor de solitari*, Editura Teșu, București, 2001.
11. Cizek, Eugen, *Istoria literaturii latine*, Societatea Adevărul, București, 1994.
12. Cizek, Eugen, *Istoria Romei*, Editura Paideia, București, 2002.
13. Clarke, M.L., „Poets and Patrons at Rome", în *Greece & Rome*, 2nd Ser., vol.25, No.1, (apr.1978).
14. Comte, Fernand, *Les Livres Sacres*, Bordas, Paris, 1990.
15. Comby, Jean, *Să citim istoria bisericii*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din București, 1999.
16. Confucius, *Doctrina sau cele patru cărți clasice ale Chinei*, Editura Timpul, Iași, 2001.
17. Conquest, Robert, *Recolta durerii*, Editura Humanitas, București, 2003.
18. Coulanges de, Fustel, *Cetatea antică*, Editura Meridiane, București, 1984.
19. Courtois, Stephane (coord.), *Cartea neagră a comunismului*, Editura Humanitas, București, 1998.
20. Cramer, Frederick H., „Bookburning and censorship in Ancient Rome", în *Journal of the History of Ideeas* vol.6, No.2, (apr.1945).
21. Crawford, Michael, *Roma republicană*, Editura Meridiane, București, 1997.
22. Culianu, Ioan Petru, *Eros și magie în Renaștere. 1484*, Editura Nemira, București, 1994.

D

1. Daniel, Constantin, Negoiță, Athanase, *Gândirea asiro-babiloniană în texte*, Editura Stiințifică, București, 1975.
2. Daniel, Constantin, Negoiță, Athanase, *Gândirea hitită în texte*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986.

3. DeFleur, Melvin L., Ball-Rokeach, Sandra, *Teorii ale comunicării de masă*, Editura Polirom, Iași, 1999.
4. Delort, Robert (coord.), *Cruciadele*, Editura Artemis, București, 1999.
5. Delumeau, Jean, *Frica în Occident (secolele XIV — XVIII). O cetate asediată*, Editura Meridiane, București, 1986.
6. Delumeau, Jean (coord.), *Religiile lumii*, Editura Humanitas, București, 1996.
7. Deshayes, Jean, *Civilizațiile vechiului Orient*, Editura Meridiane, București, 1976.
8. Dhammika, Ven., *The edicts of King Ashoka*, Buddhist Publication Society, Kandy, 1993.
9. Di Nola, Alfonso M., *Diavolul*, Editura All, București, 2001.
10. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, Editura Sport-Turism, București, 1981.
11. Dobrescu, Paul, Bârgăoanu, Alina, *Mass media și societatea*, Editura Comunicare.ro, București, 2003.
12. Domenach, Jean-Marie, *Propaganda politică*, Institutul European, București, 2004.
13. Donadoni, Sergio (coord.), *Omul egiptean*, Editura Polirom, Iași, 2002.
14. Duduleanu, Mircea, *Octavianus Augustus*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
15. Dollinger, Andre, *The Instructions of Merikare*, website

E

1. Edgerton, William F., „Amelu and Muskenu in the Code of Hammurabi", în *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, vol.41. No.1, (oct.1924).
2. Edgerton, William F., „The Government and the Governed in the Egyptian Empire", în *Journal of Near Eastern Studies*, vol.6, No.3 (1947).
3. Eisenberg, Josy, *O istorie a evreilor*, Editura Humanitas, București, 1993.
4. Eliade, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981.
5. Eliade, Mircea, Culianu, Ioan P., *Dicționar al religiilor*, Editura Humanitas, București, 1993.
6. Ellul, Jacques, *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*, Vintage Books, New York, 1973.
7. Eslin, Jean-Claude, *Dumnezeu și puterea*, Editura Anastasia, București, 2001.
8. Eusebiu din Caesareea, *Scrieri*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.

F

1. Farwell, Byron, *Queen Victoria's little Wars*, Wordsworth Editions, Hertfordshire, 1973.
2. Faure, Elie, *Istoria artei. Arta Antică*, Editura Meridiane, București, 1988.
3. Finley, I. Moses, *Vechii greci*, Editura Eminescu, București, 1974.
4. Flaceliere, Robert, *Istoria literară a Greciei Antice*, Editura Univers, București, 1970.
5. Flori, Jean, *Război sfânt, jihad, cruciadă*, Editura Cartier, Chișinău, 2003.
6. Foerstel, Herbert N., *Banned in the USA: A Reference Guide to Book Censorship in Schools and Public Libraries*, Greenwood Press, Westport, 2002.
7. Fraser, Lindley, *Propaganda*, Oxford University Press, Londra, 1957.
8. Fredouille, Jean-Claude, *Dicționar de civilizație romană*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000.
9. Freud, Sigmund, *Studii despre societate și religie*, Editura Trei, București, 2000.
10. Frevert, Ute, Haupt, Heinz-Gerhard (coord.), *Omul secolului XX*, Editura Polirom, Iași, 2002.

G

1. Galeano, Eduardo, *Memoria focului*, Editura Politică, București, 1988.
2. Garin, Eugenio (coord.), *Omul Renașterii*, Editura Polirom, Iași, 2000.
3. Gauchet, Marcel, *Dezvrăjbirea lumii*, Editura Științifică, București, 1995.
4. Gernet, Jacques, *Lumea chineză*, Editura Meridiane, București, 1985.
5. Gheorghiu, Manuela, *Filmul și armele*, Editura Meridiane, București, 1976.
6. Gianos, Phillip L, *Politics and Politicians in America Film*, Praeger, Westport, 1998.
7. Gibbon, Edward, *The Christians and the Fall of Rome*, Penguin Books — Great Ideas, London, 1994.
8. Giovannini, Giovanni (coord.), *De la silex la siliciu. Istoria mijloacelor de comunicare în masă*, Editura Tehnică, București, 1989.
9. Gledhill, Christine, *Stardom: Industry of Desire*, Routledge, London, 1991.
10. Goebbels, Joseph, *The Early Goebbels Diaries: The Journal of Joseph Goebbels from 1925-1926*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1962.
11. Le Goff, Jacques, *Civilizația Occidentului medieval*, Editura Științifică, București, 1970.
12. Goldstein, Robert-Justin, *The War for the Public Mind*, Prager, Westport, 2000.
13. Gosling, Anne, „Octavian, Brutus and Apollo: a note to opportunist propaganda", în *The American Journal of Philology*, vol.107, No.4, (winter 1986).
14. Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, Editura Minerva, București, 1973.
15. Grimal, Pierre, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Editura Saeculum I.O., București, 2003.
16. Grimal, Pierre, *Literatura latină*, Editura Teora, București, 1997
17. Grimal, Pierre, *Tacit*, Editura Universitas, București, 2000.
18. Grossman, Vasili, *Panta Rhei*, Editura Humanitas, București, 1990.
19. Guilaine, Jean, Lafforgue, Gilbert, van Effenterre, Henri, Levenque, Pierre, Rouche, Michel, *Istoria Universală*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005.
20. Guyot, Adelin, Restellini, Patrick, *Arta nazistă*, Editura Corint, București, 2002.

H

1. Hellemans, Alexander, Bunch, Bryan, *Istoria descoperirilor științifice*. Editura Orizonturi, București, 1999.
2. Henry, Charlotte (coord), Ndalianis, Angela (coord), *Stars in Our Eyes: The Star Phenomenon in the Contemporary Era*, Praeger, Westport, 2002.
3. Herodot, *Istorii*, Editura Minerva, București, 1984.
4. Hertling, Ludwig, *Istoria bisericii*, Editura Ars Longa, Iași, 2001.
5. Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, Editura Beladi, Craiova, 1999.
6. Hitti, Philip K., *The Near East in History: A 5000 Year Story*, Van Nostrans Co., Princeton, 1961.
7. Hogg, Ian V., *Dicționarul marilor bătălii*, Editura Artemis, București, 2000.
8. Horatius, *Opera omnia*, Editura Univers, București, 1980.

I

1. Ingelhart, Louis Edward, *Press Freedom: A descriptive Calendar of Concepts, Interpretations, Events and Court Action from 4000 BC to the Present*, Greenwood Press, New York, 1987.
2. Iuvenal, *Satire*, Editura pentru Literatură, București, 1967.

J

1. Jeanneney, Jean-Noel, *O istorie a mijlocelor de comunicare*, Institutul European, Iași, 1997.

2. Johnson, Paul, *A history of Christianity*, Atheneum, New York, 1987.
3. Johnson, Paul, *O istorie a evreilor*, Editura Hasefer, București, 2003.

K
1. Kamenarovic, Ivan P., *China clasică*, Editura Bic All, București, 2002.
2. Kautilya, *Arthashastra*, Penguin Books India, New Delhi, 1992.
3. Keane, John, *Mass-media și democrație*, Institutul European, Iași, 2000.
4. Kenez, Peter, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
5. Kenner, Martin, Petras, James, *Fidel Castro speaks*, Penguin Books, Middlesex, 1972.
6. Kershaw, Ian, *Hitler. Ascensiunea la putere*, Editura Antet, București, f.a.
7. Kertzer, David I., *Ritual, politică și putere*, Editura Univers, București, 2002.
8. Koestler, Arthur, *Al treisprezecelea trib: khazarii*, Editura Antet, București, f.a.
9. Kramer, Samule Noah, *Istoria începe la Sumer*, Editura Științifică, București, 1962.

L
1. Labarre, Albert, *Istoria cărții*, Institutul European, Iași, 2001.
2. Lalouette, Claire, *Civilizația Egiptului Antic*, Editura Meridiane, București, 1987.
3. Laswell, Harold D., Lerner, Daniel, Speier, Hans, *Propaganda and Communication in World History*, The University Press of Hawaii, Honolulu, 1979.
4. Legge, James (trad.), *Shu Jing*, Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960.
5. Leggett, George, *CEKA: Poliția politică a lui Lenin*, Editura Humanitas, București, 2000.
6. Lenin, V.I., *Despre Marea Revoluție Socialistă din Octombrie*, Editura de Stat pentru Literatură Politică, București, 1957.
7. Lenin, V.I., *Opere complete*, Editura Politică, București, 1965.
8. Leveque, Pierre, *Aventura greacă*, Editura Meridiane, București, 1987.

M
1. Maalouf, Amin, *Grădinile luminii*, Editura Polirom, Iași, 2005.
2. Maier, Cristoph T., *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
3. Malaparte, Curzio, *Tehnica loviturii de stat*, Editura Nemira, București, 1996.
4. Markle, Minor M., „Support of Athenian Intellectuals for Philip: a study of Isocrates' Philippus and Speusippus Letter to Philip", în *The Journal of Hellenic Studies*, vol.96, (1976).
5. Marquez, Gabriel Garcia, *Aventura lui Miguel Littin, clandestin în Chile*, Editura Rao, București, 2002.
6. Marrou, Henri-Irenee, *Biserica în Antichitatea târzie*, Editura Universitas, București, 1999.
7. Marrou, Henri-Irenee, *Istoria educației în Antichitate*, Editura Meridiane, București, 1997.
8. Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Manifestul Partidului Comunist*, Editura Nemira, București, 1998.
9. Matei, Horia C., *Enciclopedia Antichității*, Editura Meronia, București, 1996.
10. McLuhan, Marshall, *Mass-media sau mediul invizibil*, Editura Nemira, București, 1997.
11. McNeill, William, *Ascensiunea occidentului*, Editura Arc, Chișinău, 2000.
12. Minois, George, *Istoria infernurilor*, Editura Humanitas, București, 1998.

13. Patriarhul Moisescu, Iustin, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică*, Editura Anastasia, București, 2004.
14. Mommsen, Theodor, *Istoria romană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
15. Montet, Pierre, *Egiptul pe vremea dinastiei Ramses*, Editura Eminescu, București, 1973.
16. Morwood, James, „Aeneas, Augustus and the Theme of the City", în *Greece and Rome*, 2nd ser., vol.38, No.2, (oct.1991).
17. Moscati, Sabatino, *Vechi imperii ale Orientului*, Editura Meridiane, București, 1982.
18. Moscovici, Serge, *Epoca maselor*, Institutul European, Iași, 2001.
19. Muchembled, Robert, *O istorie a diavolului*, Editura Cartier, Chișinău, 2002.
20. Muntean, Vasile V., *Istoria creștinătății*, Editura Sofia, București, 2004.

N

1. Negrici, Eugen, *Poezia unei religii politice*, Editura Pro, București, f.a.
2. Neserius, George Philip, „Isocrate's Social and Political Ideas", în *International Journal of Ethics*, vol.43, No.3, (apr.1933).
3. Nietzsche, Friedrich, *Genealogia moralei*, Editura Humanitas, București, 2006.

O

1. Olichon, Armand, *Les Missions*, A la Librairie Bloud & Gay, Paris, 1936.
2. Onasch, Konrad, *Civilizația marelui Novgorod*, Editura Meridiane, București, 1975.
3. Oppenheimer, Franz, „The Idolatry of the State", în *Review of Nations*, No.2, (1927).

P

1. Paul, Jacques, *Biserica și cultura în Occident*, Editura Meridiane, București, 1996.
2. Peleg, Ilan (coord.), *Patterns of censorship around the world*, Westview Press, Boulder, 1993.
3. Petcu, Marian, *Puterea și cultura. O istorie a cenzurii*, Editura Polirom, Iași, 1999.
4. Petercă, Vladimir, *Mesianismul în Biblie*, Editura Polirom, Iași, 2003.
5. Petre, Zoe, *Cetatea greacă*, Editura Nemira, București, 2000.
6. Pipes, Richard, *Scurtă istorie a Revoluției ruse*, Editura Humanitas, București, 1998.
7. Pirenne, Henri, *Mahomed și Carol cel Mare*, Editura Meridiane, București, 1996.
8. Platon, *Opere complete*, vol.I, Editura Humanitas, București, 2001.
9. Platon, *Opere*, vol.VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989.
10. Platon, Alexandru-Florin, Rădvan, Laurențiu (ed.), *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes*, Editura Polirom, Iași, 2005.
11. Plinius, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*., vol.II: „Zoologia și Antropologia", Editura Polirom, Iași, 2002.
12. Plutarh, *Vieți paralele*, vol.III, Editura Științifică, București, 1966.
13. Plutarh, *Vieți paralele*, vol.V, Editura Științifică, București, 1971.
14. Poliakov, Leon, *Breviarul urii*, Editura Est, București, 2004.
15. Poliakov, Leon, *Istoria antisemitismului*, Editura Hasefer, București, 1999.
16. Poliakov, Leon, *Mitul arian*, Editura Est, București, 2003.
17. Polybios, *Istorii*, Editura Științifică, București, 1966.
18. Porfirescu, Eugeniu, *Doctrina celor doisprezece Apostoli și învățăturile ei*, Institutul de arte grafice Carol Gobl, București, 1902.
19. Pratakis, Anthony, Aronson, Elliot, *Age of Propaganda*, W.H. Freeman and Company, New York, 1992.

Q
1. Qualben, Lars P., *A history of the Christian Church*, Thoman Nelson and Sons, New York, 1958.

R
1. Rachet, Guy, *Tragedia greacă*, Editura Univers, București, 1980.
2. Rămureanu, Ioan, Sesan, Milan, Bodogae, Teodor, *Istoria bisericească universală*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.
3. Read, James S., „Censored", în *Transition*, no.32, (aug.-sep.1967).
4. Reckford, Kenneth J., „Horace and Maecenas", în *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol.90, (1959).
5. Regenbongen, Lucian, *Napoleon a spus*, Editura Universalia, București, 1999.
6. Reuth, Ralf-George, *Goebbles*, Harcourt Brace&Company, New York, 1993.
7. Rhodes, Anthony, *La Propagande dans La Seconde Guerre Mondiale*, France Loisirs, Paris, 1989.
8. Rials, Stephane, *Declarația drepturilor omului și cetățeanului*, Editura Polirom, Iași, 2002.
9. Riche, Pierre, *Europa barbară. Din 476 până în 774*, Editura Corint, București, 2003.
10. Rivera, Luis N., *A Violent Evangelism. The Political and Religious Conquest of the Americas*, Westminster/John Knox Louisville, Kentuky, 1982.
11. Rose, Rosa, Sala, *Dictionar critic de mituri și simboluri ale nazismului*, Editura Paralela 45, Pitești, 2005.
12. Roux, Jean-Paul, *Regele. Mituri și simboluri*, Editura Meridiane, București, 1998.

S
1. Sallustius, *Opere*, Editura Științifică, București, 1969.
2. Servier, Jean, *Istoria utopiei*, Editura Meridiane, București, 2000.
3. Sese, Bernard, Aymard, Paul, Riche, Pierre, Feuillet, Michel, *Viețile sfinților Augustin, Benedict, Bernard, Francisc din Assisi, Ioan al Crucii*, Editura Humanitas, București, 1996.
4. Shakespeare, *Opere complete*, vol. IV, Editura Univers, București, 1985.
5. Snyder, Louis L., *Encyclopedia of the Third Reich*, Robert Hale, London, 1976.
6. Soljenițin, Alexandr, *Arhipelagul Gulag*, Editura Univers, București, 1997.
7. Souvarine, Boris, *Stalin*, Editura Humanitas, București, 1999.
8. Speed, Peter, *Those who prayed*, Italica Press, New York, 1997.
9. Stalin, Iosif V., *Problemele leninismului*, Editura Partidului Muncitoresc Român, București, 1948.
10. Stephens, Mitchell, *A history of news*, Viking, New York, 1988.
11. Suetonius, *Viețile celor doisprezece Caesari*, Editura Științifică, București, 1958.
12. Sun Tzu, *Arta războiului*, Editura Antet, București.
13. Syme, Ronald, *The roman revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1960.

T
1. Tacitus, *Anale*, Editura Științifică, București, 1964.
2. Tacitus, *Istorii*, Editura Științifică, București, 1963.
3. Taylor, Philip M., *Munitions of the mind*, Manchester University Press, Manchester, 1995.
4. Thomson, Oliver, *Easily Led, A history of Propaganda*, Sutton Publishing, London, 1999.

5. Thoveron, Gabriel, *Istoria mijloacelor de comunicare*, Institutul European, Iași, 2003.
6. Titus Livius, *Ab urbe condita*, Editura Minerva, București, 1976.
7. Todorov, Tzvetan, *Confruntarea cu extrema*, Editura Humanitas, București, 1996.
8. Tolkien, J.R.R., *Întoarcerea Regelui*, Editura Rao, București, 2001.
9. Toynbee, Arnold J., *Studiu asupra istoriei*, Editura Humanitas, București 1997.
10. Trousson, Raymond, *Istoria gândirii libere*, Editura Polirom, Iași, 1997.

T

1. Tepelea, Marius, *Aspecte ale vieții sociale în biserica primară*, Editura Emia, Deva, 2004.

U

1. Utazub, Yuan, *Viața intimă a suveranilor chinezi*, Editura Nemira, București, 2003.

V

1. Vandenberg, Philipp, *Nefertiti*, Editura Meridiane, București, 1980.
2. Vargas, de Laurent, *Istoria secretă a ordinului templierilor*, Libripress, București, 2000.
3. Vauchez, Andre, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental*, Editura Meridiane, 1994.
4. Vernant, Jean-Pierre, *Mit și gândire în Grecia Antică*, Editura Meridiane, București, 1995.
5. Vernant, Jean-Pierre, *Originile gândirii grecești*, Editura Symposion, București, 1995.
6. Vernant, Jean-Pierre (coord), *Omul grec*, Editura Polirom, Iași, 2001.
7. Vergiliu, *Bucolica. Georgica*, Institutul European, București, 1997.
8. Vergiliu, *Eneida*, Editura pentru Literatură, București, 1964.
9. Villari, Rosario (coord.), *Omul baroc*, Editura Polirom, Iași, 2000.
10. Vidal-Naquet, Pierre, *Vânătorul negru*, Editura Eminescu, București, 1985.
11. Vintilă, Horia, *Dicționarul papilor*, Editura Saeculum, București, 1999.

W

1. Walzer, Michael, „On the role of symbolism in political thought", *Political Science Quaterly*, No.82. (1960).
2. Weber, Max, *Introducere în sociologia religiilor*, Institutul European, Iași, 2001.
3. Weber, Max, *The Theory of Social and Economical Organization*, The Free Press, New York, 1969.
4. Weinreich, Max, *Universitățile lui Hitler*, Editura Polirom, Iași, 2000.
5. Will, Edouard, *Le monde grec et l'orient*, Presses Universitaires de France, Paris, 1972.
6. Wilson, C.H., „Thucydides, Isocrates and the Athenian Empire", în *Greece and Rome*, 2nd ser., vol.13, No.1 (apr.1966).
7. Wolton, Thierry, *Roșu-brun. Răul secolului*, Fundația Academia Civică, București, 2001.

X

1. Xun Zi, *Calea guvernării ideale*, Editura Polirom, Iași, 2004.

Z

1. Zenkovici, Nikolai, *Misterele Kremlinului*, Editura Universal Dalsi, București, 2000.

***

1. ***, *Cartea Legii lui Manu*, Aldo Press, București, 2001.
2. ***, *Biblia*, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.
3. ***, *Filosofia greacă până la Platon*, partea a doua, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984.
4. ***, *Pagini alese din oratorii greci*, Editura pentru Literatură, București, 1969.
5. ***, *Antologie din scrierile părinților latini*, Editura Anastasia, București, 2000.
6. ***, *Publicațiile interzise până la 1 mai 1948*, Ministerul Artelor și Informațiilor, București, 1948.

Cuprins

Preambul 5

Lumea veche. Inventarea imaginii liderului 17
Egiptul 17
Mesopotamia 30
India 43
China 59
Poporul evreu 75
Cetatea greacă 91
Roma 114
Concluzii — Lumea veche 140

Răspândirea credinței. Apostoli, misionari, predicatori 153

Media. Realitatea artificială 215
Tehnologie și cenzură 215
Presa ca instrument. Primii pași 239
Momentul de libertate 254
Media în totalitarism 270
Ficțiunea ca instrument 315
Marele manipulator 347

Note 367

Bibliografie 390